

ISSN: 1012-0165

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Science

Cilt/*Volume*: 14

Sayı/*Issue*: 1

Ocak / *January*– 2004

ELAZIĞ

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Science

ISSN: 1012-0165

YAYIN İLKELERİ / *The principles of the publication*

Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki sayı halinde yayımlanır.
This journal is published two issues in January and July every year.

Dergide sosyal bilimler alanlarında Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış özgün araştırma makaleleri yayımlanır.
Original articles written in Turkish or in any foreign languages are published in the area of social science in this journal.

Yazılar yayınlama ve danışma kurulunun onayından geçtikten sonra yayımlanır.
Articles are published after approving of editorial and advisory boards.

Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur.
All writers are responsible for the content of the articles.

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.
No part of this publication may be reproduced or utilized in any form without referring the name of the journal.

Cilt/Volume: 14 Sayı/Issue: 1

ISSN: 1012-0165

EDİTÖR / Editor

Doç. Dr. Orhan KILIÇ
Enstitü Müdürü

EDİTÖR YARDIMCISI

Associate Editors

Yrd. Doç. Dr. Harun TUNÇEL
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÇEVİK

Yazışma Adresi / Correspondence

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

23119 - ELAZIĞ

Tel : 0-424-241 54 80

Faks : 0-424-233 21 80

e-mail: sbedergi@firat.edu.tr

Web: <http://www.firat.edu.tr/akademik/enstituler/sosyal/dergi.htm>

Kapak/ Cover Design: Sabri KARADOĞAN

Dizgi / Composition:

Yrd. Doç. Dr. Harun TUNÇEL

Baskı / Print: Fırat Üniversitesi Basımevi

Tel : 0-424-237 00 00/3134

ELAZIĞ - 2004

YAYIN KURULU

Editorial Board

Doç. Dr. Orhan KILIÇ

Yrd. Doç. Dr. Harun TUNÇEL

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÇEVİK

BU SAYININ BİLİMSEL

DANIŞMA KURULU

Advisory Board

Prof. Dr. Mualla BİLGİN AKSU (İnönü)
Prof. Dr. F. Şamil ARIK (Ankara)
Prof. Dr. Zeki ARIKAN (Ege)
Prof. Dr. Battal ARVASI (Ankara)
Prof. Dr. İbrahim ATALAY (Dokuz Eylül)
Prof. Dr. Ali Osman ATEŞ (Çukurova)
Prof. Dr. Erhan ATIKER (İstanbul)
Prof. Dr. Figen BERKAY (Uludağ)
Prof. Dr. Vehbi ÇELİK (Fırat)
Prof. Dr. Hayati DOĞANAY (Atatürk)
Prof. Dr. A. İhsan GENCER (İstanbul)
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (Ankara)
Prof. Dr. S. Selçuk GÜNAY (Atatürk)
Prof. Dr. İbrahim İLKHAN (Selçuk)
Prof. Dr. M. Durdu KARSLI (Sakarya)
Prof. Dr. Asaf KOÇMAN (Ege)
Prof. Dr. Sabahattin KÜÇÜK (Fırat)
Prof. Dr. Mine MENGİ (Çukurova)
Prof. Dr. Ali ÖZÇAĞLAR (Ankara)
Prof. Dr. Ramazan ÖZEY (Marmara)
Prof. Dr. Nazmiye ÖZGÜÇ (İstanbul)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat)
Prof. Dr. Talat SAKALLI (Süleyman Demirel)
Prof. Dr. Saadettin TONBUL (Fırat)
Doç. Dr. Tahsin AKTAŞ (Gazi)
Doç. Dr. Abit BULUT (İnönü)
Doç. Dr. Emir ERDEN (İnönü)
Doç. Dr. Ömer EROĞLU (Süleyman Demirel)
Doç. Dr. Mehmet GÜROL (Fırat)
Doç. Dr. Orhan KILIÇ (Fırat)
Doç. Dr. Mehmet TİKİCİ (İnönü)

**Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, TÜBİTAK – ULAKBİM
Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından dizinlenmektedir.**

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Coğrafya / Geography

- İhsan ÇİÇEK:** Ankara'da Şehirleşmenin Yağış Üzerine Etkisi
Effects of Urbanization on Precipitation in Ankara..... 1
- Erdal KARAKAŞ:** Elazığ Şehrinde Hırsızlık Suç Dağılışı Ve Özellikleri
Burglary Crime Distribution and its Characteristics in Elazığ City..... 19
- Döndü ÜÇEÇAM, Selçuk HAYLI:** Kadirli Şehrinde Fonksiyonel Arazi Kullanımı
Functional Land Use in Kadirli City..... 39
- Ülkü ESER ÜNALDI:** Nesli Tehlikedeki Ağaç: Ehrami Karaçam (Pinus Nigra Ssp. Pallasiana Var. Pyramidata) - The Ehrami Black Pine (Pinus Nigra Ssp. Pallasiana Var. Pyramidata): A Tree to Become Extinct..... 67

Dil ve Edebiyat / Language and Literature

- Mehmet AYGÜN:** Der Gebrauch des Gerundiums –arak/-erek des Türkischen und seine Wiedergabeformen im Deutschen - Usage of Gerund –arak/-erek in Turkish and its Equivalence in German 81
- Ayten GENÇ:** Lern Mit Uns Adlı Almanca Öğretmen Kitaplarında Ülkebilgisi
Country Knowledge in the Teacher's Books of Lern Mit Uns..... 91
- Zülfü GÜLER:** Şeyh Galib Divanında Ayna Sembolü
The Symbol of the Mirror in Şeyh Galib's Poems..... 103

Eğitim Bilimleri / Education Sciences

- Mustafa ÇELİKTEK:** Bir Okul Müdürünün Günlüğü
Diary of a School Principal 123
- Nuriye SEMERCİ, Çetin SEMERCİ:** Türkiye'de Öğretmenlik Tutumları
Attitudes Toward Teaching in Turkish 137

İktisadi ve İdari Bilimler / Economics and Administrative Sciences

- M. Emin AKKILIÇ:** Uluslararası Bir Pazarlama Aracı Olarak İnternet'in (A) Grubu Seyahat Acenteleri Açısından Önemi Ve Kullanım Durumu - As a International Marketing Tool Internet's Rate of Users and Importance for (A) Group Travel Agencies 147
- Meltem ŞENGÜN UCAL:** Electronic Money in 2000's
2000'lerde Elektronik Para 157

İlahiyat / Theology

- Veli ATMACA:** Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler (III) *Ebu'n- Necîb'in En- Nehcü'l-Meslûk'unda* Yönetenlerle İlgili Rivâyetler - *The Quotations about the Governors in the Abû'n-Nacîb's en- Nehcu'l-Meslûk fi Siyâseti'l-Mülûk* 165

Sosyoloji / Sociology

- Ömer AYTAÇ:** Örgütler: Sosyolojik Bir Perspektif
Organizations: A Sociological Perspective 189

Tarih / History

- Salih AKYEL:** 1831-1837 (H.1247-1252) Tarihli Eğin Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı
Ve Fihristi - *1831-1837 (H.1247-1252) Dated Eğin Şer'iyye Register's Presentation and Index* 219
- Mehmet BEŞİRLİ:** Tokat Bakır Kalhânesi'nin Yönetimi (1793-1853)
[The Management of Kalhâne of Copper in Tokat (1793-1853)] 229
- Abdullah EKİNCİ:** Urfa Ve Çevresinde Türk Akınları (MÖ. VII- MS. XIV. Yüzyıl)
The Turc Raids in Urfa and its Surroundings (B.C. VII-A.D. XIV. Century)... 259
- Mehmet KARAGÖZ:** 1193/1779 Senesi Rûsum Defteri'ne Göre Bazarcık-Tatarpazarı'nda
Pirinç Üretimi - *The Production of Rice in Bazarcık-Tatarpazarı According to Year of 1193/1779 Notebook of Tax-Rusûm Defteri* 275

Tanıtım Yazıları / Reviews

- Annemarie Schimmel; Tasavvuf'un Boyutları: **Şener DEMİREL** 301

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 1-17, ELAZIĞ-2004

ANKARA'DA ŞEHİRLEŞMENİN YAĞIŞ ÜZERİNE ETKİSİ

Effects of Urbanization on Precipitation in Ankara

İhsan ÇİÇEK

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Ankara.

cicek@humanity.ankara.edu.tr

Özet

Bu çalışmada sıcak dönemde (mayıs-eylül) yağışlı gün sınıflarındaki eğilimler ve bu eğilimlerin sebepleri incelenmiştir. Yağışlardaki eğilimlerin iklimsel mi yoksa yerel etkilere mi bağlı olduğunu ortaya koymak için şehir ve kırsal karakterli iki istasyon incelenmiştir. Bunlar şehir karakterli Ankara Meteoroloji İstasyonu (AMİ) ve kırsal karakterli Esenboğa Meteoroloji İstasyonu'dur (EMİ). İnceleme sonucunda hem şehir hem de kırsal istasyonda yağışlı gün ve hafif yağışlı gün sınıflarında bir artış gözlenmiştir. Şehir karakterli istasyonda şiddetli yağışlı gün sayılarında artış eğilimi saptanması, ancak bu sınıftaki eğilimin kırsal karakterli istasyonda azalma yönünde olması AMİ' de görülen artışın şehirleşmeyle ilgili olduğunu kanıtlamaktadır. Yine şehirleşme sonucunda şiddetli yağışlı gün sayılarında kırsal alanlara göre % 50 artış saptanmıştır. Bu artış, orta enlemlerde daha önce yapılan çalışmalarla bir uygunluk göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Ankara, yağış, yağışlı gün sınıflandırması, şehirleşme, yağış eğilimi.

Abstract

In this study, the trends of the classes of precipitation days and their reasons in the warm period (May – September) were investigated. Two stations one with urban and the other with rural characters were used to understand whether the trends in precipitation are climatologically or local. These are Ankara Meteorology Station (AMİ) with urban character and Esenboğa Meteorology Station (EMİ) with rural character. An increase was observed in the precipitation days and light precipitation days at both urban and rural stations. An increase in trend of the number of heavy precipitation days has been observed at the station with urban character but that this trend in this class has decreased at the station with rural character. This proves the fact that the increase in the heavy precipitation days at AMİ is caused by the urbanization. Moreover, an increase of 50% has been observed in the number of heavy precipitation days as a result of urbanization in comparison with that of the rural areas. This increase is consistent with the researches done previously in the mid-latitudes.

Key words: Ankara, precipitation, classification of precipitation days, urbanization, precipitation trends.

I. GİRİŞ

Nüfus artışına bağlı olarak giderek artan şehirleşme, şehir ve yakın çevresindeki meteorolojik koşullar ile iklim üzerinde önemli değişikliklere sebep olmaktadır. Şehirlerde ısıtma, trafik, sanayi sebebiyle artan enerji tüketimi, asfalt, beton gibi yapay örtüler, yüksek binaların ve bunlar arasında kalan caddelerin oluşturduğu şehir kanyonları, azalan yeşil alanlar, iklim farklılaşmalarına neden olmaktadır. Landsberg (1981) şehirler ile kırsal alanlar kıyaslandığında yatay yüzeylerde radyasyonun % 15 azaldığını, morötesi radyasyonda kışın % 30, yazın % 5 azalma olduğunu, yıllık ortalama sıcaklıklarda 0.7 °C, kış maksimum sıcaklıklarında ise 1.5 °C artış olduğunu belirtmektedir. Yine bu çalışmada rüzgar hızının şehirlerde % 20 ile % 30 arasında azaldığı, yıllık ortalama bağıl nemin ise % 6 azalırken bu azalmanın yazın % 8, kışın % 2 olduğu vurgulanmaktadır. Şehirleşmenin yağış miktarı üzerinde % 5 ile % 10 arasında artırıcı etkisi olduğu belirtilirken, kar yağışlı günler üzerinde ise % 14 azaltıcı etkisi olduğu saptanmıştır. Yine aynı çalışmada, şehirleşmenin bulutluluğu arttırdığı, şehirlerde bulut yoğunluğu ve miktarında % 5 ile % 10 artış olurken, sislerde kışın % 100, yazın ise % 30 artış olduğu belirtilmektedir (Landsberg, 1981).

Şehir klimatolojisi ile ilgili pek çok çalışmada şehirleşmenin iklim üzerindeki en belirgin etkisinin sıcaklık üzerine olduğunu ortaya koymuştur (Oke 1979). Bu etki pozitif yönde olup tropiklerden, kutup bölgelerine kadar bütün şehirlerde belirgin olarak gözlenmektedir. Ancak şehirleşmenin yağış üzerindeki etkisi zamansal ve alansal olarak değişiklik göstermektedir. Çünkü yağışın kaotik yapısı şehirleşme etkisinin sıcaklık kadar belirgin olmasını engellemektedir. Ancak özellikle orta enlem ülkelerinde şehirleşmenin yağışlı gün sayısında ve yağış şiddetlerinde değişikliklere neden olduğu çeşitli araştırmalarla saptanmıştır (Atkinson 1971, Lowry ve Probald 1978, Yonetani 1982, Shafir ve Alpert 1990, Changnon vd. 1991, Jauregui ve Romales 1996, Bornstein ve Lin 2000, Changnon 2001).

Chadler (1965) şehirlerin yağış üzerindeki olası etkisini artan yüzey engebeliliği nedeniyle oluşan mekanik türbülans, şehir ısı adasından kaynaklanan ek hissedilebilir ısı ve şehir havasındaki yoğunlaşma çekirdeklerinin fazlalığı olmak üzere üç ana başlık altında toplamıştır. Benzer bulgular Metropolitan Meteorological Experiment (METROMEX) projesi kapsamında yapılan çalışmalarda da saptanmıştır (Changnon vd., 1976). Şehir klimatolojisi üzerine yapılan en ayrıntılı araştırmalardan biri olan METROMEX projesi kapsamında yapılan çalışmalarda, St. Louis'de, şehir etkisinin yaz yağışlarında, şiddetli sağanak yağışlarda (>25 mm), oraj ve dolu yağışlarında istatistiksel

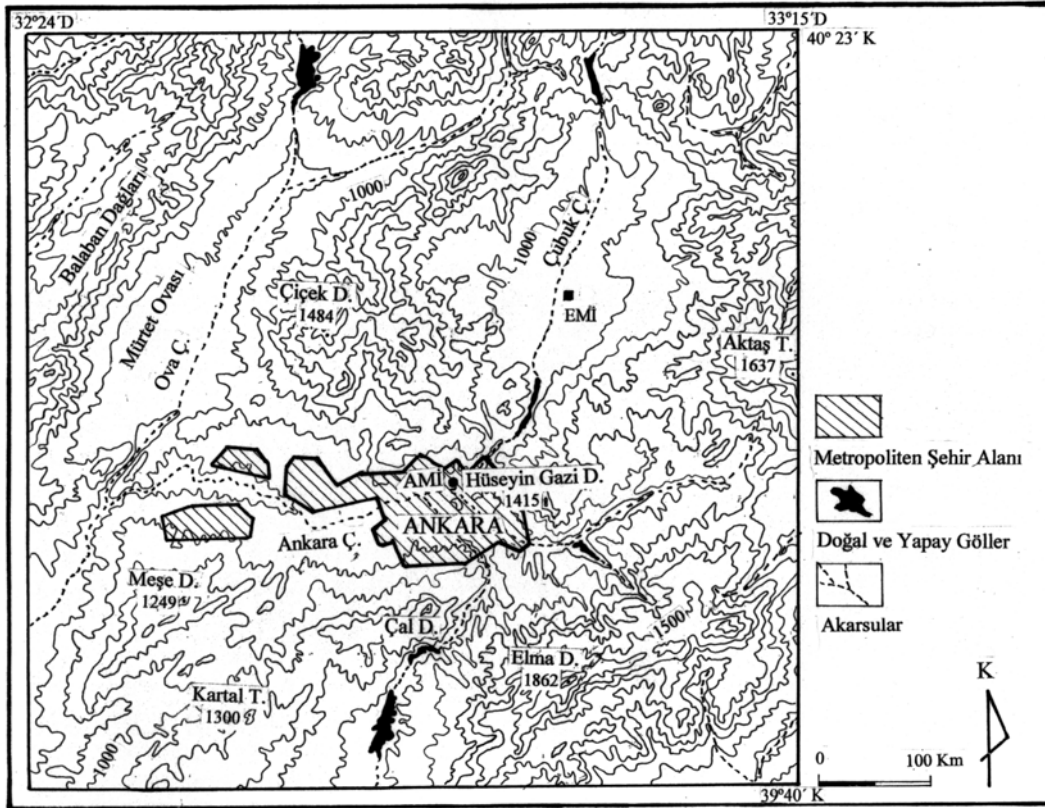
olarak anlamlı artışlar gösterdiği saptanmıştır (Changnon vd.,1976). Yine bu proje kapsamında şiddetli sağanak yağışlar üzerinde şehir etkisinin en fazla haziran ayında belirginleştiği temmuz ve ağustos aylarında dereceli olarak azaldığı saptanmıştır. METROMEX projesi ile şehir etkisiyle yaz aylarında sağanak yağışlı günlerin ortalama % 45 oranında arttığını ortaya konulmuştur Ayrıca şehir etkisi yağış üreten tüm hava tiplerinde belirgindir (Changnon., 1978). METROMEX verilerinin analizi sonucunda sağanak yağışların şehir merkezinde özellikle rüzgar altı alanlarda yoğunlaştığı ortaya çıkmıştır. Londra'da 1950 yıllarda kurulan 200 civarındaki yağış ölçer ve radar gözlemleri ile şehirlerin konveksiyonel bulutların gelişimi üzerindeki etkisi ve bu bulutların izlediği yol Atkinson (1971) tarafından da tespit edilmiştir. Bu çalışmada da konveksiyonel bulutların şehir merkezinde hızla geliştiği ancak konveksiyonel yağışların Londra'nın daha çok doğu kesimlerinde düştüğü belirlenmiştir. Chicago'da uzun yıllık, ilkbahar ve yaz mevsimlerinde şiddetli sağanak yağışlarda istatistiksel olarak anlamlı artışlar saptanarak kırsal alanlara göre %12'lik bir artış saptanmıştır (Changnon, 2001).

Ülkemizde yağış eğilimlerindeki değişiklikler daha çok bölgesel anlamda analiz edilmiştir. Yağış değişikliği ile şehirleşme arasındaki ilişkinin incelendiği çok az sayıdaki makalede de genellikle şehirleşme ile yağış değişimi arasında anlamlı bir ilişki kurulamamıştır. Tayanç ve Toros (1997), ülkemizin dört büyük şehirde bölgesel iklim değişimi ile şehirleşme etkisini araştırdıkları makalelerinde sıcaklık ve şehirleşme arasında anlamlı ilişkiler saptamışlar, ancak yıllık yağış ile şehirleşme arasında bir ilişki saptamamışlardır. Araştırmacılar bunu şehirlerin yağışı etkileyecek kadar büyümemiş olmasına bağlamışlardır. Kadioğlu (1997), Marmara Bölgesi'nde şehirleşmenin yağış üzerine etkisini araştırdığı makalesinde şehirlerdeki aşırı yoğunlaşma çekirdekleri nedeniyle yağışlı gün sayısında artış olurken, şiddetli yağışlarda ($> 30 \text{ mm gün}^{-1}$) azalma saptamıştır. Araştırmacı bu durumu aşırı yağışları besleyecek kadar yağışa geçebilir su buharının atmosferde birikmeden eskiye nazaran daha sık yere ulaşmasıyla açıklamaktadır. Yine bu makalede İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirlerin rüzgar altı olan doğu taraflarında yağışlı gün sayılarında belirgin artış olduğu belirtilmektedir.

Son yıllarda İstanbul, Ankara ve İzmir gibi şehirlerimizde sık sık taşkın olayları görülmektedir. Bu durum sadece sinoptik koşullar ve yeryüzü şekilleri ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Acaba ülkemizde şehirlerin büyümesi yağışları ne derece etkilemiştir? Bu çalışmada bu soruya yanıt aramak için sıcak dönemde yağış ile şehirleşme arasında ilişki kurulmaya çalışılacaktır. Şehirlerin özellikle konveksiyonel yağışları arttırması nedeniyle konveksiyonel yağışların sık görüldüğü Ankara şehri ele alınacaktır.

II. ÇALIŞMA ALANI VE İSTASYONLAR

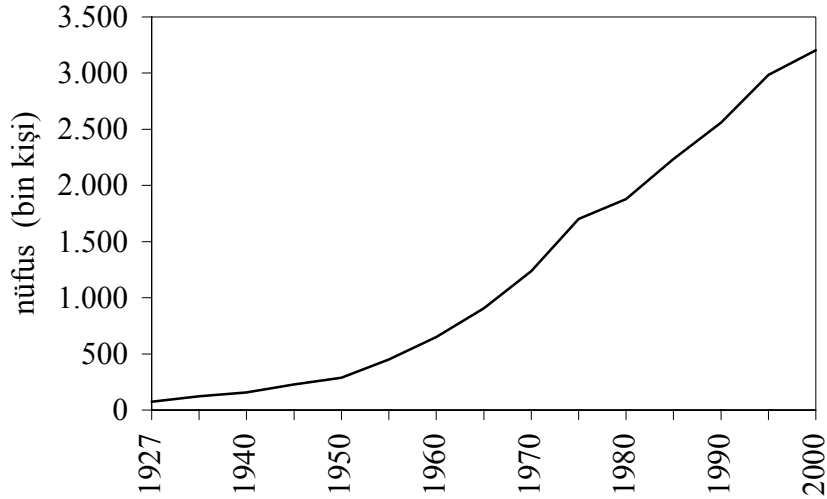
Ankara metropoliten şehir alanı, 39° 50' ve 40° 00' kuzey enlemleri ile 32° 35' ve 33° 00' boylamları arasında yer almaktadır. Ankara şehri, Ankara Çayı ve yan kollarının oluşturduğu 800 - 850 metre yükseklikteki Ankara Ovası içinde yer almaktadır. Ova, ortalama yükseltisi 1250 - 1500 metreler arasında değişen bir plato sahası ile çevrelenmektedir. Ankara Ovası kuzeyden Mire Dağı'nın güney uzantılarını oluşturan Çiçek Dağı, doğudan İdris Dağı'nın batı uzantıları, güneyden ise Çal Dağı ve Elmadağ tarafından çevrelenmektedir (Şekil:1). Ova batı yönünde açık olup, batıdan Ova Çayı'nın oluşturduğu Mürtet Ovası'na bağlanmaktadır. Mürtet Ovası da batıdan yükseltisi 1300 - 1400 metreler arasında değişen Balaban Dağları tarafından sınırlandırılmaktadır. Bu topografik özellikler bir yandan Ankara'da yerleşme alanlarının dağılımını belirlerken, diğer yandan hüküm süren karasal iklimin üzerinde önemli etkilere sebep olmaktadır.

Şekil 1: Ankara çevresinin basitleştirilmiş topografya haritası

İlk nüfus sayımı 1927'de yapılan Türkiye'de yıllık nüfus artış hızı II. Dünya Savaşı yılları ve 2000 yılı dışında daima % 2'nin üzerinde gerçekleşmiştir. Bu hızlı nüfus artışı sonucunda ülkemizde 1927'de 13.348.270 olan nüfus 2000 yılında 67.803.927 kişiye ulaşmıştır. Hızlı nüfus artışı ve 1950'li yıllarda artan sanayileşme sonucunda şehirlere hızlı bir göç yaşanmış ve şehir nüfusu hızla artmıştır. 1950 yılında % 23 olan şehir nüfusu ilk defa 1985 yılında köy nüfusunu geçmiştir. Şehir nüfusunun oranı 1990 yılında % 59 iken 2000 yılında % 64.9 ulaşmıştır. Ankara'da da, Türkiye'ye benzer bir nüfus artışı yaşanmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında 74.553 (1927 sayımı) kişi olan nüfusu ile kasaba görünümündeki Ankara'nın hızlı bir şehirleşme sonucunda nüfusu artmış ve nüfus 2000 yılında 3.203.362 kişiye ulaşmıştır. 1950 yılına kadar yavaş bir artış gösteren Ankara nüfusu bu tarihten sonra hızla artmıştır (Şekil:2). Ankara'da yıllık nüfus artış hızı 1927 - 2000 döneminde % 5'in üzerinde gerçekleşmiştir. Bu oran aynı dönemdeki Türkiye ortalamasından yaklaşık 2 kat fazladır. 1990 ile 2000 yılları arasında ise Türkiye'de nüfus artış hızı % 2 iken Ankara şehrinde nüfus artış oranı % 8.8 olmuştur. Bu İstanbul'dan sonra ülkenin en hızlı nüfus artış oranıdır.

Ankara şehri ve yakın çevresinde 5 adet meteoroloji istasyonu bulunmaktadır. Ancak gerek gözlem sürelerinin kısa olması, gerekse gözlemlerdeki boşluklar nedeniyle bu istasyonların hepsini kullanmak zordur. O nedenle Ankara'da şehirleşmenin yağış üzerine etkisini gözlemleyebilmek için rasat süreleri uzun ve kesintisiz olan iki istasyon seçilmiştir. Bu istasyonlardan biri uzun yıllardır şehirleşme alanı içinde kalmış olması sebebiyle şehir özelliklerini pek çok yönüyle yansıtacağı düşünülen ve Ankara Meteoroloji Bölge Müdürlüğü'nde bulunan Ankara Meteoroloji İstasyonu (AMİ) diğeri ise kırsal özellikler taşıyan Esenboğa Meteoroloji İstasyonudur (EMİ). AMİ, Ankara ovasının kuzeyinde 39° 38' kuzey enlemi ve 32° 41' doğu boylamında, 891 metre yükseklikte yer alıp, 1926 yılından beri gözlem yapmaktadır. 949 metre yükseklikte, 40° 07' kuzey enlemi ile 33° 00' doğu boylamında bulunan EMİ ise Ankara Ovası'nın kuzeyindeki Çubuk Ovası'nda kurulu olan Esenboğa Havalimanı'nda bulunmaktadır. İstasyon 1956 yılında gözlem yapmaya başlamıştır. Ancak istasyon kayıtlarında 1972 yılında 1 yıllık bir boşluk bulunmaktadır. İstasyonlar jeomorfolojik bakımından birbirine benzer özelliklere sahiptirler. AMİ Ankara Çayı'nın oluşturduğu alçak sekinin üzerinde bulunurken EMİ ise Çubuk Çayı'nın oluşturduğu Çubuk Ovası tabanında bulunmaktadır (Erol 1973). İstasyonlar arasında belirgin bir yükselti farkı yoktur. Bu nedenle istasyonlar arasındaki farklılıkları yükseklik ile açıklamak olanaksızdır. Ayrıca her iki istasyonun kuzey ve batı kesininden yükseltisi 1500 m civarındaki dağlarla kuşatılmış olması hava kütleleri bakımından da benzer koşulları göstermelerine neden olmaktadır (Şekil:1).

Şekil 2: Ankara'nın nüfus grafiği

III. DATA VE METODOLOJİ

Şehirleşmenin daha çok yaz yağışları üzerinde etkili olması nedeniyle bu çalışmada AMİ ve EMİ'nin sıcak dönem (mayıs-eylül) günlük yağışları incelenmiştir. Bu amaçla incelenen istasyonlara ait günlük yağışlar Huff ve Changnon (1970)'in yaptığı sınıflama temel alınarak incelenmiştir. Bu sınıflamada yağışlar:

- ≥ 0.25 mm gün⁻¹ yağışlı gün
- ≥ 2.5 mm gün⁻¹ hafif yağışlı gün
- ≥ 6.25 mm gün⁻¹ az şiddetli yağışlı gün
- ≥ 12.5 mm gün⁻¹ şiddetli yağışlı gün olmak üzere 4 gruba ayrılmıştır.

Huff ve Changnon (1970) yaptıkları sınıflamada ≥ 0.25 mm gün⁻¹ yağışlı gün olarak ele alırken bu çalışmada yağışlı gün olarak ≥ 0.1 mm gün⁻¹ kabul edilmiştir. Bunda Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü tarafından yağışlı gün olarak 0.1 mm gün⁻¹'nün kabul edilmesi etkili olmuştur. Bu nedenle ülkemizdeki diğer çalışmalarla uygunluk sağlamak için bu sınıfta bir değişikliğe gidilmiştir. Ayrıca şehir klimatolojisi ile ilgili literatürde şehirleşmenin daha çok şiddetli yağışları artırdığı belirtilmektedir. Bu etkiyi incelen istasyonlarda görebilmek için günlük yağışın 25.0 mm ve 50.0 mm.den fazla olduğu günlerde bu sınıflara ek olarak incelenmiştir.

Yağış gibi, yıllar arasında önemli değişikliklerin izlendiği, normal dağılım göstermeyen verilerin analizinde parametrik yöntemler kullanılamamaktadır. Bunun yerine parametrik olmayan yöntemler önerilmektedir (Sneyers 1990, WMO 1966). Bu

yöntemlerin temel özelliği, örneklerin seçildikleri yılların dağılımlarının normal olmadığı durumlarda da kullanılabilmesidir. Parametrik olmayan yöntemlerde genel olarak parametrik yöntemlerden farklı olarak değişkenlerin gerçek değerleri kullanılmamakta bunun yerine değişkenlerin büyüklüklerinin dizi içerisindeki sırası kullanılmaktadır (Gamgam,1998).

Verilerin analizinde seride belirli dönemlerde farklılaşma olup olmadığını saptamak için parametrik olmayan Kruskal – Wallis H testi kullanılmıştır. “Yağış değerleri ve yağışlı gün sayılarında yıllar arasında değişiklik olmamıştır” boş (yokluk) hipotezi altında H örneklem değeri $(C - 1)$, bağımsızlık sayısıyla yaklaşık x^2 olarak dağılır. Boş hipotezin kabul veya reddedilmesi, istenilen bir anlamlılık düzeyinde ve $f = (C - 1)$, H ile karşılaştırılacak olan x^2 kritik değerinin büyüklüğüne bağlıdır. Bu çalışmada alt periyotların örneklem boyutu $n_j = 15$ olarak alınmış ve boş hipotez % 90 ve % 95 anlamlılık düzeyinde sınanmıştır. Bu teste göre AMİ’de yağışlı gün sayılarında (≥ 0.1 mm gün⁻¹) yokluk hipotezi % 95 anlamlılık düzeyinde reddedilmiş ve özellikle 1970 yılından sonraki dönemde önemli değişiklikler olduğu saptanmıştır. Yine yokluk hipotezi az şiddetli yağışlı gün sınıfında (≥ 2.5 mm gün⁻¹) % 90 anlamlılık düzeyinde reddedilmiş ve bu yağışlı gün sınıfında 1985 yılından sonra önemli değişiklikler saptanmıştır. AMİ’nin diğer yağışlı gün sınıflarında alt periyotlar arasında istatistiksel olarak önemli bir fark bulunamamıştır. EMİ’ de ise sadece ilk yağışlı gün sınıfında % 90 düzeyinde yokluk hipotezi reddedilmiş, diğerlerinde ise alt periyotlar arasında bir farklılık saptanamamıştır.

Yağışlı gün sayılarındaki olası azalma ve artma eğilimlerini saptamak için Mann-Kendall sıra korelasyon testi kullanılmıştır (WMO 1966, Sneyers 1990). Sıralı dizideki sıra numaraları kullanılarak her y_i değeri için $(i \rangle j)$ olmak üzere, y_i ’nin önündeki y_j elamanlarının sayısı olarak tanımlanan bir n_i sayısı, $(y_i \rangle y_j)$ olan sıra numaralarının sayısı hesaplanarak bulunur. Sınama örneklem değeri t ,

$$t = \sum_{i=1}^n n_i$$

eşitliği ile gösterilir. Sınama örneklem değerinin dağılım fonksiyonu, boş hipotez altında asimptotik normaldir. Dağılım fonksiyonunun ortalaması $E(t)$ ve varyansı $\text{var } t$,

$$E(t) = \frac{n(n-1)}{4} \text{ ve } \text{var}(t) = \frac{n(n-1)(2n+5)}{72}$$

eşitlikleri ile verilir. Sınama örneklem değeri $u(t)$,

$$u(t) = [t - E(t)] / \sqrt{\text{var}(t)}$$

eşitliği ile gösterildiğinde, boş hipotezin iki yanlı şekline göre $|u(t)|$ 'nin büyük değerleri için ret edilir. Hesaplanan $u(t)$ değeri % 95 yada % 90 anlamlılık düzeyinde anlamlı ise, $u(t)$ 'nin $u(t) > 0$ ya da $u(t) < 0$ olmasına bağlı olarak, azalan ya da artan yöndeki bu eğilimin istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna varılır. Mann-Kendall trend testinin ardışık analizinden elde edilen $u(t)$ ve $u'(t)$ örneklem değerleri kullanılarak günlük yağış şiddetlerindeki eğilimler grafiksel olarak gösterilmiştir. Mann-Kendall testinin grafiksel gösteriminde, $u(t)$ ve $u'(t)$ eğrilerinin birkaç kez üst üste gelişi, dizide herhangi bir eğilimin bulunmadığını, bu eğrilerin kesişerek birbirlerinden uzaklaşmaları ise önemli bir eğilimin varlığını gösterir. Eğrilerin birbirlerini keserek ayrıldıkları noktalar, bir azalma ya da artma eğiliminin başlama tarihinin belirlenmesini sağlar.

IV. ANKARA'DA YAĞIŞLI GÜN SINIFLARININ ANALİZİ

AMİ ve EMİ arasında sıcak dönemdeki (mayıs-eylül) yağış farklılığını ortaya koymak için her istasyonun ortak dönemi olan 1956-2001 dönemi (1972 yılı hariç) incelenmiştir. 1956-2001 periyoduna ait toplam yağış ve yağışlı gün sınıflarının mutlak frekanslarını gösteren Tablo:1 incelendiğinde düşük şiddetli yağışlı gün sayılarının (ilk iki yağışlı gün sınıfı) EMİ' de daha fazla, ancak az şiddetli ve şiddetli yağışlı gün sınıflarının ise AMİ'de fazla olduğu görülmektedir. Örneğin AMİ ve EMİ'nin yağışlı gün sınıflarının oranları incelendiğinde sırasıyla 0.9, 0.9, 1.1, 1.2 ve 1.5 oranları elde edilir. Şiddetli yağışlı gün sayısındaki artış AMİ'de toplam yağışların artmasına neden olmaktadır. Yani şehir alanlarında yağışlı gün sayısı az, ancak yağış şiddeti yüksektir. Bu da şehirleşmenin etkisini göstermektedir. Kadioğlu (1997) Marmara Bölgesi'nde yaptığı çalışmada büyük şehirlerin bazılarının merkezlerinde aşırı hava kirliliğinden dolayı yağış azalması, buna karşılık bu şehirlerin rüzgar altı taraflarında yağışlı günlerde istatistiksel anlamda önemli artışlar gözlemlenmiştir. Şehirleşmenin AMİ'de şiddetli yağışlı gün sayılarını arttırması sonucunda 50.0 mm üzerindeki yağışlar incelenen dönemde 3 kez tekrarlanırken, EMİ' de 50.0 mm üzerinde yağış görülmemiştir. AMİ'de maksimum günlük yağış 88.9 mm ile 11.06.1997 günü düşmüşken, EMİ' de 38.2 mm ile 12.09.1957'de düşmüştür. AMİ'de 50.0 mm üzerindeki 3 yağışın iki tanesi 1995 yılından sonra görülmüştür. Bu da şehirleşmenin giderek artan bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Şehirleşme sonucunda azalan yeşil alanlar, yapay örtülerin atmosfere ısı transferindeki farklılaştırıcı etkisi, şehir ısı adaları ve şehirlerdeki yüksek binaların yarattığı türbülans atmosferde konveksiyonel hareketleri arttırmaktadır. Şehirlerin bu özelliği pek çok çalışmada da saptanmıştır (Atkinson 1971, Yonetani 1982, Jauregui ve Romales 1996,) Atkinson (1971) Londra çevresindeki 200 civarındaki yağış ölçer ve

radar gözlemlerine dayanarak konvektif bulutların şehir merkezlerinde kuvvetlendiğini gözlemlemiştir.

Tablo 1: İncelenen istasyonların yağışlı gün sınıflarının sıklıkları (1956-2001)

	AMİ	EMİ
Top. Yağış(mm)	5958.8	5639.1
≥ 0.1 mm gün ⁻¹	1292	1398
≥ 2.5 mm gün ⁻¹	611	633
≥ 6.25 mm gün ⁻¹	299	284
≥ 12.5 mm gün ⁻¹	123	101
≥ 25.0 mm gün ⁻¹	23	15
≥ 50.0 mm gün ⁻¹	3	0

Araştırmacı radar görüntülerinde 12:14 te konvektif bulutların geliştiği saptanmış ve bulut hafif rüzgarlarla şehrin doğusundan batısına doğru taşınmıştır. Saat 13:30 da bulut şehrin merkezi kısımlarından geçerken bulut tavanı 7 km yüksekliğe erişmiştir. 13:51 ile 13:57 arasında bulut tavan yüksekliği 7.5 den 9 km ye erişmiştir. Atkinson bulut tavan yüksekliği ile şehrin yüzey sıcaklığı arasında pozitif korelasyon saptamıştır. Yani sıcak şehir yüzeyleri konvektif yağışları kuvvetlendirmektedir. Ayrıca Atkinson şehirlerin çevrelerine göre daha nemli olduklarını yani şehirlerin nemli ve sıcak havasının şehir alanlarında konvektif bulut oluşumunu ve konvektif yağışları arttırdığını belirtmektedir. Şehirlerin şiddetli yağışları arttırdığı Jauregui ve Romales (1996) Meksiko şehrinde yaptıkları çalışmada saatte 20 mm.den fazla yağışların sayısının şehirleşme sonucunda hızla arttığını saptamışlardır. Araştırmacılar temmuz ve eylül ayları arasında 1939-1949 döneminde saatte 20 mm.den fazla yağışların sayısını 4 iken bu sayının 1979-89 döneminde bu sayı 20'ye çıktığını belirlemişlerdir. Bu araştırmacılar da şehirlerdeki ısı adalarının gelişimi ile şiddetli yağışlar arasında pozitif korelasyon saptamıştır. Aynı zamanda yağışlı gün sayısının EMİ'de fazla olmasına rağmen ortalama yağış şiddetinin AMİ'de fazla olması şehirleşmenin şiddetli yağışları arttırdığını göstermektedir.

Şehirleşmenin önemli etkilerinden biri de yağışın haftanın günlerine dağılımında ki değişimdir. Şehirleşme sonucunda hafta içi günlerin hafta sonlarından daha fazla yağış aldığı ve hafta içinde de genellikle pazartesi gününün en az yağış aldığı ve hafta sonuna doğru ise arttığı saptanmıştır (Dettwiller, 1974). Bu durum hafta sonunda ekonomik faaliyetlerin azalması nedeniyle şehir atmosferinde daha az yoğunlaşma çekirdeği bulunması, bunun sonunda da yağış azalması şeklinde açıklanmaktadır. Hafta başında yağışın az, hafta sonuna doğru yağışın artması da şehir atmosferinde yoğunlaşma çekirdeğinin artmasına bağlanmaktadır.

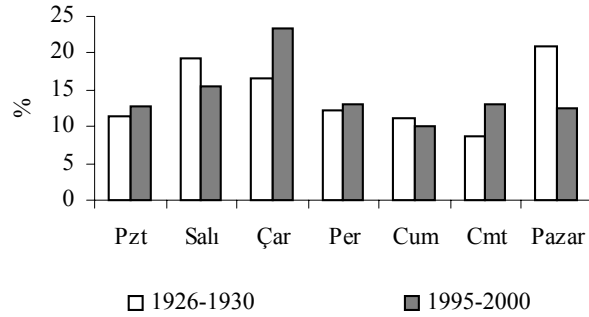
Sıcak dönemde AMİ ve EMİ istasyonlarında yağışın haftanın günlerine dağılışında iki periyot incelenmiştir. Bu dönemlerden ilki istasyonların gözleme başladığı ilk beş yılın ortalaması diğeri ise gözlem süresinin son beş yıla ait ortalamasıdır. AMİ’de 1926-1930 yıllarının ortalama yağış yüzdelerinin günlere dağılımı incelendiğinde salı ve pazar günlerinin birbirine çok yakın oranlarla haftanın en yağışlı günleri, cumartesi günü ise % 8.7 ile en az yağışlı günü olduğu görülür (Şekil: 3). Bu yıllarda Ankara’da şehirleşmenin yağışları etkilemediğini göstermektedir. Şehirleşme etkisinin en fazla hissedileceği düşünülen 1996-2000 yılları arasındaki son beş yılın ortalaması incelendiğinde çarşamba günü % 23.3 ile en yağışlı, cuma ise % 9.9 ile en az yağışlı günü oluşturmaktadır. Cumartesi ve pazar ise yaklaşık % 13 ile cumadan sonraki az yağışlı günleri oluşturmaktadır. Hafta içinde pazartesinden çarşambaya kadar sürekli bir yükseliş izlenmektedir. Çarşamba günü maksimumdan sonra yağış birdenbire % 10.3 oranında düşmektedir. Ankara’da cumanın genellikle az yağış alıp çarşambanın en yağışlı gün olması Dettwiller (1974) Paris’te buldukları ile uygunluk göstermemektedir. Bu durumu çimento fabrikası, organize sanayi bölgesi ve diğerk küçük ve orta ölçekli sanayi alanlarının Ankara şehir merkezinin batısında kurulmuş olması ile ilgili olmalıdır. Rüzgarlarla şehrin merkezine taşınan aşırı yoğunlaşma çekirdekleri buluttaki su damlacıklarının yeterli büyüklüğe erişmesini engellemektedir. Bu nedenle şehir atmosferindeki su buharı daha kısa zamanda yağışa dönüşmektedir. Bu da şehirlerde yağış toplamlarında artmalara sebep olmaktadır. Ankara’da 1996-2000 döneminde çarşamba günü yağışlı gün sayısının en düşük günlerden biri olmasına karşın en fazla yağış alan gündür. Aynı dönemde hafta sonuna doğru şehir atmosferinde yoğunlaşma çekirdeklerinin artması cuma gününün yağışlı gün sayısının en fazla günlerden biri olmasına karşın en az yağış alan gün olmasına neden olmaktadır (Tablo: 2). Bu dağılış düşük şiddetli yağışların hafta sonunda buna karşın yüksek şiddetli yağışların hafta ortasına doğru düştüğünü göstermektedir. Bu durum şehir atmosferinde hafta sonuna doğru artan yoğunlaşma çekirdeklerinin sayıca fazla çisentili yağışlara neden olduğunu ortaya koymaktadır. Bu görüşü, incelenen beş yıllık dönemde maksimum günlük yağış 88.9 mm ile çarşamba günü görülürken, cuma günü düşen maksimum günlük yağışın ancak 17 mm olması da doğrulamaktadır. Ancak bu konu için şehir atmosferindeki yoğunlaşma çekirdeklerinin zamansal değişimini konu alan daha ayrıntılı bir çalışma yapılması gerekmektedir.

EMİ’de ise gözlem süresinin başlangıç periyodu olan 1956-1960 yılları arasında düzgün bir gidişten bahsedilemez. Pazartesi ve cuma en az yağış oranına sahip günler olurken perşembe ve pazar en yağışlı günleri oluşturmaktadır. Aynı durumu 1995-2000

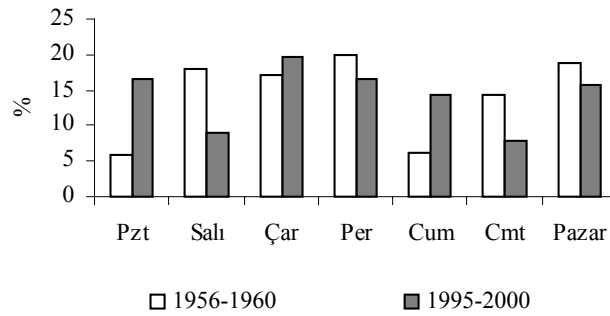
döneminde de görmek mümkündür. Salı ve cumartesi en az yağışlı günleri oluştururken, çarşamba en yağışlı gün olmaktadır. Yine pazartesi, perşembe ve pazar günleri birbirine çok yakın oranlarda yağış almaktadır. Yani EMİ'de yağışların haftanın günlerine dağılışında bir düzen yoktur. Bu istasyonda yağış daha çok rastlantısaldır.

Tablo 2: AMİ'de 1995-1996 yağışın haftanın günlerine dağılışı.

	Pzt.	Salı	Çar.	Perş.	Cuma	Cmt.	Pazar
Toplam yağış (mm)	111.2	135.1	201.5	112.1	86	112.1	107.4
Ort. Yağ. (mm)	1.0	1.3	1.9	1.1	0.8	1.1	1.0
Toplam yağışlı gün	27	21	21	21	27	27	23
≥ 0.1 toplam yağışlı gün < 2.5 mm	15	12	7	5	18	16	10
≥ 2.5 toplam yağışlı gün < 6.25 mm	6	3	6	10	3	5	6
≥ 6.25 toplam yağışlı gün < 12.5 mm	4	3	5	3	5	3	6
≥ 12.5 toplam yağışlı gün < 25.0 mm	1	2	2	3	1	2	1
≥ 25.0 toplam yağışlı gün < 50.0 mm	1	0	0	0	0	1	0
Toplam yağışlı gün ≥ 50 mm	0	1	1	0	0	0	0

AMİ

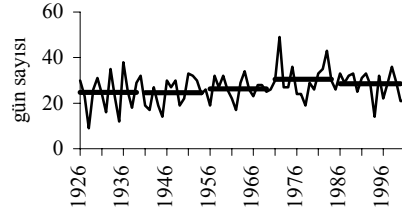
EMİ

Şekil 3: AMİ ve EMİ'de yağışın haftanın günlerine dağılışı

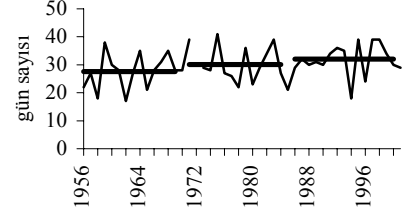
Yağışlı gün sınıflarının uzun yıllık değişimini incelemek için 15 yıllık ortalamalar elde edilmiştir. AMİ'de ve EMİ'de yağışlı gün (≥ 0.1 mm gün⁻¹) ve hafif yağışlı gün (≥ 2.5 mm gün⁻¹) sınıflarında her iki istasyonda da artış görülmektedir (Şekil 4). Bu da Ankara ve çevresinde şiddeti düşük yağışlarda bir artış olduğunu ve bunu şehirleşme ile ilgili olmadığını göstermektedir. Çiçek (2003), Ankara'da uzun yıllık aylık yağışlarının analizini yaptığı çalışmasında mart ve eylül dışındaki bütün aylarda ve yıllık toplam yağışlarda bir artış eğilimi saptamıştır. Bu artış nisan, ağustos ve eylül ayları ile yıllık yağışlarda istatistiksel olarak anlamlıdır. Türkeş (1995 ve 1996) ise İç Anadolu Bölgesi'nde yaz yağışlarında önemli artışlar saptamıştır. Bu iki yağışlı gün sınıfında artış eğilimi 1970 yılından sonra belirginleşmektedir. AMİ'de az şiddetli (≥ 6.25 mm gün⁻¹) ve şiddetli (≥ 12.5 mm gün⁻¹) yağışlı gün sınıflarındaki artış 1966 yılından beri devam etmektedir. Oysa EMİ'de bu yağışlı gün sınıflarında 1985 yılından itibaren azalma eğilimi görülmektedir. Bu farklılık şehirleşmenin, AMİ'de, yüksek şiddetteki yağışlı gün sayılarını arttırdığını göstermektedir.

Her iki istasyonun yağışlı gün sınıflarının Mann-Kendall sıralı korelasyon testi sonuçlarına göre eğilimleri incelendiğinde yağışlı gün (≥ 0.1 mm gün⁻¹) sayılarında AMİ'de 1960 yılından itibaren bir artış eğilimi belirmekte ve bu artış eğilimi 1983 yılından itibaren % 95 düzeyinde istatistiksel anlam taşımaktadır (Şekil 5). EMİ'de artış eğilimi 1987 yılında başlamakta ve bu artış 1998 yılından itibaren de % 95 düzeyinde anlamlı olmaktadır. Hafif yağışlı gün (≥ 2.5 mm gün⁻¹) sayılarında AMİ'de 1962 yılından itibaren artış eğilimi görülmekte ve 1988 yılından günümüze % 95 düzeyinde anlam kazanmaktadır. EMİ'de 1964 yılından sonra bir artış eğilimi belirmektedir, ancak bu istatistiksel olarak anlamlı değildir. AMİ'de az şiddetli (≥ 6.25 mm gün⁻¹) ve şiddetli (≥ 12.5 mm gün⁻¹) yağışlı gün sayılarında 1980'li yıllardan itibaren bir artış eğilimi olmasına karşın bu artışlar istatistiksel olarak anlamlı değildir. Ancak bu iki sınıftaki eğilimler her ne kadar anlamlı olmasa da AMİ'de artış eğilimine karşın EMİ'de az şiddetli yağışlı (≥ 6.25 mm gün⁻¹) gün sınıfında hiçbir eğilimin bulunmaması ve şiddetli yağışlı (≥ 12.5 mm gün⁻¹) gün sayısında 1983 yılından itibaren azalma eğilimine girmesi iki istasyon arasında önemli bir farklılık olduğunu göstermektedir. Bu durum şehirleşmenin yüksek şiddetli yağışları arttırdığını kanıtlamaktadır. Ayrıca birbirine yakın bu iki istasyonda yüksek şiddetli yağışlarda belirgin bir eğilim farkının çıkması iklimsel bir salınımla açıklanamaz. Bu da değişimin şehirleşmeden kaynaklandığını göstermektedir.

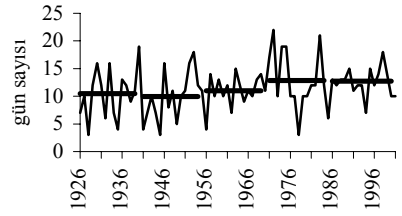
$AM\dot{I} \geq 0.1 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

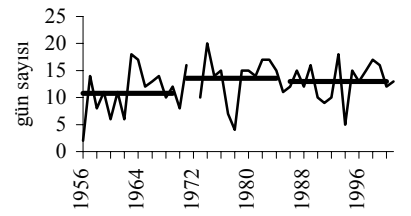
$EM\dot{I} \geq 0.1 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

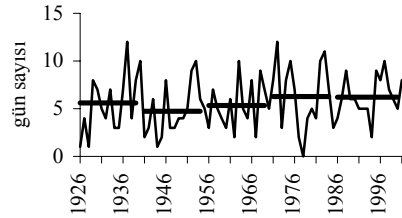
$AM\dot{I} \geq 2.5 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

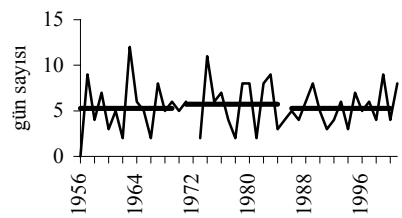
$EM\dot{I} \geq 2.5 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

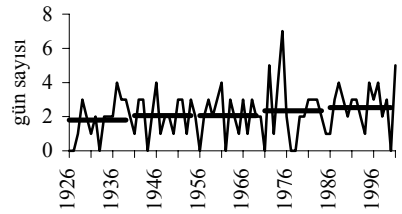
$AM\dot{I} \geq 6.25 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

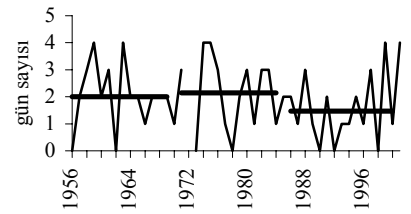
$EM\dot{I} \geq 6.25 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

$AM\dot{I} \geq 12.5 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

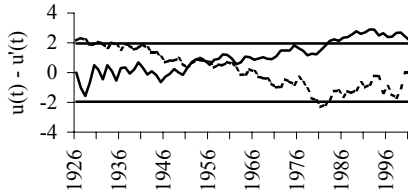

$EM\dot{I} \geq 12.5 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

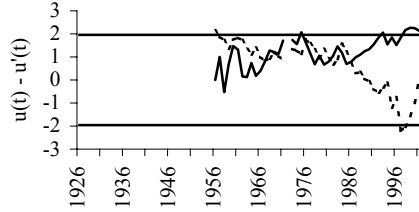

Şekil 4: Yağışlı gün sınıflarının uzun yıllık eğilimleri. Kalın düz çizgi 15 yıllık ortalamaları göstermektedir.

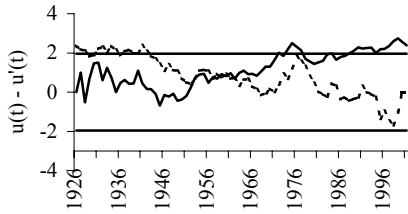
$AM\dot{I} \geq 0.1 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

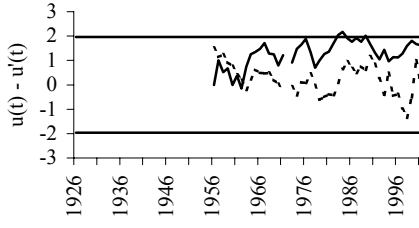
$EM\dot{I} \geq 0.1 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

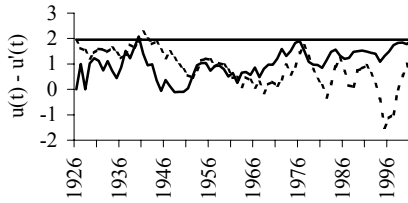
$AM\dot{I} \geq 2.5 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

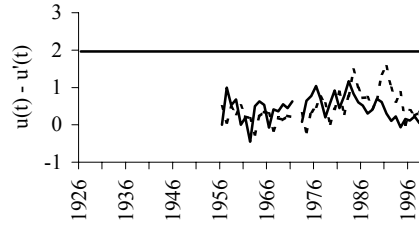
$EM\dot{I} \geq 2.5 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

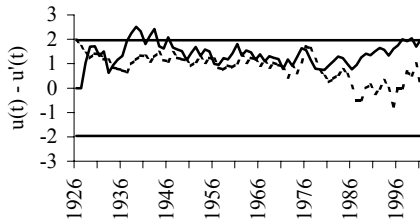
$AM\dot{I} \geq 6.25 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

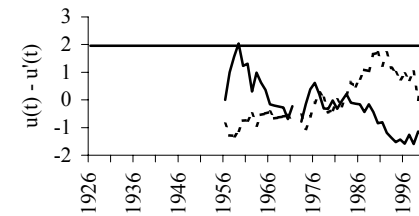
$EM\dot{I} \geq 6.25 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

$AM\dot{I} \geq 12.5 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

$EM\dot{I} \geq 12.5 \text{ mm g\u00fcn}^{-1}$

Şekil 5: Yağışlı gün sınıflarının Mann-Kendall sıralı korelasyon testine göre eğilimleri. Kırık düz çizgi $u(t)$, kesik çizgi $u'(t)$, sürekli düz çizgi % 95 anlamlılık düzeyindeki teorik kritik istatistik değerini göstermektedir.

V. TARTIŞMA VE SONUÇ

Sıcak dönemde (mayıs-eylül) yağış şiddet sınıflarının incelenmesi sonucunda;

- AMİ'de yağışlı gün sayısı az olmasına rağmen şehirleşmenin şiddetli yağışları arttırması nedeniyle toplamda daha fazla yağış düşmektedir. AMİ'de özellikle şiddetli yağışlı gün sınıflarında belirgin bir artış vardır. Şehirleşme sonucunda şiddetli yağışlı gün (≥ 12.5 mm gün⁻¹) sayılarında AMİ'de EMİ'ye göre % 50 artış olmaktadır.
- AMİ'de haftanın en yağışlı günü çarşamba günü iken 1926 yılından itibaren şehirleşmeye bağlı olarak yağışın dağılışı değişmiş haftanın günlerine dağılışında belirli bir düzen ortaya çıkmıştır. Şehir alanlarında yağış miktarı en düşük gün cumadır. Bu durum şehir atmosferinde hafta sonuna doğru yoğunlaşma çekirdeklerin artması ile ilgilidir. Yağışın günlere dağılımı kırsal alanlarda rasgeledir.
- Şiddetli yağışların düşme olasılığı en fazla olduğu günler salı ve çarşambadır.
- Kruskal – Wallis H testi analizlerine göre AMİ'de yağışlı gün sayılarında (≥ 0.1 mm gün⁻¹) özellikle 1970 yılından sonraki dönemde yine az şiddetli yağışlı gün sınıfında (≥ 2.5 mm gün⁻¹) 1985 yılından sonra istatistiksel olarak önemli değişiklikler saptanmıştır.
- Mann-Kendall eğilim testine göre AMİ'de şiddetli yağışlı gün sayılarında artış eğilimi, EMİ'de azalma eğilimi vardır. Bu farklılık AMİ'deki artışın iklimsel bir değişiklikten çok, şehirleşme ile ilgili olduğunu ortaya koymaktadır.
- Yağışlı gün sınıflarının uzun yıllık gidişinde düşük şiddetli yağışlarda AMİ ile EMİ'de belirgin bir fark yokken yağış şiddeti arttıkça bu farklılık belirginleşmektedir. Yani şehirleşme düşük şiddetli yağışlardan çok, şiddetli yağışları arttırıcı bir etki yapmaktadır. Bu sonuç aşırı kirliliğin şehirlerde yağışı azaltıcı etkisi olduğunu ve özellikle ekstrem yağış gidişinde önemli azalmalara neden olduğunu belirten Kadioğlu (1997)'nin ifadesi ile çelişir görülmektedir. Araştırmacının tüm yılı incelemesi, bu çalışmada ise sadece sıcak dönemin incelenmesi sonuçlar arasında farklılığa neden olabilir. Bu nedenle Marmara Bölgesi'ndeki sıcak dönemi içeren bir çalışmanın yapılması farklı sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilir. Çünkü yapılan çalışmalarda orta enlem ve

tropiklerde şehirleşmenin konveksiyonel yağışlara neden olduğu saptanmıştır. Bu etkinin İstanbul'da da görülmesi doğaldır.

- Ankara gibi karasal iklime sahip bir yörede şehirleşmenin sıcak dönemde yağışları arttırması, bu yağışların daha çok konveksiyonel olduğunu göstermektedir. Şiddetli yağışlı gün sayılarının artması da bu görüşü desteklemektedir. Ancak bunun tam olarak saptanabilmesi için Ankara'da pluvigraf ağının sıklaştırılması gerekmektedir.
- Şehirleşmenin şiddetli yağışlı gün sayılarında artışa neden olması taşkın sorununu da gündeme getirmektedir. Alt yapı sistemleri gibi büyük yatırım gerektiren projelerin etkin bir şekilde kurulup işletilebilmesi için Ankara metropolitan alanında şiddetli yağışların sıklık ve dağılıklarının saptanması gerekmektedir.
- Nüfus artışı ve ekonomik gelişme sonucunda şehirlerin gelecek yıllarda daha da büyüyeceği düşünüldüğünde şehirlerin yağış üzerindeki etkisi daha da artacaktır. Bu nedenle özellikle şehir planlaması açısından riskli yerlerin tespiti önem kazanmaktadır. O halde şehir klimatolojisi ile ilgili çalışmalar daha da yoğunlaştırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Atkinson, B.W. (1971) The effect of an urban area on the precipitation from a moving thunderstorm. *J. Appl. Met.* 10: 47-55
- Bornstein, R., Lin, Q. (2000) Urban heat island and summertime convective thunderstorms in Atlanta: three case studies. *Atmospheric Environment* 34: 507-516
- Chadler, T. (1965) *The climate of London*. p.122, Hutchinson, London
- Changnon, S. A. (2001) Assessment of historical thunderstorm data for urban effects: The Chicago case. *Climatic Change* 49: 161-169
- Changnon, S.A. (1978) Urban effects on severe local storm at St Louis. *J. Appl. Met.* 17:578-586
- Changnon, S.A., Semonin R.G., Huff F.A. (1976) A hypothesis for urban rainfall anomalies. *J. Appl.Met* 15: 544560
- Changnon, S.A., Shealy, R., Scott, R. (1991) Precipitation changes in fall, winter and spring caused by St. Louis. *J. Appl. Met.* 30: 126-134
- Çiçek, İ. (2003) The Statistical Analysis of Precipitation in Ankara, Turkey. *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (1), 1-20.
- Dettwiller, I., Landsberg, H.E. (1974) Inadvertent Atmospheric Modification, in H. E. Landsberg *Weather and Climate Modification*, Ed, by. Wilmot N. Hess, John Willy & Sons Inc.s:755

Ankara'da Şehirleşmenin Yağış Üzerine Etkisi

- Erol, O. (1973) *Ankara Şehri Çevresinin Jeomorfolojik Ana Birimleri*. A.Ü. D.T.C. Fak. Yay. No:240, Coğ. Araş. Enst. Yay. No: 16.
- Gamgam, H. (1998) *Parametrik Olmayan İstatistiksel Teknikler*. Gazi Üniv. Yay. No:140, Fen-Ed. Fak. Yay. No:21
- Huff, F.A., Changnon, S. A. (1970) Urban effects on daily rainfall distribution. *Second Nat. Conf. Weather Modification*, Santa Barbara, Amer. Met. Soc., 215-220
- Jauregui, E., Romales E. (1996) Urban Effects on Convective Precipitation in Mexico City. *Atmospheric Environment* 30 (20), 3383-3389
- Jauregui, E., Romales E. (1996) Urban Effects on Convective Precipitation in Mexico City. *Atmospheric Environment* 30 (20), 3383-3389
- Kadıoğlu, M. (1997) Şehirleşmenin Marmara Bölgesindeki yağışlara etkisi. *Su ve Çevre Sempozyumu '97*, 2-5 Haziran 1997, TMMOB JMO, Genel yay No:46, İst. Şub. Yay. No:1, 37-46
- Landsberg H.E., (1981) *The Urban Climate* p. 275, Academic Press. New York
- Lowry, W. P., Probáld, F. (1978) An attempt to detect the effect of a steelworks on precipitation amounts in Central Hungary. *J. Appl. Met.* 17: 964-975
- Oke, T.R. (1979) *Review of urban climatology*. WMO Tech Note No: 169, p.100
- Sanderson, M., Gorski, R. (1978) The Effect of Metropolitan Detroit-Windsor on Precipitation. *J. Appl. Met* 17(4) 423-427
- Shafir, H., Alpert, P. (1990) On the urban orographic rainfall anomaly in Jerusalem: a numerical study. *Atmospheric Environment B: Urban Atmosphere* 24B, 365-375.
- Sneyers, R. (1990) *On the Statistical Analysis of Series of Observation*. WMO Technical Note 143, Geneva
- Tayanç, M., Toros, M. (1997) Urbanization effects on regional climate change in the case of four large cities in Turkey. *Climatic Change* 35, 501-524
- Türkeş, M. (1995) Türkiye'de yıllık ve mevsimlik yağış verilerindeki eğilimler ve dalgalanmalar. *Türk Haritacılığın Yüzyüncü Yılı TJJB ve TUFUAB Kongreleri Bildiri Kitabı* 1-5 Mayıs 1995 Ankara C:3, 694-706
- Türkeş, M. (1996) Spatial and temporal analysis of annual rainfall variations in Turkey. *Int. J. Climatol.* 16, 1057-1076
- WMO (1966) *Climatic Change*. WMO Technical Note 79, Geneva
- Yonetani, T., (1982) Increase in number of days with heavy precipitation in Tokyo urban area. *J. Appl. Met* 21: 1466-1471

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Firat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 19-37, ELAZIĞ-2004

ELAZIĞ ŞEHİRİNDE HIRSIZLIK SUÇ DAĞILIŞI VE ÖZELLİKLERİ

Burglary Crime Distribution and its Characteristics in Elazığ City

Erdal KARAKAŞ

Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Coğrafya Bölümü, Elazığ.
ekarakas@firat.edu.tr

Özet

Bugün hem sanayileşmiş hem de gelişmekte olan ülke şehirleri suç gibi bir çok şehir sorunuyla karşı karşıyadır. Suç insana has bir olay olduğundan arazide (alanda) dağılım gösterir. Bu çalışmamızda alanın suçlar için nasıl bir faktör olabildiğini, niçin bazı alanlarda suç oranının yüksek olduğunu saptamaya çalıştık. Bu amaçla GIS (Geographic Information System) ortamında Elazığ kentindeki hırsızlık suçlarının genel ve suç tipine göre dağılım haritaları yapıldı. Suç dağılışı ay, gün, saat, gibi değişkenlere göre ele alınmış, şehirdeki hırsızlık suçlarının dağılışı, şehrin mekansal arazi kullanımı (city landuse) ile ilişkilendirilmiştir. Çalışmanın verileri Elazığ şehrindeki suç dağılışı ile arazi kullanımı arasındaki ilişkiyi açıklamak amacıyla 2001 yılı karakol suç kayıtlarından derlendi. Sonuçta Elazığ şehrindeki hırsızlık suç dağılışı ve yoğunluğunda şehir içi arazi kullanım özelliğine bağlı olarak farklılaşmaların olduğu tespit edilmiş, merkezi iş sahası sağlık ve sanayi fonksiyon alanlarının ön plana çıktığı görülmüştür. Bu araştırmadaki yöntem ve bulgular; hızlı, etkin ve doğru analizler yapılmasına yardımcı olacaktır. Bunun yanında suçların yoğunlaştığı mekanların özelliğinin ortaya çıkarılmasıyla, suçun coğrafi mekanla ilişkilendirilmesi, önlenmesi ve şehir güvenliğinin sağlanması açısından önemli katkılarda bulunacaktır

Anahtar Kelimeler: Suç dağılışı, Şehir, Suç haritaları

Abstract

Today, cities both in the industrialized and developing countries face to many problems such as crimes. Crime are human phenomena therefore their distributions across all landscape. In this study, I try to find out how the place might play an important role for the crimes, and why some area has high crime rates For this purpose, the crime of theft was mapped with respect to general area distribution and the type of the theft by GIS (Geographic Information System) in the city of Elazığ The distribution of the crime was handled with considering the parameters such as month, day and hour, and related to the land use. The data of the study were collected to examine the relationships among crime distribution and city landuse from the police station records in 2001. As a result, it was determined that there were many differences in the distribution and the density of crime rate in theft with respect to the land use inside the city and central shopping area, health and industrial regions were common criminal areas. The methods and findings in this study will provide rapid and accurate analyses for such kinds of studies. In addition, interrelating the type of the crime with the regions or areas will contribute to preventing crime, and security in urban areas.

Key Words: Crime distribution, City, Crime Maps.

GİRİŞ

Çeşitli nedenlerle meydana gelen, kişisel davranışlar olarak nitelendirilen (Soyaslan, 1998, 1-3) ve farklı bilim dallarınca (sosyoloji, psikoloji, kriminoloji, hukuk vb) değişik şekillerde yorumlanan suç, topluma zarar verdiği veya tehlikeli olduğu kanunlarla kabul edilen eylemler (Dönmezer, 1994, 45-49), yada genel tanımıyla toplum menfaatlerini ihlal eden fiiller olarak belirtilmektedir (Seyhan, 2002, 173). Ortaya çıkış sebebi, gelişmesi, niteliği vb özelliklerinden dolayı, birçok bilim dalınca inceleme konusu seçilen suç olayının ana kaynağı insandır. İnsanlar belirli bir mekanda yaşadıklarından ve suçların da bir mekan üzerinde işlenmesinden dolayı, suç olayları coğrafyanın bir inceleme konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bugün bir çok ülkede bir çok bilim dalı (Sosyoloji, Hukuk, Ekonomi, Kriminoloji, Antropoloji, Coğrafya, vb) bu konu üzerine araştırmalar yapmaktadır. Bazı araştırmalarda suçun ekonomik niteliği ve ekonomiye etkisi (Pradhan, Ravallion, 2003), suça katılanların sosyoekonomik ve demografik yapısı (Venkatesh, Curtis, Ramsey, 1999, Entorf, Spengler, 2000), özel suç analizleri ve belirli bir suç türünün genel incelenmesi (Mulmat, Rienick, Melton, 2000, Herzog, 2002, Clarke, 2002), ülke ve şehir bazında suç inceleme (Dutt, Pomeroy, Wadwha, 1998, Dutt, Noble, Singh, 1979, Dutt, Noble, Sharma, 1985, Bromley, Nelson, 2002, Nelson, Bromley, Thomas, 1997, 2001, Craglia, Haining, Signoretta, 2001, Bartolo, 2000, Lee, Egan, 1972, Harries, 1973, Gyamfi, 2003), suç önleme ve suçun özelliklerini ele alan çalışmalar (Tiesdell, 1998, Homermesh, 1999, Semmens, Dillane, Ditton, 2002, South, Messner, 2000, Carmichael, Ward, 2001, Coetzer, 2000, Clarke, 1999, Koskela, Pain, 1999), suç haritaları ve suç haritalama ile ilgili çalışmalar (Harries, 1999, Atasoy, 2001, Griffin, J, 2001, Rich, F, Thomas 1995, Rich, F, Thomas 1999, Velasco, M., Boba, R, 2000, Vigne, N. 1999) yer almaktadır.

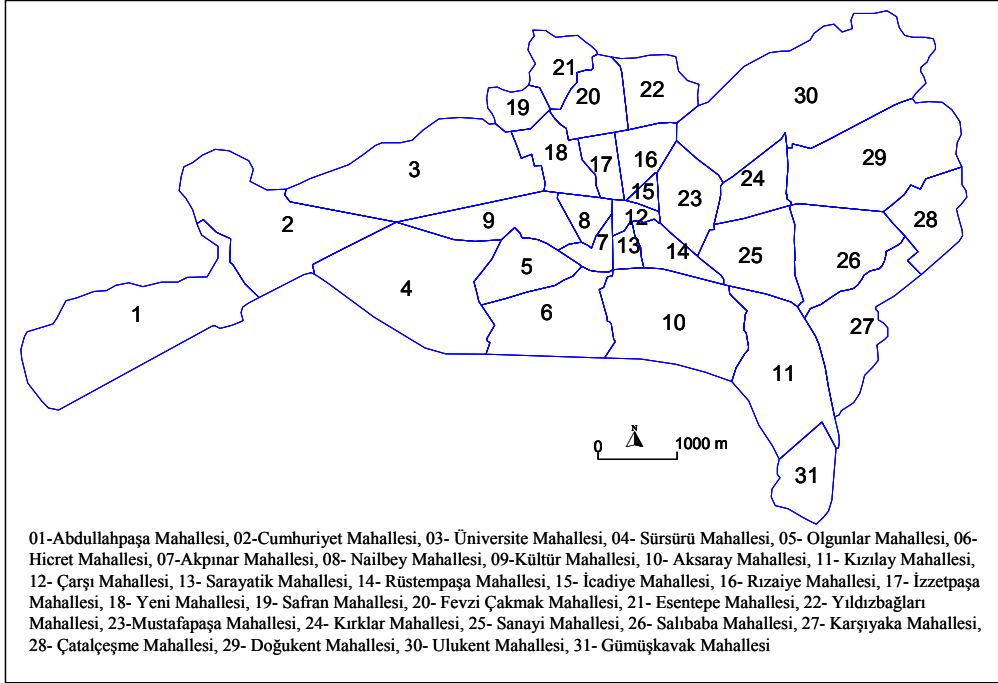
Ülkemizde suçla ilgili çalışma sayısı oldukça sınırlıdır ve birçoğu çocuk suçluluğu ile ilgilidir (Saran, 1968, 1979, İçli, 1993, Yavuzer, 1981, Ergil, 1978, Hancı, Özgen, Güler, 1998, Ege, Hancı, Ertürk, 1992, Hancı, Demircin, Coşkunol, Ertürk, Yemişçigil, 1992, Hancı, Ege, 1993, Hancı, Demirçin, Ege, Coşkunol, 1993, Emniyet Genel Müd, 2002, Kızmaz, 2003). Mekansal özelliği nedeniyle coğrafyanın konusu içine giren suçlarla ilgili coğrafyacılar tarafından yapılmış hiçbir çalışmanın bulunmaması da çalışmanın yapılmasında önemli ölçüde etkili bir faktör olmuştur.

ÇALIŞMANIN AMACI, MALZEME VE METOD

Toplumsal bir olay olan suçun, miktarının, tipinin, gerçekleştiği alanın özelliklerinin bilinmesi, onunla ilgili çalışmaları daha da kolaylaştırmaktadır. Çünkü eldeki veriler ve alansal dağılım ortaya konulduğunda onla mücadele daha etkili hale gelmektedir. Suç sayısını azaltmak için onun geliştiği, güçlendiği alanın konumsal özelliği, kullanım yoğunluğu vb niteliklerinin çıkarılması ne tür önlemin nerelerde ve nasıl yapılması gerektiğini açıkça ortaya koymakta aynı zamanda taktik ve uygulamalar daha da kolay hale gelmektedir. Çalışmamızın amacı suçların şehrsel mekan içindeki dağılışı ve bu dağılışa etki eden faktörlerin neler olduğunu, bulmak ve suç coğrafyası açısından bir deneme gerçekleştirmektir.

Çalışmamızı, 2000 yılında 266.495 kişilik nüfusa ve 35 adet mahalleye sahip olan Elazığ şehrinde gerçekleştirdik (Şekil. 1). Suçlarla ilgili il emniyet müdürlüklerinde toplam veriler yer almakta ve her il kendi sorumluluk alanıyla ilgili birtakım istatistikler tutmaktadır. Tutulan istatistiksel veriler il, ilçe ile şehirdeki suç toplamalarını ihtiva ettiğinden genel bir yorum için uygun olmasına rağmen alan analizine imkan verecek ölçüde değildir. Oysa bir alandaki suçun mekansal dağılımını yapmak, artış veya azalış sebeplerini ortaya koyabilmek ve suç analiz çalışmalarını gerçekleştirebilmek için suçla ilgili gerekli detay bilgiye (suç yeri: sokak,cadde, mahalle, suç zamanı: yıl;ay, gün, saat, suç cinsi: evden, otodan hırsızlık vb.) sahip olunması gerekir. Bu nedenle Elazığ şehrinde yer alan karakollardaki suç defterleri 2001 yılı baz alınarak incelenmiş ve suçlarla ilgili veriler değerlendirilmiştir. Ele alınan veriler mapinfo programı yardımıyla şehir haritasına suçun işlendiği adres bilgileri çerçevesinde geçirilerek suç haritaları oluşturulmuş ve alansal analizler gerçekleştirilmiştir.

Suçların belirli zamanlarda ve belirli alanlarda yoğunlaşmasını sağlıklı bir şekilde analiz edebilmek için sadece suçun işlendiği yerin adres bilgisi yeterli gelmemektedir. Bu bilgilerin yanı sıra alanla ilgili diğer verilerin bulunması analizi daha verimli hale getirmektedir. Örneğin mahalle bazındaki nüfus miktarı, nüfusun gelir durumu, aile büyüklüğü, eğitim durumu, iş olanakları, konut sahipliği, konut yükseltisi, yol genişliği, ışıklandırma ve benzeri bilgilerin bir arada değerlendirilmesi, analizi kolaylaştırmasına rağmen elimizdeki bu tür verilerin kısıtlılığı çalışma ve analizimizi oldukça güçleştirmiştir.

Şekil.1 Elazığ Şehri Mahalle Dağılışı

HIRSIZLIK SUÇLARININ DAĞILIŞI VE ÖZELLİKLERİ

2001 yılında Elazığ şehrinde 348 adet hırsızlık vakası olmuştur. Hırsızlık çeşidi olarak işyeri hırsızlığı en başta gelmekte ve onu sırasıyla ev, araç, oto içerisinde eşya hırsızlığı izlemektedir. Hırsızlık olaylarının mahallelere göre dağılışı değerlendirildiğinde; şehrin merkez mahallelerindeki yoğunluğun aksine, çevre mahallelerde yoğunluğun düştüğü ve çoğu yerde de tamamen ortadan kalktığı dikkati çekmektedir. Suçların merkez çevresindeki mahallelerde diğer mahallelere göre daha fazla yoğun olmasında aşağıdaki faktörlerin etkisi büyüktür. İş ve ticaret sahasının (MİS) merkezi kesimde yer alması, gelişmekte olan ülke şehirlerinin genel karakteristiği ölçüsünde merkez çevresindeki alanlarda nüfusun diğer alanlara göre daha yoğun olması, öte yandan sosyo-ekonomik gücü yüksek nüfusun buralarda ikamet etmesi (Tümertekin, Özgüç, 2002, 474), bu kesimlerdeki konut sayısı ve irtifasının fazlalığı ile cadde ve sokakların yetersiz ışıklandırılması sayabiliriz (Tablo. 1).

Yukarıda ki sebeplerden merkez çevresinde yer alan mahallelerde suç oranları artarken, planlı ve plansız gelişen kenar mahallelerde işyeri, konut sayısının, nüfus miktarının azalması ve ekonomik yapıdaki değişim nedeniyle oranlar azalmaktadır. Mesela Batıda Abdullahpaşa ve Bahçelievler (Cumhuriyet) Doğuda Doğukent gibi yeni

Elazığ Şehrinde Hırsızlık Suç Dağılışı Ve Özellikleri

planlanmış alanlarda yukarıdaki olumsuzluklar azaldığından suç sayısı ve oranı düşmektedir. Dış kuşakta yer alan diğer mahallelerin büyük bir çoğunluğu daha önceleri köy statüsünde olup (Karakaş, 1999) sonradan şehre kazandırıldığından suç oranları en alt seviyelere inmektedir. Bu nedenle Safran, Ulukent, Çatalçeşme vb. mahalleler diğerlerine göre nüfus, konut ve ekonomik yapılarının zayıflığı sebebiyle hırsızlık için fazla hedef teşkil etmeyen alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Tablo 1). Kısaca genel suç oranları açısından şehrin merkezi kesiminde yer alan Çarşı, İzzetpaşa, Nailbey, Yenimahalle (toplam suçun %35) ile merkez dışında bulunan Sanayi ve Mustafapaşa mahallesinde adından da anlaşılacağı gibi küçük sanayi alanını bünyesinde barındırdığından oran yüksek (%13.79) çıkmaktadır. Özetle bu 6 mahalle şehirde meydana gelen toplam suçun yaklaşık %50'sini bünyesinde barındırmaktadır (Tablo. 1).

Tablo:1 Elazığ Şehrinde Mahallelere Göre Suç Tipi ve Dağılışı

MAHALLE	İşyeri	Ev	Araç	Otodan	Cep vb	Diğer	Azmettirme	Toplam	%
İzzetpaşa	23	12	1	9	2		3	50	14,36
Yenimahalle	15	9	2	4	2			32	9,2
Fevzi çakmak	9	6	1	1	10			27	7,76
Nailbey	12	9	1	2			1	25	7,18
Rızaiye	5	8	3	6	3			25	7,18
Sanayi	8	3	5	4		1	3	24	6,9
Mustafapaşa	2	9	5	7	1			24	6,9
Çarşı	11	1		1	1		2	16	4,6
İcadiye	4	2	1	3	1	1	1	13	3,73
Kültür	4	5	2		1		1	13	3,73
Üniversite	4	7		1				12	3,45
Olgunlar	1	5	2	1				9	2,59
Rüstempaşa	2	2		4			1	9	2,59
Sürsürü	1	7	1					9	2,59
Abdullahpaşa	1		2	4		1		8	2,3
Yıldızbağları	5		1	1				7	2,01
Cumhuriyet	1	6						7	2,01
Sarayatik	3	2			1			6	1,71
Kızılay	3	2						5	1,45
Akpınar	1	2					1	4	1,16
Aksaray	2	2						4	1,16
Karşıyaka				4				4	1,16
Kırklar	1	1	2					4	1,16
Doğukent						4		4	1,16
Çatalçeşme			1			1		2	0,58
Salibaba	1					1		2	0,58
Safran		1						1	0,29
Hicret		1						1	0,29
Ulukent		1						1	0,29
Genel Top.	119	103	30	52	22	9	13	348	100
Genel Top %	34,2	29,6	8,62	14,94	6,32	2,59	3,73	100	

Ayrıca suç dağılımında arazi kullanımının önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Nitekim şehirlerde fonksiyonel yapıya bağlı olarak farklı arazi kullanımları gerçekleşmekte ve bu alanlar kamu ve özel sektörler tarafından kullanılmaktadır. DSİ, Orman, YSE vb kamuya ait bazı kurumlar çok geniş alanlar kullandıklarından ayrıca zamanla şehrin büyümesi neticesinde şehir içinde kaldıklarından konutsal kullanımı ve şehrsel gelişmeyi kesintiye uğratmışlardır (Karakaş, 1999). Bu durum suçların dağılımını direkt etkilemekte bazı alanlarda artışlara bazı kesimlerde ise azalmalara sebebiyet vermektedir. Mesela üniversitenin ve orman mesire alanının varlığı nedeniyle üniversite mahallesinde suç sayısı azalırken, sanayinin (oto, mobilya) yoğunlaştığı Mustafapaşa ve Sanayi mahallesinde suç sayısı artmaktadır.

Mevsimlik ve Aylık Durumu:Hırsızlık olaylarının mevsimlik dağılımında, yaz ve kış mevsiminde bir artış, diğer mevsimlerde ise azalış dikkati çekmektedir. Suç tipine göre değerlendirildiğinde kış aylarında işyeri ile otodan hırsızlık, yaz aylarında ise ev ve araç hırsızlığı daha fazla sayıdadır. Özellikle temmuz ayında yükselen suç trendi sonraki aylarda azalmaya başlamakta ve ocak ile şubat aylarında tekrar artış göstermektedir (Tablo. 2).

Tablo.2 Elazığ Şehrinde Hırsızlık Suçlarının Aylara Dağılışı

Aylar	İşyeri	Ev	Araç	Otodan	Cep vb	Diğer	Azmettirme	Toplam
Ocak	20	9	3	6	4		1	43
Şubat	10	21		3	4	1	1	40
Mart	6	5		5				16
Nisan	4	9	2	6			1	22
Mayıs	11	1		4	3		1	20
Haziran	2	6	2	4	1			15
Temmuz	18	22	9	6	2	3	2	62
Ağustos	13	6	4	6	4	1	1	35
Eylül	15	10	5	2	2	2	2	38
Ekim	7	10	3	1	2	2	3	28
Kasım	4	4	1	1				10
Aralık	9		1	8			1	19
Toplam	119	103	30	52	22	9	13	348

Günlük Durum: Hırsızlıklar günler bazında suç tipleri itibariyle farklılıklar göstermekte ise de toplam suç miktarları açısından hafta içindeki yoğunluğun hafta sonunda azaldığı dikkati çeker (Tablo. 3).

Elazığ Şehrinde Hırsızlık Suç Dağılışı Ve Özellikleri

Tablo.3 Elazığ Şehrindeki Hırsızlık Suçlarının Günlere Göre Dağılışı

Günler	İşyeri	Ev	Araç	Otodan	Cep vb	Diğer	Azmettirme	Toplam
Pazartesi	21	14	7	13	8	2	2	67
Salı	17	12	2	6	3	1	1	42
Çarşamba	18	22	5	9	1		4	59
Perşembe	18	11	3	11	7	3	3	56
Cuma	16	20	6	8	1	1	1	53
Cumartesi	20	12	4	3	2	2	2	45
Pazar	9	12	3	2				26
Toplam	119	103	30	52	22	9	13	348

Saatlik Durum:Hırsızlıklar saatler bazında değerlendirildiğinde her ne kadar mevsim ve aylara göre havanın kararması farklılaşsa da sabah saatlerindeki düşük yoğunluğun, öğleden sonra arttığını belirtebiliriz (Tablo. 4).

Tablo.4 Elazığ Şehrindeki Hırsızlık Suçlarının Saate Göre Dağılışı

Saatler	İşyeri	Ev	Araç	Otodan	Cep vb	Diğer	Azmettirme	Toplam
06=12	19	9	4		11	2	3	48
12=18	32	27	4	7	7	1	1	79
18=24	20	23	7	11	3	2	2	68
24=06	24	7	9	15		2	5	62
Bilinmeyen	24	37	6	19	1	2	2	91
Toplam	119	103	30	52	22	9	13	348

HIRSIZLIK TÜRLERİNE GÖRE DAĞILIŞ

Suçun açıklanmasında olduğu gibi tasnifinde de belirli bir standart olmadığını farklı kriterlerin kullanıldığını (Soyaslan,1998, 147) ve amaca göre bir sınıflandırma yapıldığını belirtmemiz gerekir (Dönmezer,1994, 53). Buradaki amacımız hırsızlık suçlarının tasnifinden ziyade dağılışı ve bu dağılışı etkileyen faktörlerin ortaya konulması ve analizi olduğundan suçun işlendiği yer ve suçların ortak özelliğine göre tarafımızdan bir tasnif yapılmıştır. Elazığ şehrinde meydana gelen hırsızlık suçları suçun işlendiği yere göre (işyeri, ev, araç çalınması, araçtan (otodan) eşya çalınması), ortak özellikleri nedeniyle bazı suç türleri de Cepçilik (tırnakçılık, tokatçılık vb), diğerleri (hayvan çalınması, inşaat hırsızlığı vb) ve azmettirme (hırsızlık malı satın alma, satma, hırsızlığa teşvik etme vb) başlığı altında toplanarak incelenmiştir.

İŞYERİ HIRSIZLIĞI

İşyeri hırsızlığında merkez ve merkezden uzak iki alanda yoğunlaşma dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki iş ve ticaret sahası ile resmi kurumları bünyesinde bulunduran merkez çevresinde yer alan İzzetpaşa, Çarşı, Nailbey, Yenimahalle gibi mahallelerin bulunduğu kısımdır. İkincisi ise küçük sanayi sahalarının (Oto sanayi ve marangoz sanayi sitesi) yer aldığı Sanayi ve Mustafapaşa mahalleleridir (Şekil. 2).

İlk kesimde pasajlar, dükkanlar ve ilk çarşı nüvesi yer almaktadır. Burada oluşan hırsızlık olaylarını iki kesimde incelemek gerekir. İlki, gece gerçekleştirilen ve herhangi bir yoldan (kapının açılması, cam kırılması vb) mağazaya girerek mağaza soymaya yönelik faaliyetler, diğeri ise işyerlerinin açık olduğu saatlerde gerçekleştirilen mağazalardan eşya çalınması (Shoplifting) olayıdır. Eşya çalınması olayında mağaza tipinin de önemli bir rolü vardır. Eşya çalınmalarının en az olduğu dükkan tipleri hem uğranılma sıklığı hem de satılan malların özelliği nedeniyle halı, mobilya vb malları satanlardır. Uğranılma sıklığı ve mal çeşitliliği fazla olan supermarket ve hipermarket türlerinde (Timor, 2001, Garnier, Delobez, 1983) eşya çalınması olayı artmaktadır. Bu tip büyük işletmelerde bir çok reyon bulunduğu için reyonlara göre farklılıklar göze çarpar. Genelde ufak parçaların bulunduğu reyonlarda (sigara, kaset, parfüm vb) ve giyim reyonlarında (tişört vb) artışlar gözlenir.

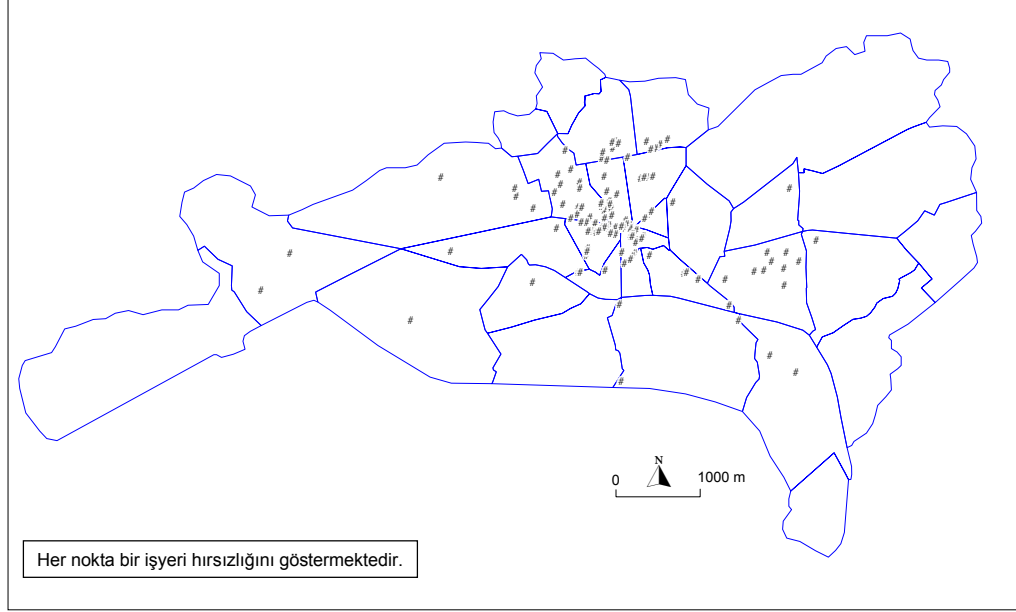
Hırsızlık faaliyetlerinin oranı dönem ve gün içinde farklılık göstermektedir. Eşya çalma olayları yılbaşı ve bayram arifelerinde, hafta sonu tatilinde (özellikle cumartesi), gün içinde de çalışmaya ara verilmesi ve iş çıkışı nedeniyle öğle ile akşam saatlerinde alışveriş yapan kişi sayısının fazlalaşmasına bağlı olarak artmaktadır (Clarke, 2002, 7) (Tablo. 4). Bilhassa merkezde kalabalık bir alıcı kitlesinin varlığı, bu tür faaliyetlerin kolayca yapılması için zemin hazırlamaktadır. Nitekim mahallelere göre işyeri hırsızlığı sayısı ile o alanda yer alan dükkan sayısı arasında bir ilişkinin olması da bunu ispatlar niteliktedir (Şekil. 2, 3). Yıl içinde aylar veya mevsimler bazında da değişimler yer almakta ve kış sezonunda en yüksek seviyeye yükselmektedir. Bu sezonunda palto, pardösü gibi giysilerin yoğun olarak kullanılması çalınan eşyaların kolayca gizlenmesini kolaylaştırdığından hırsızlık vakaları artmaktadır (Tablo. 2).

Bir diğeri ise pasajlarda yer alan mücevher dükkanlarından alışveriş esnasında gerçekleştirilen hırsızlıklardır. Elazığ da kuyumcuların yer aldığı İzzetpaşa Pasajı bu açıdan önemli bir hedef alan haline gelmektedir.

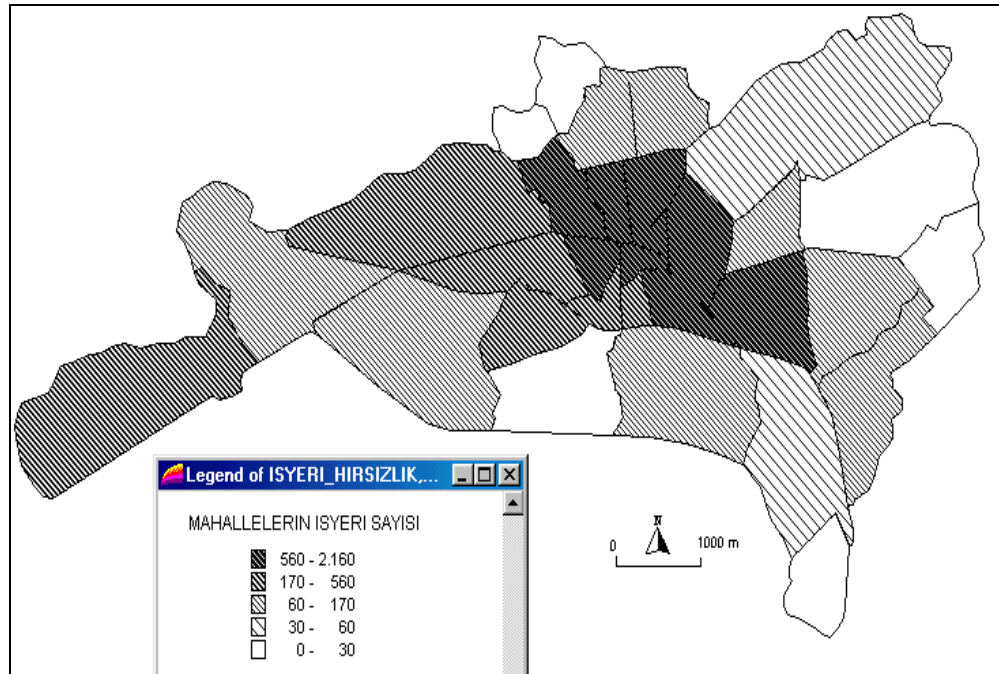
İkinci yoğunluk bölgesi sanayi mahallesinde ise en çok dükkanların gece soyulması olayı gerçekleşmektedir. Mobilya ile oto tamir atölyelerinin ve yedek parça dükkanlarının varlığı hırsızlık faaliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. Diğer mahallelerde işyeri

Elazığ Şehrinde Hırsızlık Suç Dağılışı Ve Özellikleri

hırsızlığının düşük seviyede bulunmasının ana nedeni ise iş yerlerinin yoğunlaştığı pasajların olmaması ve işyeri sayısının azlığından kaynaklanmaktadır.

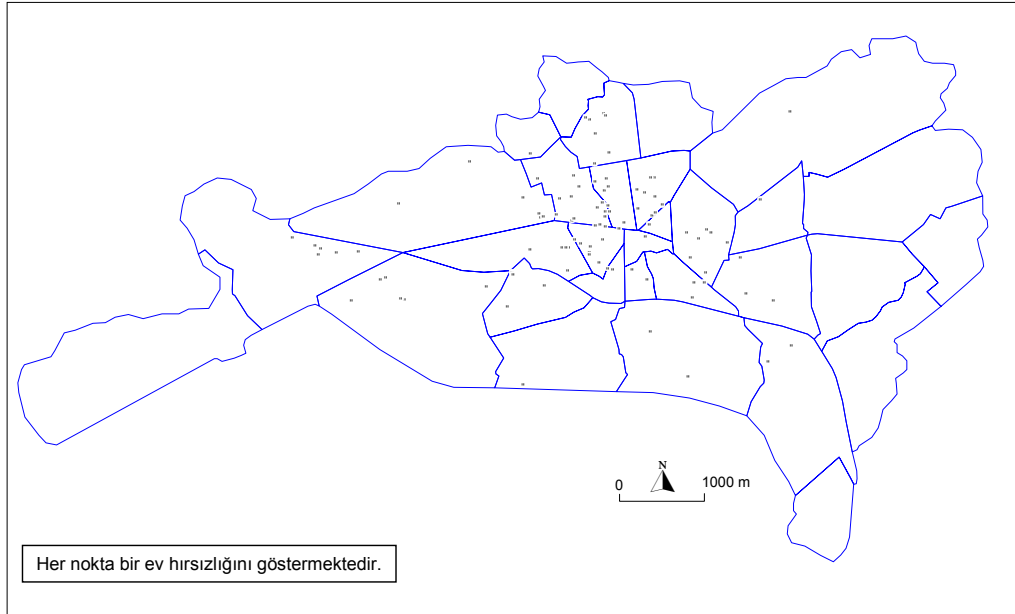
Şekil.2. Elazığ Şehrinde İş Yeri Hırsızlığının Dağılışı.

Şekil.3 Elazığ Şehrinde Mahallelere Göre İşyeri Sayısının Dağılımı.

EV HIRSIZLIĞI

Ev hırsızlığında, nüfus ve ev sayısının fazlalığı nedeniyle merkez ve çevresinde yer alan mahallelerde olay sayısı artarken, çevreye doğru gelindiğinde sayıda bir azalma görülmektedir (Şekil. 4). Ev hırsızlığı, kışın sömestre, yazın ise yıllık izin tatili nedeniyle artmakta olduğundan, yaz ve kış dönemi diğer dönemlere göre daha fazla yoğunluk arz etmektedir (Tablo. 2). Gerek kış ve gerekse de yaz dönemlerinde yukarıdaki sebeplerden evlerin uzun süre boş kalması hırsızlık olaylarını artırmaktadır. Her ne kadar aile büyüklüğü, çalışan kişi sayısı vb faktörler seyahatlere çıkışı etkiliyorsa da kışın şubat ayı ile yazın temmuz aylarında okulların tatil olmasıyla birlikte seyahatlerin fazlalaşması (Karakaş,2001) vakaların artışında önemli bir etken olarak gözükmektedir. Bilhassa kışa nazaran yazın tatile çıkan aile sayısının artması boşalan ev sayısını fazlalaştırdığından, hırsızlar için evler ilk hedef haline gelmektedir. Buna paralel olarak da temmuz ayında meydana gelen ev hırsızlığı sayısı diğer aylara göre daha fazla artmaktadır (Tablo. 2).

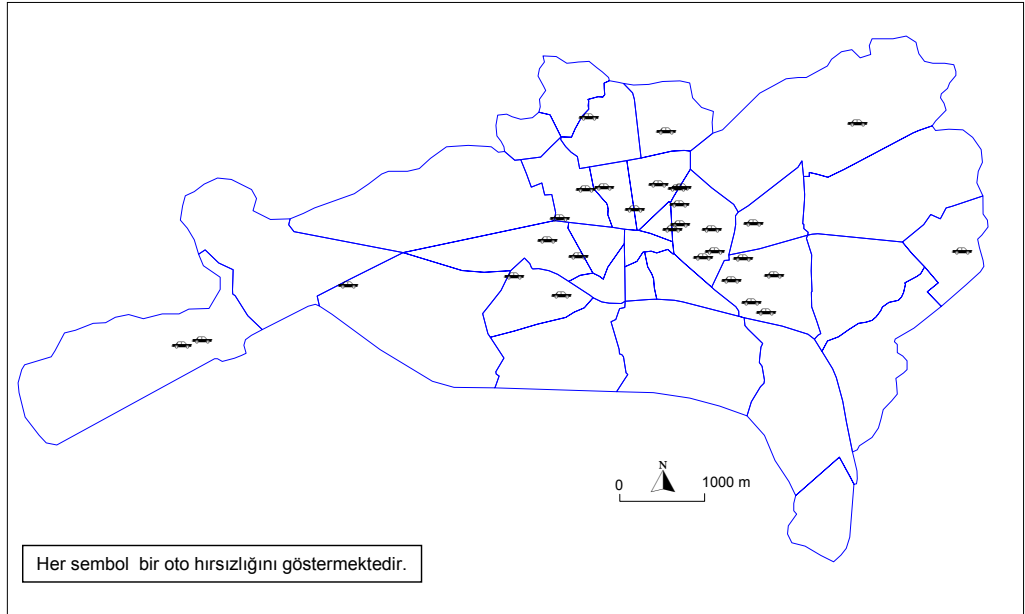
Şekil.4. Elazığ Şehrinde Ev Hırsızlığının Dağılışı

Ailelerdeki her iki ferdin çalışması, çocukların okullarda olması nedeniyle gündüzleri bir çok ev boş kaldığından, gündüz saatlerinde gerçekleştirilen hırsızlık sayıları artmaktadır. Bu durum hırsızlık olaylarının bütün hafta boyunca sürmesine imkan tanımakla birlikte vaka sayısı çarşamba ve cuma günleri diğer günlere nazaran daha da fazlalaşır. Hırsızlıkların çarşamba günlerindeki artışında Türk futbol takımlarının Avrupa kupası maçları (2001 yılında 27 gün içerisinde yapılan kupa maçlarının %89'u salı ile

çarşamba günlerinde oynanmış ve %51'de çarşamba gününe denk gelmiştir), cuma günlerinde ise gece yapılan ev ziyaretlerinin ve şehirden çevredeki kırsal alanlara gidenlerin sayısal olarak fazlalaşmasının önemli bir etkisi bulunmaktadır.

ARAÇ HIRSIZLIĞI VE OTODAN EŞYA ÇALINMASI

Araç hırsızlığı, bugün dünyadaki bir çok ülke şehirlerinin karşı karşıya kaldığı önemli problemlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hırsızlıklar içinde araç hırsızlığı miktarının sayısal artışı ve azalışı ile ülkenin gelişmişliği arasında bir ilişki bulunmakta, gelişmekte olan ülkelere ziyade bilhassa gelişmiş ülkelerde araç sayısının fazlalığı nedeniyle hırsızlık oranı daha da artmaktadır. Araç hırsızlığı suçlarının kırsal alanlardan ziyade şehirseller alanlarda fazlalaştığı göze çarpar. Örneğin ABD'de bu tip suç kırsal alanlardan çok şehirseller alanlarda daha fazla sayıdadır (Clarke,2002, 4). ABD'de 1996 yılında çalınan toplam araç sayısı 1.4 milyonu bulurken sadece Kaliforniya da çalınan araç sayısı 235.282 adete ve mali boyutu ise 1.2 milyar dolara yaklaşmaktadır (Mulmat, Rienick, Melton, Pennell, 1998, 11). Oysa gelişmekte olan ülkemizde bu sayı 1992 yılında 42694 adettir (Dönmezer,1994, 65).

Şekil.5 Elazığ Şehrinde Oto Hırsızlığının Dağılımı.

Amatör ve profesyonel olarak iki gruba ayrılan hırsızlardan; amatörler, kısa dönem ihtiyaçlar için (gezme, nakliye vb) profesyoneller ise diğer amaçlar için (sigorta dolandırıcılığı, parçalama vb) araç çalmaktadırlar. Herzog'a göre araçlar genel olarak; keyif için gezinti, ulaşım amacıyla, ekipmanlarını çalma, sigorta dolandırıcılığı, söküp parçalama, yeniden kayıt (satış), ulusal sınırları geçme, diğer suçlarda kullanma amacıyla çalınmaktadır (Herzog, 2002, 710-712).

Elazığ şehrinde oto hırsızlığı içine motorlu araçların hepsi (motosiklet, motor, traktör vb) dahil edilmiştir. Şehirde Mustafapaşa, Sanayi, Rızaiye mahalleleri olmak üzere üç alanda yoğunlaşma dikkati çeker (Şekil. 5). Sanayi mahallesinde sanayinin varlığına bağlı olarak artan hırsızlık oranı, aracın park edildiği yerin ve araç güvenliğinin yetersizliği nispetinde, şehrin bir çok mahallesinde dağınıkta olsa araç çalma vakaları meydana gelmiştir.

Otodan hırsızlıklar; cam kırma, buji ile cam kırma, cam fitillerinin sökülmesi, tornavida, spatula, çelik tel yardımıyla camın, anahtar kullanılarak kapının açılması gibi bir çok yöntemle gerçekleştirilmekte ve araçtaki teyp, radyo vb değerli eşyalar çalınmaktadır. Nitekim ABD'de de araçla ilgili hırsızlıkların %85'i araçtan eşya çalma şeklindedir (Clarke, 2002, 1). Elazığ şehrinde araçtan hırsızlıkta genelde araçtan teyp vb eşyaların çalınması daha ağırlıktadır ve İzzetpaşa, Mustafapaşa, Rızaiye mahallelerinde yoğunluk artmaktadır (Şekil.6, Tablo.1).

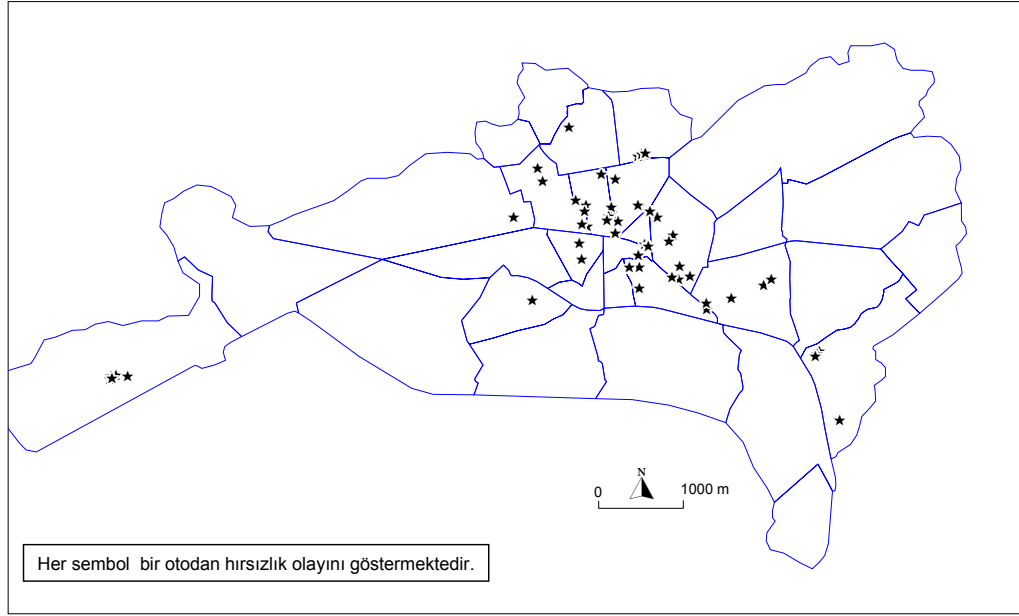
Araçtan eşya çalınması olayını araçların park edildiği alanlara göre iki kesimde incelemek gerekir. Birincisi mahallelerde herhangi bir caddeye park edilenler, ikincisi ise otopark alanlarına park edilenlerdir. İlkinde caddenin ışıklandırmasının yetersiz olduğu güvenliğin tam olmadığı alanlara denk gelmekte ve şehirdeki bir çok alanda bu tip yerlerin fazlalığı nedeniyle hırsızlık olayları birçok mahallede gerçekleşmektedir. İkinci tipte güvenliğin olmadığı park alanları ön plana çıkmaktadır; bunlardan ilki Rızaiye mahallesinde eski kilise olarak isimlendirilen mevkidir, diğeri ise yine aynı mahalle sınırları içerisinde yer alan eski araştırma hastanesinin önünde bulunan park alanıdır.

İlki merkezi iş alanına yakın ve ücretsiz olduğundan hem çarşıya gelenler hem de çarşıda çalışanlar tarafından oldukça tercih edilen bir alan konumundadır. İkincisine hastaneye muayene veya refakat için gelindiğinden park eden araç sayısı ve park süreleri diğer alanlara göre daha da uzamaktadır. Bu nedenle gerek araç sayısı gerekse de park süresi uzayan her iki alanda hırsızlık için cazip yerler haline gelmektedir.

Gerçekleştirilen araç hırsızlığı sayısında hafta içi ve hafta sonu arasında büyük farklar bulunmaktadır. Hafta içi günlerde iş yorgunluğu ve işe gitme amacıyla erken saatte kalkabilmek için akşamları erken yatma zorunluluğu seyahatlerin yoğunluğunu

Elazığ Şehrinde Hırsızlık Suç Dağılışı Ve Özellikleri

düşürmektedir. Bu durum hırsızlık için gecenin büyük bir bölümünü uygun hale getirdiğinden hafta içi günlerinde olay sayısı artmaktadır. Hafta sonu günlerinde ise hafta içinin aksine hem seyahatlerin artması hem de yatma saatinin gecikmesi hırsızlık olaylarını azaltmaktadır (Tablo.3). Yukarıdaki nedenlerden otodan hırsızlık olayları 18-06 saatleri arasında artış, 06-18 saatleri arasında ise aksine düşüş göstermektedir (Tablo.4).

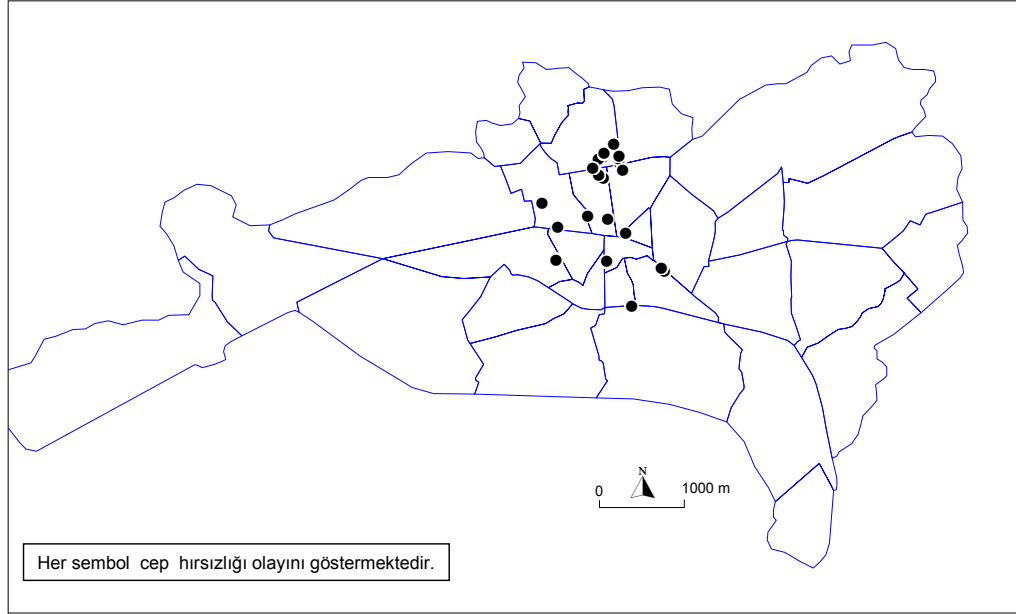
Şekil.6. Elazığ Şehrinde Otodan Hırsızlıkların Dağılımı

YANKESİCİLİK, SAHTECİLİK, TIRNAKÇILIK VB.

Yankesicilik ve dolandırıcılık olayı kişi veya kişilerin başka bir kişiye ait para veya eşyasının bulunduğu yerden habersiz olarak alınma işlemine tekabül eder. Bu tür faaliyetler tırnakçılık, kapkaççılık, tantanacılık, söğüşçülük, muslukçuluk, pislikçilik, madaracılık, silkeleme, üç kağıtçılık, kaldırımcılık, tavgılık vb. bir çok isim ve yöntemlerle gerçekleştirilmektedir (www.izmirpolis.gov.tr).

Bu tip hırsızlığın şehrin merkez kesiminde yer alan mahallelerinde ve bilhassa Fevzi Çakmak mahallesinde yoğunlaştığı dikkat çekmektedir (Şekil.7, Tablo.1). Buradaki yoğunluğun ana nedeni sosyal sigortalar hastanesinin burada bulunmasıdır. 7 adet hastanenin bulunduğu şehirde diğerlerinden farklı olarak bu hastanedeki olay sayısının fazlalığını kalabalık olmasına bağlayabiliriz. Hastane gün boyunca muayene, ilaç vb nedenlerle oldukça yoğundur ve bu işlemler için kalabalık kuyrukların varlığı cepçilik olayını artırmaktadır. Diğerlerinde hiç meydana gelmeyen bu olay ikinci yoğunluğa sahip devlet hastanesinde 1'e, sosyal sigortalar hastanesinde ise artarak 10 çıkmaktadır. Gün

bazında pazartesi hafta başı olması nedeniyle hasta sayısının artması hırsızlık olayını fazlaştırmaktadır. Bu nedenle 06-18 saatleri arasında hırsızlık vakaları yoğunluk göstermektedir (Tablo.3, 4)

Şekil.7. Elazığ Şehrindeki Cep vb Hırsızlıkların Dağılımı

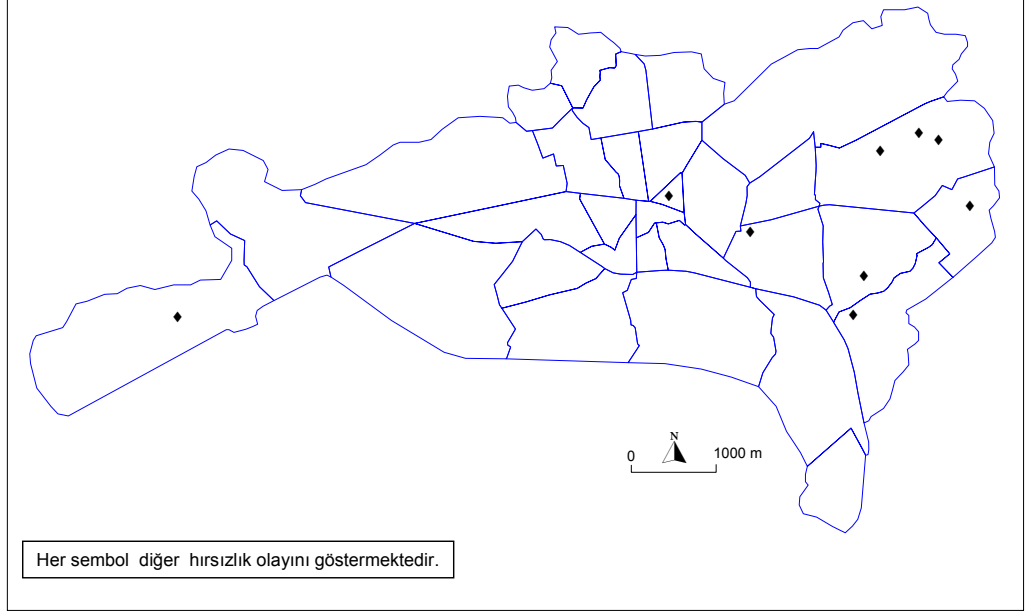
DİĞER HIRSIZLIKLAR VE HIRSIZLIĞA AZMETTİRME VB.

Diğer hırsızlıklar kapsamında inşaattan malzeme çalma, hayvan çalma vb hırsızlık suçları yer almaktadır. bu tip vakaların kırsal ekonominin varlığını sürdürdüğü sonradan şehre katılan Çatalçeşme, Salibaba gibi eski kırsal alanlarda ve inşaatların fazlalığı nedeniyle yeni konut alanlarının geliştiği Doğu kent vb mahallelerde yoğunlaştığı dikkat çeker (Şekil.8, Tablo.1).

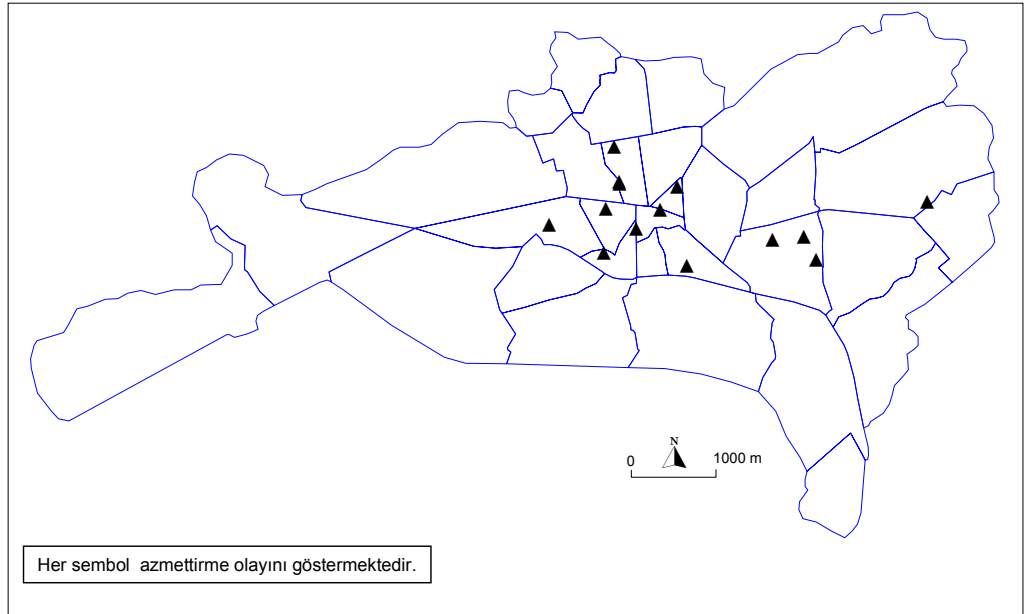
Azmettirme ve hırsızlık malı satın alma suçları, mal satın alan ticarethaneler nedeniyle iş ve ticaret sahasını bünyesinde bulunduran İzzetpaşa, Çarşı, Akpınar gibi merkezde yer alan mahalleler ile Sanayi mahallesinde yoğunlaştığı görülür (Şekil.9).

Elazığ Şehrinde Hırsızlık Suç Dağılışı Ve Özellikleri

Şekil.8. Elazığ Şehrindeki Diğer Hırsızlıkların Dağılımı

Şekil.9 Elazığ Şehrindeki Hırsızlığa Azmettirme Suçlarının Dağılışı

SONUÇ

Sonuç olarak hırsızlıkların Elazığ şehri genelinde az veya çok oranda görüldüğü fakat bazı özel suçların belirli alanlarda yoğunlaştığı dikkati çekmektedir.

1.Hırsızlık vakalarında işyeri hırsızlığı ilk sırayı almakta, onu ev ve diğer hırsızlık tipleri takip etmektedir.

2. Suç sayısı merkez ve çevresindeki mahallelerde artarken, çevreye doğru azalma göstermektedir.

3.Suçlar yaz ve kış mevsiminde diğer mevsimlere nazaran daha fazla yoğunlaşma göstermektedir. Kış aylarında işyeri ve otodan hırsızlık, yaz aylarında araç ve ev hırsızlıkları yoğunluk göstermektedir.

4.Suç oranı yoğunluğu hafta içi günlerde artarken, hafta sonunda ise düşmektedir.

5.Suç işleme, 06-12 saatleri arasında azalırken, diğer saatlerde artmaktadır.

6.Suç tiplerine göre ayırdığımızda mahalleler içinde bile farklılıklar ortaya çıkmaktadır. İşyeri hırsızlığı, iş ve ticaret sahasını içinde barındıran ve bir çok dükkanı bünyesinde bulunduran merkezde yer alan mahallelerde artmakta ve diğer mahallelerde işyeri sayısının azalmasına bağlı olarak azalmaktadır. Bu tip içinde de dükkan soyulması ve dükkandan eşya çalınması olarak iki tip karşımıza çıkmakta ve gün içindeki zamanları da değişmektedir. Dükkan soyulmaları gece saatlerinde eşya çalınma faaliyeti ise gündüz saatlerinde yoğunlaşmaktadır.

7.Ev hırsızlığı sosyoekonomik yapıya bağlı olarak merkez çevresinde yer alan mahallelerde artmakta, çevreye doğru gidildiğinde ise tersine azalmaktadır.

8.Oto hırsızlığı faaliyetleri park edilen alanın özelliğine ve araç güvenliğine bağlı olarak değişmektedir. Şehrin mahallelerinde güvenliğinin (yol genişliği, ışıklandırma vb) yetersiz olduğu birçok alan bulunduğundan, bu tip hırsızlığa şehir genelinde rastlanılmakta; fakat merkez ile sanayi kesimlerinde araç sayısının fazlalığı vb nedenlerden dolayı oran biraz daha artmaktadır.

9.Otodan hırsızlık olayı, merkez ve sanayi alanında araç sayısı ve park alanlarının güvenlik yetersizliğine bağlı olarak farklılıklar göstermekte hastane ve merkezdeki bazı alanlarda yoğunlaşmalar gözlemlenmektedir.

10. Kalabalık alanları tercih eden cepçilik vb hırsızlık faaliyetleri sağlık fonksiyon alanlarında yoğunlaşmaktadır. Bilhassa kişi sayısının fazlalığı ve kuyruklara bağlı olarak S.S.K hastanesinde diğerlerine nazaran bir artış görülmektedir.

11.Hayvan çalınması, inşaattan hırsızlık vb faaliyetler kırsal ekonominin hakim olduğu ve yeni yapılaşmaların yoğunlaştığı kenar mahallelerde artış göstermektedir. Azmettirme ve hırsızlık malı satın alma suçları bu tip malları alan ve satan işletmeler

nedeniyle merkezi iş yerinin yer aldığı merkezdeki mahaller ile hurdacı vb işletmelere bağlı olarak Sanayi mahallesinde yoğunlaşmaktadır.

Katkı Belirtme: Çalışmamızın verilerinin temininde gösterdikleri ilgi ve yardımları nedeniyle Elazığ Emniyet Müdürlüğü ile karakolların personeline, kritikleri ile çalışmanın yönlendirilmesindeki katkılarından dolayı Prof.Dr. Nazmiye Özgüç'e, yakın ilgilerinden dolayı Prof.Dr.Ashok Dutt, Dr.Rosemary D.F Bromley'e ve verilerin tasnifi ile haritaların mapinfo da üretilmesindeki yardımlarından dolayı meslektaşlarımız Dr Handan Aslan ile Arş Görevlisi Sabri Karadoğan'a teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- ATASOY, S., 2001, "Suç Önleme ve Denetlemede Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Kullanımı: Suç Haritalama, Coğrafi Bilgi Sistemi Destekli Trafik Kaza Analizi". Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri, Fatih Üniversitesi, İstanbul
- BROMLEY, R. THOMAS, C.,1997. "Vehicle Crime in the City Centre Planning for Secure Parking." Town Planning Review. Volum. 68. Page. 257-278.
- CARMICHAEL, F. WARD, R., 2001. "Male Unemployment and Crime in England and Wales" Economic letters Volume.73. Page.111-115.
- CLARKE, V. R.; 2002, Shoplifting. Problem-Oriented Guides for Police Series. No.11. www. Cops.usdoj.gov.
- CLARKE, V. R.; 2002, Thefts of and from Cars in Parking Facilities. Problem-Oriented Guides for Police Series. No.10. www. Cops.usdoj.gov.
- COETZER, C.; 2000, Crime Prevention at Business Complexes. A Case Study at Centurion Centre, Crime Research in South Africa. Vol.1. No.1
- CRAGLIA, .M. HAINING,.R. SIGNORETTA, P., 2001. "Modelling High-Intensity Crime Areas in English Cities" Urban Studies. Vol. 38. No.11. Page.1921-1941.
- DÖNMEZER, S.,1994. Kriminoloji. Beta Basım İstanbul.
- DUTT,.K.A. NOBLE,.G.A. SINGH, S.,1979. "Is There a North-Central Subculture of Violence in India". The National Geographical Journal of India. Vol. 25. No.2
- DUTT,.K..A. NOBLE,.G.A. SHARMA, K.K., 1985. "Variation of the Spatial Patterns of Crime in Ajmer, Indiana" Indian Journal of Criminology. Vol.13. No.1.
- DUTT,.K..A. POMERY, .M. WADWHA, V., 1998. "Large Cities Crime Pattern Changes in India 1971-1991." The National Geographical Journal of India. Vol. 44.
- EGE,.B. HANCI, H. ERTÜRK, .S., 1992, "İzmir İli Çocuk Suçları Haritası," Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Bildiriler Kitabı. s 316-322 İzmir.
- ENTORF, .H. SPENGLER, H., 2000. "Socioeconomic and Demographic Factors of Crime in Germany." International Review of law and Economics. Volume.20. Page.75-106.
- ERGİL, D.,1978, " A Sociological Analysis of Honor Crimes in Turkey," ODTÜ Gelişme Dergisi Studies in Development. 20 Ankara.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2004 14 (1)

- GARNIER, B..J. DELOBEZ, .A., 1983, Pazarlama Coğrafyası (Çev. Erol Tümertekin, Alp Tümertekin), İstanbul Üniversitesi Yay. No. 3111, İstanbul.
- GRIFFIN, J., 2001. “*International Crime Mapping Caveats and Considerations*” Crime Mapping News, Vol:3, Issue: 1
- GYAMFI ,A.J., 2003. “*Urban Crime Trends and Patterns in Ghana, The Case of Accra.*” Journal of Criminal Justice No.31, Page.13-23.
- HAMERMES, S.D.,1999. “*Crime and Timing of Work.*” Journal of Urban Economics No.45. Page.311-320.
- HANCI, H. ÖZKEN, B. GÜLER,T., 1998 Kentte Suçluluk ve Kent Suçu, Yerel Gündem 21 İzmir’in Kentleşme Çevre Göç Sorunları ve Çözüm Önerileri. Cilt 1 Syf.187-197. İzmir.
- HANCI, H. DEMİRCİN, S. COŞKUNOL, H. ERTÜRK, S. YEMİŞÇİĞİL, A., 1993. “*Çocukların Oturdıkları Bölgelere Göre İzmir İlindeki Çocuk Suçlarının Dağılımı*”. Ege Tıp Dergisi 32. İzmir
- HARRIES, D.K., 1973. “*Spatial Aspects of Violence and Metropolitan Population.*” The Professional Geographer. Vol. XXV, No.1
- HARRIES, D.K., 1999, Mapping Crime: Principle and Practice www.ojp.usdoj.gov/nij/pubs-sum/178919.htm USA
- HERZOG, S.; 2002. “*Empirical Analysis of Motor Vehicle Theft in Israel 1990-1997*”, British Journal of Criminology. Volume.42. Page709-728.
- İÇLİ,T.,1993, Türkiye’de Suçlular Sosyal Kültürel ve Ekonomik Özellikleri, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını Sayı 71. Ankara
- JOHNSON, C.P., Crime Mapping and Analysis Using GIS, Geomatics Group, C-DAC, Pune University Campus, Pune 411007. USA
- KARAKAŞ, E., 1999, “*Elazığ Şehrinin Gelişmesi*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt.9. Sayı.1. Syf.129-155. Elazığ.
- KARAKAŞ, E., 2001, “*Elazığ Şehir Nüfusunda Turizm Eğilimi*” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt.11. Sayı.1. Syf. 57-87. Elazığ.
- KIZMAZ, Z., 2003 “*Ekonomik Yapı ve Suç: Bazı Araştırma Bulguları Üzerine Genel Bir Değerlendirme*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt.13. Sayı. 2. Syf. 279-304. Elazığ.
- KOSKELA, H. PAIN,R.,2000. “*Revisiting Fear and Place Womens Fear of Attack and the Built Environment*”, Geoforum. No.31. Page.269-280.
- MULMAT,H.D. RIENICK, C. MELTON, R. PENNELL, S.; 1998, Targeting Auto Theft with a Regional Task Force and Mapping Technology. San Diego. USA
- NELSON,A.L. BROMLEY, R.D.F. THOMAS, J.C., 2001. “*Identifying Micro-Spatial and Temporal Patterns of Violent Crime and Disorder in The British City Centre*”. Applied Geography No.21, Page. 249-274.
- PRADHAN, M. RAVALLION, M.,2003. “*Who Wants Safer Streets Explaining Concern for Public Safety in Brazil.*” Journal of Ecnomic Psychology. Volume.24, Page.17-33.

Elazığ Şehrinde Hırsızlık Suç Dağılışı Ve Özellikleri

- RICH, F. T., 1995, The Use of Computerized Mapping in Crime Control and Prevention Programs. Research in Action , National Enstitute of Justice , Washington
- RICH, F. T., 1999. Problem Solving with Maps. National Enstitute of Justice Journal. October 1999.
- SARAN, N., 1979, “Çocuk Suçluluğu ve Parçalanmış Aileler”, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi. No.3, S. 25-30, İstanbul
- SCOTT, J. MESSNER, F. S., 2000.” *Crime and Demography Multiple linkages Reciprocal Relations*”. Annual Reviews Sociology. Volume.26, Page.83-106.
- SEYHAN, K., 2002. “*Polislik ve Suçun Önlenmesi*” Türkiye de Devlet Toplum ve Polis (Editör.Hasan Hüseyin Çevik, Turkut Göksu) Seçkin Yayınları. Ankara.
- SOYASLAN, D., 1998. Kriminoloji (suç ve ceza bilimleri) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No.526. Ankara.
- T.C. İÇİŞLERİ BAKANLIĞI EMNİYET GENEL MÜD.,2002, Suç ve Suçlu Profili. Emniyet Genel Müdürlüğü APK Daire Başkanlığı Ankara.
- TIESDELL, J., 1998. “*City Centre Management and Safer City Centers Approaches in Coventry and Nottingham*” . Cities, Volume 15, No.2
- TİMOR, A.,2001. “*Pazarlama Coğrafyası Açısından Büyük Alışveriş Merkezleri ve İstanbul Örneği*” İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, Sayı.9, Syf.53-81. İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E. ÖZGÜÇ, N., 2002. Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekan. Çantay Kitabevi İstanbul.
- VELASCO, M. BOBA, R., 2000, Manuel of Crime Analysis Map Production. Police Foundation, Community Orient Policing Services. US Department of Justice
- VENKATESH, S. CURTIS, R. RAMSEY,H.C., 1999. Looking at Crime from Street Level. U.S.A Department of Justice.
- VIGNE, N., 1999, “*Computerized Mapping as a Tool for Problem Oriented Policing*” Crime Mapping News, Vol:1, Issue: 1
- WADHWA, V. DUTT, K.A., 2000.”*Crime Geography of India a Review of Selected Contributions*”. National Association of Geographers India. Volume XX. No.2, Page.124-136.
- WWW.izmirpolis.gov.tr, www.ankarapolis.gov.tr ve diğer emniyet müdürlüğü web sayfaları
- YAVUZER, H.,1981. Psiko-Sosyal Açıdan Çocuk Suçluluğu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. No.2798. İstanbul.
- YUK,L. EGAN, J.F., 1972, “*The Geography of Urban Crime: The Spatial Pattern of Serious Crime in the City of Denver*”. Association of American Geographers. Volume.4. Page. 59-64

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 39-65, ELAZIĞ-2004

KADIRLI ŞEHRİNDE FONKSİYONEL ARAZİ KULLANIMI

Functional Land Use in Kadirli City

Döndü ÜÇEÇAM

*Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Coğrafya Bölümü, Elazığ.
ducecam @ firat.edu.tr*

Selçuk HAYLI

*Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Coğrafya Bölümü, Elazığ.
shayli @ firat.edu.tr*

Özet

Kuruluşundan günümüze kadar Kadirli arazi kullanımında tarım ayrı bir yere sahip olmuştur. Kadirli, Çukurova'da yer almasının avantajları sayesinde tarımsal yapısını kuvvetlendirmiştir. 1960'lı yıllardan sonra nüfus artışı, ekonomik sektörlerdeki çeşitlenme ve şehirleşme tarımdan başka, farklı arazi kullanım şekillerini ortaya çıkarmıştır. Böylece, şehirselleşen alan kullanımı giderek artmıştır ve tarım alanlarını tehdit etmeye başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadirli, arazi kullanımı, şehirselleşme fonksiyonu

Summary

Farming has a different situation on land use in Kadirli from establishment to present. Kadirli has strengthened the agricultural advantages because of its location in Çukurova. After 1960's population increase, varieties on economic sectors and urbanisation have proved other kinds of land use different from agriculture. Thus, urban land use has increased gradually and, has started to threaten the agricultural lands.

Key Words: Kadirli, land use, urban function

GİRİŞ

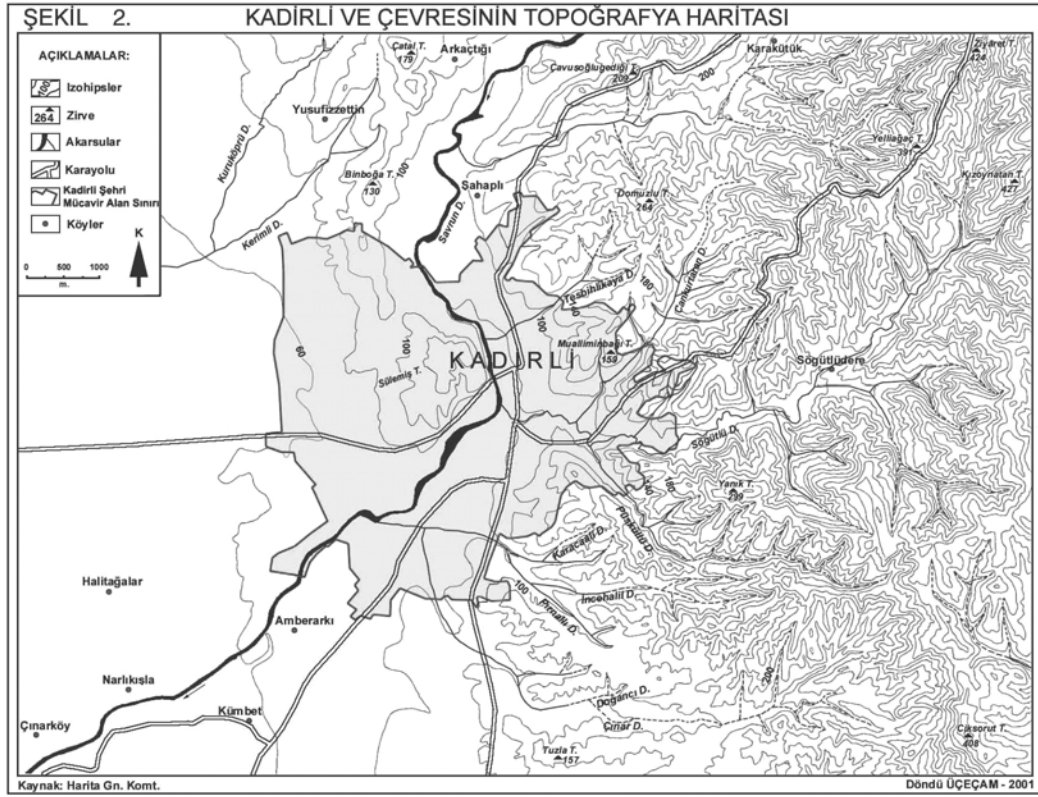
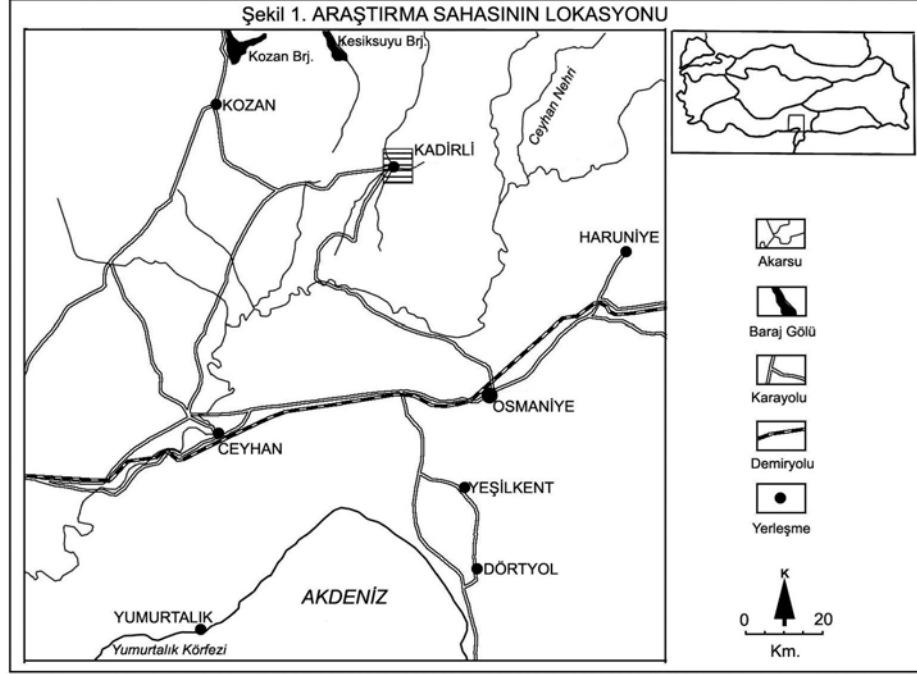
Araştırmaya konu olan Kadirli şehri, Akdeniz Bölgesinin Adana Bölümü içinde Ceyhan ovasının kuzeybatı kesiminde yer almaktadır. İçinden geçmekte olan Savrun çayı, gerek nüfus ve yerleşme ve gerekse ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisi bakımından Kadirli'ye ayrı bir özellik kazandırmıştır.

Savrun çayının doğusundaki eğimli yüzeylerde başlayan yerleşme, özellikle 1965 yılından sonraki nüfus artışıyla birlikte bu kesimdeki tarım alanları üzerinde ve Savrun çayının batısında gelişme göstermiştir. Buna bağlı olarak verimli tarım alanları da konut alanları haline dönüşmeye başlamıştır. Böylece hızlı artan nüfusa yer seçimi problemi, tarım alanlarının yerleşime açılmasıyla çözümlenmiş; bununla birlikte yanlış arazi kullanımı sorunu ortaya çıkmıştır.

Araştırma sahası çoğunlukla düz ve az eğimli alanlardan oluşmaktadır. Engebeli ve eğimli alanlar Kadirli'nin kuzeydoğu, doğu ve güneydoğusunda yer almaktadır. Bu bölgeler eğimli, heyelana maruz ve muhtemel heyelan alanları olarak yerleşime uygun olmasa da, gecekondulaşma nedeniyle kalabalık bir nüfus kitlesinin yerleşim alanı durumundadır. Şehrin kuzeybatısında, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanan engebeli saha, yerleşime en uygun alanları meydana getirmesine rağmen şehrin batı ve güneyindeki verimli düz tarım alanları konut alanları tarafından işgal edilmektedir.

Kadirli'de nüfusun kalabalık olduğu kesimler, Savrun çayı çevresi ve şehrin kuzeyi ve güneyi arasındaki tümüyle doğu kesimlerinde yer alan derelerin çevreleridir. Savrun çayı ve kollarının Kadirli şehrinde nüfus ve yerleşmenin dağılışı üzerinde önemli etkisi olduğunu görmekteyiz. Şehirde en fazla nüfus barındıran mahalleler genellikle şehrin güneydoğu diliminde toplanmıştır. Burası Cankurtaran deresi, Söğütlü dere ve Püsküllü dere vadilerinin yer aldığı hafif eğimlerle yükselen dağlık kesimin yamaçları üzerindedir. Bu kesimde şehir nüfusunun % 47'si yaşar.

Şehrin % 46'lık kısmını (865,4 ha) tarım alanları oluşturmaktadır. Özellikle şehrin batısında ve güneyinde kalan kısımlar verimli tarım alanları durumundadırlar. Ancak 1990'lı yıllardan sonra bu verimli tarım alanları büyük ölçüde bayındırlık faaliyetleri altında yok olup gitmektedirler. Şehrin kuzeydoğu, doğu ve güneydoğusunda yerleşimin fiziksel engeller nedeniyle sınıra dayanması ve artan nüfusa yer seçimi problemlerini ortadan kaldırmak için, batı ve güneydeki tarım alanları tek katlı bahçeli konut alanları haline dönüştürülmeye başlanmıştır. Son yıllarda yapı kooperatifleri yapımına hız verilmiş ama bu alanlardaki yatay yapılaşma önlenememiştir

Kadirli’de Fonksiyon Sahalarının Dağılışı

Kadirli şehri, toplam 105.000 ha olan ilçe arazisinin yaklaşık % 1,8’ini (1868,7 ha) kapsamaktadır. Günümüzde şehrin mahalleleri arasında mekansal açıdan farklılıklar bulunduğundan en büyük alana 290,8 ha ile Cemal Paşa mahallesi, en küçük alana da 16,5 ha ile Savrun mahallesi sahiptir (Şekil 3).

Tarım alanları haricindeki fonksiyonel arazi kullanım sahaları hesaplandığında, şehrin fonksiyonel arazi kullanım değerinin 1003,3 ha olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna göre arazi kullanımının % 46’sı tarım, % 36’sı konut, % 5’i yeşil alan, park ve bahçeler, % 1’i de ticaret fonksiyon alanlarının hakimiyetindedir (Tablo 1).

Kadirli’de şehir içinde kullanılan arazi oranlarına bakıldığında, ekonomik fonksiyon alanları içerisinde iş ve ticaret alanları % 1 oranıyla (18,3 ha), şehirde hizmet sektörünün ağırlık kazandığını fonksiyonel açıdan da ortaya koymaktadır (Tablo 1).

Günümüzde Kadirli şehrini meydana getiren 20 mahallenin toplam arazisi 1868,7 ha alan kaplamaktadır. Bunlardan şehrin merkezini oluşturan Pazar, Savrun, Dere, Bağ ve Tufan Paşa mahalleleri ise şehrin yaklaşık % 8’ini (143,3 ha) meydana getirir. Merkez mahalleler, şehirdeki iş ve ticaret alanlarının % 51’ine (9,4 ha), idari ve diğer resmi alanların % 37’sine (2,5 ha) ve eğitim-kültür alanlarının % 23’üne (3,5 ha) sahiptir. Bu sebeple şehrsel fonksiyonlar bu alanda çok belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır (Şekil 4).

Tablo 1. Kadirli’de Arazi Kullanım Durumu (2001).

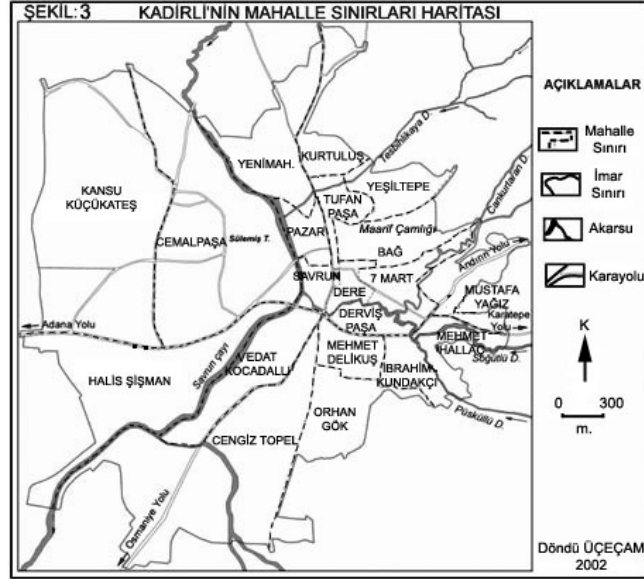
Arazi Kullanım Şekli	Kullanılan Alan (ha)	Kullanılan Alan (%)
Tarım	865,4	46,3
Konut	679,5	36,3
Yeşil Alan	91,4	4,9
Ticaret	18,3	1
Eğitim	15,6	0,8
Sanayi	11	0,6
İdari	6,7	0,4
Spor	4	0,2
Ulaşım	2,5	0,1
Sağlık	1	0,1
Diğer	173,3	9,3
Toplam	1868,7	100

Kaynak: Alan değerleri planimetrik yöntemle hesaplanmıştır.

Şehrin doğusunda ve merkez mahallelerin çevresinde yer alan 7 Mart, Yenimahalle, Yeşiltepe, Şehit Mehmet Hallaç, Derviş Paşa, Orhan Gök, İbrahim Kundakçı ve Şehit Mustafa Yağız mahalleleri ise toplam 260,1 ha kaplayan konut alanlarıyla Kadirli’nin konut sahaları olarak dikkat çekmektedir (Şekil 4).

Kadirli’nin batı ve güney kesimlerini meydana getiren Şehit Kansu Küçükateş,

Cemal Paşa, Şehit Halis Şişman, Şehit Vedat Kocadallı, Cengiz Topel ve Orhan Gök mahalleleri ile kuzeyde bulunan Yenimahalle ve Kurtuluş mahalleleri ise şehrsel aktivitenin henüz gelişme aşamasında olduğu, imar sınırları içerisindeki tarım alanlarının % 97'sine (838,9 ha) sahip henüz kırsal karakterli mahallelerdir (Şekil 4).

Foto 1 Kadirli'nin Batı-Doğu İstikametinde Genel Görünümü (2000). Savrun çayının batısındaki mahalleler daha çok tarım alanları içerisinde ve önemli karayolları (Adana ve Osmaniye karayolları) çevresinde gelişme göstermişlerdir.

Kadirli’de mahallelerin barındırdıkları nüfus ve nüfus yoğunlukları birbirinden farklılıklar gösterir. Şehrin 2000 yılı itibarı ile toplam nüfusu 67270 kişi, ortalama aritmetik nüfus yoğunluğu ise hektara 36 kişidir. Şehirsel kullanım dışında gördüğümüz tarım alanları hariç tutulacak olursa, bu değer yaklaşık iki kat artmaktadır (67 kişi).

Konut Alanları

Kadirli’de yerleşmeyle ilgili bilgileri çok eskilere götürmek mümkün olmamakla birlikte, II. yüzyılda Romalılar döneminde kesme taşlardan inşa edilen tapınak ve bunun doğusundaki sırtlar üzerindeki mağara yerleşmeleri ile tapınağın batısında ve Savrun çayının kenarındaki tepelik alanda yer alan kaya mezarları yerleşmeye ilişkin ilk bulguları oluşturmaktadır.

Osmanlılar dönemi 1525-1526 yıllarına ait Tapu Tahrir defterlerinde yer alan bilgilere göre ise Kadirli’de 105 hane bulunurken 1562-1563 sayımında sipahi haneler dahil 175 hane yer almaktadır.

1649 yılındaki Anadolu seyahatleri sırasında Kadirli’ye gelen Evliya Çelebi, Kadirli kasaba merkezinin boş ve ıssız olduğunu ve sadece asker ve devlet görevlilerinin bulunduğu bir karakol durumunda olduğunu belirtmektedir ” (Temelkuran, Aktaş 1986, s.137-138). Kadirli’de 1600-1800 yılları arasında devam eden iç anarşi ve bunalım kasabanın yerleşim merkezini tahrip etmiştir. Bu olaylar sonucunda Kadirli merkezinde Alacami ve çevresinde bulunan çok az sayıda bina ayakta kalabilmiştir. Başka ifadelerle 1691 yılında Rakka (Suriye)’dan firar eden aşiretler (Arap ve Türkmen taifesi) Kadirli kasabasını tahrip ve yağma etmişler, bunun üzerine halk dağlardaki yaylalara sığınmış ve kasaba merkezi boşalarak harabe haline gelmiştir (Refik 1989, s.112-113).

1865 yılında Çukurova’nın ıslahı amacıyla bölgeye gelen Fırka-i İslahiye harabe halinde olan Kadirli’yi yeniden imar hareketine girişmiş ve ilk etapta 600 kadar hane inşa edilmiştir. Bu tarihe kadar kasaba mimarisini yansıtan kesme ve yontma taşların yanında “Huğ” tabir edilen sazdan ve kamıştan yapılar da yer almıştır. Taş, kerpiç ve kereste ile evler yapılmışsa da bunların sayılarının çok az olduğu belirtilmektedir (Baysun 1963, s.207-208) (Foto 2).

Kuruluşu 1866 yılında tamamlanan kasabada 599’u Türk, 52’si gayri müslim 651 hane bulunmaktadır (Yurtsever 1981, s.84-85).

Daha yakın dönemlere gelindiğinde, Kadirli’deki yapıların çoğunun ahşap olduğu, bunun yanında taş ve tuğlanın da kullanıldığı, ayrıca damların çatı şeklinde ve kiremit örtü ile kaplı bulunduğu ve evlerin % 60’ının da tek katlı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca kasabada 300 kadar dükkan ve iş yerinin bulunduğu da ifade edilmektedir (İller Bankası 1956, s.289).

Foto 2. Savrun çayı doğusunda Pazar mahallesinde yer alan ve Huğ olarak tabir edilen evlerden bir görüntü (1964).

Kadirli’de 1955 yılında 300 kadar dükkanın yanında, 1600 hane, 1 ilkokul ve ortaokul da bulunmaktadır (İller Bankası 1998, s.14). 1965 yılında Kadirli’de 1700 kadar ev, 300 dükkanlı büyük bir çarşı, 1 akşam kız sanat okulu, özel bir öğrenci yurdu, 2 ilkokul (Altay 1965, s.49) ve 30 yatak kapasiteli 2 otel de bulunmaktadır (Adana İl Yıllığı 1967, s.185).

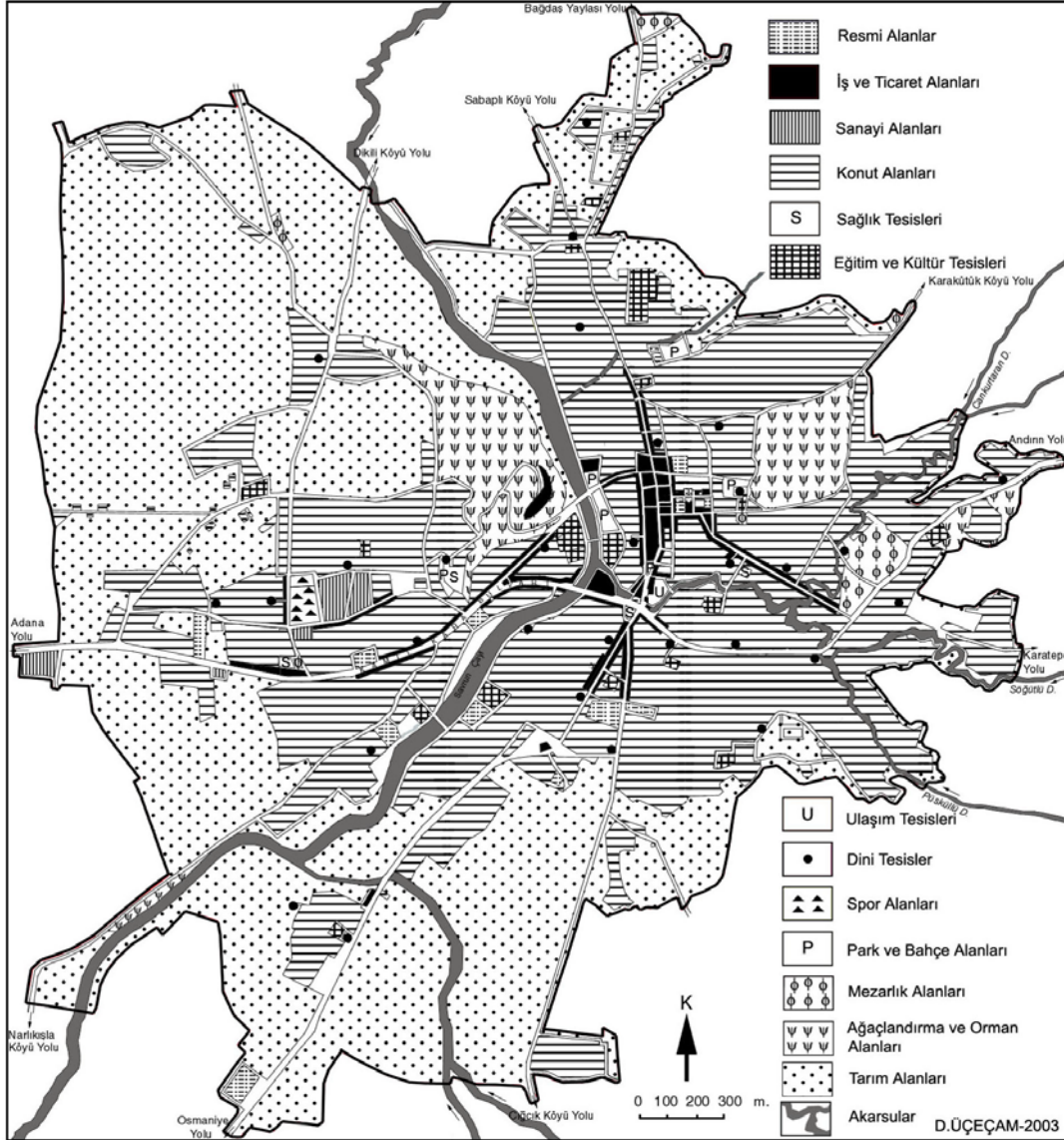
2001 yılı itibarı ile ise Kadirli şehrindeki toplam 23418 adet yapının 19982 adedi konut, 30 adedi resmi ve idari kurum, 45 adedi eğitim ve kültür tesisi, 35 adedi dini yapı, 107 adedi sağlık hizmeti veren tesis, 477 adedi ulaşım ile ilgili ticaret ve sanat tesisi, 11 adedi banka ve sigorta acentesi ve 2731 adedi ise iş ve ticaret işletmesidir.

Kadirli’de 1960’lı yıllara kadar konut sayısı çok yavaş bir artış göstermiş, şehrsel büyüme ancak 1965 yılından sonra hız kazanmıştır. Bu artışta ilçe köylerinden olan nüfus akışının ve buna bağlı olarak inşaat sektöründeki hareketliliğin etkisi vardır. Andırın, Göksun, Sarız ve Pınarbaşı ilçelerinin köylerinden Kadirli’ye olan göçler de konut sayısının artışında etkili olmuştur. Ayrıca sanayi kuruluşlarının ve çeşitli iş yerlerinin açılmasının bu gelişmede büyük payı vardır.

Kadirli’de arazi kullanım açısından tarım alanlarından sonra en büyük alanı doğal olarak konutlar kaplar. İş ve ticaret alanlarının çevresiyle, tarım alanlarının kenar kesimlerinde gelişme gösteren konut alanları arasında çok belirgin farklar yoktur. Şehrin ilk kuruluş yeri olarak belirlediğimiz Alacami ve çevresindeki mahallelerde geleneksel mimariyi yansıtan bina tiplerini nadiren de olsa görmek mümkündür.

Şekil 4. Kadırlı'nın Fonksiyonel Arazi Kullanımı (2000).

Kadırlı'de yerleşim dairesel bir şekle sahiptir. Dairenin merkezinde gelişmiş olan iş ve ticaret alanının çevresi bütünüyle konut alanlarıyla kaplıdır. Konut alanlarının çevresinde ise batı ve güney kesimlerde tarım alanları, doğuda Toros dağlarının eteklerini meydana getiren tepelik alanlar, kuzeyde ise Savrun çayının yukarı kesimlerini meydana getiren, gittikçe daralan ve yükselen vadisi bulunmaktadır. Bütün bu doğal ve beşeri engeller konutların yatay gelişimini engelleyen sınırları meydana getirmektedir (Şekil 4).

Kadirli'deki konut alanları, şehri kuzeyden güneye kat eden Uzunçarşı ve Osmaniye Caddeleri ile batıdan doğuya kat eden Kamil Kara Bulvarı'nın, yani başka deyişle yerleşmeyi dört parçaya bölen bu iki ana güzergahın her iki yanında gelişmiş durumdadır (Şekil 4).

Kadirli'deki konut alanlarının dağılışında dikkat çeken en önemli saha, adeta bir pastayı andıran dairesel şekilli yerleşimin *güneydoğusundaki çeyrek dilimdir*. Burası Torosların eteklerinden inen akarsu vadilerinin etrafında gelişmiş konut alanlarından meydana gelmektedir. Şehirde en fazla nüfus barındıran mahalleler genellikle bu dilimde toplanmıştır. Cankurtaran deresi, Söğütlü dere ve Püsküllü dere vadilerinin yer aldığı, hafif eğimlerle yükselen bu kesimde şehir nüfusunun % 47'si yaşar ve nüfus yoğunluğu hektara 100 kişidir. Aynı zamanda şehirde yer alan konutların % 44'ü bu alanda toplanmıştır. Toplam 202 hektar alan kaplayan buradaki 8790 konutun yoğunluğu ise hektara ortalama 40 konuttur.

Şehrin orta, doğu ve kuzey kesimlerini meydana getiren *pastanın kuzeydoğu dilimi* de (Savrun çayı ile Bülbül deresi arasındaki kısım) Toroslar'ın eteklerinden inen Tesbihlikaya (Kurt) deresinin her iki yakasında gelişmiş konut alanlarından meydana gelmektedir. Tesbihlikaya (Kurt) deresi vadisinin yer aldığı hafif eğimlerle yükselen bu kesimde merkez mahalleler bulunmaktadır. Bu alanda şehir nüfusunun % 26'sı yaşar ve nüfus yoğunluğu hektara 50 kişidir. Aynı zamanda şehirde yer alan konutların % 26'sı bu alanda toplanmıştır. Toplam 173 hektar alan kaplayan buradaki 5231 konutun yoğunluğu ise hektara ortalama 30 konuttur. Bu dilimde yer alan merkez mahalleler, şehirde en az nüfusa sahip mahallelerdir. Burada ticarethaneler yoğunluk kazandığından, konut sayıları diğer mahallelere göre hem daha az, hem de dikey yönde gelişme göstermektedir.

Son yıllarda nüfusunda artış görülen şehrin batı yarısındaki mahalleler daha çok tarım alanları içerisinde ve önemli karayolları çevresinde gelişme göstermişlerdir. Bu mahallelerde şehir nüfusunun % 27'si yaşarken, tarım işletmelerinin çok geniş alanlar kaplaması nedeniyle nüfus yoğunluğu da düşüktür (20 kişi/ha). Toplam 304,6 hektar alan kaplayan buradaki 5366 konutun yoğunluğu ise hektara ortalama 20 konuttur. Şehrin batısında yer alan bu 5 mahallede tarla ve bahçelerin geniş alanlar kaplaması, buradaki arsa bedellerinin şehir merkezine oranla daha ucuz olması, yerel yönetimin bu alandaki yerleşmeyi desteklemesi ve Kadirli-Adana karayolunun bu bölgeden geçmesi gibi nedenlerden dolayı, şehrin bu kesiminde kooperatifler aracılığıyla konutlaşma çabaları görülmektedir.

2000 yılı bina sayım cetvellerine göre, Kadirli şehrinin 20 mahallesinde, 19982 adet konut bulunmaktadır. Şehirde en fazla konut 1987 adetle 7 Mart mahallesinde, en az konut ise 367 adetle Savrun mahallesindedir (Tablo 2)

Tablo 2 Kadirli’de Konutların Mahallelere Göre Dağılışı ve Yoğunluğu (2000)

MAH.ADI	Mah.Alanı (ha)	Konut Sayısı	Konut Alanı (ha)	KonutYoğ Konut/ha	Topl. İçnd. Kont. %’si
Savrun	16,5	367	4,3	86	1,8
Pazar	28,8	666	19,1	35	3,3
Dere	17,1	595	12,2	49	3
Tufanpaşa	21,1	580	16	36	2,9
Kurtuluş	46,4	718	10	72	3,6
K.Küçükateş	355,7	681	64,5	10	3,4
V.Kocadalı	88,4	865	55,2	15	4,3
Yeşiltepe	44,9	735	34,1	21	3,7
Bağ	60	990	24,3	40	5
Cengiztopel	288,8	918	38,6	24	4,6
Derviş Paşa	24,9	959	22,6	42	4,8
M.Delikuş	33,4	1057	29,1	36	5,3
H. Şişman	187,1	1002	56,4	18	5
Yenimah.	91	1175	53,2	22	5,9
Orhan Gök	91,4	1344	25,2	53	6,7
İ.Kundakçı	34,6	1090	25,9	42	5,5
M.Yağız	56,7	1187	29,8	40	6
M.Hallaç	42,3	1166	33	35	5,8
Cemalpaşa	290,8	1900	89,9	21	9,5
7 Mart	49,2	1987	36,4	54	9,9
TOPLAM	1868,7	19982	679,5	29	100

Kaynak: Bina Sayım Cetvelleri (2000).

Kadirli’de şehrinsel gelişimin son yıllarda hız kazanmasında ve mekanın yatay yönde olduğu kadar dikey yönde de şekillenmesinde, konut yapı kooperatiflerinin etkisi büyük olmuştur. Kadirli’nin batısı ve güneyindeki tarım alanları içerisinde, çevresinde genellikle sebze bahçeleri bulunan iki katlı betonarme konutlara yaygın olarak rastlanmaktadır. Zemin katları hakim iktisadi faaliyet türüne bağlı olarak tarımsal ürün depoları ile oto ve traktör garajlarından oluşan konutların 2. katları oturmak amacıyla kullanılır. Düz dam konstrüksiyonuna sahip olan bu konutlara şehir merkezi çevresinde de fazlaca rastlamak mümkündür.

Kadirli hızla büyümeye başladığı 1965 yılı sonrasında, aldığı hızlı göç sebebiyle çarpık bir şehirleşme, gecekondulaşma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Şehrin kuzeydoğu, doğu ve güneydoğu kesimleri eğimin arttığı, yapının killi ve marnlı kayalardan oluştuğu ve iyi drene olmadığı kesimleri olarak muhtemel heyelan bölgeleridir. Yerleşmeye elverişsiz ve yerel yönetimce yerleşmeye yasaklı olan bu bölgeler, alt yapısı yetersiz ve plansız kaçak yapılaşma nedeniyle gecekonduarca işgal edilmişlerdir (Foto 3). Şehrin güney ve batı kesimlerinde gerçekleştirilen toplu konut projeleriyle öncelikle şehrin gecekondulaşma problemlerinin çözülmesi amaçlanmıştır.

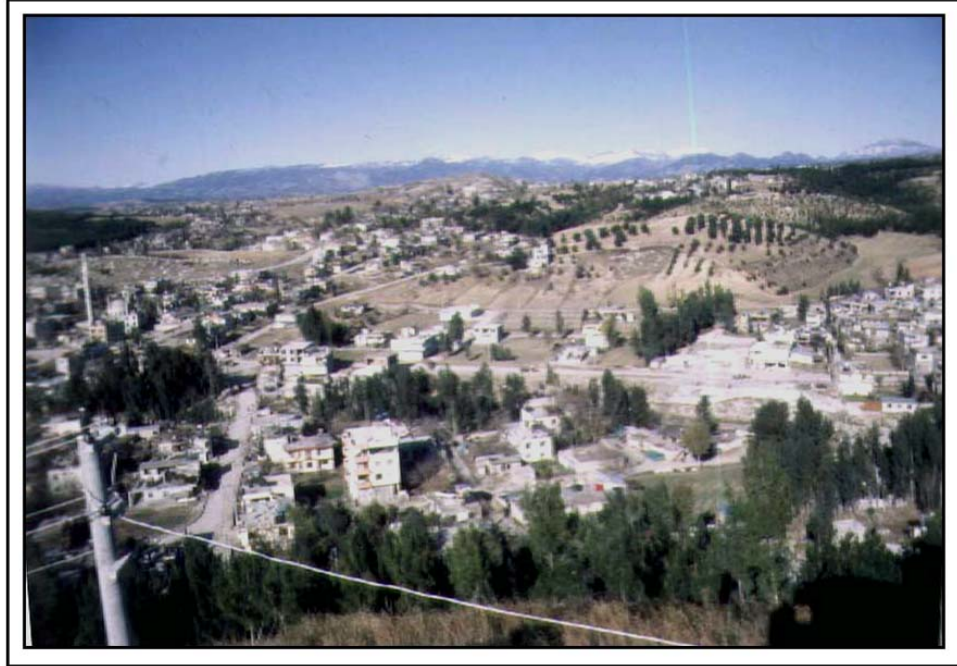
Resmi ve İdari Fonksiyon Alanları

Kadirli şehrinde 67 dekarlık bir alan kaplayan idari kurumlar, her taraftan kolayca ulaşılabilen, ulaşım güzergahlarının düğümlendiği merkezi sahalarda yer almaktadır. Merkez mahalle sınırlarının karşılaşma sahasında yer alan Hükümet Konağı ve Belediye

Kadirli Şehrinde Fonksiyonel Arazi Kullanımı

binasını şehirdeki idari kurumların toplandığı alanlar olarak görmek mümkündür. Nitekim kaymakamlık makamı ve çeşitli bakanlıklara bağlı 15 ilçe müdürlüğü ve onlara ait hizmet birimleri Hükümet Konağında yer almaktadır.

Kuzey-güney doğrultulu Hükümet Caddesi ile doğu-batı doğrultulu Alacami ve Coşkunlar Caddesi arasında kalan sahayı şehrin yönetim merkezi olarak gösterebiliriz. Nitekim 16 dekarlık alan kaplayan Hükümet Konağı, Merkez Jandarma Karakolu, İlçe Emniyet Müdürlüğü ve Özel İdare İş Hanı ile 2,250 da alan kaplayan Postane ve Türk Telekom A.Ş, bu söz konusu yönetim merkezinde yer almaktadır. Aynı zamanda Maliye binası, Türk Gıda Odaları, Türk Hava Kurumu, Milli Eğitim Müdürlüğü, Nüfus Müdürlüğü ve Ziraat Odası Başkanlığı gibi diğer resmi alanlar da bu merkezdedir.

Foto 3. 1980’li yıllarda özellikle şehrin doğu ve kuzeydoğu kesiminde gecekonduların yoğunlaşmasıyla ortaya çıkan çarpık kentleşmeden bir görüntü (2001).

Şehrin merkezi iş sahasında yer alan, kuzey-güney doğrultulu Uzunçarşı Caddesi ile Hükümet Caddesi arasındaki saha Tufan Paşa mahallesinin şehir merkezine dahil olduğu kesimdir. Bu kesimin Alacami Caddesi’ne bakan Belediye Caddesi üzerinde Belediye binası ve onun kuzeyinde Müftülük, Esnaf Kefalet Kooperatifi, batısında Arslantaş, Sunbas ve Kesiksuyu Sulama Birlikleri’nden oluşan idari alanlar yer alır.

Sınırlarını çizdiğimiz yönetim merkezi dışında kalan diğer resmi alanlar ise şehrin çeşitli kesimlerine dağılmış durumdadır. Toprak Mahsulleri Ofisi, Cezaevi ve Tedaş

Trafo şantiyesinin yer aldığı şehrin güneyindeki Osmaniye Caddesi ile Alparslan Türkeş Caddesi arasında kalan kesim; şehrin batısındaki Şehit Kansu Küçükateş mahallesi sınırları içerisinde yer alan ve Adana karayolunun kuzeyindeki Zirai Donatım Kurumu şehirde göze çarpan diğer önemli idari fonksiyon alanlarıdır (Şekil 4).

İş ve Ticaret Alanları

1600-1800 yılları arasında meydana gelen iç anarşi ve bunalım; Kadirli kasabanın yerleşim merkezini tahrip etmiş, kasabayı otlar ve çalılar kaplamıştır. Ancak Alacami ve çevresindeki birkaç binanın ayakta kalabildiği kasaba, bu haliyle bile dağ kolu aşiretleri ile hayvan sırtında mal taşıyan tüccarların mal takas yeri olarak kullanılmış, dolayısıyla kasaba “pazaryeri” denilen dar bir alanda kalmış ve buraya “Kars Pazarı” denmiştir (Baysun 1963, s.118).

1865-1866 yıllarında Kadirli kasabası yeniden kurulurken, Pazaryeri olarak bilinen, birkaç konak ve evden başka yerleşimi olmayan ve eski yerleşimi Alacami çevresinde bulunan (aynı zamanda eski Pazaryeri) terkedilmiş bir yerdir. Kadirli o zaman kuzeyde (Tesbihlikaya veya Kurtderesi) ve güneyde (Bülbül deresi) iki küçük dere ile Savrun suyu arasında Alacami etekleri merkez alınarak kurulmuştur (Halaçoğlu 1973, s.13-14). Daha açık bir ifadeyle, sözü edilen Pazaryeri, günümüzde Pazar mahallesinin güneydoğu kesimidir (Şekil 3-4).

1872 tarihli Adana vilayet salnamesine göre, o dönemde Kadirli’de susam ve pamuk yetiştirilmekte ve mahsul Adana ve İskenderun’a sevk olunmaktadır. Kasabada ayrıca küp, desti ve ibrik imal edilmektedir. 1891 tarihli salnamede ise kasabada 200 dükkan, 2 fabrika ve 11 adet de değirmen bulunmaktadır (Yurtsever 1999, s.143-144).

Daha yakın bir tarih olan 1950’li yıllarda Kadirli’de hububat, pamuk, susam ve pirinç üretimi yapılmakta, hafta pazarları salı günlerinde yalnız hayvan pazarı olarak kurulmakta ve bu pazara civar köylüler katılmaktadır. Ceyhan pazarına da sığır, manda, keçi ve koyun götürülmektedir (İller Bankası 1956, s.289). Kadirli bu yıllarda 1600 hane, 300 dükkan, 1 ilkokul ve 1 ortaokulu bulunan bir kasaba görünümündedir (İller Bankası Raporu 1998, s.14).

1965 yılı ve sonrasında Kadirli, gerek nüfusu (1960 yılında 10964, 1965 yılında 15926 kişi), gerek fonksiyonlarındaki çeşitlenme ve gerekse hinterlandının genişliği bakımından artık bir şehir yerleşmesi özellikleri göstermektedir. Bu dönemde şehirde 3250 kadar konut, 300 dükkanlı büyük bir çarşı, üçgen şeklinde güzel bir park, ilkokul ve ortaokullardan başka 1 akşam kız sanat okulu, özel bir öğrenci yurdu, 30’ar yatak kapasiteli 2 otel, 2 betonarme gazino, 1 düğün salonu, 1 garaj, 5 garaj yazıhanesi ve 1

mezbahanın da bulunması ve Kadirli'nin çevresine olan etkisinin daha geniş alanlara yayılmaya başlaması dikkat çeken hususlardır (Adana İl Yıllığı 1967, s.364).

Kentte 1970 yılı sonrasında görülen sosyo-ekonomik yapıdaki hareketlenme, tamamıyla tarıma dayalı sektörlerle, şehirsal fonksiyonlarda meydana gelen gelişmelere bağlıdır.

Kadirli şehrinde iş ve ticaret birimleri genellikle Tufan Paşa, Pazar, Savrun, Dere ve Bağ mahalle sınırlarının karşılaştığı merkezi alanda yer almaktadır. Burası aynı zamanda kuzeyde Cemal Paşa Caddesi ile güneyde Kamil Kara Bulvarı arasında kalan Derviş Paşa, Uzunçarşı ve Hükümet Caddeleri'nin çevresinde gelişmiş şehrin merkezi iş sahasını meydana getirmektedir (Foto 4, Şekil 4).

Foto 4. Uzunçarşı Caddesi'nin her iki tarafında gelişmiş olan merkezi iş sahasından bir görünüm. Merkezi iş sahası, Savrun çayının doğu batı yönünde şehri ikiye ayırdığı alanın doğusunda, Kamil Kara Bulvarı'nın ise şehri kuzey güney yönünde ayırdığı yerin kuzeyinde kalmaktadır (2000).

Burası şehirlerarası otobüs terminali ve Kadirli'ye bağlı olan köylerin şehre ulaştığı, köy garajlarının bulunduğu alandır. Sonuçta doğal olarak bu çevrede bir ticaret alanı gelişmiştir. Kadirli'ye dört bir yandan ulaşan yolların kesiştiği bu kavşak noktasında ortaya çıkan söz konusu ticaret alanları, geçmiş dönemlerden itibaren önemini koruyarak ve daha da gelişerek günümüze dek ulaşmıştır. Merkezi iş sahası, bulunduğu alandan dört ana yönde ve çevreye doğru gelişme göstermektedir. Bunlardan en önemlisi batı yönünde olan lineer gelişmedir.

Savrun çayı üzerinde bulunan kuzeyde Cemal Paşa Köprüsü ile bunun güneyindeki Savrun Köprüsü daha 1900'lü yılların başlarından itibaren şehrin iki yakasını birbirine bağlayan tarihi bağlantılardır. Böylece şehrin batı yakasına yayılan ticarethanelerin türü ve gelişimi üzerinde çeşitli faktörler etkili olmuştur:

Bunlar; Savrun çayının batısındaki verimli ve geniş tarım alanları çevresinde yer alan kırsal yerleşmelere olan yakınlık ve buna bağlı olarak Adana-Kadirli karayolu boyunca gelişen tarımsal ürün komisyoncuları ve tüccarlarına ait depo ve işyerlerinin açılması; 1973 yılında 103 adet iş yeri ile hizmete giren, günümüzde 300'ü aşan iş yeri sayısı ile Küçük Sanayi Sitesi'nin varlığı; 1960-1970 yılları arasında inşa edilen Zirai Donatım Kurumu, Çukobirlik ve Orman İşletmesi gibi çeşitli resmi kurumların bu alanda yer alması; tarımsal hammaddeye dayalı sanayi kuruluşlarının açılması; 1975 yılında şehir stadi ve Devlet Hastanesi'nin hizmete girmesi; 1968 yılında Fatih Mehmet İlköğretim Okulu ve Kadirli Lisesi, 1973 yılında ise Cevdet Paşa İlköğretim Okulu'nun bu alanda yer alması gibi çekici etkilerdir.

Bütün bu faktörlere bağlı olarak, Adana-Kadirli karayolu boyunca 1960 yılından sonra başlayan gelişme, günümüzde aynı hızla devam etmektedir. Adana-Kadirli karayolu, şehir sınırları içerisinde Kamil Kara Bulvarı adıyla şehir merkezine ulaşmakta, buradan da Karatepe ve Andırın karayolları olarak doğuya doğru devam etmektedir. Ayrıca iş ve ticaret sahalarının dağılışı ve yönelişi bakımından da bu güzergahın önemli bir yeri vardır. Nitekim tarih boyunca Kadirli'yi Adana ve Karatepe tarihinden ayrı düşünmek mümkün olmamıştır. Bununla beraber Adana, Kadirli için tarihin her döneminde en önemli merkezdir ve bu nedenle iş yerlerinin Kamil Kara Bulvarı boyunca batıya doğru yayılmasını teşvik etmiştir.

İş ve ticaret sahasının kuzeyi, güneyi ve doğusunda olan gelişme ise tamamıyla konut alanlarının genişlemesine bağlı olarak sürmektedir. Kuzeye doğru uzanan Uzunçarşı Caddesi, Yenimahalle ve Kurtuluş mahallelerinin konut alanları içerisine doğru gelişme gösterirken, Osmaniye ve Alparslan Türkeş Caddeleri ise şehrin güneyinde gelişen konut alanları içerisine sokulmaktadır. Şehrin idari merkezinden, Andırın caddesi boyunca doğuya doğru olan gelişme ise şehrin en kalabalık nüfuslu ve en fazla konut sayısına sahip 7 Mart mahallesi yönünde olmaktadır (Şekil 3-4).

Şehirde ticaret fonksiyon alanları, genel arazi içerisinde % 1 oranla, 183 dekarlık bir alanı kaplamaktadır (Bu rakam Kadirli'nin 1/5000 ölçekli hali hazır haritası üzerinde yaptığımız planimetrik ölçümler sonucu hesaplanmıştır). Geçmiş dönemlerde yaya ulaşımına uygun dar bir alanda irili ufaklı ticarethanelerden meydana gelen Alacami çevresindeki ticari nüvenin, şehrin mekansal gelişmesi ile yeni yapılaşmaları sınırlandıran

eski yerinden taşarak fiziksel şartlar bakımından daha iyi imkanlar sunan, Savrun çayı doğusundaki düz ve geniş bir alana, yani günümüzdeki Pazar mahallesi dolaylarına taşınması ile ticari nüvenin yer değiştirmesi söz konusu olmuştur. Kuzey-güney yönlü uzanan Uzunçarşı Caddesi ve buraya doğu-batı yönlü kavuşan sokakların açılması, yeni ticaret alanlarının oluşturulması gibi faaliyetler nedeniyle şehrsel planlamaya bağlı olarak ticari nüve batıya, Savrun çayına doğru yer değiştirmiştir.

Kadirli'deki ilk ticaret sahası yukarıda da belirttiğimiz gibi şehrin doğusundaki Maarif Çamlığı Tepesi'nin eteklerinde, Alacami çevresinde kurulan Pazaryeri denilen mevkide gerçekleştirilmekteydi. Burası şehir yakılıp yıkıldıktan sonra bile çevre dağ kolu aşiretlerinin ve at üstünde mal taşıyan tüccarların değiş tokuş yeri olarak bile kullanılmaktaydı. Daha yakın bir dönem olan 1890'lı yıllarda ise ticaret sahası, şehrin merkez camisi olan Hamidiye camisinin çevresinde teşekkül etmiştir. Günümüzde ticarethanelerin büyük çoğunluğu da bu alanda yer almaktadır.

İş yerlerinin şehir içindeki dağılımına baktığımızda ticarethanelerin % 47'sinin (1585 adet) merkezi iş sahasında, % 21'inin Kadirli-Adana güzergahını oluşturan Kamil Kara Bulvarı boyunca (683 adet), % 13'ünün merkezi iş sahasının doğusunda, güneydoğu yönlü uzanan Andırın Caddesi'nde (446 adet), % 10'unun merkezi iş sahasının güneyinde bir üçgen oluşturacak şekilde açılarak uzanan, Osmaniye ve Alparslan Türkeş Caddeleri çevresinde toplandığı görülür (305 adet). Ticarethanelerin % 9'luk kısmı ise şehrin muhtelif yerlerinde münferit olarak dağılmış durumdadır (298 adet).

Bu istatistik sonuçlarına göre Kadirli'de **dört ticari nüve** ortaya çıkmaktadır. Bunlardan *birinci nüve* Dere, Pazar, Savrun, Tufan Paşa ve Bağ mahallelerinin sınırlarının kesiştiği, Derviş Paşa, Uzunçarşı ve Hükümet Caddeleri çevresinde kuzeye doğru gelişen merkezi iş sahasıdır. *İkinci nüve*, merkezi iş sahasına Cemal Paşa ve Savrun köprüleriyle bağlanan şehrin batısındaki Cemal Paşa, Ş.Halis Şişman ve Ş.Kansu Küçükateş mahallelerinin sınırlarının kesiştiği Kamil Kara Bulvarı çevresinde, 1960 yılı sonrasında gelişen iş ve ticaret sahasıdır. *Üçüncü nüve*, şehrin doğusundaki 7 Mart mahallesi sınırları içerisindeki Andırın caddesi çevresinde özellikle 1980 yılı sonrasında gelişme göstermiştir. Şehrin güneyindeki Osmaniye ve Alparslan Türkeş Caddeleri çevresinde gelişen *dördüncü nüve* ise Ş.Vedat Kocadallı, Cengiz Topel ve Ş.Mehmet Delikuş mahalle sınırlarının karşılaşma sahasıdır (Şekil 3-4).

Merkezi iş sahasında perakende ticaretin ağırlıkta olduğu görülürken, ticarethane sayısı ve türü bakımından çeşitlilikler ortaya çıkmaktadır. Oran itibariyle Dere, 7 Mart, Pazar, Savrun, Tufan Paşa mahallelerinde yoğun olarak perakende ticaretin yaygın olduğu, bunun yanında yine bu mahallelerde yeme-içme-dinlenme-eğlenme hizmeti veren

tesislerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Savrun ve Dere mahallelerinde ulaşım ile ilgili ticaret ve sanat işletmeleri ile ulaşım hizmeti veren ticarethanelerin, şehrin idari merkezi olmasından dolayı Dere mahallesinde ve ayrıca Tufan Paşa mahallesinde büro hizmetlerinin üstünlüğü söz konusudur. Küçük sanayi sitesinin Cemal Paşa mahallesinde yer almasından dolayı burada özellikle ulaşım ile ilgili ticaret ve sanat işletmeleri (300 iş yeri) ile küçük sanayi imalathanelerinin (116 iş yeri) yoğunluk kazandığını görmekteyiz. Bunun dışında mahallenin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik ticarethaneler bulunmaktadır. Batıdaki kırsal alanlara yakın olan ve de en önemlisi Adana yolu üzerinde gelişmiş olan Halis Şişman mahallesindeki, büyük ticaret kapsamında ele aldığımız tarımsal ürün satıcılarının (zahireciler) yoğunluğu söz konusudur. Aynı durum güneydeki kırsal alanlara yakınlık ve Osmaniye yolunun etkisiyle V.Kocadallı ve Cengiz Topel mahallelerinin karşılaşma alanı olan Osmaniye Caddesi boyunca da gelişmiş ve giderek önem kazanan bir ticari aktivite durumuna gelmiştir. Şehrin dış kuşağını oluşturan mahallelerde daha çok günlük ihtiyaçların hakim olduğu perakende ticarethaneler yoğunluk göstermektedir. Ticarethaneler sayı ve tür itibariyle düşük değerler göstermektedir (Tablo 3).

Günümüzde Kadirli’de pasaj ve iş hanı gibi çok katlı ticari binalara da rastlamak mümkündür. Merkezi iş sahasında yer alan bu tür binalar Uzunçarşı Caddesi ve ona yatay doğrultuda bağlanan Coşkunlar Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Ekonomisinin temeli tarıma dayanan bir Çukurova kenti olarak Kadirli’de gelişen ilk ticari etkinlikler, doğal olarak tarımsal altyapıya bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Kadirli’de ticaretin canlanmaya başladığı 1960’lı yıllardan günümüze, toptan ticaret işletmelerinin önemli bir kısmını hububatçılar ve yem ticareti yapanlar ile gübre, zirai ilaç, tohum ve tarım aletleri satıcıları oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, Kadirli’de merkezi iş ve ticaret sahası dışında gelişen ya da gelişmekte olan ticaret alanlarının da mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar merkezi iş sahasının batısı, güneyi, güneydoğusu ve kuzeyinde gelişme gösteren ticaret alanlarıdır.

Kadirli’deki kimi iş yerlerinin ticari etkinliği, buldukları lokasyon şartlarına bağlı olarak değişmekte ve bunların belirli alanlarda toplandığı görülmektedir. Şehir içinde ticarete bağlı olarak mahallelerin karşılıklı etkileşimi birbirlerine göre etki sahasını da belirlemektedir.

Günümüzde Kadirli şehrinin çevresinde tarım fonksiyonu ve buna bağlı olarak gelişen ticari etkinlikler açısından oldukça geniş bir etki alanı oluşmuş durumdadır. Bu alan büyük oranda Kadirli ve Sunbas ilçelerini kapsamaktadır. Böylece Kadirli, çevresindeki kır sahalarına ticari anlamda merkezlik yapabilecek bir konuma gelmiştir.

Tablo 3. Kadirli'deki Ticarethanelerin Mahallelere Göre Dağılışı (2000).

Ticareth. Türü	Perakende Ticaret		Büyük Ticaret		Küçük San-İmal.		Yeme-İç. Din-Eğl.		Ulaş.İlg. Tic-San.İ		Ulaşım Hizmeti		Banka ve Sig.Act.		Büro Hizmeti		Sağlık Hizmeti		Top lam	
	İşy. Say	%	İşy. Say	%	İşy. Say	%	İşy. Say	%	İşy. Say	%	İşy. Say	%	İşy. Say	%	İşy. Say	%	İşy. Say	%		İşy. Say
Mah																				
Cemal P	76	13,4	32	5,5	116	20,5	34	6	300	53	5	0,8	-	-	2	0,3	3	0,5	568	
Dere	180	38,9	20	4,3	92	19,8	55	11,9	29	6,2	11	2,4	-	-	46	10	30	6,5	463	
7.Mart	180	40,4	80	18	103	23	52	11,7	9	2	4	0,9	-	-	9	2	9	2	446	
Pazar	174	42,6	62	15,2	67	16,4	70	17,2	10	2,5	2	0,5	2	0,5	9	2,2	12	2,9	408	
Savrun	129	41,7	18	5,9	60	19,5	31	10	39	12,6	8	2,6	4	1,3	10	3,2	10	3,2	309	
Tufan P	123	41,4	12	4	46	15,5	64	21,6	1	0,3	2	0,7	4	1,3	35	11,8	10	3,4	297	
Cengiz T	38	30	39	30,9	24	19	12	9,6	5	4	1	0,9	-	-	7	5,6	-	-	126	
V.Kocad.	28	25,7	22	20,1	21	19,4	9	8,3	17	15,6	6	5,5	1	0,9	3	2,7	2	1,8	109	
Bağ	63	58	-	-	22	20	5	5	-	-	2	2	-	-	4	4	12	11	108	
H.Şişman	13	14,9	43	48,9	18	20,5	2	2,2	6	6,8	1	1,1	-	-	2	2,2	3	3,4	88	
M.Delikuş	31	44,3	11	15,7	9	12,9	10	14,3	3	4,2	-	-	-	-	2	2,9	4	5,7	70	
Derviş P	27	41	2	3	25	38	2	3	6	9	1	1,5	-	-	2	3	1	1,5	66	
M.Yağız	26	46,4	10	17,9	10	17,9	4	7,1	5	8,9	1	1,8	-	-	-	-	-	-	56	
M.Hallaç	19	45,2	12	28,6	9	21,4	-	-	2	4,8	-	-	-	-	-	-	-	-	42	
Yenimah	24	60	6	15	10	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40	
İ.Kund	27	93,2	1	3,4	-	-	1	3,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	29	
Kansu K	13	48,2	3	11,1	8	29,6	1	3,7	-	-	1	3,7	-	-	-	-	1	3,7	27	
Kurtuluş	22	81,5	1	3,7	4	14,8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	27	
Orhan G	17	68	7	28	-	-	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25	
Yeşiltepe	13	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13	
Toplam	1223	37	381	11	644	19	352	11	432	13	45	1	11	0,3	131	4	97	3	3316	

Tarım Alanları

Kadirli'nin imar sınırları içerisindeki alanı 18687 dekadır. Bu alanın % 54'lük kısmını şehrsel kullanım alanları oluştururken % 46'luk kısmını ise tarım alanları meydana getirmektedir. Tarım alanlarına ait oranın % 21'ini sulu tarım arazileri, % 25'ini ise kuru tarım arazileri oluşturur (Tablo 4).

İmar sınırları içerisindeki tarım arazilerinin % 92'si (7975 da) tarla, % 8'i (649 da) meyve ve sebze bahçeleri ile bağ alanları olarak değerlendirilmektedir.

Tarım alanlarının % 82'sini (7118 da) şehrin kuzeybatısı, batısı, güney ve güneybatısında yer alan Şehit Kansu Küçükates, Cemal Paşa, Şehit Halis Şişman, Cengiz Topel ve Şehit Vedat Kocadallı mahalle sınırları içerisindeki tarım alanları meydana getirmektedir (Şekil 4). Nitekim şehrin bu kesimleri tarla tarımına oldukça elverişli, az eğimli ve çoğunlukla düz alanlardan oluşur (6984 da). Ayrıca Şehit Vedat Kocadallı ve Şehit Halis Şişman mahalle sınırları içerisindeki Savrun çayının güney kesimlerinde 134 dekarlık meyve bahçeleri de yer almaktadır.

Tablo 4. Kadirli’de Arazi Miktarı ve Kullanım Durumu (2000).

	Tarım Alanı (da)			Şehrsel Kullanım (da)	Toplam Alan (da)
	Sulu Tarım	Kuru Tarım	Toplam		
Dekar	3981	4673	8654	10033	18687
%	21	25	46	54	100

Kaynak: Kadirli İlçe Tarım Müdürlüğü ve Planimetrik Ölçümler

Şehrin kuzeybatı, batı, güney ve güneybatı kesimlerini kapsayan bu alan içerisinde Kadirli’deki tarla alanlarının % 35’i (2763 da) Şehit Kansu Küçükateş mahallesinde, % 28’i (2267 da) Cengiz Topel mahallesinde, % 14’ü (1147 da) Cemal Paşa mahallesinde, % 9’u (712 da) Şehit Halis Şişman mahallesinde ve % 1’i (95 da) ise Şehit Vedat Kocadalı mahallesinde yer almaktadır.

Diğer tarım alanları, Kadirli’nin güneydoğu, kuzeydoğu ve kuzey kesimlerinde yer almaktadır. Şehrin güneydoğu kesimlerindeki tarım arazileri eğimli yüzeylerde yer aldığından, bu kesimdeki tarım arazilerininin % 27’si (220 da) bağ ve bahçe alanları olarak da kullanılmaktadır. Şehrin Yenimahalle sınırları içerisindeki kuzey kesimlerinin tarım arazileri bütünüyle sebze bahçeleri (325 da), az eğimli kuzeydoğu kesimleri ise tarla alanlarıyla kaplıdır.

Kadirli’de tarımsal potansiyelin 1960’lı yıllarda gelişme gösteren ticaret ve sanayi sektörlerine oranla gerileme kaydettiği, tarihi süreç boyunca temel geçim kaynağı olma özelliğini yitirdiği, bünyesinde barındırdığı iş gücünü diğer sektörlerle kaydardığı, modern sanayiye ham madde temin edemediği, ürün çeşitliliğine gidemediği ve ekonomik olmadığı gibi gerçekleri göz önünde bulundurulursa, tarım alanlarının önemini yitirdiği ve bayındır alanlara dönüşmeye başladığı söylenebilir.

Sanayi Alanları

Kadirli şehrinde sanayi fonksiyonu toplam 101 dekarlık arazi miktarı ile gelişmemiş bir fonksiyon olarak ortaya çıkmaktadır. Bu alanın % 65’i (66 dekar) küçük sanatlara, % 35’i (35 dekar) ise fabrika alanlarına aittir. Buna rağmen sanayi fonksiyonu, alan genişliği itibarı ile konut ve diğer kullanışların haricinde ticaret (kullanım alanı % 1) ve eğitim (kullanım alanı % 0,8) gibi şehrsel kullanışların ardından gelmektedir (kullanım alanı % 0,6).

Günümüzde sanayi sahası olarak, şehrin batı kesiminde, Adana yolu üzerindeki 13 dekarlık alanıyla Pamsan Çırçır, 14 dekarlık alanıyla İlkay Un ve 8 dekarlık alanıyla Öz Un fabrikalarının bulunduğu kesim gösterilebilir. İkinci bir alan ise yine şehrin batı kesimindeki şehir stadının bulunduğu alanda yer alan 66 dekarlık Küçük Sanayi Sitesi’dir (Şekil 4).

Sanayi fonksiyon alanının bu kadar dar olmasında, Kadirli halkının tarım ekonomisine dayalı iktisadi yaşantısının etkisi büyüktür. Ayrıca burada gerek ulaşım kolaylığı, gerek aynı hat üzerinde bulunan Adana, Ceyhan ve Osmaniye gibi tarımsal hammaddeye dayalı sanayiinin gelişmiş olduğu merkezlere olan yakınlık ve gerekse Kadirli’de tarımsal hammadde ticareti yapan tüccar, komisyoncu ve nakliyeciler gibi işyeri sahiplerinin sayısının giderek artması gibi faktörlerin de etkisiyle ticaret ve hizmetler sektöründe gelişme sağlanırken, sanayi sektörü gelişmemiş, hatta gerileme sürecine girmiş bir fonksiyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 1984 yılında kurulan Pamsan Çırcır Fabrikası 1995 yılında, 1986 yılında kurulan İlkey Un Fabrikası ise 1999 yılında üretimlerini durdurmuş durumdadırlar.

Sosyal ve Kültürel Fonksiyon Alanları

Kadirli’deki sosyal fonksiyon alanlarından *sağlık alanları* 10 dekarlık bir sahaya yayılmakta ve şehirselle kullanımın ancak % 0,1’ini oluşturmaktadır. Şehirde bu fonksiyonla ilgili faaliyet gösteren Devlet Hastanesi, Verem Savaş Dispanseri, SSK Sağlık İstasyonu, Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması merkezi ve sağlık ocakları gibi kamu hizmeti veren kuruluşlar bulunmaktadır. Şehirde ayrıca ticari amaçla özel sağlık hizmeti veren; 26 doktor muayenehanesi, 27 diş kliniği, 6 veteriner kliniği, 33 eczane ve 5 poliklinik vardır.

Kadirli’de *eğitim ve kültür fonksiyon alanları* olarak ele alınabilecek olan okullar, özel dershaneler, özel öğrenci yurtları, mesleki kurslar, halk kütüphanesi, halk eğitim merkezi ve öğretmen evi gibi yapılar, şehrin farklı alanlarına dağılmış durumdadırlar. Toplam 18 ilköğretim okulu, 8 lise ve dengi okul, 1 meslek yüksek okulu bulunan şehirde, okulların % 48’i (12 okul) 1980 sonrasında inşa edildiğinden genellikle şehrin dış kısımlarına dağılmış durumdadırlar. 1960-1980 yılları arasında yapılan 10 okul ile, 1960 öncesinde yapılmış olan 3 okul ise şehir merkezinde yer alır. Şehir merkezinde yer alan okullar, ticaret alanlarıyla konut alanları arasında bağlantıyı sağlayan geçiş alanları konumundadırlar. Şehrin dış kısımlarına dağılmış olan okullar ise sanayi ve ticaretin de gelişmesiyle birlikte 1980 sonrası şehirleşme hareketlerinin en etkili faktörleri arasında sayılabilirler (Şekil 4).

Kadirli’nin eğitim fonksiyonunun gelişmesinde önemli bir rolü olan eğitim kurumlarından birisi de Tufan Paşa mahallesinde yer alan Çukurova Üniversitesi’ne bağlı 2 yıllık ön lisans eğitimi veren Kadirli Meslek Yüksek Okulu’dur. Kadirli’deki eğitim kurumları arasında kabul edebileceğimiz çeşitli türde mesleki kuruluşlar da vardır. Dere mahallesindeki 2 bilgisayar kursu, Cemal Paşa mahallesindeki Çıraklık Eğitim Merkezi,

Derviş Paşa mahallesindeki 3 sürücü kursu ve Bağ mahallesindeki 1 sürücü kursu bunlar arasında sayılabilir. Kadirli’de ilköğretim okulu ve lise düzeyinde eğitim ve öğretim faaliyeti sürdüren 5 özel dersane de bulunmaktadır.

Maarif Çamlığı Tepesi ve Sülemiş Tepesi’nde yer alan tarihi kalıntıları, Kadirli’nin kültürel fonksiyon alanları arasında değerlendirmek gerekir. Şehirde kültürel geçmişi günümüze yansıtan önemli eserler bulunmaktadır. Bunlar, Maarif Çamlığı ve Sülemiş Tepesi’nde varlığı tespit edilen ve tarihi Roma öncesi dönemlere dayanan antik yerleşim birimleridir. Mağara evler, kaya kiliseleri ve kaya mezarlarından oluşan bu tarihi kalıntıların pek çoğu, gerek doğal şartların ve gerekse define avcılarının tahribatına maruz kalmış olmasından günümüze kadar ulaşamamıştır. Maarif Çamlığı kültürel fonksiyon alanı 288 dekar, Sülemiş Tepesi ise 113 dekarlık bir alana sahiptir. Buralar aynı zamanda Kadirli şehrinin ağaçlandırılmış orman alanlarıdır (Şekil 4).

Bunlar dışında şehirde yer alan diğer bir tarihi değer de Maarif Çamlığı’nın batı eteklerindeki bir tepe üzerinde II. yüzyılın başlarında Romalılar tarafından yapılmış olan *Alacami*’dir. Alacami, Kadirli’nin Roma, Bizans ve Türklük kültürlerini bir arada yaşatan tek canlı abidesidir.

Kadirli’nin sosyal fonksiyon alanlarından birisini de camiler oluşturmaktadır. *Dini yapılardan* olan camilerin % 67’si (20 cami) 1980 sonrasında yapılmıştır. 1960 yılına kadar Kadirli’de Alacami haricinde yalnızca 2 cami bulunuyordu. Bunlar 1890 yılında yapılan Hamidiye camisi ile 1955’de yapılan Cemal Paşa mahallesindeki *Sülemiş camisidir*. 1960-1980 yılları arasında, şehir alanının genişlemesiyle birlikte 8 cami daha yapılmıştır. Bu camiler, o dönemde gelişmiş merkez mahalleler ile bu mahallelerin çevresinde inşa edilmişlerdir. 1980 sonrasında inşa edilen camiler ise genellikle şehrin yeni gelişen alanlarında yer almaktadırlar. Camilerin şehir içindeki toplam alanı 20 dekadır (Şekil 4).

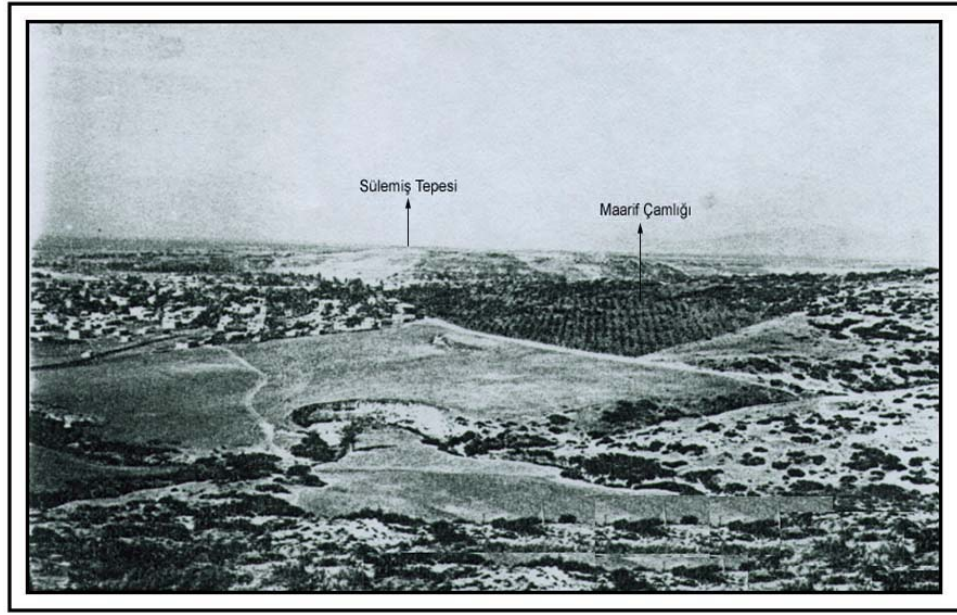
Kadirli’de dini eğitim veren 8 tane de Kur’an kursu bulunmaktadır. Bunlardan Şehit Vedat Kocadallı mahallesindeki Cavidan Benlidayı Yatılı Erkek Kuran Kursu’nda, yatılı öğrencilerin çoğunluğunu Andırın’ın Kadirli’ye yakın köylerinden gelenler ile Kadirli’nin kuzeyindeki dağ köylerinden gelenler oluşturmaktadır.

Spor tesisleri de yerleşmelerin sosyo-kültürel fonksiyonlarındandır. Kadirli’de spor tesisi olarak bir stadyum, kapalı spor salonu ve bir de halı futbol sahası vardır. Cemal Paşa mahallesinde yer alan spor alanlarından stadyum ve kapalı spor salonu Adana karayolunun kuzeyinde, küçük sanayi sitesinin batısında bulunmaktadır. Halı futbol sahası ise Savrun Köprüsü’nün batısında, Adana karayolu üzerindedir (Şekil 4).

Diğer Fonksiyon Alanları

Kadirli’de park, bahçe ve ağaçlandırma alanları gibi yeşil sahalar genellikle yerleşme alanının doğusundaki merkez mahallelerinin kenar kesimlerinde oluşturulmuştur. Bunların dışında Cemal Paşa mahallesindeki Sülemiş Tepesi ve Savrun çayının güney kesimleri de diğer alanları oluşturur (Şekil 4, Foto 1-6).

Kadirli’de parklar, bahçeler ve ağaçlandırma alanları toplam 914 dekar alan kaplamaktadır. Bu değer şehir yüzölçümünün % 4,9’ unu oluşturur.

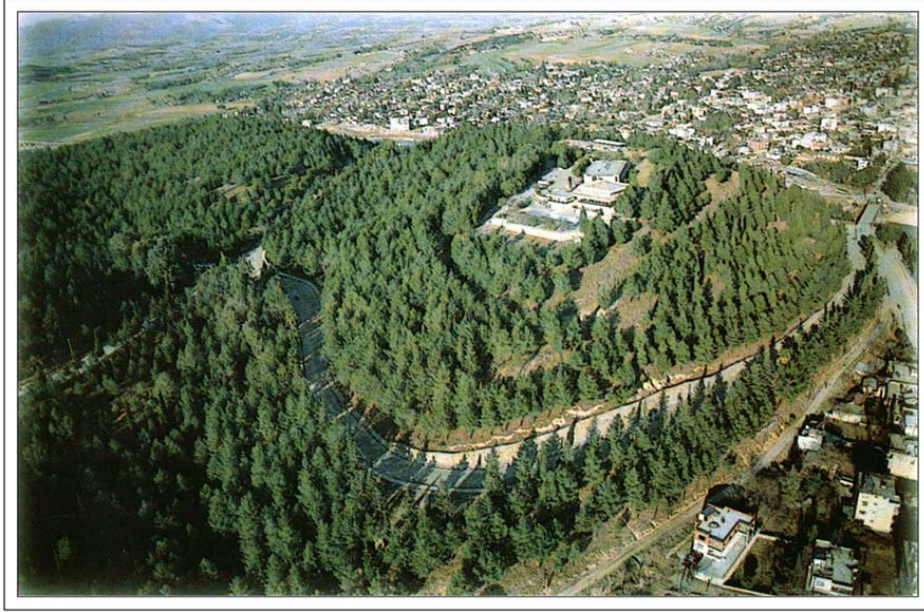
Foto 5. Bağ mahallesinde yer alan Maarif Çamlığı ya da diğer adıyla Milli Eğitim Ormanı 1960 yılında ağaçlandırılmaya başlanmıştır. 1960’lı yıllarda ise Sülemiş Tepesi bir bozkır görünümündedir (1961).

Kadirli’de Savrun çayının batısında yükselen Sülemiş Tepesi 1973 yılına kadar bozkır görünümünde kalmıştır. Tepenin zirvesinde bulunan turistik tesisin inşası ise 1987 yılında tamamlanmıştır. 1996 yılında ise tesisin kuzeyindeki diğer tepede çay bahçesi ve çocuk bahçesi açılmıştır (Foto 6).

Derviş Paşa ve Uzunçarşı Caddeleri’nin birleşerek, Kamil Kara Bulvarı’yla kesiştiği alanın hemen kuzeyinde, 1 dekar alanlı üçgen şeklinde bir saha bulunmaktadır. Burası 1970 yılında Kadirli Belediyesi tarafından park haline getirilmiştir. Savrun mahallesinde üçgen parkın dışında bir park alanı daha vardır. Burası Cemal Paşa Köprüsü’nün doğu ucunda ve Savrun çayının kenarındadır. 1962 yılında akarsu yatağının ıslah çalışmaları sırasında park alanı haline getirilmiştir (Şekil 4). Yaklaşık 15 dekarlık bir alan üzerinde inşa edilmiştir. Bu parkın kuzeyinde 5 dekarlık bir boş alan daha vardır.

Burası yaz aylarında lunapark olarak kullanılmaktadır. Lunaparkın kaldırıldığı dönemlerde ise Salı günleri haftalık pazarı kurulan Pazar mahallesinin sebze pazarıdır.

Şehirdeki farklı kullanım alanlarından birisi de *mezarlıklardır*. Kadirli şehir sınırları içerisinde 6 mezarlık bulunmaktadır. Bunların en geniş alanlısı Şehit Mustafa Yağız mahallesinde bulunan Andırın yolu üzerindeki şehitliktir. Şehitliğin alanı 88 dekadır. Şehitliğin güneyinde, 7 Mart mahallesi sınırları içerisinde kalan Kadirli asri mezarlığı bulunur. Asri mezarlık 29 dekadır. Bunların dışında Kurtuluş mahallesinin kuzeyinde, Yeşiltepe mahallesinde Karakütük köyü yolu üzerinde, Cemal Paşa mahallesinin kuzeyinde de mezarlık alanları bulunmaktadır (Şekil 4).

Foto 6 Kadirli'nin kuruluşunda önemli yeri olan Savrun çayının, hemen batı kenarında yer alan Sülemiş Tepesi (148 m)'nden bir görünüm (2000). Savrun çayının ayırdığı yerleşimin batısında çam ağaçlarıyla yeşillendirilmiş olan Sülemiş Tepesi eğimli bir bölge olup, Kadirli'nin önemli ağaçlandırma sahalarından biri durumundadır.

Kadirli'deki arazi kullanım alanları arasında dikkat çeken diğer bir fonksiyon da *ulaşım ile ilgili alanlardır*. Kadirli'nin coğrafi konum şartları, tarihin en eski dönemlerinden itibaren insanları beşeri uğraşlara mecbur kılmıştır. Bu konum özellikleri Kadirli'nin aynı zamanda ticari bir merkez olmasını da sağlamıştır. Bu durumda tarihi Akyol'un önemi büyüktür.

Adana-Kadirli-Andırın güzergahı ile Kadirli-Osmaniye güzergahı, Kadirli'nin yerleşim organizmasının iskeletini oluşturmaktadır. Söz konusu güzergahlar üzerinde yapılan iyileştirmeler ve gelişen teknolojiyle birlikte modern ulaşım araçlarının

kullanılmaya başlaması, 1960-1980 yılları arasında Kadirli'nin gelişimini hızlandırmıştır. Bu gelişmeyle birlikte şehirdeki fonksiyon alanları arasında ulaşım ile ilgili alanlarda yer almıştır. Dere mahallesinin güneyinde bulunan dört yol kavşağının kuzeydoğusundaki şehir otogarını 1966 yılında 16 dekar alan üzerine kurulmuştur. Otogar, Kadirli'nin çevresiyle ve büyük merkezlerle olan bağlantılarını işlevselleştiren sevk noktasıdır.

Savrun ve Pazar mahallelerinde 3 köy garajı ve 1 otopark bulunmaktadır. Buralar, Belediye Caddesi ile Park Caddesi'nin arasında kalan sahada ve bir arada yer alırlar. Toplam alanları 9 dekadır. Haftanın her günü sabah erken saatlerde gelen köy minibüsleri yoğunlukla öğleden sonraları, en geç ikinci vaktinde köylerine dönerler. Kadirli'ye yakın bazı ova köylerinin seferli minibüsleri vardır. Bu köylere günün her saatinde vasıta bulmak mümkün olmaktadır. Bunlar dışında Bağ mahallesinde 2, Tufan Paşa mahallesinde de 1 tane olmak üzere 3 otopark alanı daha bulunmaktadır. Şehirde ayrıca 11 tane nakliye şirketi, 8 tane de minibüs ve otobüs yazıhanesi yer almaktadır.

SONUÇ

Kadirli 1940 yılında 2368 kişinin yaşadığı büyükçe bir köy durumunda iken, 1960'lı yıllardan sonra fonksiyonel bakımdan şehir olarak nitelendirilebileceğimiz bir özellik kazanmıştır. Özellikle tarımsal faaliyetlerde bu yıllardan sonra meydana gelen değişimler (tarım ürünlerine dayalı sanayiinin ve ticaret aktivitesinin gelişmesi), şehir nüfusunun artışıyla birlikte çeşitli hizmet kollarının ortaya çıkması ve iş kollarında görülen çeşitlilik bu değişimde etkili olmuştur. 1990 nüfus sayımına göre ise 55061 kişinin yaşadığı orta büyüklükte bir şehir haline gelmiştir. Adana ve ilçelerinin hiçbiri, bu yıllarda Kadirli şehir nüfusu hızında bir artış gösterememiştir.

Çalışan nüfusun % 12'sinin sanayi, % 24'ünün tarım ve % 64'ünün ise hizmet sektörü olduğu Kadirli'de ekonominin temelini tarım ürünlerine dayalı ticaret ve hizmetler sektörü oluşturmaktadır.

Kentin hızlı gelişme ve alansal bakımdan büyüme gösterdiği dönem 1965 yılı ve bu yılı izleyen tarihlerde olmuştur. Bu gelişimde; gerek nüfus miktarı, nüfus yoğunluğu, konut sayısı, konut yoğunluğu ve gerekse burada yaşayan insanların sosyal, kültürel ve ekonomik aktivitelerinde görülen çeşitlilik ile yerleşmenin çevresine sunabildiği hizmetlerin etki sahasının genişlemesi etkili olmuştur.

Kadirli'de fonksiyonel arazi kullanımının onun fonksiyonel özellikler bakımından etki sahasını ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Şehir, tarımsal ürünlerin ticareti ve pazarlanması, eğitim-kültür, sağlık hizmetleri bakımından çevresindeki alanları etkileyerek bir merkez olma vasfı kazanmıştır.

Şehirde en hızlı gelişen fonksiyonlar arasında tarım ürünlerinin ticaretinin yapılmasıyla hız kazanan işletmeler ile ulaşım ile ilgili ticaret ve sanat işletmelerinin önemi büyüktür. Bu durum şehrin kuruluşundan itibaren kazanmış olduğu pazaryeri olma vasfını değerlendirmesinden ve ayrıca daha da önemlisi tarımsal potansiyel açısından çok geniş bir etki sahasına sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Şehrin % 46'lık kısmını (865,4 ha) tarım alanları oluşturmaktadır. Özellikle şehrin batısında ve güneyinde kalan kısımlar verimli tarım alanları durumundadırlar. Ancak 1990'lı yıllardan sonra bu verimli tarım alanları büyük ölçüde bayındırlık faaliyetleri altında yok olup gitmektedirler.

Kadirli'de arazi kullanım açısından tarım alanlarından sonra en büyük alanı konutlar oluşturmaktadır. Şehir merkezinde gelişmiş olan iş ve ticaret alanının çevresi bütünüyle konut alanlarıyla kaplıdır. Konut alanlarının çevresinde ise batı ve güney kesimlerde tarım alanları, doğuda Toros dağlarının eteklerini meydana getiren tepelik alanlar, kuzeyde ise Savrun çayının yukarı kesimlerini meydana getiren, gittikçe daralan ve yükselen vadisi bulunmaktadır. Bütün bu doğal ve beşeri engeller konutların yatay gelişimini engelleyen sınırları meydana getirmektedir.

İş ve ticarethaneler ise sadece şehrin merkezi iş alanını oluşturmakla kalmaz, özellikle Adana ve Osmaniye yolu boyunca buralardaki cadde kenarlarında belirgin bir şekilde kendini gösterir.

Şehirde tarım ürünlerine dayalı olarak gelişmiş birkaç büyük ölçekli fabrika dışında sanayi, daha çok küçük ölçekli kuruluşlar biçimindedir.

Kadirli'nin doğusunda yer alan Kurtuluş, Yeşiltepe, M.Yağız, M. Hallaç, İ.Kundakçı mahallelerinin dış kenarları, doğudaki tepelik alanın Kadirli ovasına kavuştuğu arızalı, engebeli hatta yer yer heyelan tehlikesinin mevcut olduğu kesimde bulunmaktadır. Adı geçen mahalleler, 1970-1980 yılları arasında yoğun bir gecekondulaşmaya sahne olmuştur. Kadirli kırsal kesiminden ve Güneydoğudan gelen tarım işçilerinin ayrıca Arslantaş baraj gölü sahasından göç edenlerin oluşturduğu nüfus artışı, yerleşme alanı sıkıntısının doğmasına ve adı geçen elverişsiz bu kesimin yoğun olarak kullanılmasına sebep olmuştur. Yerel yönetim hem bu alandaki heyelan riskinin doğuracağı problemlerin önüne geçmek hem de artan yerleşme sahası ihtiyacını karşılamak amacıyla şehrin özellikle güney ve batısındaki tarım alanlarına doğru yerleşmelerin yayılmasına göz yummuş ve hatta bir takım toplu konut uygulamalarını başlatmıştır.

1990'lı yıllardan sonra toplu konut projelerinin uygulanmaya konması, bu yatay yöndeki gelişmeyi biraz azaltmış olmakla birlikte Kadirli Belediyesi'nin bu konuya ciddi bir şekilde eğilmesi gerekmektedir. Yerel yönetimin şehrin güney ve batısındaki verimli alanlardan ziyade, kuzeybatısındaki tarımsal önemi daha az olan yerlerde yapılaşmayı teşvik etmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- AKÇURA, T., 1971, "Türkiye'de Şehirleşme ve Bazı Şehir Örnekleri", Türkiye:Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, İ.Ü. Edb. Fak. Coğr. Enst., s:187-225, İstanbul.
- ALKIM, U.B., 1959, "Güney-Batı Antitoros Bölgesinde Eski Bir Yol Şebekesi", Belleten, C:XXIII, S:89, s.59-73, Ankara.
- ALTAY, M.H., 1965, Adım Adım Çukurova, Çukurova Turizm Derneği Yay. No:1, Kemal Matbaası, Adana.
- BAYSUN, C., 1963, Tezakir (Ahmet Cevdet Paşa), Türk Tarih Kurumu Yay No:11, Seri:17b, Ankara.
- BENEDİCT, P., 1971, "Türkiye'de Küçük Kasabaların Etüdüne İlişkin Bazı Sorunlar", Türkiye: Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, s:147-186, İstanbul.
- DARKOT, B., 1967, "Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriterleri", İ.Ü. Coğ. Enst. Derg., C:8, S:16, s.3-8, İstanbul.
- DENKER, B., 1976, Şehir İçi Arazi Kullanılışı, İ.Ü. Coğr. Enst. Yay. No:91, İstanbul.
- EMİROĞLU, M., 1981, "Türkiye'de Son Sayımlar ve Kentleşme Olayının Boyutları", A.Ü. D.T.C.F., Coğr. Araşt. Derg., S:10, s. 43-82, Ankara.
- ENER, K., 1961, Tarih Boyunca Adana Ovalarına Bir Bakış, Berksoy Matbaası, İstanbul
- ERİNÇ, S., 1953, "Çukurova'nın Alüvyal Morfolojisi Hakkında", İ.Ü. Coğr. Enst. Derg., No:3-4, s. 147-159, İstanbul.
- ERTİN, G., 1993, "Bandırma Şehrinin Fonksiyonel Alanları", Türk. Coğr. Derg., S.28, s:189-215, İstanbul.
- GOTTMANN, J., 1976, Şehrsel Merkezliyetin Gelişmesi, (Çev:Nazmiye Özgüç), İ.Ü. Yay. NO:2087, İstanbul.
- GÖNEY, S., 1976, Adana Ovaları, İ.Ü. Yay. No:2162, Coğ. Enst. Yay. No:88, İstanbul.
- GÖNEY, S., 1984, Şehir Coğrafyası, İ.Ü. Coğr. Enst. Yay. No:91, İstanbul.
- HALAÇOĞLU, Y., 1973, "Fırka-i İslahiye ve Yapmış Olduğu İskan", İ.Ü. E.F., Tarih Derg., S:27, s.1-20, İstanbul.
- HALAÇOĞLU, Y., 1980, Maruzat, (Ahmet Cevdet Paşa), Çağrı Yayınları:19, Tarih Dizisi:1, İstanbul.
- KARA, H., 1977, "Çukurova'nın Üç Köyünde Tarım Nüfus İlişkileri ve Bölge Kır Kesimi Sorunu Konusunda Bir İnceleme", Coğr. Araşt. Derg., No:8, s.159-179, Ankara.
- KARA, H., 1989, "Cumhuriyet'e Kadar Çukurova Nüfusu", A.K.D.T.Y.K., Coğr. Araşt., S:1, s.115-122, Ankara.
- KARA, H., 1992, "Kadirli'nin Coğrafi Özellikleri", Yedimart Gazetesi, Yıl:2, S:2, s.1, Adana.
- KARABORAN, H.H., 1982, Hatay-Maraş Çöküntü Hendeğinde İki Yeni Yerleşme Merkezi, İslahiye ve Hassa'nın Kuruluş ve Gelişmesi, F.Ü., Edb. Fak., Coğrafya Bölümü, Doçentlik Tezi (Basılmamış), Elazığ.
- KARABORAN, H.H., 1989, "Şehir Coğrafyası ve Şehrsel Fonksiyonlar", F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, C:3, S:1, s.81-118, Elazığ.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2004 14 (1)

- KARABORAN, H.H., 1996, "Osmaniye'nin Kuruluş ve Gelişmesi", F.Ü., Sosyal Bil. Der., C:8, S:1, s.5-48, Elazığ.
- ÖZÇAĞLAR, A., 1994, "Zile'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Bugünkü Fonksiyonel Özellikleri", A.Ü. Türkiye Coğ. Araşt. ve Uygul. Merk. Derg., S:3, s.219-249, Ankara.
- ÖZÇÖREKÇİ, H., 1944, "Anadolu'da Küçük Şehir Araştırmaları", A.Ü. D.T.C.F., Derg., C:3, S:1, s. 69-83, Ankara.
- REFİK, A., 1989, Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200), İkinci Baskı, Enderun Kitapevi, İstanbul.
- SÜMER, F., 1963, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", A.Ü. Tarih Araşt. Enst. Derg., C:1, S:1, s.1-112, Ankara.
- SÜMER, F., 1987, "XIX. Yüz Yılda Çukurova'da İchtimaî Hayat", Türk Dünyası Araştırmaları, S:48, s.9-12, İstanbul.
- TEMELKURAN, T.-AKTAŞ, N., 1991, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat Yay., C:3-4, İSTANBUL.
- TOLUN, B., 1970, "Silivri'de Gelişen Şehirsel Fonksiyonlar Hakkında", İ.Ü. Coğr. Enst. Derg., No:17, s.91-105, İstanbul.
- TUNCEL, M., 1973, "Şehir Yerleşmelerinde Kuruluş Yerinin Fonksiyonel Sürekliliğe Etkisi Üzerine Bir Deneme: İzmit", İ.Ü. Coğ. Enst. Der., S:22, s.93-97, İstanbul.
- TUNCEL, M., 1980, "Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihine Toplu Bir Bakış", İ.Ü. Coğ. Enst. Der., S:23, s.123-161, İstanbul.
- TUNÇDİLEK, N., 1985, Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı, İ.Ü. Yay. No:3279, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E., 1973, Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar, İ.Ü. Yay. No:1840, İ.Ü. Coğ. Enst. Yay.No:72, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E., (1973), "Yerleşme Planlaması (Şehir-Köy İlişkileri)", İ.Ü. Coğ.Enst.Derg., S:18-19, s.71-85, İstanbul.
- VAYISOĞLU, S. vd., 2000, Kadirli 2000, Kadirli Belediyesi Kültür Hizmetleri Yay.-2, Kadirli.
- YALÇINLAR, İ., 1967, "Türkiye'de Bazı Şehirlerin Kuruluş ve Gelişmesinde Jeomorfolojik Temeller", İ.Ü. Coğr. Enst. Derg., S:16, s.53-66, İstanbul.
- YURTSEVER, C, 1981, Kadirli Tarihi (Türkmenlerin Soy Kültür Karakteristiğine Göre), İstanbul.
- YURTSEVER, C, 1999, Kadirli Tarihi, Kadirli Hizmet Birliği Kültür Yay. No:2, Kadirli.
- YÜCEL, T., 1960, "Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri ve Şehirler", Türk Coğ. Der., S:20, s.23-35, İstanbul.
- YÜCEL, T., 1961, "Uzun Süre gelişmeyen Kasabalarımız", Coğrafya Haberleri, C:S:4, s.8-10, İstanbul.

YILLIK, İSTATİSTİK, RAPOR, HARİTA VE BÜLTENLER

ADANA İL YILLIĞI, 1967, Adana.

D.İ.E., 1929-1992, 1927-1990 Genel Nüfus Sayımları, Ankara.

D.İ.E. 1983, 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (Birinci Aşama Sonuçları), Adana Kitapçığı, Yay. No: 1018-1, Ankara.

D.İ.E., 1989, 1985 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Yay. No: 1237, Ankara.

D.İ.E., 1994, 1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Yay. No: 1657, Ankara.

D.İ.E., 1998, 1997 Nüfus Tespiti, Ankara.

İLLER BANKASI, 1956, Belediyelerimiz, İller Bankası Yayını, Ankara.

İLLER BANKASI, 1998, Kadirli Kanalizasyon Tatbikat Projesi Gerekçe Raporu, Adana.

KADİRLİ İLÇE MİLLİ EĞİTİM MÜDÜRLÜĞÜ (2000), İstatistik Şube Verileri.

KADİRLİ İLÇE TARIM MÜDÜRLÜĞÜ (2000), Tarımsal Arazi Varlığı ve Üretim İstatistikleri.

KADİRLİ BELEDİYESİ (2000), Bina Sayım Cetvelleri.

KADİRLİ BELEDİYESİ, 1/1000 ve 1/5000 Ölçekli İmar Planı Haritaları.

KADİRLİ BELEDİYESİ, 1/5000 Ölçekli Halihazır Haritası.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Firat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 67-80, ELAZIĞ-2004

NESLİ TEHLİKEDEKİ AĞAÇ: EHRAMI KARAÇAM (PINUS NİGRA SSP. PALLASIANA VAR. PYRAMİDATA)

The Ehrami Black Pine (Pinus nigra ssp. pallasiana var. pyramidata): A Tree To Become Extinct

Ülkü ESER ÜNALDI

Gazi Üniv. Gazi Eğitim Fakültesi, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Böl. Ankara,
unaldi@gazi.edu.tr

Özet

Türkiye’de 3000 kadar endemik bitki türü bulunup, endemizm oranı %30 civarındadır. Endemik bitkilerimizden biri de Anadolu Karaçamın bir varyetesi olan Ehrami Karaçam (Pinus nigra ssp. pallasiana var.pyramidata)dir. Varyetenin dünya üzerindeki doğal ve en yoğun yayılış alanı Kütahya ili Tavşanlı ilçesine bağlı Vakıfköy’dür. Ancak alanda çeşitli sorunlar vardır. Nitekim 1999 yılındaki arazi çalışmalarında sahanın ökse otları ile kaplandığı dikkati çekmiştir. 2002’de yapılan arazi çalışmalarında ise ökse otlarının temizlendiği gözlemlenmekle birlikte, bu kez de yer yer kuruma ve devrikler saptanmıştır. Bu nedenle önemli biyolojik zenginliklerimizden olan Ehrami Karaçamın korunması ve gerekli önlemlerin alınması neslin devamı için kaçınılmazdır.

Anahtar Kelimeler: Ehrami Karaçam, Vakıfköy, yok olma tehlikesi

Abstract

There are nearly 3000 species of endemic plants and the rate of endemism is about %30 in Turkey. One of Turkey’s (Anatolia) endemic plants is Pyramidal Black Pine (Pinus nigra ssp. pallasiana var.pyramidata) which is a variety of the Anatolian Black Pine. Vakıfköy of Tavşanlı, Kütahya (Western Anatolia) is the most natural and widespread field of the variety on earth. Yet there are some problems in the field. For instance, it was understood as a result of the regional research in 1999 that the field was covered with mistletoe. In the research alone in 2002, although it was observed that the mistletoe was cleared, there were die outs and fall downs here and there. Therefore, it is essential that the Pyramidal Black Pine, which is one of the prominent biological richnesses of Turkey, should be protected and necessary precautions taken for the survival of the species.

Key Words: Ehrami Karaçam (Pyramidal Black Pine, Pinus nigra ssp. pallasiana var.pyramidata), Vakıfköy, the danger of extinction.

GİRİŞ

Türkiye’de çam cinsinin sarıçam (*Pinus sylvestris*), karaçam (*P. nigra*), kızılçam (*P. brutia*), fıstık çamı (*P. pinea*) ve halep çamı (*P. halapensis*) olmak üzere beş türü bulunmaktadır.

Bunlardan karaçam, Kuzeybatı Afrika’da iki küçük alan halinde Cezayir ve Fas’ta; Avrupa’da ise Güney ve Doğu İspanya’dan başlayarak parçalar halinde Pireneler, Güney Fransa, Korsika, Güney ve Kuzeydoğu İtalya, Avustralya, Yugoslavya, Balkanlar, Kırım, Kıbrıs ve nihayet asıl yayılışını yaptığı Anadolu’da yer alır. Bu alan dahilinde tür,

- 1- *Pinus nigra* ssp. *salzmannii*
- 2- *Pinus nigra* ssp. *laricio*
- 3- *Pinus nigra* ssp. *nigra*
- 4- *Pinus nigra* ssp. *pallasiana*

olmak üzere dört alt türe ayrılır. Bunlardan Türkiye’de yayılış göstereni *Pinus nigra* ssp. *pallasiana* ’dır (Şimşek, Erkuloğlu, Tosun 1995).

Pinus nigra ssp. *pallasiana* 3 313 706 hektarlık yayılış alanı (Karadağ, 1999) ile en geniş yayılışa sahip olan çamımızdır. Türkiye’de dört varyetesi mevcuttur. Bunlar:

- Anadolu Karaçamı (*Pinus nigra* ssp. *pallasiana* var. *pallasiana*),
- Ebe karaçamı (*P. n.* ssp. *pallasiana* var. *şeneriana*),
- 3- Büyük Kozalıklı Karaçam (*P. n.* ssp. *pallasiana* var. *yaltirikiana*)
- 4- Ehrami Karaçam (*P. n.* ssp. *pallasiana* var. *pyramidata*)’dır.

Bunlardan çalışmamıza konu olan Ehrami Karaçam ilk kez Acatay tarafından Kütahya Tavşanlı Vakıfköy civarında tespit edilerek “*Pinus nigra* ssp. *pallasiana* var. *pyramidata* (Acatay) olarak isimlendirilmiştir (Acatay. 1956). Daha sonra yapılan araştırmalarda varyetenin Kütahya’ya bağlı Dulkadir, Karakişi, Çukurca, Merkez Kozluca, Esatlar, Aydıncık, Kızık, Çerte, İkibaşlı, Pullar ve Yeniköy yerleşim yerleri civarında 980–1350m ler arasında da yayılış gösterdiği saptanmıştır (Yücel, 1995). Bu alan dahilinde türün en yoğun olarak bulunduğu yer Vakıfköy civarındadır (Şekil. 1). Ayrıca Kastamonu civarında Kilisecik sırtı mevkiinde iki adet, Oyrak deresi mevkiinde 10-15 adet ve Geyrek mevkiinde de bir adet olmak üzere Ehrami Karaçamlar tespit edilmiştir (Karadağ 1999).

Ehrami Karaçam sütunvari ve piramidal bir forma sahip olup, 20 m ye kadar boyolanabilen, yan dalları gövdeden yukarıya doğru dar açılar yaparak çıkan, fazla kalın gövde yapamayan, kesilince sürgün vermeyen ve yavaş büyüyen bir ağaçtır. Karşından bakıldığında Akdeniz Piramidal Servisi (*Cupressus sempervirens* var. *sempervirens*)’ni

andırmaktadır ve bu görünüşü ile diğer çam türlerinden ayrılmaktadır (Foto. 1-2). Ehrami Karaçama yerel olarak “selvi (servi) çamı, uzun çam, mihrap çamı, ardiç çamı” gibi isimler de verilmektedir.

Foto. 1. Vakıfköy civarında yayılış gösteren Ehrami Karaçamlara bir örnek.

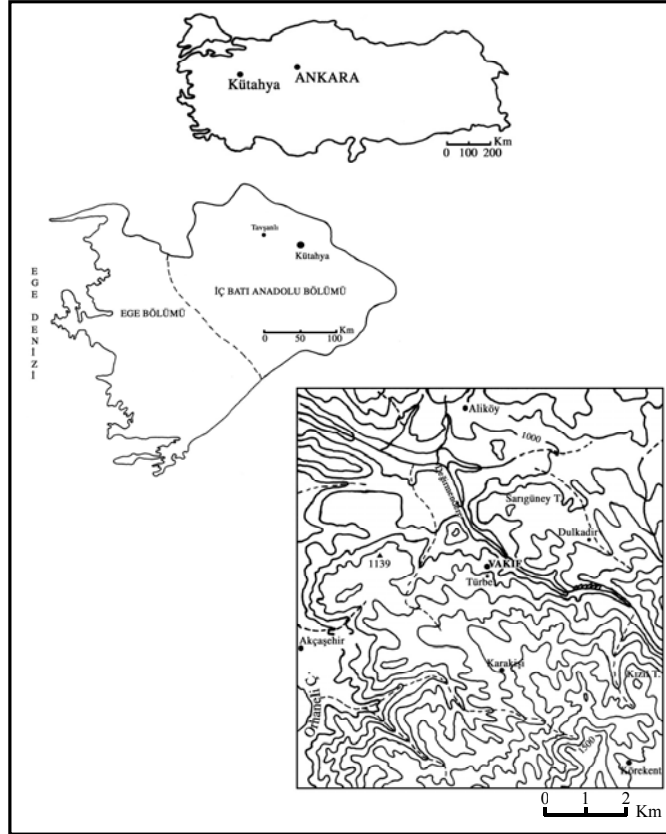

Foto.2: Vakıfköy civarında Ehrami Karaçamların Anadolu Karaçamları ile birlikte görünüşü.

MATERYAL VE METOD

Çalışma iki aşamada yapılmıştır. Bunlardan ilk aşamayı arazi, ikinci aşamayı büro çalışması oluşturmaktadır. Birinci aşama için saha 1999 ve 2002 yılında gezilerek incelenmiştir. İkinci aşamada ise, iklim özellikleri için DMİGM’den alınan Tavşanlı meteoroloji istasyonunun 1957-1990 dönemine ait verileri, toprak özellikleri için Tarım

Orman ve Köyleri Bakanlığının yayımladığı Kütahya İli Arazi Varlığı İl Raporu kullanılmış ve mevcut literatürden de faydalanılarak Ehlami Karaçamın özellikleri, alanın özellikleri ve mevcut durum ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Şekil.1: İnceleme alanının yeri.

BULGULAR ve TARTIŞMA

“Malazgirt Savaşı sonrasında ilerleyen Türk askerlerinden biri Tavşanlı Vakıfköy civarında düşmanla yapılan bir çatışma sonucunda şehit olur. Arkadaşları yanına geldiklerinde, bu askerın avuçlarının arasında kabın içinde donan alçı gibi şekil almış bir çam filizinin olduğunu görürler ve onu çeşme ayağının içine akseden hilal ve yıldızın kenarına gelecek şekilde şehit askerın baş ucuna dikerler. Bu küçük çam filizi, yerdeki bu manzarayı bozmamak için, dallarını sağa-sola yaymadan öylece büyür ve tohumlarını çevreye saçarak bir orman oluşturur. Halk, Vakıfköy’de kulaktan kulağa anlattığı bu çama “Mehmetçik Çamı” adını verir ve onu kesenlerin hepsinin delirerek intihar ettiğine inanır (Tatlı, Küçükkaraca, Akan, Çelik, Coşgun 2000).”

Çalışmamıza konu olan ve efsanelerimize bu şekilde geçen Ehrami Karaçamlar, Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu Bölümü'nde Kütahya ilinin Tavşanlı ilçesine bağlı Vakıfköy'ün güneydoğusunda, köye 2 km uzaklıkta ve 1000-1300m yükseltiler arasında yayılış göstermektedir. Saha morfolojik olarak Değirmendere tarafından yarılmış bir plato alanına tekabül etmektedir. Bitki coğrafyası bakımında Akdeniz Fitocoğrafya Bölgesi'ne giren bu alan, 2873 sayılı Milli Parklar Kanununun 3. Maddesine istinaden Orman Bakanlığı'nca 1993 yılında tabiat koruma alanı olarak düzenlenmiştir (Foto.3). Vakıf Ormanı olarak da anılan saha 685 hektarlık bir alan kaplamakla birlikte, Ehrami Karaçamların yoğun olarak bulunduğu alan yaklaşık 292.5 hektardır. Burası, dünyada sadece Kütahya ili sınırları içinde bulunan ve nesli tehlikeye maruz kalan endemik Ehrami Karaçamların dünya üzerindeki doğal ve en yoğun yayılış alanıdır (Foto.4). Alanın dikkati çeken bir diğer özelliği de yine endemik bir karaçam varyetesi olan Ebe Karaçamı (*Pinus nigra ssp. pallasiana var. şeneriana*)nın buradaki varlığıdır (Foto.5).

Foto.3. Tabiatı koruma alanı olan Vakıf Çamlığı'nın girişi.

Saha, Tavşanlı meteoroloji istasyonunun verilerine göre, 11 °C olan yıllık ortalama sıcaklık, 0.9 °C olan en soğuk ay (Ocak) ortalama sıcaklığı, 20.8 °C olan en sıcak ay (Temmuz) ortalama sıcaklığının yanı sıra, yaz mevsiminde Temmuz ve Ağustos olmak üzere iki ayın ortalama sıcaklığının 20°C nin üzerinde olması ve yaklaşık 20°C lik sıcaklık amplitudu ile termik rejim olarak “Karasal Geçiş Tipi”ne dahildir. Yağış rejim tipi olarak ise, “Akdeniz - İç Anadolu Geçiş Tipi” içerisinde yer almaktadır. Nitekim bu yağış rejiminin özelliği olarak Ekimden itibaren artan yağışlar Aralık ve Ocak'ta maksimum

seviyeye ulaşmakta, Mart'ta nispeten azalan yağış miktarı Mayıs'ta nispeten artmakta, Haziran'dan itibaren ise belirgin bir azalma görülmektedir. En kurak ay Ağustos'tur. Alan, de Martonne yıllık kuraklık indis formülüne göre 13.4 olan indis değeriyle yarı kurak sahalarla nemli bölgeler arasında yer alıp, bitki örtüsü açısından ağaçlı step kategorisine girmektedir. Thorthwaite metoduna göre $C_1B_1sb_3^1$ harfleri ile ifade edilen kurak-az nemli, mezotermal, su fazlası kışın ve orta derecede olan deniz tesirine yakın iklim tipine dahildir ve bitki örtüsü ağaçlı steptir. Erinç metoduna göre ise 26.5 olan indis değeriyle yarı nemli iklim tipi içerisinde olup, bitki örtüsü park görünümüne kuru ormandır.

Foto. 4. İnceleme alanının genel görünüşü (Kızıl renkli ağaçlar kurumuş olan Ehrami Karaçamlarıdır).

Çalışma alanı Neojen kireçtaşlarından oluşmaktadır ve Kütahya İli Toprak Kaynağı Envanter Raporlarına göre sahadaki toprak grubu kahverengi orman toprağıdır.

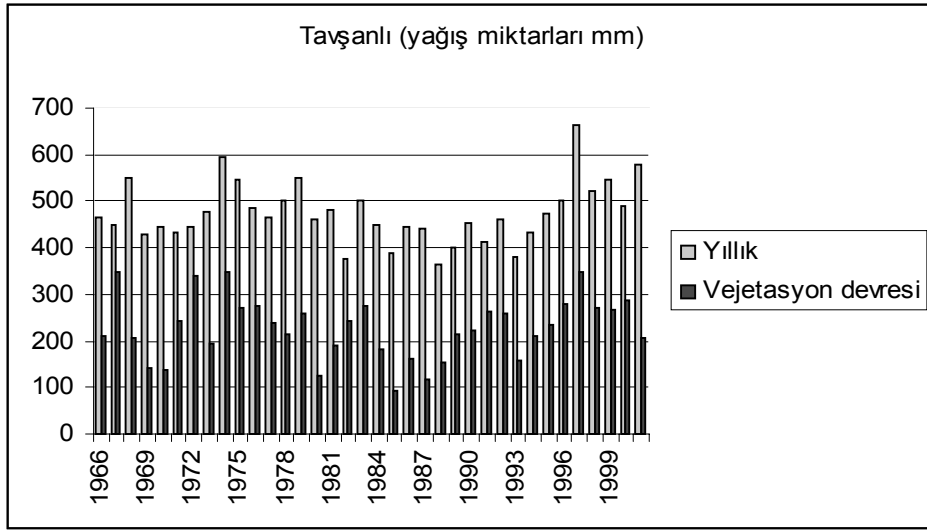
Varyete bu alan dahilinde 1000 m.den itibaren Anadolu Karaçamı hakimiyetinde, yer yer saçlı meşe (*Quercus cerris*) ve yine endemik bir varyete olan Ebe Karaçamı (*Pinus nigra ssp. pallasiana var. şeneriana*) ile tek tük görülmeye başlamakta, 1100 – 1250 m.ler arasında yoğunlaşmakta, 1250 m.den itibaren tekrar azalarak 1300 m.lerden itibaren ortadan kalkmaktadır. Bu alan dahilinde orman altındaki hakim türleri katran ardıcı (*Juniperus oxycedrus*) ve adi ardıç (*J. communis*) oluşturmaktadır.

Foto 5. Sahada bulunan ve diğer bir endemik karaçam varyetesi olan Ebe Karaçam.

Yukarıda genel özellikleri bahsedilen saha, yöre halkının gerek efsane gerekse “tekke” adını verdiği taşlık bir alana olan inançlarına bağlı olarak uğursuzluk getirir korkusuyla ağaç kesmemesi hatta bir dal bile kullanmamasına rağmen, ne yazık ki çeşitli sorunlar ile karşı karşıyadır. Nitekim 1998 yılındaki arazi incelemelerinde aşağı yukarı tüm Ehrami Karaçamların, asalak bir bitki olan ve halk arasında “burç, purç, gökçe, gevele, güvelek ve gövelek” olarak isimlendirdiği ökse otu (*Viscum album*) ile istila edildiği gözlemlenmiştir. Ancak 2001 yılında mekanik yolla yapılan mücadele sonucunda ökse otları işçi ve makineler yardımıyla toplanmıştır. 2002 yılı Temmuz ayında yapılan arazi çalışmalarında, sahanın ökse otlarından temizlendiği olumlu bir gelişme olarak dikkati çekmesine rağmen, bu kez de Ehrami Karaçamlar üzerinde yer yer kurumaların başladığı, bazı ağaçların ise tamamen kuruduğu saptanmıştır (Foto. 6-7-8). Bu konu ile ilgili olarak Ormancılık Araştırma Enstitüsü tarafından çalışmalar yapılmış ve kuruma

geçmiş yıllardaki kuraklığa bağlanmıştır. Ancak Tavşanlı'nın 1966-2001 dönemine ait gerek yıllık gerekse vejetasyon devresine (Nisan – Kasım dönemi) ait yağış miktarları incelendiğinde, değerlerin kurumaya neden olacak kadar düşmediği dikkati çekmektedir. Ayrıca 35 yıllık bu dönemde vejetasyon devresindeki yağışlar, yıllık yağış miktarının yaklaşık % 25-80'nini oluşturduğu gibi, son 15 yıl boyunca da % 35'in altına düşmemiştir (Şekil.2-3).

Şekil.2. Tavşanlı meteoroloji istasyonunda yıllık ve vejetasyon devresine ait yağış miktarları (1966-2001).

Şekil 3. Tavşanlı meteoroloji istasyonunda vejetasyon devresine ait yağış miktarının yıllık yağış miktarına oranı % (1966-2001).

Bu nedenle civarda bulunan ETİ Gümüş Tesisleri ile, Seyitömer ve Tunçbilek Termik Santrallerinin bu kurumalar üzerinde birinci derecede etkili olduğunu düşünmek yanlış değildir (Foto. 9). Nitekim Tavşanlı'da rüzgârlar kışın S 85° E, yazın S 81° E ile N 49.5° W ve yıllık durumda ise S 81° E ve N 76.5° W yönlerinden esmektedir. Tavşanlı'ya göre Tunçbilek termik santralının kuzeyde, Seyitömer termik santralının ise doğuda olduğu göz önünde tutulduğunda bu santrallerin bacalarından çıkan kirleticilerin Tavşanlı ve dolayısıyla inceleme alanına ulaşacağı muhakkaktır. Özellikle alanın kuzeybatısında yer alan Tunçbilek termik santralinden çıkan kirleticilerin Kocasu ile onun bir kolu olan ve inceleme sahası içinde bulunan Değirmendere vadisi boyunca Vakıf Çamlığı'na kanalize olması bu hava kirliliğinde ve dolayısıyla Ehrami Karaçamların kurummasında önemli rol oynamaktadır. Çünkü, örneğin Çamlığa yaklaşık 49 km uzaklıktaki Seyitömer kömür havzasında kurulan termik santralde, yılda yaklaşık 5.5 milyon ton ticari değeri oldukça düşük linyit kömürü tüketilmektedir. Bunun sonucunda günde yaklaşık 20 000 ton kömürün yakılması karşılığında doğaya 400 ton dolayında SO₂ gazı salınmakta, ayrıca da yaklaşık 7000 ton dolayında kül + cürufun kül vadisine nakli ve depolanması gerekmektedir. Santralin 1989' da en son hizmete giren 4. ünitesine ait baca gazı analiz sonuçlarına göre SO₂ ve toz emisyonlarının bu konudaki yönetmelikte ön görülen sınır değerlerinin 2-3 kat aştığı anlaşılmaktadır (Oruç 1999). Bilindiği gibi, SO₂, kirleticiler içinde en fazla tahrip edici güce sahip olanıdır. Bitkilerde SO₂ hasarı genellikle yaprakların her iki yüzünde de meydana gelmekte ve etki tepeden başlayarak aşağılara doğru ilerlemektedir. SO₂ e bağlı olarak yapraklarda klorofil parçalanması, plazmanın parçalanması gibi sonuçlara rastlanılmakta, kirleticinin etkisiyle kloroplastlardaki demirlerin yerlerinden koparılmasıyla bitkide savunma reaksiyonu gelişmekte ve bunun sonucunda solunum ve terleme artmaktadır. İlerleyen süre içerisinde CO₂=SO₂ dengesinin bozulması oranında bitki kurumaya doğru gitmektedir. Yine kirliliğin orman alanlarındaki zararlı etkisi, özellikle meşcere kenarlarındaki ağaçlarda kendini belli etmektedir (Ünaldı Eser 1998). Ancak burada hasarın hemen değil bir birikim sonucu ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Sahadaki Ehrami Karaçamlarda belirtilen bu bozulmaların görülmesi, 1956'da kurulan ve Garp Linyit İşletmeleri (G.İ.L)'ne bağlı olan Tunçbilek Termik Santralının yaklaşık 47 yıl, 1. ünitesi 1973, 2. ünitesi 1974, 3. ünitesi 1977 ve 4. ünitesi 1989'da devreye giren Seyitömer Termik Santrali'nin yaklaşık 30 yıl, ve 1988'de üretime geçen ETİ Gümüş Madeni Tesislerinin yaklaşık 15 yıl boyunca süren olumsuz etkilerinin çamlarda kurumaya neden olduğu, kurak geçen dönemlerin de bu etkiyi şiddetlendirdiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Foto.6. Sahada kurumaya başlayan Ehrami Karaçamlar.

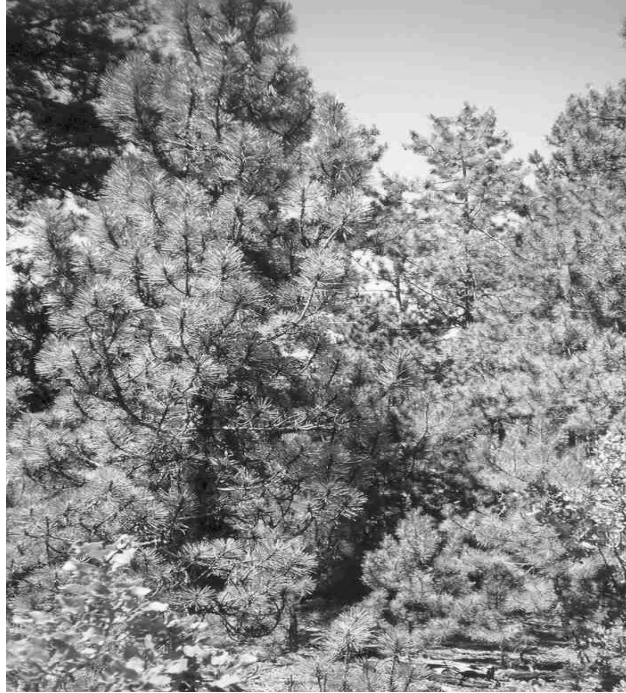

Foto. 7. Sahada kurmaya başlayan Ehrami Karaçamlara bir diğer örnek.

Foto. 8. Sahada tamamiyla kuruyan bir Ehrami Karaçam.

Foto. 9. Kurumalarda etkili olduğu düşünölen termik santrallerden Tunçbilek termik santrali.

Yine 2002 yılı itibariyle alanda dikkati çeken bir diğer sorun da, ağır geçen kış şartlarına bağlı olarak ağaçlarda rüzgâr ve kar devriğinin saptanmasıdır (Foto 10-11).

Ancak buranın tabiat koruma alanı statüsünde olması müdahaleyi engellemektedir. Bu durumda temizlenemeyen devriklerden üreyen böceklerin Ehrami Karaçamlar üzerinde onarılması güç sorunlar yaratacağını söylemek yanlış değildir.

Foto. 10. Ehrami Karaçamlardaki kar ve rüzgâr devriği.

Foto. 11. Sahadaki kar ve rüzgâr devriklerine bir başka örnek.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ehrami Karaçamlar, Anadolu Karaçamı'nın endemik bir varyetesidir. Dünya üzerindeki doğal ve en yoğun yayılış alanı, Kütahya ili, Tavşanlı ilçesi sınırları içerisindeki Vakıfköy civarındır. Tabiatı koruma alanı statüsünde olan saha, kuruma ve devrik gibi sorunlarla karşı karşıyadır. Bu nedenle gerek dünya gerekse Türkiye'de biyolojik zenginliğin hızla azaldığı göz önüne alındığında, önemli biyolojik zenginliklerimizden olan ve nesli yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bulunan, ancak çok fazla tanınmayan Ehrami Karaçamlar ve Vakıf Çamlığı için şu önerilerde bulunulabilir:

1- Ehrami Karaçamlar başta yöre halkı olmak üzere, Türkiye ve dünyaya tanıtılmalıdır. Bu tanıtımda Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Valiliği, Kütahya Orman Bölge Müdürlüğü ve Kütahya Milli Parklar Baş Mühendisliği işbirliği içinde olmalıdır.

2- Kütahya'nın akla ilk gelen turizm ve ekonomik kaynağı çinicilik ve seramiktir. İkinci alternatif kaynak olarak termal turizm önem kazanmaktadır. Üçüncü alternatif kaynak olarak Ehrami Karaçamlar üzerinde durulmalıdır

3- Ehrami Karaçamların, hem yavaş büyüdüğü hem de kerestesi değerli olmadığı için ekonomik bir değeri olmadığı düşünülebilir Ancak estetik bir ağaç olduğu için park ve bahçe süslemelerinde, ayrıca herdem yeşil olduğu yerleşim yerlerinde kavak ağaçlarının yerlerine kullanılarak ekonomik bir değer kazandırılabilir. Bu nedenle özellikle Vakıfköy halkı başta olmak üzere diğer yerleşmeler, Ehrami Karaçam fidanlığı kurmak için teşvik edilmeli ve pazar olanağı yaratılmalıdır. Böylece halkın ekonomik seviyesini de yükseltmek mümkündür.

4- Saha dört karaçam varyetemizden endemik olan ikisini barındırması ve aynı anda Ehrami Karaçam, Ebe Karaçamı ve Anadolu Karaçamının yan yana bulunması nedeniyle son derece önemlidir. Bu nedenle alana özgü envanter ve amenajman planı yapılma, saha kesin olarak korunmalı ve neslin devamını tehlikeye sokacak yangın ve benzeri olaylar için alınacak önlemler arttırılmalıdır.

Dikim yoluyla da doğal ortam desteklenmelidir.

Ehrami Karaçamlardaki kuruma nedeni tam olarak saptanarak gerekli önlemler alınmalıdır.

Hava kirliliğinin olumsuz etkilerini azaltmak için her alanda enerji tasarrufuna gidilmeli, örneğin binalarda çok iyi ısı yalıtımı yapılmalıdır. Ayrıca termik santrallerin bacalarına takılan ve atıkları zararsız hale getiren elektro filtrelerinin bakımları düzenli olarak yaptırılmalı ve gerekiyorsa yenilenmelidir.

KAYNAKÇA

- Acatay A. 1956, Ehrami Karaçam (Pinus nigra ssp. Pallasiana var. Pyramidata (Acatay) Orman Fakültesi Dergisi, Cilt. 6, Seri.A, Sayı. 2, Ankara
- DMİGM, Tavşanlı Meteoroloji İstasyonuna Ait Veriler
- Dönmez Y., 1972, Kütahya Ovasının ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası, İstanbul Üniv. Yayın No. 1759, İstanbul
- Karadağ M. 1999, Ehrami Karaçamın Kastamonu-Oyrak Mikro Havzasındaki Yayılışı, 1st International Symposium On Protection Of Natural Environment & Ehrami Karaçam (Pinus nigra Arnold. ssp pallasiana (Lamb.) Holmboe var. Pyramidata (Acat.) Yalıtık Sempozyumu Bildirileri,, 23-25th September 1999, s. 11-13, Kütahya.
- Koçman A. 1993, Türkiye İklimi, Ege Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 72, İzmir
- Oruç N. 1999, Seyitömer Termik Santralının Çevreye Etkisi, 1st International Symposium On Protection Of Natural Environment & Ehrami Karaçam (Pinus nigra Arnold. ssp pallasiana (Lamb.) Holmboe var. Pyramidata (Acat.) Yalıtık Sempozyumu Bildiriler), 23-25th September 1999, s. 604-610, Kütahya.
- Şimşek Y, Erkuloğlu Ö.S, Tosun.S. 1995, Türkiye’de Karaçam (Pinus nigra Arn. ssp. pallasiana (Lamb.) Holmboe) Orijin Denemelerinin İlk Sonuçları, Ormancılık Araştırma Enstitüsü Yayınları, Teknik Bülten No. 247, Ankara.
- Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı,(1993), Kütahya İli arazi Varlığı, Ankara
- Tatlı A, Küçükkaraca B, Akan H, Çelik H, Coşgun F. 2000, Kütahya’nın Anıt Ağaçları, Kütahya Valiliği Çevre Koruma Vakfı Yayını, Kütahya.
- Ünaldı Eser Ü. 1998, Hava Kirliliğinin Bitki Örtüsü Üzerindeki Etkisi, G.Ü Kastamonu Eğitim Dergisi, Mart 1998, Yıl. 4, Sayı. 5, s.171-174, Kastamonu.
- Yücel E. 1995, Ehrami Karaçamın Doğal Yayılışı Ve Ekolojik Özellikleri, Anadolu Üniv. Fen Fak Yayınları No. 2, Eskişehir.

Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Firat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 81-89, ELAZIĞ-2004

DER GEBRAUCH DES GERUNDIUMS –arak/-erek DES TÜRKISCHEN UND SEINE WIEDERGABEFORMEN IM DEUTSCHEN

*Usage of Gerund –arak/-erek in Turkish and its Equivalence in
German*

Mehmet AYGÜN

Firat Univ. Fen- edebiyat Fak.Batı Dilleri ve Edeb. Böl. Elazığ.
maygun @ firat. edu. tr

Özet

Bu çalışmada Türkçe'deki durum ulaçlarından *-arak/-erek* ulacının kullanımı üzerinde duruldu ve bu ulacın Almanca'da ne şekilde verildiği araştırıldı. Çalışmanın sonunda *-arak/-erek* ulacının her iki dilde pek çok kullanım şekli olduğu ve Almanca'da bağlaç, edat, deyim, ek ve fiillerin ikinci şekilleri gibi değişik şekillerde verildiği görüldü.

Anahtar sözcükler: Ulaç, bağlaç, edat, deyim, ek, fiillerin ikinci durumu

Abstract

In this study, we aimed at studying on concordant gerund *-arak/-erek* in Turkish and studying their equivalences in German. At the end of the study, there are a lot of German equivalences of Gerund *-arak/-erek* in Turkish therefore we came to the conclusion that German has different use of them like conjunctions, prepositions, idioms, endings and second forms of verbs.

Key words: Gerund, conjunction, postposition, idiom (locution), affix, second form of verbs

I. Der Begriff “Gerundium”

Bevor wir das Gerundium *-arak/-erek* behandeln, wäre es besser, wenn wir zuerst den Begriff “Gerundium” näher erläutern. Der Begriff “Gerundium” (Konverb, Verbaladverb) wird in den grammatischen, bzw. linguistischen Lehrwerken als “Deklinationsform des Infinitivs” (Wahrig: s. 1517); “Beugungsform der Nennform” (Brockhaus: s. 243); “Durch manche Endungen aus Verben abgeleitetes Wort, das die Bedeutung des Prädikats im Satz vielseitig beeinflusst und keine Person und Zeit(form) bestimmt.” (Korkmaz: 1992, s. 178); “aus Verben abgeleitetes Wort mit Aufgabe des Adverbs” (Hengirmen: s. 370) definiert.

Gerundien können nicht konjugiert werden und bestimmen keine Person. In den Sätzen übernehmen sie die Aufgaben des Subjekts, Objekts oder des Prädikats nicht, d.h. sie können bei ihren Verwendungen in Sätzen nicht als Subjekt, Objekt oder Prädikat verwendet werden, und diese Verwendungseigenschaft unterscheidet sie von den Partizipien. Sie nehmen aber Diathesis- und Negationssuffixe zu sich und bilden zwischen den Wörtern verschiedene Beziehungen. Bei der Verwendung können sie als Verbindungs-, Zustands-, Zeit-, Kausal- und Vergleichsgerundien vorkommen.

II. Der Gebrauch des Gerundiums *-arak/-erek* im Türkischen

Im Türkischen tritt das Gerundium *-arak/-erek* sowohl bei gleichem, als auch bei ungleichem Subjekt auf. Das Auftreten bei ungleichem Subjekt ist aber seltener. Es wird zur Bezeichnung einer die Haupthandlung absolut gleichzeitig begleitenden Nebenhandlung verwendet. Dabei sieht man häufig auch, dass ein innerer Zusammenhang zwischen den Haupt- und Nebenhandlungen vorhanden ist. Es signalisiert Gleichzeitigkeit und trägt die Bedeutung “*indem dabei gleichzeitig ...*”. Folgende Beispiele von Kissling (s. 192) legen diesen Fall ganz offen dar:

Amcamız gülerek odaya girdi.

= *Unser Onkel betrat lachend das Zimmer.*

(= *indem er gleichzeitig dabei lachte.*) (Keine innere Beziehung zwischen

“Lachen” und “Eintreten”, nur Gleichzeitigkeit.)

Suçlu koşarak kaçtı.

= *Der Verbrecher entfloh im Laufschrift.*

(= *indem er dabei lief.*) (Gleichzeitigkeit, innere Beziehung: Flucht wird durch das Laufen bewerkstelligt.)

Suçlu bütün cürümlerini bilerek işlemiştir.

= *Der Angeklagte hat alle seine Übeltaten bewusst ausgeführt.*

(= *indem er dabei wusste.*) (Gleichzeitigkeit, innere Beziehung: Übeltaten wurden in Kenntnis des Unrechts ausgeführt.)

Bu söz ile bilmeyerek güzel bir şaka yaptınız.

= *Mit diesem Wort haben Sie unbewusst einen netten Scherz gemacht.*

(= *indem Sie nicht wussten.*) (Gleichzeitigkeit, innere Beziehung: obwohl Sie es nicht wussten.)

Buraya isteyerek geldim.

= *Ich bin absichtlich hierhergekommen.*

(= *indem ich es wollte.*) (Gleichzeitigkeit, innere Beziehung: weil ich wollte.)

Ali istemeyerek düşüncelerini açmıştı.

= *Ali hatte unwillkürlich seine Gedanken preisgegeben.*

(= *indem er nicht wollte.*) (Gleichzeitigkeit, innere Beziehung: obwohl er nicht wollte.)

Hristiyan memleketlerinde karnaval tuhaf kılıklara girilerek yapılır.

= *In den christlichen Ländern wird der Karnaval gefeiert, indem in komische Kleider geschlüpft wird.*

Bu hap üzerine su dökülerek eritilir.

= *Diese Pille wird aufgelöst, indem Wasser darüber geschüttet wird.*

An den Beispielen ist dabei zu bemerken, dass vor –arak/-erek ein (y) eingeschoben wird, wenn der Verbstamm auf Vokal endet.

Die oben angeführten Beispiele erweisen, dass die Gleichzeitigkeit der beiden Haupt- und Nebenhandlungen stets erforderlich ist. Durch diese stets erforderliche Gleichzeitigkeit unterscheidet sich das –arak/-erek Gerundium grundsätzlich von der –**İp Form**. Gelegentlich ist es auch möglich, dass dieses Gerundium mit dem –a/-e Gerundium vertauscht werden kann. Diese beiden Gerundien unterscheiden sich dadurch voneinander: Obwohl das –arak/-erek Gerundium die Nebenhandlung als solche betont und dabei auch eine innere Beziehung zur Haupthandlung herstellt, hebt das –a/-e Gerundium die dauernde Wiederholung hervor:

Amcamız güle güle odaya girdi.

= *Unser Onkel betrat das Zimmer, wobei er dauernd lachte.*

Aber:

Amcamız gülerek odaya girdi.

= *Unser Onkel betrat das Zimmer und lachte dabei. (Kissling: s. 193)*

Daneben sieht man gelegentlich (besonders im Amtsstile), dass das *-arak/-erek* Gerundium auch für das Suffix *-an/-en* verwendet wird: ... *istinaden* (= *istinat ederek*) (= gestützt auf ...; sich stützend auf ...); ... *riayeten* (= *riayet ederek*) (= mit Rücksicht auf ...; Rücksicht nehmen auf ...); ... *hürmeten* (= *hürmet ederek*) (= in Würdigung + G ...; Ehrerbietung erweisend); ... *itimaden* (= *itimat ederek*) (= im Vertrauen auf ...; Vertrauen schenkend). Kommt aber dieser Fall in einem passivischen Satz vor, so ist auch das Hilfszeitwort passivisch zu wenden:

Memur ikbaen (ikba edilerek = yerinde bırakılarak) terfi ettirildi.

= *Der Beamte wurde unter Belassung auf seinem Posten befördert.*

(Kissling: a. a.O.)

Wie es in Wendungen wie “*bu fırsattan bilistifade, bu fırsattan istifade ile* (= *bu fırsattan istifade ederek*); *bundan yararlanma ile* (= *bundan yararlanarak*)” (= unter Ausnutzung dieser Gelegenheit; unter Ausnutzung davon) der Fall ist, sind auch andere Wendungen zu sehen, die sich in *-arak/-erek* Gerundien verwandeln lassen.

Zusammen mit dem Hilfsverb “*olmak*” (= *sein, werden*) bildet das *-arak/-erek* Gerundium ein anderes Gerundium, das heute fast schon zur Postposition geworden und besonders bei Prädikatsnomina beliebt ist, nämlich “*olarak*” (= *als; in der Bedeutung von; in der Eigenschaft von usw.*). Dafür führen wir folgende Beispiele an:

Öğretmen olarak çalışıyorum.

= *Ich arbeite, indem ich Lehrer bin. = Ich arbeite als Lehrer.*

(Landmann: s. 149)

Bin lirayı bana nakit olarak verdi.

= *Er gab mir die 1000 Pfund in bar (= Bargeld seiend).*

Türkler Sultan Süleyman'ı Kanuni olarak adlandırıyorlar.

= *Die Türken benamsen den Sultan Süleyman den Gesetzgeber.*

(= Gesetzgeber seiend)

İstisnai olarak yarın evde kalacağız.

= *Ausnahmsweise bleiben wir morgen zu Hause.*

(= ausnahmllich seiend)

İlk defa olarak İstanbul'a geldim.

= *Ich kam zum ersten Male nach Istanbul. (=das erste Mal seiend)*

Yalnız olarak geldi. = Er kam allein. (= allein seiend)

Pasaportsuz olarak sınırı geçti.

= *Er überschritt die Grenze ohne Pass. (= passlos seiend)*

(Kissling: s. 193)

Wie auch Gencan (s. 427) ausdrückt, ist das Gerundium “olarak” aber nicht immer obligatorisch und kann auch in manchen Sätzen weggefallen werden:

Bu kitabı size armağan (olarak) veriyorum.

= *Dieses Buch gebe ich Ihnen als Geschenk.*

Onu başkan (olarak) seçtiler.

= *Sie haben ihn/sie als Präsident gewählt.*

Aus den bisher angeführten Beispielen geht deutlich hervor, dass das –arak/-erek Gerundium den Zustand der von dem Zeitwort bestimmten Tätigkeit signalisiert. Es lässt sich hier wiederum bemerken, dass dieses Gerundium auch die Aufgabe einer Konjunktion erfüllt und zwei Sätze einander verbindet. Dabei signalisiert es die Vorzeitigkeit:

Kendini yaktı. İntihar etti. → Kendini yakarak intihar etti. (Koç: s. 227)

= *Er/sie hat sich verbrannt. Er/sie hat Selbstmord begangen. → Sich verbrennend hat er/sie Selbstmord begangen.*

Çöpleri torbalayarak götürdü. → (Çöpleri torbaladı ve götürdü.)

(Bilgin: s. 443)

= *Er/sie hat die Abfälle einsackend weggetragen. → Er/sie hat die Abfälle eingesackt und weggetragen. (Nasıl = wie? – Torbalayarak = Einsackend)*

An diesen Beispielen sehen wir, dass die -arak/-erek Gerundien die Verbindung realisieren, wobei sie neben dem Grund auch den Zustand signalisieren. In der Regel teilen diese Gerundien sowieso den Zustand und Art und Weise mit. Bei der Verwendung des Gerundiums –arak/-erek sind bisweilen auch die Formen –araktan/-erekten zu sehen. Dafür können folgende Beispiele angeführt werden:

Hâlâ görünmüyor diyerekten sabırsızdım. (Gencan: a.a.O.)

= *Es ist noch nicht zu sehen sagend war ich ungeduldig.*

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2004 14 (1)

Ağlayarak eve gitti. = Weinend ging er/sie nach Hause.

Gülerekten bana baktı. = Lachend schaute er/sie mir.

Vitrinlere bakarak saatlerce oyalandı. (Hengirmen: s. 256)

= Den Schaufenstern schauend lenkte er/sie sich stundenlang ab.

Hierfür gibt auch Hatiboğlu (s. 31) das Beispiel “gül-e-rek-ten” an und führt weiter, dass –arak/-erek (wie es bei dem Wort “giderek” (gittikçe, gide gide = nach und nach) der Fall ist) auch andere Begriffe ergibt.

Natürlich ist auch eine Verneinung des –arak/-erek Gerundiums möglich. Um die Verneinungsform zu bilden, gebraucht man in der Regel die –mayarak/-meyerek Formen. Heutzutage nehmen aber die –madan/-meden und –maksızın/-meksizin die Stelle der –mayarak/-meyerek Formen (Korkmaz: 1995, s. 131). Sonst kann das Prädikat des Satzes unabhängig von dem Gerundiumsform verneint werden:

Bilmeyerek bir hata yaptım.

= Ich habe unwissentlich einen Fehler gemacht.

İstemeyerek ayağına bastım.

= Ich bin dir unabsichtlich auf den Fuss getreten.

Yürüyerek eve gitmiyorum.

= Ich gehe nicht zu Fuss nach Hause. (Landmann: s. 149)

III. Entsprechungsformen des –arak/-erek Gerundiums im Deutschen

Wie auch oben erwähnt, drücken die Gerundien auf –arak/-erek Beziehungen der Gleich- und Vorzeitigkeit sowie der Art und Weise aus. Im Deutschen werden sie meist durch eine Konjunktion (*und; indem; wobei; während; als; nachdem; dadurch, dass*) oder ein Adverbialpartizip (*-end*) wiedergegeben (Ülkü: s. 142). Wie auch die angeführten Beispiele darlegen, ist das Adverbialpartizip (nämlich das Partizip I) die meist gebräuchlichste Form von diesen. Dieses Partizip wird gebildet, indem der ersten Stammform ein (*d*) angehängt wird: lachen-*d* (= gül-erek), laufen-*d* (= koş-arak), frösteln-*d* (= soğuktan titrey-erek), zögern-*d* (= tereddüt ed-erek) (Engel: s. 430). Obwohl das Partizip I zeitlich neutral ist, signalisiert es auch Gleichzeitigkeit mit einem anderen Geschehen:

Mein Kamerad gab auf meine Frage lachend eine Antwort.

= Arkadaşım soruma gülererek cevap verdi.

Die Soldaten marschierten Lieder singend zur Kaserne.

Der Gebrauch des Gerundiums –arak/-erek ...

= *Askerler şarkı söyleyerek kışlaya yürüdüler.*

Der Eigentümer unterschrieb zögernd gestern den Vertrag.

= *Mal sahibi dün tereddüt ederek kontratı imzaladı.*

Das Dienstmädchen gestand weinend seine Schuld ein.

= *Hizmetçi ağlayarak suçunu itiraf etti. (Gültekin: s. 308)*

Oft sieht man auch, dass Adjektive bzw. Adverbien auf *-lich* im Deutschen als Entsprechungen des *-arak/-erek* Gerundiums des Türkischen Verwendung finden, deren Verneinungsform durch das Präfix (*un-*) möglich ist:

Er hat das wissentlich getan.

= *(Onu/bunu) bilerek yaptı.*

Ich bin absichtlich hier hergekommen.

= *Buraya isteyerek geldim.*

Ich habe unwissentlich einen Verstoss begangen.

= *Bilmeyerek bir kusur yaptım. (Gültekin, s. 309)*

Eine andere Wiedergabeform der Verneinung ist durch *ohne...zu* möglich:

Ohne es zu wollen, öffnete ich mein Geheimnis.

= *İstemeyerek sırrımı açtım.*

Ohne ringsum zu blicken, überquerten wir den Platz.

Çevreye bakmayarak meydanı geçtik. (Gültekin: s.309)

Ferner sind im Deutschen noch Wiedergabemöglichkeiten durch Präpositionen (*in, als*), Präteritumform der Verben und manche Wendungen wie *nach und nach* (=giderek), *zu Fuss* (*yaya olarak*) zu sehen. Auch für diese Wiedergabemöglichkeiten wählen wir folgende Beispiele von Gültekin (a.a.O.) aus:

Ich habe hundert Pfund in Gold gegeben.

= *Altın olarak yüz lira verdim.*

Ich habe diesen Betrag als Vorschuss erhalten.

= *Bu tutarı avans olarak aldım.*

Wieviel werden Sie als Provision erhalten?

= *Komisyon olarak ne kadar alacaksınız?*

Der Räuber erhob seinen Revolver und bedrohte die Reisenden.

= *Haydut rövolverini kaldırarak yolcuları tehdit etti.*

IV. Schluss

Gerundien werden aus Verben abgeleitet und erfüllen die Aufgaben der Adverbien. Sie sind nicht konjugierbar und bestimmen keine Person. Deswegen können sie in Sätzen nicht als Subjekt, Objekt oder als Prädikat fungieren. Nach der Klassifizierung lassen sich Verbindungs-, Zustands-, Zeit-, Kausal- und Vergleichsgerundien sehen.

-Arak/-erek Gerundien gehören zu den Zustandsgerundien an und teilen neben den Zustand die Art und Weise mit. Sie können bei gleichem und ungleichem Subjekt vorkommen. Bei ungleichem Subjekt treten sie aber seltener auf. Bei ihrer Verwendung können sie auch als Konjunktionen betrachtet werden, wobei sie Vor- und Gleichzeitigkeit signalisieren. Manchmal sieht man auch, dass sich andere Wendungen wie Substantiv + Postposition "*ile*" (... *istifade ile* = *istifade ederek* = unter Ausnutzung davon), Substantiv + Suffix "*-an/-en*" (... *hürmeten* = *hürmet ederek* = in Würdigung + G...; Ehrerbietung erweisend) in *-arak/-erek* Gerundien verwandeln. Ausserdem bildet das *-arak/-erek* Gerundium zusammen mit dem Hilfsverb *olmak* (= *sein, werden*) ein neues Gerundium, das heute als Postposition gebraucht wird, nämlich *olarak* (= *als, in der Bedeutung von, in der Eigenschaft von usw.*).

Im Deutschen ist die Wiedergabe der *-arak/-erek* Gerundien durch verschiedene Konjunktionen wie *und; indem; wobei; während; als; nachdem; dadurch, dass* [Die Soldaten retteten sich *dadurch,dass (indem)* sie sich schnell auf Fussboden legten. (= *Askerler derhal yere yatarak kendilerini kurtardılar.*], durch das Partizip I (*lachend* = *gülerek*) und durch andere Formen wie Adverbien auf *-lich* (*wissentlich* = *bilerek*), *ohne...zu*+ Infinitiv (*ohne es zu wollen* = *istemeyerek*), durch Präteritumform der Verben, durch manche Präpositionen (*in Gold* = *altın olarak*) sowie durch Wendungen wie *nach und nach* (= *giderek*), *zu Fuss* (= *yaya olarak*) usw. möglich.

Bibliographie

- Bilgin, Muhittin: 2002, Anlamdan Anlatıma Türkçemiz, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara
- Brockhaus, F. A.: 1972, Der Sprach-Brockhaus, Wiesbaden
- Engel, Ulrich: 1988, Deutsche Grammatik, Julius Groos Verl., Heidelberg
- Gencan, T. Nejat: 2001, Dilbilgisi, Ayraç Yayınevi, Ankara
- Gültekin, Tekin: 2002, Almanca Öğretimi, Alfa Yayınevi, İstanbul
- Hatiboğlu, Vecihe: 1981, Türkçenin Ekleri, TDK Yayınları, Ankara
- Hengirmen, Mehmet: 1998, Türkçe Dilbilgisi, Engin Yayınevi, Ankara
- Kissling, H. Joachim: 1960, Osmanisch-Türkische Grammatik, Otto Harrassowitz Verl., Wiesbaden
- Koç, Nurettin: 1994, Yabancılar İçin Dilbilgisi, İnkılap Kitabevi, İstanbul
- Korkmaz, Zeynep: 1992, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara
- _____ : 1995, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Ankara
- Landmann, Angelika: 1986, Lehrbuch der türkischen Sprache, 11. Aufl., Otto Harrassowitz, Wiesbaden
- Ülkü, Vural: 1980, Affixale Wortbildung im Deutschen und Türkischen, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara
- Wahrig, Gerhard: 1980, Wahrig – Deutsches Wörterbuch, Mosaik Verl., München

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 91-102, ELAZIĞ-2004

LERN MIT UNS ADLI ALMANCA ÖĞRETMEN KİTAPLARINDA ÜLKEBİLGİSİ

Country Knowledge in the Teacher's Books of Lern mit uns

Ayten GENÇ

Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Ankara.

dogu@hacettepe.edu.tr

Özet

Yabancı dil öğrenmek, bir ülkenin dilini öğrenmekten öte insanını, kültürünü tanımak yoluyla çağdaş bir dünya görüşü edinebilmektir. Bu hedefe ulaşmak, öğrencilerin kimlik gelişimine, kültür bilincine katkıda bulunmak, alan ve meslek bilgisine sahip, kimliği gelişmiş ve kültür bilincine varmış öğretmenlere bağlıdır. Öğrenci ile öğrettiği yabancı dil arasında köprü vazifesi gören öğretmenin kendi dilini, insanını, kültürünü iyi tanması; bilgi ve deneyimlerini tarafsız bir şekilde tüm ön yargılardan uzak aktarabilmesi gerekir; ancak onları bu yönde besleyecek ve geliştirecek ülkebilgisine yönelik malzemeye gereksinimleri vardır.

Ülkemiz okullarında görevli Almanca öğretmenleri, bu gereksinimlerini bireysel çabayla eristikleri ya da hizmet içi seminerleri kapsamında karşılaştıkları malzeme yoluyla gidermek durumundadır; çünkü mevcut Almanca öğretmen kitapları, okuttukları Almanca ders kitaplarıyla birbir ilişkilendirilmiş olup onların bu yöndeki gereksinimlerini karşılamamaktadır. Bu çalışmada, okullarda okutulan Lern mit uns setinde bulunan öğretmen kitapları, öğretmene verilen ülkebilgisi açısından incelenecek ve bu bağlamda ileriye yönelik öneriler sunulacaktır.

Anahtar Sözcükler Lern mit uns, Öğretmen Kitapları, Ülkebilgisi

Abstract

It is a widely accepted fact that foreign language learning involves not only learning the language of a country but getting to know the culture of its people as well. To achieve this goal, and to contribute to the cultural knowledge and improvement of students we need teachers who have adequate knowledge and training. It is necessary for the teacher who forms a bridge between the student and the language being learnt to know this language, people and culture and to be able to transfer his knowledge and experiences without any prejudices, however he will certainly need the knowledge and supporting material that can help him learn more on this issue.

The german teachers in Turkish schools have to meet these needs and get hold of the necessary material either through personal efforts or in-service training seminars, because the available teacher's books on market are not completely linked with German coursebooks they are using. This study will analyze the teacher's books of Lern mit uns from the scope of the knowledge and will also make some suggestions for the future.

KEY WORDS: Lern mit uns, Teacher's Books, country knowledge

1. GİRİŞ

Yabancı dil öğrenmek, bir ülkenin dilini öğrenmenin, kültürünü tanımanın ötesinde *yabancı* olanın aslında kişinin kendisinden uzak olmadığını, farklılıklar olsa da *yabancıyla* anlaşılabilceğini öğrenmek, çağdaş bir dünya görüşü edinebilmektir. Yabancı dil dersi, bu hedefi gerçekleştirmek, öğrenenlerin kimlik gelişimine, kültür bilincine katkıda bulunmak için en uygun ortamdır ve bu bağlamda ülkebilgisi önemli bir öğrenme alanını teşkil etmektedir.

Hedefe ulaşma yolunda katkıları yadsınamaz kişiler öğretmenlerdir, öğrettikleri yabancı dilin ülkesinin toplumsal, tarihsel vs. konularını kapsayan bilgileri, tutumları ve öğrenciye aktardıkları önem taşımaktadır. Bu nedenle, kendi dilini, insanını, kültürünü iyi tanıyan; öğrettiği dilin ülke gerçekliğini kavrayabilen; bilgi ve deneyimlerini tarafsız bir şekilde tüm ön yargılardan uzak aktarabilen yabancı dil öğretmenlerine; öğretmenlerin ise, onları bu yönde besleyecek malzemeye gereksinimleri vardır.

Ülkemiz okullarında görevli Almanca öğretmenleri, bu gereksinimlerini bireysel çabayla eriştikleri ya da hizmet içi eğitim seminerleri kapsamında verilen malzeme yoluyla gidermek durumundadır; çünkü mevcut Almanca öğretmen kitapları, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından okullarda okutulmak üzere yazılan Almanca ders kitaplarıyla birebir ilişkilendirilmiş olup öğretmene aktarılan bilgiler, açıklamalar, ders kitabının üniteleri çerçevesiyle sınırlılık göstermektedir.

Bu çalışmada, 90'lı yıllardan beri okulların birinci yabancı dil olarak Almanca derslerinde okutulan *Lern mit uns* setinde bulunan öğretmen kitapları, öğretmene sunulan ve bu bağlamda sınıf içinde vurgulanması beklenen ülkebilgisi açısından incelenecek, geçerliliği, yeterliliği sorgulanacak ve bir değerlendirme yapılacaktır.

2. LERN MIT UNS ALMANCA DERS KİTAPLARI

Avrupa Konseyi Kültürel İşbirliği Komitesi, 1971-1981 yılları arasında *İletişim için modern dillerin öğrenilmesi ve öğretilmesi* konulu bir proje yürütmüştür. Ülkemizde Avrupa Konseyi ile işbirliğini yürütmek, yabancı dil öğretimi alanında okullar için öğretim programları ve ders kitapları geliştirmek üzere 1972 yılında *Yabancı Diller Öğretimini Geliştirme Merkezi Başkanlığı*, ardından aynı çalışmaların sürdürüldüğü *Almanca Komisyonu* kurulmuştur. Söz konusu kurumlar, Avrupa Konseyi'nin yürüttüğü proje çerçevesinde ve 70'li yıllardan 90'lı yıllara kadar uzanan çalışma sürecinde orta birinci, ikinci ve üçüncü sınıflar için Almanca öğretim programları ve bu programlara uygun *Lern mit uns* (1, 2, 3) ders kitapları yazmıştır. Bir yandan bu çalışmalar sürerken ve geliştirilen bu programlar ile sözü edilen ders kitapları okullarda okutulurken, yabancı

dil öğretimi alanında uluslararası düzeyde yeni gelişmeler olmuştur. 1994-1996 tarihleri arasında bu yeni gelişmeler doğrultusunda çalışılmıştır. 1997-1998 öğretim yılı itibariyle yeni gelişmelerin yansıtıldığı Lise 1 Almanca öğretim programı uygulamaya geçirilmiş, bu programa uygun *Lern mit uns 4. Deutsch in Lise 1* adlı ders kitabı okutulmaya başlanmıştır. Bu durum, okullarda aynı zaman diliminde birbirinden farklı yaklaşımlar esas alınarak yapılandırılan *Lern mit uns 1, 2, 3* ve *Lern mit uns 4* ders kitaplarının okutulmasına yol açmıştır. Söz konusu Almanca ders kitaplarının farklı yapılandırılmaları, bu kitaplara paralel yazılan öğretmen kitaplarının yapısını ve içeriğini de etkilemiştir. Bu nedenle, bu çalışma kapsamında *Lern mit uns 1, 2, 3* öğretmen kitapları bir bölümde, *Lern mit uns 4* ders kitabı ayrı bir bölümde ele alınacak ve değerlendirilecektir.

2.1. Lern mit uns Almanca Ders Kitapları (1, 2, 3)

İletişimsel yabancı dil öğretiminde öğrenme hedefleri hedef kültürde davranış ve o kültüre ilişkin görüş oluşturmaya dayalıdır. Ülkebilgisi, dilin kullanımı için gerekli günlük yaşantı bilgi ve davranışlarının ediniminde önem taşımaktadır (bkz. Pauldrach 1992:7/Bettermann 2001:1216) 1990-1991 öğretim yılından itibaren ortaokullarda okutulan Almanca öğretim programı da, öğrencilerin öğrendikleri dil ile *konusulanları anlama, duygu ve düşüncelerini sözle anlatma, çeşitli türdeki metinleri okuyarak anlama, duygu ve düşünceleri yazı ile ifade etme gücü kazandırmayı* amaçlamaktadır. Dil öncelikle bir iletişim aracı olarak ele alınmalı, öğrenciye öğrendiği bu dille bir şeyi yaptırabilmek, bir niyeti belirtmek için gerekli davranışın kazandırılması sağlanmalıdır (bkz. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı [MEB] 2000: 5-8).

Lern mit uns 1 (1991), *Lern mit uns 2* (1992) ve *Lern mit uns 3* (1993) seti, konuşma yönelimlerinden hareketle iletişimsel yaklaşım ağırlıklı kurgulanmış, öğrencilerin Almanca konuşulan ülkelerde günlük yaşam koşulları, alışkanlıkları vs. hakkında bilgi ve davranış edinmesi amaçlanmıştır. Setin içindeki her bir kitabın öğrenci ders kitabı, alıştırtma kitabı, öğretmen el kitabı, ses kasetleri; ayrıca öğretmenlerin uygun bölümleri seçerek derste kullandıkları 26 bölümlük bir video kaseti de bulunmaktadır. Yıllar içerisinde içerik ve yapıda bir değişiklik yapılmayan bu ders kitabı seti, halen ilköğretim altıncı, yedinci ve sekizinci sınıf birinci yabancı dil olarak Almanca derslerinde kullanılmaktadır.

2.1.1 Lern mit uns Öğretmen Kitapları (1, 2, 3)

Lern mit uns (1, 2, 3) setindeki her bir ders kitabı için ayrı ayrı yazılmış öğretmen el kitapları bulunmaktadır.

- Bu öğretmen kitapları, sadece bu ders kitaplarını okutan öğretmenlere yardımcı olacak şekilde yapılandırılmıştır.
- Öğretmenin gereksinimleri ve öğretim süreci içinde karşılaştığı güçlüklerin ele alındığı genel bilgiler ve açıklamalar bulunmamaktadır.
- Öğretmenin okuttuğu dersin akışını planlamasına yardımcı olmak amacıyla yazılmıştır.
- Ders kitabındaki ünitelerle birebir ilişkilendirmiş olup adım adım her öğretim basamağını kapsayan açıklamalar ve öneriler bulunmaktadır.
- Açıklamalar kuramsal bilgiden değil, basit ve kısa cümlelerle desteklenen örneklerden oluşmaktadır.
- Almanca olarak yazılmıştır, sadece *Lern mit uns* 3'ün *Giriş* sayfası her iki dilde de verilmiştir.
- Sadece *Lern mit uns* 1. ve 3.'de *İçindekiler* sayfası bulunmaktadır.
- *Lern mit uns* 1 Öğretmen Kitabının (73 sayfa) *İçindekiler* sayfasında da belirtildiği gibi, bu kitap *Einführung*, *Arbeitsvorschläge zu den Lektionen* ve *Phonetik* başlıklarını taşıyan üç bölüm şeklinde yapılandırılmıştır. Birinci bölümde ulaşılmak istenen hedefler, ders, alıştırma kitabı ve kasetlerle ilgili genel bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde, ders kitabının her bir bölümü için dersin işlenmesi, çalışma önerileri ayrıntılı olarak belirtilmekte, bu bağlamda dilbilgisi ve diğer becerilerin edinimi yönünde bilgiler bulunmaktadır. 5., 6., ve 7. bölümlerde *Allgemeines* başlığı altında öğretmenin yararlanabileceği dilbilgisi anlatılmaktadır. Kitabın diğer bölümleri için bu tür açıklamalar mevcut değildir. Kitabın bu bölümünün ekinde, öğrenci çalışma kitabında bulunan testlerin çözümü; üçüncü bölümde ise fonetik bilgi, örnek metinler ve alıştırmalar bulunmaktadır.
- *Lern mit uns* 2 (30 sayfa) Öğretmen Kitabının *İçindekiler* ve *Giriş* sayfaları bulunmamaktadır. Ders kitabının her bir ünitesiyle ilgili genel ve bu bağlamda sınıf içi öğretime ilişkin ayrıntılı çalışma aşamaları ve önerileri verilmektedir.
- *Lern mit uns* 3 (52 sayfa) Öğretmen Kitabının ilk sayfaları, Almanca ve Türkçe olarak her iki dilde de verilen *Giriş* bölümüne ayrılmakta, kitabın konusu, yapısı ve ek malzemeleri, ders düzeni vb. gibi konular ele alınmaktadır. Her bölümle ilgili açıklamalara geçmeden önce, o bölümde öğretilmesi gereken dil işlevleri ve dilbilgisi konuları listelenmektedir. Her bölüm, öncelikle öğretmenleri bilgilendirmek üzere, üniteyle ilgili açıklamalarla başlamakta ve ders kitabındaki sıralamaya göre çalışma aşamaları ve önerileri verilmektedir. Açıklamaların devamında ders kitabında bulunan ve öğretmenin gereğinde işleyebileceği ya da ödev olarak verebileceği ek

metinler bildirilmekte; ayrıca öğrenci çalışma kitaplarında bulunan testlerin çözümleri verilmektedir.

2.1.2 Lern mit uns (1, 2, 3) Öğretmen Kitaplarında Ülkebilgisi

Lern mit uns 1 Öğretmen Kitabında, Landeskunde başlığı altında günlük yaşamla ilgili aşağıdaki açıklamalar verilmiştir; ancak günümüzde bu açıklamaların öğretmeni bilgilendirme açısından önem taşımadığı söylenebilir.

L. geht zu einem S. und gibt ihm die Hand (s, 5). / L fügt ein, daß die Wohnungen in Deutschland, einen "Salon" als großen Raum nicht kennen, in der Regel Mietwohnungen sind, in der Regel 2-3 Zimmer haben: ein Wohnzimmer, ein Schlafzimmer und ein Kinderzimmer (s, 40).

- Lern mit uns 2 Öğretmen Kitabının *Yemek ve İçmek* adlı ünitesinde öğretmenin öğrencilerine, toplumlar arasında yeme - içme alışkanlıklarının farklı olduğunu; ancak bazen de benzerlikler bulunduğunu dile getirmesi; *kilim, pekmez, ayran* vb. gibi bilindik sözcüklerden hareket ederek öğrencileri konuşturması önerilmektedir.
Essen und Trinken trennen Völker- und Gesellschaftsgruppen voneinander, können sie aber auch einander näherbringen. Man probiert einfach einmal die unbekanntespeise, vergleicht und kommt zu dem Ergebnis, daß z.B. AYRAN mit einer Prise Salz genauso gut schmeckt wie die gewohnte BUTTERMILCH (s, 18). (...) eine landeskundliche Information wie *Kilim* (deutsch: Kelim) und *Pekmez* können Sprech Anlass sein über weitere landesspezifische Produkte zu sprechen (s, 21).
- Öğrencilerin bildiği tipik Türk yemeklerini konu alan alıştırmalar yapılması önerilmektedir. Ders kitabının dışında Öğretmen Kitabında bulunan ve Almanlarla bağlantılı tek açıklama, *Lebkuchenherz* sözcüğüyle ilgilidir.
Lehrer erklärt den Begriff (Lebkuchenherz über eine Zeichnung). (...) Inhaltlich werden typisch türkische Speisen vorgestellt, deren Zubereitung von den Schülern dargestellt werden kann (s, 22).
- Almanca konuşulan ülkelerle ilgili bilgilere gelince, ağırlığın Almanya'nın *Berlin, Lübeck, Lauenburg, Mölln* adlı şehirleriyle sınırlandırıldığı saptanmaktadır.
(...) die Gedächtniskirche, eine Ruine, steht als Mahnmal für den 2. Weltkrieg (s, 1). / Besonders im ehemaligen *Berlin* (West) wuchsen städtische und ländliche Lebensweisen - aus Platzgründen- zusammen. So ist es nicht verwunderlich, daß sich neben einem Mehrfamilienhaus ein Bauernhof befindet (s, 8). Die erste Station der Klassenfahrt ist die Hansestadt *Lübeck*. Die Hanse war ein Bündnis von Städten, die Handel betrieben. Die Altstadt von *Lübeck* liegt auf einer Insel (s, 11). / Der Lehrer lokalisiert (lässt von den Schülern suchen) anhand des Stadtplanes von Berlin die Orte: Kreuzberg (altes Berliner Wohnviertel) Tiergarten (der Zoo in Berlin) Kurfürstendamm (beliebte Geschäftsstraße in Berlin/wie Beyoğlu in Istanbul) Brandenburgertor (einziges erhaltenes Tor der alten Zollmauer) s, 23-24. / (...) in Lauenburg, einer alten Stadt mit Fachwerkhäusern am Fluß Elbe (südöstlich von Hamburg) s, 11. / In der 800 Jahren alten Stadt *Mölln* steht am Marktplatz das Denkmal von Till Eulenspiegel (s, 12). Wer von *Lübeck* aus in den Badeort *Travemünde* an der Ostsee fahren möchte, fährt über eine Hochbrücke. Sie ist von der Mitte aus nach beiden Seiten hochklappbar, weil auf dem Fluß Trave-Schiffe mit hohen Aufbauten verkehren (s, 13). / Travemünde hat einen 2,5 km langen Strand, zu dem

auch das Brodtener Ufer gehört. Es ist ein Steilufer, das von Jahr zu Jahr immer mehr ins Land hinein wandert. Die Ostsee-Stürme tragen die Wellen in den Hang und höhlen ihn langsam aus, bis oben die Sandmassen nachgeben und nach unten abstürzen. Viele Menschen auf dem Ufer-Plateau haben so schon ihre Wohnhäuser/Restaurants verloren (s, 13). / (...) anhand einer neuen Deutschlandkarte die geographische Lage von Berlin, Hannover, Goslar sowie dem Harz mit dem Brocken zu beschreiben. In Ergänzung zu Norddeutschland können die Begriffe Süddeutschland, Westdeutschland und Ostdeutschland verwendet werden (s, 17).

- Öğretmenin öğrencilerine Almanya'daki tatil olanaklarından bahsetmesi istenmektedir; ancak öğretmeni bu konuda ayrıca ve detaylı bir şekilde bilgilendirecek açıklamalara rastlanmamaktadır.
Anhand der Karten von der Türkei und Deutschlands können die Ferienmöglichkeiten in beiden Ländern besprochen werden (s, 17).
- Öğretmenlere, Berlin'de kurulan; Türkler ve Almanlar tarafından çok sevilen Tükiyemspor adlı futbol takımı hakkında aşağıdaki bilgi verilmektedir:
Tükiyemspor ist eine in Berlin ansässige internationale Fußballmannschaft in der 2. Liga und bei deutschen und türkischen Fußballfans sehr beliebt (s, 6).
- Öğretmenlere, *Till Eulenspiegel ve Bremenstadtmusikanten* hakkında aşağıdaki bilgiler verilmektedir:
Till Eulenspiegel, der Volksnarr mit philosophischem Engagement (...) seine Streiche, die man noch in vielen Anekdotenbüchern nachlesen kann (s, 9) Till Eulenspiegel (...) da das Volk nur eine direkte, deutliche Sprache verstand, kleidete er seine Weisheiten in für das Volk verständliche und witzige Begebenheiten (s, 12). / Die Bremerstadtmusikanten sind sprechende Tiere, die ihre Fressgewohnheiten kurz vorstellen-als Kontrast zu den Speisen der Menschen (s, 28).
- Bu kitapta, *Zusätzliche Lehrerinformation* başlığı altında verilen tek açıklama, *Weser* nehrinin *Hameln* şehrinden geçtiği ve Hameln şehriyle bütünleşen *Rattenfänger* efsanesi ile ilgilidir:
Die Weser: Ein Fluß, der mitten durch Hameln führt. Der Rattenfänger: Die Figur des Rattenfängers geht verschiedenen Theorien zufolge auf Notzeiten im Mittelalter zurück (Kriege; Hungersöte; Seuchen) Der Rattenfänger befreit zuerst die Stadt von den Ratten, bekommt die Belohnung nicht und schwört Rache. Er kommt später als schöner Flötenspieler verkleidet wieder nach Hameln und seinen Flötenklängen folgen die Kinder der Stadt (die Jugend) Sie verschwinden mit ihm in einem Berg. Sie wurden nie wiedergefunden (s, 30).
- Lern mit uns 3 Öğretmen Kitabında, Alman eğitim sistemi, okul tipleri ile ilgili bilgiler tablolarla ve çizimlerle desteklenerek verilmiştir (bkz. s, 5-9). Öğretmen, uluslararası öğrenci alışverişi hakkında bilgilendirilmiştir (s, 24). Her okulun, Alman Kültür Merkezi aracılığı ile JUMA adlı gençlik dergisini getirebileceği verilen bilgiler arasındadır (s, 42).

Yukarıda Lern mit uns 1, 2, 3 öğretmen kitaplarında bulunan ülkebilgisine yönelik açıklamaların tamamına –sayfa numaraları belirtilerek- yer verilmiş olup, bütün bu bilgiler değerlendirildiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmaktadır:

- *Lern mit uns* öğretmen kitaplarında, *Ülkebilgisi* başlığını taşıyan ayrı bir bölüm bulunmamaktadır.
- Almanca konuşulan ülkelerle ilgili bilgiler, ders kitabı çerçevesinde, dersin akışına yönelik açıklamalarla birlikte ve ilgili ünite kapsamında sınırlandırılmış olarak verilmektedir.
- Ülkebilgisine ilişkin bilgi ve açıklamalar, öğretmeni yönlendirecek ve gereğinde bilgilendirecek düzeyde değildir; üstelik bu öğretmen kitaplarında da hedef kitlenin öğrenci olduğu ve öğrencinin ülkebilgisinde edineceği bilgi ve davranışın hesap edildiği saptanmaktadır.

2.2. Lern mit uns 4 Almanca Ders Kitabı

80'li yıllarda yabancı dilde iletişimin, sadece o dilin doğru kullanımına indirgenemeyeceği görüşü hakim olmuş, dil-kültür bütünlüğü içerisinde yabancı dil öğretiminin öne çıkmasıyla iletişimsel yaklaşım, kültürlerarası yaklaşım yönünde geliştirilmiştir. Bu şekilde, öğrencinin kendi dünyasını daha iyi anlamasının yanı sıra, yabancı olanı daha iyi algılamasına yönelik konuların ele alınarak, ön yargıların yok edilmesi ve algılama, empati vb. gibi becerilerinin gelişimi amaçlanmıştır (bkz. Pauldrach 1992: 8). Kültürlerarası yaklaşımın esas alındığı yabancı dil öğretiminde, iletişimsel yabancı dil ediniminin yanı sıra, yabancıyı anlama hedefinin, algılamaya, anlamaya dayalı ülkebilgisinin verilmesi yoluyla gerçekleştirilebileceği öne sürülmüştür (bkz. Bettermann 2001: 1216/ Pauldrach 1992: 7-8). İletişimsel beceri ediniminin yanı sıra kültürlerarası iletişim yoluyla, öğrencinin yabancı ile kendi arasındaki farkı ya da benzerliği anlamasına önem verilmiş, bu bağlamda ülkebilgisinin önemi ve işlevselliği artırılmıştır.

Yabancı dil öğretimi alanında uluslararası düzeydeki bu gelişmeler, ülkemiz okullarında okutulan öğretim programlarına da yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu programlardan birisi, 1997 yılında yayımlanan Lise 1 Almanca öğretim programıdır. Bu programda, ortaokullarda okutulan iletişimsel yaklaşıma dayanan program ve ders kitaplarının ülkemiz öğrencilerinin yabancı dünya ile hesaplaşmasına yeterince yardımcı olmadığı iddia edilmiş; ayrıca öğrencilerimizin *Almanca konuşanlarla iletişime girerken ihtiyaç duyacakları bilgileri sağlamlaştırılmaları ve genişletmeleri; farklı teknikleri*

uygulayarak Almanca metinleri anlayabilmeleri; farklı yaşam koşullarını, olguları, görüş ve düşünceleri anlayabilmeleri ve kendisinin olanla yabancı olan arasındaki bağlantıları kurabilmeleri; Alman dilini yüksek öğrenimleri ya da meslekleri düzeyinde kullanmaya hazır bir duruma gelebilmeleri beklentisi dile getirilmiştir (bkz. T.C. MEB 1997: 17). Lise 1 için hazırlanan bu programda dil - kültür bağlamı içinde kültür değerlerinin farkında olma; farklı kültür ve kültür değerlerini hoşgörü ile karşılayabilme genel amaçlar arasında sayılmış, ülkebilgisi konularının daha fazla işlenmesi önem kazanmıştır. Söz konusu programa uygun yazılan ve Lern mit uns 1, 2, 3 ders kitaplarının devamı olarak okutulan Lern mit uns 4 adlı ders kitabı, kültürlerarası iletişim boyutunu ve Almancanın kullanım imkanlarını öne çıkaran yaklaşımın öngördüğü amaçlar doğrultusunda kurgulanmıştır (bkz. T.C. MEB 1997: 7-18). Bu set, öğrenci ve alıştırmaya kitabının birarada sunulduğu bir ders kitabı, öğretmen kitabı ve ses kasetlerinden oluşmaktadır. Lern mit uns 4 kitabı için seçilmiş konular, Türkiye'nin farklı yerlerindeki öğretmen ve öğrencilere uygulanan anket verilerinden, dilin olası kullanım durumları değerlendirilerek kültürlerarası karşılaştırma yapmaya uygun şekilde sadece öğrencinin ilgi alanına değil, aynı zamanda kişisel deneyim alanlarına uygun ve derste her iki kültürü de karşılaştıracak şekilde düzenlenmiştir. Bu bağlamda, özellikle farklı kültürlerle sahip insanlar arasında ortak paydayı oluşturan, öğrencilerin kendi ve yabancı dünya arasındaki farkları anlamasına ve saptamasına uygun konuların ele alınmasına dikkat edilmiştir (bkz. Barçın ve diğerleri. 1997: 2).

2.2.1. Lern mit uns 4 Almanca Öğretmen Kitabı

- *İçindekiler* sayfasında da belirtildiği gibi, bu kitap *Genel Açıklamalar* ile başlamakta, öğrenme hedefleri, konular ve durumlar, dilbilgisi ve dili karşılaştırma, alıştırmalar ve alıştırmaya tipolojisi, Türkçenin rolü, öğrenci ders kitabının yapısı hakkında bilgi verilmektedir. Dersin bölümleri ve derste kullanılan kalıplar, Almanca dersinde standart durum (derse giriş, ön hazırlık çalışmaları, metinlerle çalışma, alıştırmaya tipleri, sınav hazırlama) gibi dersin işleniş konusuna ayrıntılı açıklamalar bulunmaktadır.
- Bu öğretmen kitabında, öğretim programında yer alan, *örneklerden yola çıkarak kitap ile nasıl çalışılabileceğini açıklamalı, soruların çözümlerini, aynı zamanda duyulan metinlerin yazılı metinlerini içermelidir* (T. C. MEB 1997: 206) ifadesi doğrultusunda açıklamalara ve önerilere yer verilmiştir. Kitap, genel açıklamaların ardından, ders kitabının her bir ünitesinin işlenmesine yönelik bilgilerin, çalışma önerilerinin yer aldığı bölüm ile devam etmektedir. Ders kitabında yer alan *Spielwiese* bölümünün çözüm sayfasının ardından sınıf içi çalışmalar için önerilerin yer aldığı *Vorschläge zu Klassenarbeiten* kısmı ile bitmektedir.
- Bu kitap, programdaki *Bazı meslektaşların itirazına rağmen, öğretmen kitabı Türkçe olmalıdır* (T. C. MEB 1997: 206) ifadesi doğrultusunda Türkçe olarak hazırlanmıştır.

- Açıklamalar sadece kuramsal nitelikte olmayıp örneklerle genişletilmiş, çalışma önerileri basit ve kısa cümlelerle verilmiştir.
- Lern mit uns 4 Öğretmen Kitabı, Lern mit uns 1, 2, 3 öğretmen kitaplarından farklılık göstermektedir. Bu farklılık, ilgili ders kitabının kültürlerarası yaklaşım esas alınarak kurgulanmasından kaynaklanmaktadır. Öğrenciyi otonom bir hale getirmek, diğer kültürlerin ve kendi kültürünün ayırında olmak çabası içerisinde olan ders kitabına ait öğretmen kitabında da bu durum gözlemlenmiştir.

2.2.2. Lern mit uns 4 Almanca Öğretmen Kitabında Ülkebilgisi

- Ders kitabının kültürlerarası yaklaşım ağırlıklı yapılandırılması, ülkebilgisinin yer yer ve karşılaştırmalı işlenmesini gerektirmektedir. Bu nedenle, öğretmen kitabında da öğretmenin bu konuda bilgilenmesini sağlayan açıklamalara yer verilmiştir. „Öğrenciler soru yönelttikleri zaman, öğretmen tüm olanaklarını kullanarak sözcükler arasındaki anlam farklılıklarını açıklamalıdır. Her sözcüğün arkasında gizli olan, güncel hayatın kültürel yönden farklılıklarıdır ve bu daima çok ilgi çekici bir soru olarak karşımıza çıkar. Buna *Frühstück, Familie, Schule* gibi kavramları örnek olarak verebiliriz. Metinler kültürlerarası karşılaştırmalı çalışma yapmaya elverişli olmalıdır. Tabii ki öğretmen de önceki deneyimlerinden yararlanarak *Deutschländer* hakkında bilgiler verebilmeli ve gerektiğinde bunu ana dilde yapmalıdır. Eğer öğretmenin Almanya hakkında yeterli bilgisi yoksa bilgi edinmelidir“ (bkz. Barçın 1997: 10) şeklindeki açıklamalar da bu durumu doğrulamaktadır.
- *Ich und die anderen, Menschen und Leistungen, Menschen und Freizeit, Wohnen und Umwelt ve Arbeit und Beruf* başlıklarını taşıyan her ünite kapsamında ve özellikle ülkebilgisine yönelik ayrıntılı açıklamalar yapılmaktadır. Bu nedenle burada, her bir ünite kapsamındaki ülkebilgisine yönelik açıklamalardan sadece birkaç örnek verilebilmiştir.
- Öğretmen Kitabında, her ünite kapsamında ele alınan metin çalışmasında, içerik ve sözcükle çalışmanın yanı sıra, ağırlıklı olarak ülkebilgisine yer verilmesi gerektiği vurgulanmakta ve bu yönde bilgiler verilmektedir:
  1. İçeriğin anlaşılması ve gereğinde öğrenciyi aktarılması için kültürel, tarihsel vb. gibi bilgiler:

Almanya 8.5.1945'te kapitülasyonlardan sonra 4 kuşatma bölgesine ayrılmıştı. Bunlar Amerikan, İngiliz, Fransız ve Sovyet bölgeleri idi. Doğu Almanya'nın büyük bir bölümü Rusya ve Polonya tarafından işgal edilmişti. Almanya'nın bir çok şehri tamamen yıkılmıştı. 1949 yılı Mayıs'ında Federal Cumhuriyet (üç batı cephesinden) ve Demokratik Almanya Cumhuriyeti (Sovyet cephesinden) oluşmuştu. 1955 yılında ilk kez olarak Federal Cumhuriyet hükümetinden bir devlet haline gelmiştir (Barçın ve diğerleri 1997:20).

2. Sözcük açıklamaları:

Landeshauptstadt: Federal devletin başkenti Berlindir.

Pauker: Öğrenci dilinde öğretmene verilen isim

Großvater: Opa ve Oma sözcüklerine daha sık raslanır. Mutter yerine Mama, mami, Mutti ve Vater yerine ise Papa, Papi sözcükleri kullanılır. (Barçın 1997: 17).

Abitur: Lisenin sonunda 13.sınıftan sonra girilen mezuniyet sınıfıdır. Üniversitede öğrenim yapma olanağı sağlar. Her yıl öğrencinin yaklaşık %90'ı bu sınavda başarılı olur (Barçın 1997: 20).

2. Alman toplumu, ülkebilgisi hakkında öğrencileri bilgilendirmek için:

- Küçük aile (Kleinfamilie) tipinin yaşamı (Ailebaşına ortalama çocuk sayısı: 1, 4) Türk ailesine kıyasla çok daha az ailevi ilişkiler (yılda bir kaç defa veya doğum günlerinde bir araya gelme)
- Çok yüksek oranda ayrılma,
- Çocuğunu tek başına yetiştiren (alleinerziehende) anne sayısında artış olması (Ailenin anne ve çocuktan oluşması, babanın olmaması),
- Birçok gencin evlenmeden evliymiş gibi birlikte (Lebensgefährten) yaşaması,
- Bir çok kişinin hiç kimseye bağlanmadan tek başına yaşaması (Barçın 1997: 17).

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

- Öğretmen kitapları, farklı yerlerde ve koşullarda görev yapan öğretmenlerin yararlanabileceği kitaplardır. Bu kitaplarda yer alan ülkebilgisine ilişkin bilgilerin, toplum dinamizmi çerçevesinde gerçekleşen değişim ve gelişmelere göre belirli aralıklarla yenilenmesi gereklidir. 90'lı yıllarda yazılan; ancak halen okutulan, 10-15 yıl öncesinin toplumsal yaşantısını yansıtan Lern mit uns 1, 2 ve 3 ders kitaplarının yenilenmesi gerekmektedir.
- *Lern mit uns* ders kitaplarının hedef kitleleri öğrencilerdir. Bu kitaba paralel yazılan öğretmen kitaplarının hedef kitleleri ise, bu sınıflara Almanca dersi veren öğretmenlerdir. Farklı hedef kitlelere seslenen bu kitaplarda, öğrencinin ve öğretmenin ülkebilgisi alanında gereksinim duyduğu bilgilerin farklı yoğunlukta verilmesi gereklidir. Lern mit uns 1, 2, 3 öğretmen kitaplarındaki ülkebilgisine yönelik bilgiler, öğrenci ders kitabındakileri aşan yoğunlukta verilmemiştir, buna karşın Lern mit uns 4 öğretmen kitabında, öğretmenin ülkebilgisi konusunda bilgilendirilmesi dikkate alınarak detaylı açıklamalar yapılmıştır.

- Lise 1 öğretim programında ve Lern mit uns 4 öğretmen kitabında yer alan ülkebilgisi ve bu bilgiye erişme yolları, ilköğretimde okutulan Lern mit uns 1, 2, 3 kitaplarında bulunmamaktadır. İlköğretimde görev yapan ve sadece bu ders kitaplarını kullanan öğretmenlerin, Lern mit uns 4 öğretmen kitaplarında mevcut ülkebilgisine yönelik bilgilere erişmesi bir beklentidir, gereklidir; ancak pratik bir çözüm değildir.
- Yöntem, öğretim vs. alanındaki gelişmeler, yenilikler ve özellikle ülkebilgisi konusunda, ülkemizin her köşesindeki öğretmenin bilgi edinebileceği, erişebileceği öğretmen kitaplarının yazılması hizmet içi eğitime destek olabilir. Kullanımda olan bütün ders kitaplarından alınan örneklerden yararlanılarak ders kitaplarından bağımsız öğretmen kitapları hazırlanabilir.
  - Bu kitaplar yoluyla, sadece belirli bir ders kitabını okutan, setin diğer kitaplarını kullanmayan, ithal kitaplar kullanmak durumunda olan ya da hizmet içi eğitimi kurslarına katılmayan öğretmenlerin de, kolaylıkla gelişen ve değişen bilgilere ulaşması temin edilebilir.
  - Öğretmen kitaplarının bu şekilde hazırlanması, özellikle ülkebilgisi konusunda değişimlerin ve gelişmelerin verilmesi, farklı koşullarda farklı kitaplarla çalışan öğretmenlerin bilgilerini yenilemesine, gelişmeleri takip etmesine ve öğrencileriyle paylaşmasına yol açabilir.
  - Bu kitaplar, öğretmeni okuttuğu kitabın öğretmen kitabına bağımlı bir hale getirmekten, hareket alanını sınırlamaktan kurtarır.
  - Bu şekilde yapılandırılan bir öğretmen kitabının, değişen ve gelişen bilgilerle yenilenmesi daha kolay olabilir, ekonomik bir katkı sağlayabilir.
- Öğretmen kitapları, öğretmenlerin Almancasını geliştirmesine değil, mesleğe yönelik bilgi ve becerilerini yenilemeleri, gereğinde başvurabilecekleri, pratik bilgi ve beceri edinebilecekleri kitaplar olup, Türkçe yazılmasında bir sakınca yoktur. Yazım dilinin ağıdalı ve zor anlaşılır olması ise bir yarar getirmez. Bu nedenle kısa, öz cümleler ya da not şeklinde açıklamalarla yapılandırılmasında yarar vardır. Bu bağlamda, öğretmen kitaplarında bulunması gereken ülkebilgisinin de, öğretmenin okudukça merakını artıracak bir biçimde kısa ve öz olarak verilmesi uygundur.

Kaynakça

- Barçın, K. / Hartenburg, J./Kerman, O. (1997). Lern mit uns 4 Deutsch in Lise 1. Lehrer-Handbuch. Öğretmen Kitabı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bettermann, R. (2001): Sprachbezogene Landeskunde In: Helbig, G. / Götze, L. / Henrici, G. / Krumm, H. J. (Yay.) Deutsch als Fremdsprache Ein internationales Handbuch. Berlin; New York: de Gruyter, s. 1215-1229.
- Pauldrach, A. (1992). Eine unendliche Geschichte. Anmerkungen zur Situation der Landeskunde in den 90 er Jahren. In: Fremdsprache Deutsch. Zeitschrift für die Praxis des Deutschunterrichts. Landeskunde 6. München: Klett Edition Deutsch, s. 4-15.*
- Selimoğlu, B.(1991) Lern mit uns Deutsch in der Orta 1. Lehrer-Handbuch 1. Ankara: Emel Matbaası.
- Selimoğlu, B./ Dieter, R. B. (1992) Lern mit uns Deutsch in der Orta 2. Lehrer-Handbuch 2. Ankara: Emel Matbaası.
- Selimoğlu, B.(1993) Lern mit uns Deutsch in der Orta 3. Lehrer-Handbuch 3. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı [MEB] İlköğretim Genel Müdürlüğü (2000). İlköğretim Okulu Ders Programları. Almanca Programı 6-7-8 İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (1997). Lise Almanca 1 Dersi Öğretim Programı. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Firat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 103-121, ELAZIĞ-2004

ŞEYH GALİB DİVANINDA AYNA SEMBOLÜ

The Symbol of The Mirror in Şeyh Galib's Poems

Zülfı GÜLER

Fırat Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Elazığ

zguler@firat.edu.tr.

Özet

Bu çalışmada, Şeyh Galib Divanında (OKÇU, 1993) kasideler ve tarih kıt'aları dışındaki diğer manzumelerde geçen “âyîne, mir'ât” kelimeleri tespit edildi; bunların tasavvufî sembol olarak ifade ettiği manalar anlatıldı. Ayna, tasavvuf düşüncesinde, Allah'ın göstergesi olan âlemin; bütün âlemlerin, dolayısıyla Allah'ın görüntüsü olan insanın sembolüdür. İnsanın, insan-ı kâmilin, müminin gönlü, kalbi Allah'ın görüntüsünün meydana geldiği bir aynadır. Böylece ayna, tasavvufta birkaç anlama gelen bir sembol durumundadır. Aynanın bu anlamları kazanmasının nedenleri ve ilgileri anlatıldı. Galib Divanında ayna, birçok yerde hayret sözcüğü ve hayranlık kavramıyla birlikte geçmektedir; bu anlatımın nedeni ve ilgisi de belirtildi.

Anahtar kelimeler: Şeyh Galib, ayna, âlem, İnsan, insan-ı kâmil, mümin, gönül, kalb, hayret

Abstract

In this study, “âyîne” and “mir'ât” words which are mentioned in the poems outside of Şeyh Galib's praising poems (kaside) and dated pieces (tarih) have been found; the meanings of these words as a mystical symbol have been explained. The mirror in the thought of Islamic mysticism is the symbol of universe which is the indicator of God. So it is the symbol of human which is the image of God. Thus mirror is the symbol that has a few meanings in the Islamic mysticism. The reasons and interests of these meanings of mirror have been explained. The mirror in Şeyh Galib's poems has been mentioned together with “astonishment” and “admiration” concepts in many places of his poems.

Key Words: Şeyh Galib, Poems (kaside), symbol of the mirror, image of God

AYNA

Farsça bir kelime olan âyîne, karşısındaki şekli ve renkleri aksettiren madenî levha veya arkası sırlı düz cam olan süslenme eşyasının adıdır. Arapçası mir'ât, Türkçesi ayna ve gözgüdür. Âyîne ve diğer karşılıkları, mecâzen, bir nesneyi veya bir hali aksettiren ve göz önünde canlandıran şey, kavram ve hal manasına da kullanılmıştır. (MEB, 2002: ayna)

İnsanlar kendi yüzlerini görmek, süslenmek amacıyla daha ilk çağlardan durgun su yüzünü, cilalı parlak volkanik taşları, parlatılmış gümüş, tunç, bronz ve çelik levhaları kullanmışlardır. Camdan yapılan arkası sırlı aynaların yapılmasından sonra, Batı sanatının etkisiyle, Osmanlı saraylarında ve Türk toplumunda cam aynalar görülmeye başlamıştır. (TDV, 1988: ayna)

Edebiyatımızda ayna, hem gerçek manasında hem de mecaz manalarda, değişik kavramlara sembol olarak, çok çeşitli ifadeler içerisinde kullanılmıştır. Divan edebiyatında parlaklık ve aydınlık yönüyle sevgilinin yüzü, gerdanı, sinesi ile ayna arasında benzerlik ilgisi kurulur. Ayna ile ilgili olan, gubar-toz-jengâr, keçe kılıf, aynanın yapıldığı madde (gümüş-pulad vs.), ayna tutan ve ayna gezdiren, diğer süs araç ve gereçleri gibi unsurlarla, ayna ile ilgili inançlar ve deyimlerle ilişkili anlamlar ve sözler bir araya getirilir. (câm-ı Cem, câm-ı âlem-nümâ, âyîne-i İskender, âyîne-i âlem-nümâ), gibi terkiplerle efsanevî aynalara telmihte bulunulur. İsti'are ile güneş anlamında (âyîne-i âsmân, âyîne-i çerh, âyîne-i hâverî, âyîne-i gerdûn, âyîne-i gerdân) terkipleri kullanılır. Bunları sözlüklerde, ansiklopedilerde örnekleriyle bulmak mümkündür.

Şeyh Galib'in, Prof. Dr. Naci Okçu tarafından hazırlanan Divanındaki (Okçu, 1993) kasideler ve tarihler hariç tutularak, diğer manzumelerde “âyîne, mir'ât” kelimeleri aranmış, gazel ve terci-bentlerde seksen üç beyitte, rubai, şarkı, tardiye ve kıt'alarda da on yerde geçtiği tespit edilmiştir. Galib'in ayna sembolüne önem verdiği açıktır; “âyîneden” redifli iki gazel söylemiştir.

Galib her şeyden önce mutasavvıf bir şairdir. Mevlevîlik çevresinde yetişmiş, tarikat şeyhi olmuş ve adeta tasavvuf içinde yoğrulmuştur. Bunun sonucu olarak da tasavvuf onun şiirlerinde en önemli unsur olmuştur. (İpekten, 1991: 25) Bu bakımdan Galib'in şiirlerinde geçen “âyîne, mir'at” kelimelerini tasavvufta aldığı anlamlar yönünden düşünmek gerekmektedir.

Tasavvuf şiirinde, tecellî, varlık, gibi tasavvufî kavramlar, dervişin halet-i ruhiyesi, hayal, heyecan, hayret gibi duyguları, yani soyut kavramlar olan hal ve durumlar, somut unsurlarla birleştirilmiş; soyut kavramlar somut eşyalar ile biçimlendirilerek zihinde

canlandırılmıştır. Böylece ayna da bazı kavram ve unsurların sembolü olmuştur. Sadece şiirde değil, tasavvufun nazariyatında da vahdet-i vücûd, eşyanın ve insanın mahiyeti, yaratılış ve tecellî gibi kavramlar izah edilirken ayna sembolü kullanılmıştır. “Mistisizmin özünü ifade etmeye en uygunu ve aynı zamanda temelinde irfânî (gnostik) veya aklî özelliğe sahip olanı ayna simgesidir. Ayna manevi tefekkürün en dolaysız simgesidir; çünkü öznenin ve nesnenin birliğini temsil eder.” (Burckhard, 1997: 127)

Tasavvufî şiirde ayna “tecellî-gâh”tır. Sevgilinin görüldüğü, kendini gösterdiği yerdir. Tüm âlem, âlemdeki eşyanın, yaratılmışın her biri, insan, insan-ı kâmil, mümin, insanın gönlü, kalbi Allah’ın mazharıdır; görüldüğü yerdir; yani aynadır. Ayna bütün bunların benzetilenidir; sembolüdür. “Anlam çokluğu bir simgenin özündedir; ve akılcı (rasyonel) tanımlamalardan üstün olduğu yön budur. Çünkü, akılcı tanımlama bir kavramı akılcı bağlantılarına göre düzenlerken aynı zamanda onu belli bir düzeyle sınırlarken, simge nitelik ve açıklığından zerre kadar kaybetmeden “yukarıya (üst düzeylere) açık” kalır. Hepsinden öte, simge akıl ötesi gerçekliklerin anahtarıdır.” (Burckhard, 1997: 127) “Ayna simgeciliğinin bu kadar açıklayıcı olmasının nedeni, aynanın bir anlamda simgenin simgesi olmasıdır. Aslında simgecilik en iyi, salt kavramsal terimlerle tamamıyla ifade edilemeyen fikirlerin veya prototiplerin görünen yansıması olarak tanımlanabilir.” (Burckhard,1997: 127)

AYNA- ÂLEM

Âlem: Belirti, delil, işaret, başka bir şeyin bilinmesini sağlayan diğer şey. Allah’ın varlığının delili olduğu için kâinata âlem denilmiştir. Kâinattaki her var ve varlık, O’nun sanatının, kudretinin, sıfatlarının ve adlarının, hükümlerinin belirtisi, delilidir. Belirti, delil manasıyla her mahluk kümesi ve teker teker her bir yaratılmış bir âlemdir. Bu manada on sekiz bin âlem vardır. (Uludağ, 1991: 38) Allah sanatkâr, âlem ve yaratılmışlar ise O’nun eseridir. Eser de sanatkârının aynasıdır.

Tasavvuf inanişında, âlem tecellî ile meydana gelmiştir. Mutlak ve gerçek güzelliğe, iyiliğe, kudrete, ululuğa sahip olan Tanrı kendini görmek ve göstermek istemiş, bu aşk-ı zâtî ile cihanı yaratmıştır. İnsan nasıl kendini görmek için aynaya bakarsa, Allah da kendi güzelliğini görmek ve göstermek için, ayna durumunda, âlemi meydana getirmiştir. Âlem, Allah’ın kendini gösterdiği aynadır. Öyle bir ayna ki içinde âlem var, her şey var, ama bu varlık yokluktan ibaret, sadece bir görüntü; gerçek gibi görünüyor fakat gerçekliği yok. Allah’tan başka mevcut yoktur. Tek ve gerçek varlık Allah’tır. Kâinatta gördüğümüz ve var zannettiğimiz eşyanın, aynadaki görüntünün bir cisminin bulunmaması gibi, gerçek ve kendine mahsus bir varlığı yoktur; Tanrı’nın birer şekilde

görüntüsünden ibarettir.

Kâinatta, bu âlem aynasında vahdetle (asıl varlık) kesret (görüntü) yan yana görünür.

Tâbdan âyîne-i cûda Gâlib görünür
Lâleler peyker-i hurşid ile yan-be-yan G.289-3

Kesret, bazen vahdeti örten perdedir, bazen de onun göstergesidir.

Sırma püskülleridir târı nigâh-ı ‘uşşâk
Sebz-pûşide-i mir’at-ı tahayyüldür zülf G.188-3

Gâhî ikrâr eyleyüp gâhî dönüp inkârdan
‘Aksini seyreylerim âyîne de dîvârdan

Gerçi bu sûretle pinhân eylerim âgyârdan
Gizlesem de âşikâr etsem de cânımsın benim Ş. I-4

Allah âlemde isim ve sıfatlarıyla tecellî etmiştir. İsim ve sıfatlarını âlemde belirtmiş, göstermiştir. Vahdet (birlik), kesret (çokluk) halinde belirmiştir. Allah’ın isim ve sıfatlarıyla onların zıtları âlem aynasında birlikte görünürler. Her şey zıddıyla belli olur. Çirkin olmadan güzel; yokluk olmadan varlık; açlık hissi, yeme ihtiyacı olmadan rızık vericilik; affedilecek günahkâr olmadan rahm edicilik; verilecek muhtaçlar olmadan cömertlik kavramlarının belirmesi mümkün değildir. Birincileri kesretin, ikincileri vahdetin sıfatlarıdır. Vahdet kesreti meydana getirir; kesret vahdeti gösterir, belli eder; karşılıklı aynalardır, birbirini aksettirirler.

Bu nesnelere âleminin çokluk, zıtlık ve çelişmeler şeklinde belirmesi, vahdetin kavranması ve anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu duruma Mevlânâ, Mesnevi’de bir ayna temsiliyle örnek verir. Birisinin, Hz.Yusuf’u ziyarete giderken ona, hediye olarak ayna götürdüğü ve “Senin güzelliğine layık bir şey bulamadım; aynaya bakıp kendi güzelliğini gördükçe beni de hatırlarsın” dediği anlatıldıktan sonra Mevlânâ şunları söylüyor. “Varlığın aynası nedir? Yokluk. Varlık yoklukta görülebilir; zenginler yoksula cömertlikte bulunabilirler. Bir yerde yokluk, noksan var mı, orası, bütün sanatların hünerlerin aynasıdır. Elbise biçilmiş dikilmiş olursa terzinin hüneri nasıl görünür? Marangoz ağaçları yontup birleştirmeli ki bir iş yapmış olsun. Bakırın horluğu, bayağılığı meydana olmazsa kimya nasıl görünür? Noksanlar olgunluğun aynasıdır; o horluk üstünlüğün, ululuğun aynasıdır. Gerçekten de zıddı meydana çıkaran onun zıddı olan şeydir. Kendi noksanını gören olgunlaşmaya on atla koşar.” (Gölpınarlı, 1989,c.I:533-535)

Mesnevi’de, temiz, saf, parlak aynanın gerçeği aksettirdiğine, her şeyi, güzeli-çirkinini, iyiyi-kötüyü, noksanı-olgunu, olduğu gibi gösterdiğine dair başka hikâyeler de

vardır. Bunlardan ikisi şöyledir. “Güzeli çirkinleştirebilir miyim? Rab değilim ya; çirkinde de bir aynayım ben, güzele de. Hintli, bu, adamı kara yüzlü gösteriyor diye dertlere düştü de aynayı kırdı. Ayna dedi ki: Suç benim değil, benim yüzümü cilalayana kabahat bul.” (Gölpınarlı, 1989,c.II: 386) “Düşte çirkin şeyler görüyor, onlardan ürküp kaçıyordun; oysa ki gördüklerin senin halindi, senin yaptıklarındı. Hani kendi yüzünü aynada çirkin görüp aynaya tüküren zenci gibi. Sen demişti, ne de çirkinmişsin, layığın budur ancak. Ayna da, a kör aşağılık kişi demişti, bende gördüğün çirkinlik senin çirkinliğin. Sen kendi çirkin yüzünü kirletmekte; bu pislik bana bulaşmaz; çünkü apaydınım ben” (Gölpınarlı, 1989,c.I: 551)

Her tarafı aynadan yapılmış bir eve benzeyen bu âlemde misafir, yani bu aynada geçici bir görüntü olan insan, hangi yöne baksa sevgilinin, Allah’ın tecellilerini görecektir. Sevgilinin güzelliğini bütün yönleriyle görmenin zevki kişiyi hayrete düşürür; ondan başka bir şey göremez ve konuşamaz.

Ağyârla gavgâya komaz hayret-i didâr
Kim hâne-i âyînedede mihmân edemez bahs

G.45-3

Bu beyit, “Tanrı âdem suretinde tecelli etmiştir. Bu aynadan yapılmış evde insan, her yönde kendi görüntüsüyle karşılaşır; yabancı bir şey ve konuşabileceği başka kişi göremez.” anlamında da düşünülmelidir.

Aynada meydana gelen görüntü, nitelik olarak görüntüyü meydana getiren şeye benzer; fakat maddesel olarak ondan farklıdır. Tasavvufta, Allah’ın görüntüsü olması bakımından âlem, güneşin düz bir su yüzeyinde (aynada) yansıyan hayaline (imgesine) benzetilmiştir. Bu aksi, bu imgeyi görmekle güneşin varlığı hakkında bilgiye sahip oluruz; ama görüntü ile görüntünün kaynağı birbirinden tamamen farklıdır. Çünkü kaynak vücuda sahiptir, vardır; ama görüntü sadece bir hayal. Bu hayali, imgeyi hissetmek, sezmek yeterlidir. Asıl ve mutlak varlığı görmek zaten mümkün değildir.

Lezzet-i didâr bes sohbet-i dildârdan
Hâne-i âyînedede seyr-i mihmân galat

G.175-2

Kesret, yokluk aynasında, yani âlemde, eşyada, visal cennetine, vahdete açılan pencereler vardır. Bu beyitte ayna sözleri gönül manasına da düşünülebilir.

O gonca-dehen teveccüh ederse şerm ede gülşen âyîneden
Küşâde olur behişt-i visâle bir nice revzen âyîneden

G 282-8

İlahî aşk ile gönlü dolu olan kişinin gözünden Allah’tan gayri olan eşya, görüntüler, hatta kendisi bile kaybolur. Aşık kesret aynasına baktıkça sevgilisini görür. Aynaya baktığında, kendi görüntüsünü sevgilinin görüntüsü olarak görür. Bu rubâi, âyîne

sözcüğüne gerçek manada ayna, âlem, insanın kendisi ve gönlü anlamları verilerek yorumlanabilir.

Bir rütbede aldı beni ‘aşk-ı dildâr
Mahv oldu hayal ü nazarımdan ağıyâr
Bir yerde bu efkâr ile kendim bulamam
Âyîneye baksam görünür sûret-i yâr

R. 45

Aynada akis ters meydana gelir; görüntüyü meydana getirenin sağı, görüntünün soludur. Bu durum insanı şaşırır; hayrete düşürür. Alem aynasında (görüntüde) kesrette vahdeti gören, mahlukta Hâlık’ı fark eden yahut gönül aynasında Allah’ın tecellisine mahzar olan hayrete düşer; vahdet zevki ile kendinden geçer; aynadaki görüntü gibi tersine döner. Aks kelimesi, görüntü anlamının yanında terslik de ifade eder.

‘Aks eylese âyîneye hat çep görünür hep
Bu sâde dilâne hüner ağreb görünür hep
Zevk-ı vahdet ile Gâlib gidicek kendüden
‘Aks-i âyîne gibi rû-be-kafâ geldi bana

G.29-1

G.9-9

AYNA-GÖNÜL

Gönül (kalp, yürek, sine) tasavvufta çok önemli yer tutar. Tasavvufî hayatın merkezi kalptir. İç duyulara bağlı bütün faaliyetler gönülde meydana gelir. Gönül, tasavvufî bilginin, marifet ve irfanın kaynağı; keşif ve ilhamın meydana geldiği yerdir. Kalp tecellî aynasıdır. Allah isim ve sıfatlarıyla gönülde tecellî eder. Galib’in “gönül” redifli iki, ayrıca “gönlüm” redifli iki, “kalbimdir” redifli iki gazeli var. Bunlardan birkaç beyit seçip gönül hakkındaki düşüncesini anlamaya çalışalım.

Bu beyitte şair, gönlü cisminin Tûr’una (vücuda) düşen tecellî ışığına, kendisini o tecellî ile hayran ve suskun olan Mûsâ’ya benzetiyor. Ayrıca gönül aşk sırrını bilen ve anlatandır.

Tûr-ı cisme şu’le-i şem’-i tecellâdır gönül
Ben hamûş olsam da râz-ı ‘aşkı gûyâdır gönül

G.228-1

Gönül, sevgilinin cemâl sıfatının tecellîsi ile başka âlem bulmuş, hem cihanı aydınlatan güneş, hem de ancak güneş ışığında görülebilen zerre olmuştur. Güneşe ve âleme nispetle zerre olan gönül, Tanrı tecellîsi sonucunda, ışığı âleme şamil bir güneş haline gelmiştir.

Başka ‘âlem bulmuş ol mihr-i cemâl-i yârdan
Zerredir hem âftâb-ı ‘âlem-ârâdır gönül

G.228-4

Kalp Allah'ın evidir; âlemlere sığmayan Tanrı insanın kalbine sığmıştır. Dünyalara sığmayan Allah bir gönle sığarsa o gönül yere göğe sığmaz. Yıldırımlar yuvası olan gönül, göklere, kâinata sığmayan bir tecellîdir.

Bir şu'lesi var ki şem'-i cânın
Fânûsuna sığmaz âsmânın
Bu sîne-i bark-âşiyânın
Sînâ dahi görmemiş nişânın
Efruchte-i 'inayetindir

Tard III-2

Gönül için yakınlık-uzaklık kavramı yoktur, onun menzilinin son noktası vahdetdir. Gönül doğu ile batıyı birleştiren ankadır.

Menzil-i muntehâ-yı vahdetdir
Kurb u bu'de ırağdır gönlüm

G.257-2

Murg-ı 'ankâ-yı Kâf-ı dîğerdır
Şark u garba ırağdır gönlüm

G.258-2

Ayna, karşısındaki cismi olduğu gibi gösterir. Ayna karşısına geleni içine alır, aksettirir. Bu özelliği ile ayna şahittir; gördüğünü olduğu gibi aksettirendir. Gönül saf aynadır; bu yüzlerce nakşı olan âleme bakarken neye dönük olursa onun rengini alır.

Ol eder seyrini bu hâne-i sad-nakşın kim
Sâf âyîne gibi gördüğü renge boyanır

G.95-5

Rengine bakma safâ-yı meşreb-i mir'ât-ı dil
Rûz-ı Hızır-âsâ eder endâm-ı ser-sebzânı sebz

G.131-8

Tecellî, görünmeyenin gönülde görünür hale gelmesidir; gaybın zahir olmasıdır. Kalp, aşkın heyecanı ve coşkusu ile İlahî âlemin sırlarının belirdiği aynadır. Tanrı mü'minin gönlünde tecellî ederse, gayb âleminin, Cebrail'in dahi bilemediği sırları ayan olur.

Kalbim ol âyîne-i vahy-i irtisâm-ı 'aşk kim
Tûtî-i Cibrîlî dest-âmûz-ı râz eyler bana

G.5-3

“Periler” güzellikleri ve sırları; damıtmayla elde edilen “arak” saflığı ifade eder. Nasıl saf arak dolu billur şişeye ışık vurduğunda rengarenk parıltılı bir görüntü meydana gelirse, Tanrı gönül aynasında tecellî edince gönül, İlahî nurların, sırların, güzelliklerin kaynağı haline gelir.

Çeşme-sâr etdi perilerle çü mînâ-yı 'arak
O mehin bu gece âyîneye düşdü nazarı

G.344-9

Tecellî meydana gelince gönül, güneşin yansıdığı ayna gibi nur ile dolar.

Nûr-ı şems-i bâdeye mir'ât-ı câm etdin beni
Kalmadı noksanım ey meh-rû tamâm etdin beni G.342-1

Sevgili, aşğın gönül aynasına bakınca, orada güneş gibi doğar. Aşık gönlündeki bu güneşten başka hiçbir şey göremez; görmek istemez.

Yek nazarda kıldın ey yüzü gül
Âyînemi âfitâbe-i mül
Geçti bana neş'e-i tegâfûl
Hem eyle hem eyleme tenezzül
Dil hânesi cây-ı 'işretindür Tard.III-1

Kadeh aynasında sevgilinin yüzünün aksi görünürse, aşık içmeden sarhoş olur. Aşğın gönlünde sevgili tecellî ederse, sonuçtaki hâl baştan ortaya çıkar; ezeldeki ve encamdaki vuslat neşesi belirir. Bu heyecan ve neşe, coşku ve nur dalgaları halinde dizi dizi gönle dolar.

'Aks-i rûyun görüne âyîne-i sâğarda
Devr-i evvelden olur neş'e-i encâm bedid G.57-7
Eyledim âyînemi deryâ-yı nûr
Mevc-i safâ sanki saf-ı mâhtâb G.20-13

Gönül ve kalp, Allah'ın tecellî ettiği ve sevgilinin görüntüsünün bulunduğu aynadır; bunun için daima temiz olmalıdır. Bu aynada toz, pas bulunmamalı; Hak'tan başka şeyler yansımamalıdır. Gönül aynası aşk ıstırapı ile temizlenir. Durgun, dalgasız denizin güneşin görüntüsünü yansıtması gibi aşıksız, heyecansız, ıstırapsız kalan gönül de ikilikten kurtulamaz.

Mihre isbat-ı şerik eyler sükûn-ı bahr-ı sâf
İztrâb âyîne-i didâr-ı vahdetdür bana G.2-4

Metal aynalar özel bir toz ile parlatılır; gönül aynası da kederle cilalanır, saflaşır.

Âyîne-veş gubârı cilâ bil safâ gözet
Ser-tâ be-pây dîde olup tûtiyâ gözet G.32-1

Gönül aynası kesreti yok etmekle saflaşır. Kesret, aynada pas ve tozdur. Saflık, temizlik, pastan, tozdan arınma aynasının kaynağı, kendini yok etme, yok farz etme ve tevazudur. Kendini yok etme ve tevazu ile kesretten temizlenilir. Vahdet ve vuslat aynasını paslandıran kesrete, dünyaya, dünya nimetlerine olan ilgidir.

'Ayn-ı mir'at-ı safâ 'âlem-i mahviyyetdir
Sûret-i ehl-i fenâ mahrem-i mahviyyetdir Müf. 19

Jeng-dâr-ı hatt eden âyîne-i ruhsârın
Pîç-tâb-ı nefesimdir eser-i âhimdir G.92-2

Gönül aynası saf olursa sevgilinin görüntüsü, sûreti, isim ve sıfatları ona aksedebilir.

Sâf kıl âyîneni kâbil-i ‘aks-i suver et
Hele bir cem’-i havâs eyle de Gâlib nazar et Terci VIII 6-3

Beşerî aşkın hallerini ifade eden sözler, mazmun olarak tasavvufî aşkın hallerini ifade için de kullanılmıştır. Aşağıdaki beyitlerde sevgili (Tanrı) ve sıfatları yerine “mâh, sîne-i bilûr, hod-perest, dil-şiken, tıfl-ı ziyân-kâr, Yûsuf-pîrehenler, peri,” denilmiştir.

Kesretle meşgul olan, dünya dertlerinden, gailelerinden, bağlarından kurtulamamış, paslı, tozlu, yada parçalanmış, kesrete düşmüş gönül aynasına sevgili bakmaz; tecellî meydana gelmez.

Bir kerre de mir’ât-ı dil-i zâre nigâh et
Ey mâh eger rağbetin ağıyâre değilse G.324-3

Olmaz bedîd âyîne-i câm-ı Cemde hiç
Ol sîne-i bilûr ne ‘âlemedir ‘aceb G.26-2

“Devamlı aynalara bakıp kendi güzelliğini seyreden sevgilim, bir de benim kırdığın gönül aynamı al bak, kendinin gönül kıran bir sevgili olduğunu gör.” Şair gönlünün kırık olduğunu söylüyor. Kırık aynada görüntü bütün halde meydana gelmez; onda vahdet kesret halinde görünür. Kesrete (çokluğa) düşmüş gönül kırık ayna gibidir, ona Tanrı bakmaz, tecelli etmez. Vahdetin olmadığı yerde kesret vardır. Şairin gönlüne Tanrı tecellî etmediği için gönlü kırıktır.

Hod-perestim ele al âyîne-i kalbimi bak
Dil-şiken tıfl-ı ziyân-kâr değilsin de nedin G.276-4

Âyîne-i derûni şikest etme ey peri
Terk eyleme gönülleri gözden nihân isen G.209-6

İçinde görüntü olmayan ayna, hiçbir şey görmeyen kör göz gibidir. Tanrı görüntüsü bulunmayan gönlünü şair, Ya’kûb’un Yusuf’u göremediği için kör olan gözüne benzetmiştir. Ya’kûb, “madem Yusuf’u görmüyorum başka hiçbir şey görmemeliyim” düşüncesiyle kör olmuş; sonra Yusuf’un gömleği, kokusu, bir belirtisi ile gözleri yeniden açılmıştır. Allah’ı göremeyen gönül gözü başka şeyleri görse de kör sayılır.

O Yûsuf-pîrehenler hayf kim pinhân olup dilden
Bu mir’âtü’s-safâyı çeşm-i Ya’kûb eylemişlerdir G.68-2

Bu beyitte “mir’ât” gönül manasına kullanılmamıştır. “Mir’ât-ı hüsn” terkihi, aşığın gönlünde beliren Tanrı tecellîsi anlamındadır. Gönül Allah’ın tecellî-gâhıdır.

Ancak, Allah her gönle hemen tecellî etmez; aşğın gönlünü temizlemek için çok gayret etmesini ve kesretten kurtulmasını bekler.

Âh eylesün deyü nefes-i vâ-pesîne dek
Mir'ât-ı hüsnün 'âşika âheste gösterür

G.80-6

AYNA- İNSAN, İNSAN-I KÂMİL

“Allah’ın halifesi olan insan, Allah’ın zat, sıfat ve fiillerinin en mükemmel şekliyle tecelli ettiği varlıktır.” (Kara, 1990: 142) İnsan Allah’ın eksiksiz bir görüntüsü ve O’nu gösteren mükemmel bir aynadır. “Âlemde bulunan her şeyin insanda da bir örneği vardır. Allah kendisinde bulunan bütün isimlerden bir pay da insana vermiştir. O, isimlerini insanda göstererek insan vasıtasıyla âlemde görünmüştür. Yani toptan âlem, Allah’ın isim ve sıfatlarının tümü olduğu gibi insan da kâinatın bir küçük nüshası olarak Allah’ın bütün isim ve sıfatlarının yekûnudur. Onun için Hz. Peygamber “Allah âdemi kendi suretinde yarattı.” demiştir. İnsanda bütün Tanrı isimleri zuhur ettiğinden insan, gökte değil dünyada halife olmuştur.” (Ateş,1972: 88) Allah’ın isim ve sıfatları diğer varlıklarda, âlemde ayrıntılı, fakat dağınık bir şekilde bulunduğu halde, insanda öz, fakat tam olarak toplanmıştır. Âlemde olan her şey insanda da vardır. İnsan görünüşü bakımından âlem-i asgar, iç dünyası, gönlü bakımından âlem-i ekberdir. (Levend, 1980: 20-21)

Şeyh Galib’in bu beyti, Hz. Ali’nin “Sen kendini küçük bir varlık zannedersin, halbuki en büyük âlem sende gizlidir.” sözünün manzum söylenişi gibidir.

Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen

Terci VIII 1-4

Bu beyit terci-bendin tekrar beytidir. Manzume gönle hitapla başlıyor. Gönül, insanın ruhî faaliyetlerinin merkezidir. Tasavvuf, bedeni, fizikî varlığı yok farz edip, ruhu ve gönlü esas alan bir düşünüş ve yaşayış şeklidir. Âlemin özü ve âlemlerin gözünün bebeği olan “âdem” aynı zamanda gönüldür, ruhtur, cândır. Bu terci-bendin ilk üç beytini de yazarsak “insan” ile “gönül” kavramlarının birleştiği görülecektir.

Ey dil ey dil neye bu rütbede pür-ğamsın sen
Gerçi vîrâne isen genc-i mutalsamsın sen

Secde-fermâ-yı melek zât-ı mükerremsin sen
Bildğin gibi değil cümleden akvemsin sen

Rûhsun nefha-i Cibrîl ile tev’emsin sen
Sırr-ı Haksın mesel-i ‘îsî-i Meryemsin sen

Terci VIII 1-1,2,3

Ayna karşısına geleni içine alır, aksettirir; ayna yaptığı bu işten habersizdir; ona bakan kendini görür. İnsan da Allah’ın isim ve sıfatlarını aksettiren bir ayna olduğundan habersizdir. İnsan Tanrı’nın tüm tecellisi olduğunun farkında değil.

Mir'atınız ol mâh-ı perî-sûretin ammâ
Gam-hânemize gelse dahi bî-haberiz biz G.130-4

Âlem bir görüntüdür, hayaldir, rüyadır. Gaflet hayalini ve rüyasını gören âlem sanır. Allah insanı kendi sûretinde yaratmıştır; insan-ı kâmil Allah'ın sûretidir. Bu âlem aynası içinde Tanrı'nın sûretini gören de âdem sanır. İnsan, kendisinin Tanrı'nın sûreti olduğunun farkında değildir.

H'âb u hayâl-i gafleti 'âlem sanur gören
Mir'ât içinde sûreti âdem sanur gören G.277-1

İnsan, istiridyenin içindeki inci gibi, ezelde Tanrı ile beraber ve iç içe iken O'ndan ayrılıp dünyaya gelerek, avare olup kesrete karışmıştır.

Niçün âvâre kıldın gevher-i galtânın olmuşken
Gönül âyînesinde bir gubârım varsa sendendir G.87-8

Sofiler insanı üç kısma ayırırlar; ilki son mertebeye varan insan-ı kâmiller, ikincisi tarikata yeni girmiş salıklar ve zühd aşamasında kalanlar, üçüncüsü dalâlette bulunanlar. (Levend, 1980: 22) "Allah derece derece inerek varlıklar halinde görünmüş, mertebeleri meydana getirmiştir. Son mertebe olan insan yükseldiği ve bütün mertebeler kendinde görüldüğü zaman insan-ı kâmil olur. Bu en yüksek çıkış ve yayılış Peygamber Efendimizde olmuştur." (Ateş,1972: .88)

Peygamber Efendimiz en üst derecede insan-ı kâmidir. Çünkü O, ilk tecellî, Zât'ın tecellisidir. "Beni gören Hak'ı görmüş olur." hadisi de bunu ifade eder.

Ey hazret-i hâdî-i sübül fahr-ı Rusül
Âyîne-i ihsân-ı ezel mazhar-ı kül
Şâyân değilim gülşen-i na'ta ammâ
Eyle kereminden beni gûyâ bülbül R. 2

Hız. Âdem'den başlayarak bütün peygamberler Nûr-ı Muhammedî'yi taşımışlardır; onlar da insan-ı kâmidirler. İnsanlar da cehd ile kemâle erebilirler. Çünkü insan âlemlerin özüdür. Allah, bütün isim, sıfat ve fiilleriyle insanda tecellî etmiştir; Allah insanı kendi sûretinde yaratmıştır. Mevlânâ insan-ı kâmil ve mürşid-i kâmidir.

Âyînemiz âyîne-i pür-ma'nâdır
Tasvîr-i kün-i dâ'ire-i a'lâdır
Benzer bu semâ'a devr-i esmâ vü sıfat
Mevlâ değil ise 'aynı Mevlânâdır R. 17

Kâmil insan, Mevlânâ, güneştir; onun karşısında bir ayna gibi duran, ondan feyiz alan kişi de bir güneş olur, ışığı cihanı doldurur.

Mukabil-i âftâb olanın ziyâsı cihâna şâmil olur
Ki rütbe-i Şems-i dine konur ‘alâmet-i rüşen âyineden G.282-8

Bu beyitler Mevlânâ methinde söylenen bir terci-bentten alınmıştır. Allah’ın, O’nda, insan-ı kâmilde zât ve sıfat olarak tecellî ettiğini ifade etmektedir.

Ey rûh-ı pâkinde ‘ıyân nûr-ı zât
Sinesi âyîne-i vech-i sıfât
Pertev-i hüsnünde nümâyân tamâm
Sırr-ı Hudâ mâ-hasad-ı kâ’inât Terci.I 1-1,2

Mevlânâ’nın gönlünde İlahî tecellî, yüzünde hayret makamının sırları belirir; bu feyizden istifade için, gönlünden O’nun gönlüne pencere açmalısın.

Nakş-ı Çînî olur âyîne-i Rûmî’de ‘ıyân
Aça gör revzen-i cân gönülden gönüle G.311-4

Sırrımı keşfetmek için hayretin
Kıl nazar âyîne-i ruhsârına Terci.I 5-4

İnsan-ı kâmil, İlahî tecellî sebebiyle bütün hakikatlerin sahibidir. O Allah’ın gözü ile bakar. (Kara, 1990: 146) Kâmil insan, cihana yukarıdan bakar ve bütün nizamı bir arada görür. İnsan, birbirinden ayrılmış gibi görünen parçaları, âlemi, kesreti bütün olarak göremediği için, bilgileri, kanaatleri de farklı farklı olur (Mutahharî,1997: 105). Körlerin fili tarif etmeleri gibi; her biri filin neresine dokunduysa ona göre tarif etmişlerdir. Cemâl-i mutlak’ın tecellîsi olan bir güzelin yüzünün perde ile kapatıldığını, sadece dişlerinin görüldüğünü düşünün; bu dişlerin bir kuru kafaya ait olduğu kanaati de doğabilir. Oysa kâmil insan, gönül gözüyle altı yönü birden görür; insan-ı kâmilin gönlü “âyîne-i şeş-cihet, âyîne-i şeş-sû” dur. İnsan-ı kâmil, olağanüstü, yahut akıl ötesi idrâk düzeyine ulaşan kimsedir. Kâmil insanın görüşü de kâmildir.Yukarıdan bakan tam görür; câm-ı Cem gibi, âyîne-i İskender gibi; tüm savaş alanını haritada görmek gibi; uydudan bakmak gibi. Ama insan-ı kâmilin görüşü bunlardan daha geniş ve daha tamdır. O, gayb âlemleri de dahil, on sekiz bin âlemi, İlahî nizamın tümünü bütün halinde görür. Bu görüşte bir eksiklik, bir kusur olmadığı gibi, gördüğü nizamın da noksanı, hatası yoktur.

O Aristo-yı hayâlim ki cihan
Seyr-gâh-ı rasad-ı kalbimdir G.91-4

Anlar ki nice ‘âdeti hark eylediler
‘İrfanla ‘ayn-ı cem’i fark eylediler
Seyr et bu tecellî ne kıyâmetdir ki
Âyîne-i dilde garbı şark eylediler R.35

Cemşid’in bir kadehi varmış; ona bakınca dünyayı görürmüş. İnsanın gönlü bu kadehe ve İskender’in uzağı gösteren aynasına benzetilir. İnsan kendi içinin, ruhunun

derinliklerine inebilirse, gönül gözünden bütün âlemi görebilir. Bu beyitteki “âyîne-i ‘âlem-nümâ” hem insan-ı kâmilin gönlü, hem de mürşid-i kâmil olarak düşünülebilir.

Gören âyîne-i ‘âlem-nümâyı câm-ı billûrı
Eder mi zîb-i meclis Çîni-i mûdâr-ı fağfûrı G.366-1

Alem bir ayna gibidir. İnsan-ı kâmil bu aynanın cilasıdır. İbn Arabî’ye göre, alem önce ruhsuz bir karaltı şeklindeydi. Cilasız bir ayna idi. Bu aynayı cilalamak gerekti; Âdem yaratıldı. (Kara,1990: 142) Ama yine de kalp gözü kapalı olanlar, bu aynaya baktıklarında karaltı görürler.

H’âbîde-nigehler ne bilür cezbe-i hüsnî
A’mâ gibi mir’âta bakup târ görürler G.88-2

AYNA- MÜ’MİN

“Mü’min mü’minin aynasıdır.” Bu hadisi değişik şekillerde yorumlamışlardır; bunlardan biri sosyal ahlak yaklaşımıdır. İnsan, kendi kusur ve hatalarını göremez; kendinde olan kin, sitem, garaz, kıskançlık, bencillik, kibir gibi kötü huy ve davranışlarından kendisi rahatsız olmaz; belki farkında dahi olmaz. Ama bunları başkalarından gördüğü zaman rahatsız olur. Bu kötü huy ve davranışların zararlı ve yanlış olduğunu fark eder. Bu bakımdan mümin mümine kusur ve hatalarını uygun bir dille söyleyerek yada göstererek ona ayna görevi yapabilir. Tasavvufî yönden ise, irşat, ceht ve keşifte ayna durumunda olma hali; ayrıca “mü’min” in Allah’ın isimlerinden olması nedeniyle mistik yaklaşımlardır. Mevlânâ, Fihî mâ-fih’te “ Peygamber inanan inananın aynasıdır dedi. Kâfir kâfirin aynasıdır demedi. Ama bu kâfirin aynası yok demek değildir; onun da aynası vardır, ama aynasından haberi yoktur.” Buyurur. Mümin aynı zamanda Tanrı adlarındandır. Bu bakımdan hadis, gerçek olarak inanan, inancından ibaret olan kişi, Tanrı sıfatlarının aynasıdır anlamına da gelebilir. (Gölpınarlı, 1989, c.1: 301) Bu durumda Allah da aynadır, insan da. İnsan Hakk’ın aynasına baktığında kendi görüntüsünü görür. Allah da kendi kendisini insanda seyredir. Mantıku’t-tayr’daki temel düşünce de budur. Tanrı’yı arayan kuşlardan ancak otuz Sîmurg’a ulaşırlar; bu otuz kuş, sıfat ve sûret olarak Sîmurg’da kendilerini, kendilerinde de onu görürler. Yüz kuş ulaşırdı hepsi de aynı hali göreceklerdi.

Allah, kendini kalp aynasında temaşa eder; mümin de Hakk’ı kendi kalp aynasında seyredir. Mümin adıyla sevgili (Tanrı) ve mümin olan aşık, birbirine görüntüsü akseden karşılıklı iki aynadır. Öyle yakın iki ayna ki birbirinin nefesinden aynalar buğulanıp görüntü kaybolabilir.

Yârın âyinesi dildir dilin âyinesi yâr
Olmasın âyîne tekdîr nefesden nefese G.310-9

Mümin adıyla Allah ve mümin olan aşık mukabil aynalar olmakla beraber, bu iki aynada da görünen insanın kendi görüntüsüdür. Allah'ın zatını görmek mümkün değildir. Tanrı insan sûretinde görünür. Ayna bir vücuda sahiptir; oysa aynadaki aksin kendine mahsus bir varlığı yoktur. Ama aynada kendini seyreden insan kendi görüntüsünü görür, fakat aynayı göremez; adeta varlığı olmayan görüntü, var olan aynayı gizler.

Mir'âta girdi 'aks gibi mahv olup gönül
Hayretdeyim ki sûret-i dildârı görmedik G.213-5

Müminlerin gönülleri mukabil aynalardır; birbirlerinin görüntüsünü yansıtırlar. Bunda bir mukabele ortamında karşılıklı gönüllerin feyizlenmesi de düşünülebilir.

Almada vermede mir'ât-ı mukâbil gibidir
Keşf olur sırr-ı 'azîzân gönülden gönüle G.311-5

Erbâb-ı safâya eyle kalbin me'nûs
Tâ keşf ola sırr-ı ittihâd-ı nüfûs
Mir'ât ile mir'âtı mukâbil tutsan
Birbirine hem 'akis olur hem ma'kûs R. 26

Misafîr, ev halkının saygı gösterdiği konuk manasında olan "mihmân" bu beyitte aynadaki görüntü anlamındadır.

Görünür sûret-i cânân gönülden gönüle
Geçer âyineye mihmân gönülden gönüle G.311-1

AYNA-HAYRET

Galib'in şiirlerinde birçok yerde ayna, hayret sözü ve hayran kavramıyla birlikte geçer. Tasavvufta hayret veya hayranlık Allah'ın yaratıcılığına, hikmetine karşı duyulan en son duygu mertebesidir ki ifadeye sığmaz. Orada ancak susulur ve o hal yaşanır. (Kurnaz: 100) Mevlânâ'nın gazellerinde, genellikle son beyitlerde "sus" anlamına gelen sözler kullanması bundandır.

Hayret, aklın fonksiyonunu yitirdiği bir makamdır. Akıl insanı dünyaya bağlar; hayret hâlinde dünya ile ilgi kesilir. Aşkın coşkusu ile, İlahî âlemin keşif ve müşahedesi ile gönülde tecellî meydana gelince akıl hayrete düşer; aşkın ve tecellînin merkezi olan gönül ise bu halin zevki, sefası ve nuruyla dolar. Hayranlık, hayret makamındayken İlahî âlemi seyretme ile meydana gelen hâldir. Allah'ın isimlerindeki yüceliği, sıfatlarındaki lütuf ve güzelliği, sanatındaki mükemmelliği ve kudreti anlamının ve görmenin verdiği şaşkınlık ile kendinden geçmedir. Hayranlık ve hayret dünya ile ilginin kesildiği, zaman ve mekânın farkında olunmadığı hâldir. Hayranlık ve hayret, Hz. Musa'nın Tûr'da

yaşadığı hâldir; Züleyha'yı kınayan kadınların, Yûsuf'u görünce meyve yerine ellerini kestikleri anda düştükleri hâldir. Zaten tasavvufî hayatın aşk ve gönülle ilgili olan kısmı tamamen bir hâlet-i rûhiyedir.

Hayret sözüyle bazı beyitlerde, âlem-i ervahta Allah'ın cemali karşısında ruhların düştüğü hayranlık hâline telmih yapılmaktadır. Çoğu söyleyişlerde de aşkın coşkunuğu ile beliren ruh ve vecd haline işaret edilmektedir.

“Hararetiyle kalbini yakan aşktan ve onun hâllerinden âh” eden Mevlânâ'nın bu beyti, Gâlib'in divanında bir terci-bendin tekrar edilen beytidir.

Âh mine'l-‘aşk ve hâlâtihi
Ahraka kalbî bi-harârâtihi Terci I-8

Hayrete düşen akıldır. “Mir'ât-ı hüsne”, akli şaşkına çeviren, hayrete düşüren güzelliğe, akıl gözüyle değil, aşkla, gönül gözüyle bakmak gerekir.

Girdâb-ı fikre dalma tehî sırrı var anın
Mir'ât-ı hüsne eyleme hayret-nümâ nazar. G.86-4

Hayret hali aynaya benzetilir. Ayna hareketsiz, donmuş su gibi, neyi gördüğünün, neyi aksettirdiğinin farkında olmadan bakar. Akla ve sinir sistemine bağlı duyularını kaybetmiş, hayret halindeki kişi gibi, aynanın da duyuları yoktur.

Hem-dem iken her dem o meh-tal'ata
Mahrem iken meclis-i ünsiyete
Âyine-veş şimdi düşüp hayrete
'Akl ile bigâneyim âh âh âh Ş. VIII-2

Aşk okyanusunun dalgalanmalarını akıl kavrayamaz; İskender, Aristo'nun icat ettiği ayna ile denize bakacağına, aşk gemisinin üstüne gönül aynasından yelken açıp denize açılmalıydı.

Bu kulzüm-i 'aşkın eyleyemezdi 'akl ihâtâ mevcelerini
Sikender açaydı keşf-i câm üstüne yelken âyineden G.282-5

Hayret beğenidir; Tanrı'nın sanatkârlığının kudretini, eserinde Cemâl sıfatını seziştir. Bu beğeni ve sezgi kalp aynasının cilasıdır. Ama, akıl ile yaratılışın sırrını kavramaya çalışmak, o aynanın parlaklığına, saflığına hâle verir.

Hayret fûrûğ-ı sûret-i mir'ât-ı kalbdır
Tefîş-i sırr-ı halk safâya hâle verir. G.106-4

Kesret, Tanrı'nın isim ve sıfatlarının aynasıdır. Buna hayretle baktıkça aşk artar, gönül cilalanır. Aşk ile cilalanmış gönül, parça parça edilse, o parçalarla aşkı çoğalır, kesrete düşüp tozlanmadıkça, tecellinin, sevgiliyle görüşmenin hayretini devamlı yaşar.

Pâre pâre etseler âyîne-âsâ cismimi
Şevkim artar hayret-i didârdan kılmam ferâğ G.186-3

Gelip giden hayret hâlinin cilâsıyla gönül saf kılınmalı ki fenâ haline geçilebilsin.

Sâf kıl âyîne-i sîneni nîk ü bedden
Tab‘a âmed-şud eden sûret-i hayret de geçer G.128-5

Biz sade-veş eyledik âyîne-i tab‘ı celf
Âşinâ-yı hayretiz vahdet müsellemdir bize G.312-3

Hayret, gönülde aşk coşkusunun artmasıdır. Sofilerde manevi hâl ve hayret bazen o derece derin sırlarla örtülü olur ki tecellî eden ile tecellî edilen yer birbirine karıştırılır. Bu durum varlıkla aynadaki görüntünün karıştırılmasına benzer. (Kara, 1990: 148)

Mir‘âta girdi ‘aks gibi mahv olup gönül
Hayretdeyim ki sûret-i dildârı görmedik G.213-5

Aynanın hayret sözüyle birlikte kullanılmasının bir nedeni de teşhis ile, aynaya, hayranlık vasfının yakıştırılmasıdır. Ayna da hareketsiz, donmuş su gibi, kendinden geçmiş, baygın insan gibi, neyi gördüğünün, neyi aksettirdiğinin farkında olmadan bakar. Akla ve sinir sistemine bağlı duyularını kaybetmiş, hayret halindeki kişi gibi, aynanın da duyuları yoktur.

Gencînen olsam vîrân edersin
Âyînen olsam hayrân edersin G.270-1

Sözi ağıyâre imiş hayf ol tûfî-i cân-bahşın
Benim âyîne-veş mebhût u hayrân olduğum kaldı G.356-2

Cûybâr-ı bâğ-ı hüsnündür benim giryânlığım
Sanma ki âyîne-veş bî-hûdedir hayrânlığım
Gerdiş-i çeşmimden idrâk eyle sergerdânlığım
Devr eden hâtırda hep fikr-i visâlidir senin Ş. II-3

SONUÇ

Ayna Türk dilinde ve edebiyatında, birçok kavramın sembolü olarak kullanılmaktadır. Tasavvuf düşüncesinde tecellî, vücut, yaratma ve yaratılmışlar (halk, âlem), eşyanın ve insanın mahiyeti, gibi kavramlar ile sofinin halet-i ruhiyesi, hayal, heyecan hayret gibi hal ve duyguları ayna sembolü ile izah edilmiştir.

Şeyh Galib’in ayna sembolüne çok önem verdiği görülmektedir. Gazellerinde, terci-bent ve terkip-bentlerinde, rubai, şarkı, tardiye ve kıtaları ile müfretlerinde yüz kadar yerde “âyîne” ve “mir‘ât” kelimelerinin geçtiği tespit edilmiştir. Bunların dışında ayna çağrışımı yapan aks, tecellî, görme-görünme ifade eden söz ve kavramların kullanıldığı beyitler de hayli fazladır.

Tasavvufî şiirde dolayısıyla Galib'in şiirlerinde ayna "tecellî-gâh" dır. Tanrı'nın delili olduğu düşünölen her şey, ayna sembolüyle gösterilmiştir. Tanrı'nın göröndüğü yerler:

a) Âlem, halk, Allah'ın tecellisiyle meydana gelmiş; Allah, âlemde isim ve sıfatlarıyla kendini göstermiştir. O kendi isim ve sıfatlarının bilinmesi için zıtlarını da halk etmiş; teklik, çokluk halinde belirmiştir.

Galib âlemi, her tarafı aynadan yapılmış bir eve benzeter. Her yönde Allah'ın görüntüsü belirir. Böyle bir odada insan hangi yöne baksa kendini görür. Yani Allah, isim ve sıfatlarıyla yarattıkları, daha çok insan suretinde görünmektedir.

Böylece âlem, vahdetin kesret halinde aksettiği, vücudun yokluk olarak yansıdığı bir aynadır. Ama bu kesret ve yokluğun göröndüğü aynada vahdete ve varlığa açılan pencereler vardır. Çokluk birliği, yokluk varlığı işaret eder.

b) Allah'ın göröndüğü, kendini gösterdiği bir ayna da "insan ve insan-ı kâmil"dir. İnsan Allah'ın halifesidir. Allah, zat, sıfat ve fiilleriyle en mükemmel şekliyle insanda tecelli etmiştir. Dolayısıyla insan Allah'ı gösteren en mükemmel aynadır. "Allah âdemi kendi suretinde yarattı" hadisi de bunu anlatır.

Âlemde bulunan her şeyin insanda bir örneği vardır. Allah kendisinde bulunan bütün isimlerden bir pay da insana vermiştir. O, isimlerini insanda göstererek insan vasıtasıyla âlemde görünmüştür. Yani toptan âlem, Allah'ın isim ve sıfatlarının tümü olduğu gibi, insan da kâinatın bir küçük nüshası olarak Allah'ın bütün isim ve sıfatlarının yekûnudur. İnsan âlem-i ekberdir; âlemin özü ve âlemlerin göz bebeğidir.

İnsan ezelde, âlem-i ervahta Allah ile bir ve beraber iken, bedeni yaratıldığında vahdetten ayrılıp, kesrete düşmüştür. Yeniden aşk ile, vecd ile bedeninden, kesretten kurtulup vahdete erebilir. Galib bunu, ıstiridye ve içindeki inci teşbihiyle ifade ediyor.

Peygamber Efendimiz en üst derecede insan-ı kâildir. Hz. Âdem'den başlayarak bütün peygamberler de insan-ı kâildirler. Galib, yazdığı na'rlarda bu hususlara işaret etmiştir. Galib'in Mevlânâ ve mevlevîlik methinde yazdığı manzumelerde, Mevlânâ'yı insan-ı kâmil ve mürşid-i kâmil olarak vasıflandırdığı görölmektedir. İnsan-ı kâmil, ilahî tecellî sebebiyle bütün hakikatlerin sahibidir. O Allah'ın gözü ile baktığı için gayb âlemleri de dahil bütün âlemleri görür. Bu görüş "âyîne-i âlem-nümâ, âyîne-i İskender, âyîne-i câm-ı Cem, Anka" telmih ve teşbihleri yapılarak ifade edilmiş; "gönöl aynasında garp ile şarkın birleşmesi" söyleyişle de anlatılmıştır.

c) Ayna sembolüyle ifade edilen bir kavram da mümindir. Mümin sözüyle inanan insan ve insan-ı kâmil kastedilir. Aynı zamanda mümin, Allah'ın ismidir de. "Mümin müminin aynasıdır." hadisi tasavvufî düşünceye uyarlanmış ve

Yârın âyinesi dildir dilin âyinesi yâr

mısranda gönül ile Allah'ın mukabil ayna oldukları hayaline ulaşılmış; böylece ayna Allah'ın sembolü olmuştur.

Mürşit aynadır. Bu aynadan müritlerinin gönlüne nur yansır. Müridin gönlü aynadır; o ayna da mürşitten gelen feyzi görüntü gibi içine alır. Mümin müminin mürşidi olarak da düşünülmüştür. Müminlerin gönülleri karşılıklı aynadır; birbirlerine irşat, feyiz ve İlahî sır aksettirirler.

d) Allah'ın görüldüğü en geniş ayna gönüldür. Gönül Allah'ın evidir. Allah müminin, insan-ı kâmilin gönlünde tecellî eder. Böyle bir gönül bütün âlemleri kapsayan bir açıklığa sahiptir. Gönül insandır; yahut insan gönüldür. İnsan, insan-ı kâmil, mümin, gönül birbiriyle çok ilgili, zaman zaman biri diğerinin yerine geçen kavramlardır. Aynı başlıklara bölmemiz yazmayı kolaylaştırmak ve tekrardan kaçınmak içindir.

Şeyh Galib, ayna ile beraber gönül, kalp, sine kavramlarına da çok önem vermiş ve birçok yerde birlikte kullanmıştır. Tasavvufî hayatın merkezi kalptir. İç duyulara bağlı bütün faaliyetler gönülde meydana gelir. Gönül, tasavvufî bilginin, marifet ve irfanın kaynağı; keşif ve ilhamın meydana geldiği yerdir. Kalp tecellî aynasıdır. Allah isim ve sıfatlarıyla gönülde tecellî eder.

Galib'in şiirlerinde gönül, hem tecellinin merkezi, hem tecellinin kendisidir. Âlemlere sığmayan Allah, insanın gönlüne sığmıştır. Böyle olunca da insanın gönlü âlemlere sığmaz. Gönül aşk ile, aşk ıstırapı ile saflaştırılan bir aynadır. Allah bu aynada tecellî ederse, gayb âleminin, Cebrail'in dahi bilmediği sırları gönülde belirir.

Galib'in şiirlerinde birçok yerde ayna, hayret sözü ve hayran kavramıyla birlikte geçer. Bir halet-i ruhiye olarak hayret ve hayranlık, Allah'ın ululuğu, güzelliği, hikmeti karşısında duyulan en son duygu mertebesinin ifadesi şeklinde kullanılmıştır. Aklın fonksiyonunu yitirdiği, dünya ile ilginin kesildiği, zaman ve mekânın farkında olunmadığı durum ifade edilmiştir. Hayrete düşen akıldır. Aşk ve aşk ile dolu olan gönül hayrete düşmez.

Hayret ve hayran sözleriyle, sevgilinin güzelliği, letafeti karşısında düşülen şaşkınlık, bu güzellik ve letafet ile vuslat neşesinin doğurduğu kendinden geçmişlik anlatılmıştır. Bazen de hayret ilgisi ile şair kendini aynaya teşbih etmiştir.

Bibliyografya

- Ateş, Süleyman, 1992, İslam Tasavvufu, Elif Matbaacılık, Ankara.
- Burckhard, Titus, 1997, Aklın Aynası (Geleneksel Bilim ve Kutsal Üzerine Denemeler), Çev. Volkan Ersoy, İnsan Yay. İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdulkaki, 1989, Mesnevi ve Şerhi, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
- İpekten, Haluk, 1991, Şeyh Galib Hayatı, Eserleri, Sanatı ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları, Ata. Üniv. Yay. Erzurum
- Kara, Mustafa, 1990, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, Dergah Yay. İstanbul.
- Kurnaz, Cemâl, 1987, Hayali Bey Divanı Tahlili, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara
- Levend, Ağâh Sırrı, 1980, Divan Edebiyatı (Kelimeler ve remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar) , Enderun Kitapevi, İstanbul.
- MEB, 2002, Örneklerle Türkçe Sözlük, İstanbul.
- Mutahharî, Murtaza, 1997, Hâfızda İrfan, Çev. Nihal Çankaya, İnsan Yay. İstanbul.
- Okçu, Naci, 1993, Şeyh Galib, (Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umûmî tahlili ve Divanının Tenkitli Metni), Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
- TDV, 1988, İslam Ansiklopedisi, , İstanbul.
- Uludağ, Süleyman, 1991, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Marifet Yay. İstanbul.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Firat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 123-135, ELAZIĞ-2004

BİR OKUL MÜDÜRÜNÜN GÜNLÜĞÜ

Diary of A School Principal

Mustafa ÇELİKTEN

Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Kayseri

celikten@erciyes.edu.tr

Özet

İlköğretimde görev yapan bir okul müdürü yaklaşık bir sömestr gözlemlenmiş; görev ve sorumluluklarıyla yaptığı etkinliklerin ne derecede örtüştüğü saptanmaya çalışılmıştır. Gözlem tekniği kullanılarak elde edilen bulgulara göre müdürün en fazla zaman ayırdığı üç yönetim işlevi genel yönetim, planlama, gezinti; en az ise üst yönetim, kendini yetiştirme ve okul-çevre ilişkileri gibi etkinlikler olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okul müdürü, Müdürün görevleri, Gözlem

Abstract

The researcher has found that the time use of the principal characterized by activities of short duration which are highly varied in function and which change with great frequency throughout the day. According to findings which were collected using the technic of observation, the three functions of principal which devoted his time. The most were general management, planning and walking around, respectively. The least ones were meeting with superiors, self education and the activities such as school and environment.

Key Words: School principal, Principal's tasks, Observation

GİRİŞ

Okul, toplumun eğitim kavramı ve hizmetiyle özdeşleştirdiği kurum, eğitim sisteminin en işlevsel parçası ve üretim amaçlı somut örgütlenmesidir (Açıkalın, 1998:1). “Okul, çok boyutlu bir olaydır ve ülkenin gelişmesi, ilerlemesi, kalkınması ile doğrudan ilgili” (MEB, 1993:85) olup önceden belirlenmiş eğitim amaçlarına uygun olarak öğrencilerin davranışlarını değiştirecek veya yeni davranışlar kazandıracak yaşantılar hazırlayıp sunan sosyal ve açık bir sistemdir (Başaran, 1993:32). Okul denilen açık sistemin etkililiğinden, çevreye uyumunu sağlamaktan, etkin bir biçimde sürekliliğinden, örgüt içinden ve dışından gelen istekleri yanıtlamaktan sorumlu kişi de okul müdürüdür.

İki binli yıllarda nüfusun hızla artması nedeniyle eğitime karşı talep yoğunlaşmış ve sınırlı olan kıt kaynakların sunumu aşamasında çok karmaşık sorunlar yaşanmıştır. Eğitim sistemine karşı olan yoğun isteklere yanıt vermek ve karşılaşılan sorunları çözebilmek için okul yöneticilerinden beklentiler artmış; çok çeşitli olan görevlerine bazen formal, bazen de informal olarak yenileri eklenmiştir. Günümüzde “okul yöneticisinin örgütteki kriz durumuyla başa çıkması, çatışmayı yönetmesi, vizyon sahibi olması, işgörenleri güdülemesi, programlanmamış konularda geçerli, güvenilir kararlar vermesi ve problem çözme yeteneğine sahip kişiler olması” (Çelikten, 2001:298) da beklenmektedir. Bu beklentilerin ne derecede gerçekleştiğini saptamak için okullarda görevli öğretmenlere, yardımcı işgörelere, öğrenci ve velilere “Okul Müdürü ne iş yapar” diye sorulduğunda alınan yanıtlar, bazen mizahi olmakla birlikte gerçeği de yansıtmaktadır.

Bunlar arasında: “Öğrencilerin dadılığını yapar, öğretmenlerin ve velilerin kahrını çeker, üstlerden gelen anlamsız buyruklarla uğraşır, astlardan gelen bir sürü saçma sapan sorunları dinler”, (Açıkalın, 1998: 7) “okulda disiplini sağlar”, “akşama kadar odasında kahve içer”, “öğretmenleri çalıştırır”, “koltuk meraklısıdır”, “belgeleri imzalar”, “geç kalan öğrencileri cezalandırır”, “toplantılara başkanlık eder”, “yönetmelik hastasıdır” ve “okulu yönetir” gibi yanıtlar da yer almaktadır. Bütün bunlar müdürlerin yaptığı ya da yaptığını sandığı işlerden sadece bazılarıdır.

Yukarıdaki izlenimlerin ne derecede tutarlı ve doğru olduğunu saptamak için, ilköğretimde görev yapan bir okul müdürü yaklaşık bir sömestr gözlemlenmiş; görev ve sorumluluklarıyla, etkinliklerinin ne derecede örtüştüğü karşılaştırılarak, elde edilen bulgular bu çalışmanın ileri bölümlerinde tartışılmıştır.

Problem Durumu

Eğitim bilimleri alanında yayımlanan araştırmalara yer veren ulusal hakemli dergilerden, *Eğitim Yönetimi*, *Milli Eğitim*, *Eğitim ve Bilim Dergilerinin* 5 yıllık sayıları incelendiğinde makalelerin çoğunluğunun “yüksek öğretim”, “liderlik”, “toplam kalite yönetimi” ve “okul kültürü” gibi popüler konular üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Buna paralel olarak, anılan kaynaklarda okul müdürleriyle ilgili çalışmaların özellikle 1990’lı yıllardan sonra yayımlanmaya başladığı, bunların da daha çok okul müdürlerinin liderlik şekilleri, sınıf yönetimi, kadın ve erkek yöneticilerin özellikleri gibi konularla ilgili olduğu saptanmış; ancak “okulların yönetiminden ve başarısından birinci derecede sorumlu olan müdürlerin” (Hausman, Crow ve Sperry, 2000:11) zamanlarını nasıl değerlendirdikleri ulusal literatürde bilimsel araştırmalara pek fazla konu olmamıştır. 1997-2001 yılları arasında birer örneği YÖK’e gönderilen lisans üstü tezleri taranmış okul müdürleriyle ilgili 40, müdürlerin zaman yönetimiyle ilgili Kaykanacı (2000) ve Aksoy (1994) tarafından yapılan iki çalışmaya ulaşılmış; buna karşın belirtilen tarihler arasındaki bilimsel çalışmalar arasında “okul müdürlerinin günlüğü” ile ilgili bir çalışma saptanmıştır.

Eğitim örgütlerindeki etkinliklerin gözlem yoluyla saptanması konusunda araştırmaların kıt olmasının nedenleri çok ve çeşitlidir. Okul müdürleri kendilerini adeta bir “gölge” gibi izleyen kişiden rahatsız olacaklarından, böyle bir araştırmaya “denek” olmak istememektedir. Ayrıca böyle bir araştırmanın uzun zaman isteyen bir çalışma olduğundan araştırmacılara pek çekici gelmemekte, “araştırmaların çabuk sonuç vermesi, aksi halde işe yaramayacağı, kuramsal bilgiler üretme yerine, pratik sorunların çözümüne yatırım yapılması gerektiği” (Karasar, 1994:31) vb. nedenlerden anılan konu araştırmacıların ilgi alanlarının dışında kaldığı düşünülmektedir.

Amaç

“*Bir okul müdürünün günlüğü*” çalışmasında araştırmacı, müdürün görevlerini nasıl yaptığını ya da yaptırdığını gözlemlemek, bunlar hakkında kendilerinin görüşlerini almak, müdürün öğretmen, öğrenci ve diğer işgörenlerle nasıl bir iletişim kurduğu, karşılaştığı sorunlara nasıl çözüm getirdiği, formal görevlerinin yanında ne gibi informal görevlerinin olduğu konularının açıklığa kavuşturulmasını amaçlamış; elde edilecek sonuçların literatüre ve eğitim yönetimi alınındaki uygulayıcılara yardımcı olacağını düşünmüştür.

Sınırlılıklar

Kendisinin sürekli izlendiğini bilen okul müdürü yaptığı işlerde, vermiş olduğu kararlarda ve zaman kullanımı konularında “etki” altında kalmış olabilir. Bu araştırma gözlem tekniğinin tüm sınırlılıklarını içermektedir. Araştırma sonuçlarının genellenebilirliği, denek olarak seçilen okul müdürünün görüşleri, araştırmacının gözlem ve yorumlarıyla sınırlıdır.

İlgili Araştırmalar

Okul yönetimi, eğitim yönetiminin sınırlı bir alana uygulanmasıdır. Bu alanın sınırlarını eğitim sisteminin amaçları ve yapısı belirler. Okul müdürünün görevi ise okuldaki tüm insan ve madde kaynaklarını en verimli biçimde kullanarak, okulu saptanmış amaçlarına uygun olarak yaşatmak ve gelişimini sağlamaktır (Bursalıoğlu, 1982:6). Bunları yapacak olan okul müdürlerinin ve yardımcılarının görev, yetki ve sorumlulukları da ilgili yönetmeliklerde maddeler halinde sıralanmıştır (Taymaz, 2000:55). Okul müdürü ilgili yasaların, eğitim politikalarının ve çağdaş eğitim anlayışının beklentileri doğrultusunda okulu amaçlarına ulaştırmak için kendisine verilmiş olan yetkilerini kullanmak zorundadır. Bu yetkiler “okulun politikasını saptamak, okul etkinlikleri için ihtiyaçları karşılamak, okulda kişiler ve gruplar arası ilişkiler kurmak, öğretim ve eğitim etkinliklerini planlamak, okul içi ve dışı öğelerle iletişim sağlamak, yapılan çalışmaları sürekli izlemek ve değerlendirmek” (Kaya, 1993:134) biçiminde sıralanmıştır.

Eğitim sisteminin değişik örgütleri ve basamakları için hazırlanan yönetmeliklerde, yukarıda belirtilen görevler daha değişik biçimlerde de yazılabilir. Kimi kez, okul müdürlerine yukarıdaki asıl görevlerinin yanı sıra sınıfların temizliğini yapmak, işgörenler için çay demlemek, kırtasiye işleriyle uğraşmak vb. başka görevlerin de verildiği ya da görev olmayan kimi konuların görevler içine sokulduğu görülebilmektedir.

Bu konulara açıklık getirmek amacıyla okul müdürleri konusunda eğitim yönetimi alanında yayımlanan ulusal ve uluslar arası kaynaklar taranmış, araştırma konusuyla doğrudan ilişkisi olduğu düşünülen çalışmalar incelenmiştir. Anılan kaynaklarda okul müdürlerinin zaman kullanımı konusunda az sayıda araştırma bulunmasına karşın, literatürde daha çok değişim yönetimi, etkili okul, kültürel ve öğretimsel liderlik gibi konuların ön plana çıktığı saptanmıştır.

Ulusal literatürde araştırma konusuyla doğrudan ilişkili olduğu düşünülen çalışmalar Aksoy (1994) ve Kaykanacı (2000) tarafından yapılmıştır. Her ikisi de lisansüstü bir çalışma olup okul müdürlerinin görevlerini yaparken zamanlarını nerelerde

ve ne derecede etkili kullandıklarını araştırmaktadır. Aksoy'un (1994), "Lise Müdürlerinin Çalışma Zamanlarını Kullanma Biçimleri"ne ilişkin yaptığı araştırma, lise müdürlerinin görev alanlarını; eğitim-öğretim, personel, öğrenci, okul-çevre, okul işletmeciliği ve diğer işler olarak yedi başlıkta toplamış; okul müdürlerinin büyük bir çoğunluğunun personel, eğitim-öğretim ve öğrenci işlerine zaman ayırırken, özellikle işletmecilik alanına yeterli zaman ayırmadıklarını ortaya koymuştur.

Kaykanacı da (2000) araştırmasında, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı ilköğretim okulu müdürlerinin yönetim işlerine verdikleri önem ve harcadıkları zamanı saptayarak, ilköğretim alanına bir katkı getirmeyi amaçlamıştır. Araştırma bulgularına göre; yönetim işlerini planlamak, derslerin amaçlara uygun olarak yürütülmesini denetlemek, başarıyı değerlendirmek, devam işleriyle uğraşmak, toplantılara katılmak okul müdürlerince çok önemli bulunmuştur.

Uluslar arası literatürde de okul müdürlerinin görevleri, zaman kullanımı ve etkililiği konularında değişik çalışmalara rastlanılmaktadır. Crow (1992:169), okul müdürlerinin zaman yönetimi ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmada zaman yetersizliğinin yöneticilerde ek istekler yarattığını, stresin bu isteklerle birleşerek başarısızlık hissi oluşturduğunu bazen de çalışan insanları duygusal yönden tükenmişliğe yönelttiğini saptamıştır.

Peterson da (1978:23) araştırmasında, müdürlerin zamanlarının yaklaşık %80'ini öğretmenlerin öğretimle ilgili olmayan ihtiyaçları ve disiplin sorunlarına çözüm bulmaya ayırdıklarını, bu nedenle de öğretim liderliğine pek zamanlarının kalmadığı eleştirisini getirmektedir. Griffin'in(1993:29) çalışması da öncekilerle paralellik göstermektedir. Anılan araştırmacıya göre okul müdürleri zamanlarının büyük kısmını öğretim liderliği görevlerine ayırmaları beklenirken bürokratik işlere daha fazla zaman harcamaktadırlar.

Sarros (1988:177), geniş bir örneklem üzerinde yaptığı niteliksel çalışmada okul müdürlerinin işten ayrılma nedenlerini bulmaya çalışmıştır. Araştırmacının saptadığı en önemli nedenlerin örgütteki kişisel ilişkilerin sağlıksızlığı, iş yükünün fazlalığı ve bunlara karşın okul müdürlerinin yeterli zamanlarının olmadığı belirtilmiştir. Diğer örgütlerle karşılaştırıldığında okulların daha karmaşık bir yapıya sahip olduğunu, bunun da okulların yönetiminden sorumlu müdürün işlerini güçleştirdiğini belirten Handy (1986:32), toplumun baskılarını, isteklerini karşılamak ve değişimi yönetmenin bugün okulların karşılaştıkları sorunların başında geldiğine dikkati çekmiştir

Okul müdürlerinin görevleri konusunda araştırmalar yapan Sayles (1989), *Yönetmel Davranış* adlı çalışmada bir müdürün, kurum içindeki diğer insanlarla etkileşime girdiği beş ilişki türü olduğunu ileri sürmektedir. Yazara göre bu ilişkiler: İşin değişik

aşamalarını gösteren *ticari*, değişik kişiler tarafından yapılması gereken etkinliklerle müdürlerin ilişki içerisinde olduğu *iş akışı*, çatışmayı en aza indirmek ve düzeni arttırmak için kurumun diğer birimlerine bir müdürün verdiği *destek hizmet*, bir müdürün, diğer birimlere, öğüt, tavsiye ve özel bilgiler sunduğu *danışmanlık*, bir müdürün, birimlerin izlemiş olduğu programları, standartları ve kurumsal koşulları değerlendirdiği *denetim ilişkileri* olarak sıralanmıştır.

Bu ilişkiler, okul müdürlerinin çeşitli görev ortamındaki beklenmedik olaylarla, kurumun teknolojik olanaklarına, yapısal durumuna ve hedeflerine bağlı olarak değişebilen etkileşimlerdir. Müdürün yönettiği okulu etkili kılmak amacıyla, örgütü etkileyen kişi ve kurumlarla girdiği bu etkileşimler sayesinde örgütün çevreye uyumu kolaylaşır ve daha “etkin” bir niteliğe kavuşabilmesi beklenir. Housman, Crow ve Sperry’in (2000) görüşleri de yukarıdaki düşünceleri desteklemektedir. Sözü edilen araştırmacıların “Okul müdürünün etkililiği” konusunda yaptığı çalışmaya göre etkili okul müdürleri, rollerini en verimli şekilde yerine getirebilmek için çevrenin önemini bilirler, çevreden gelen eleştirileri dikkate alırlar, kendilerinin bilgi ve becerilerinin farkındadırlar, öğrenciler için neyin iyi olduğu konusunda gerekli araştırmaları yapar ve yine öğrencilerin yararına olan konularda yoğunlaşır karar verirler.

Örgütlerin etkililiği ile yöneticilerin sahip olduğu akademik yeterlik arasındaki pozitif ilişkiyi fark eden bazı gelişmiş ülkeler okul müdürlerinin nitelikleri, yetiştirilmesi ve atanması gibi konuları eğitimin kalitesinin artırılması yönünde düzenlemişlerdir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri’nde eğitim alanında uygulanan reformlar her eğitim bölgesi için değişiklik arz etse de, okul müdürlerinin yetiştirilmesinde ve atanmasında öngörülen koşullardan hiçbir eyalette ödün verilmemektedir. Bu, “okul müdürünün yetiştirilmesinde dört yıllık lisans öğretiminin üzerine eğitim fakültelerinde yaklaşık 36 kredilik lisansüstü çalışma yapmayı ve ilgi duyulan konularda bir yüksek lisans tezi hazırlamayı” (McNergney ve Herbert, 1995: 428) öngörmekte; ne ilköğretimde ne de orta öğretimde gerekli koşulları yerine getirmeyen hiçbir okul müdürü görevlendirilmemektedir.

Türkiye’de okulların çalışma ve etkili bir biçimde işletilmesini sağlayan yasa ve yönetmelikler bu sorumluluğu okul müdürüne yüklemiş ve okul müdürünü de gerekli yetkilerle donatmıştır. Ne yazık ki, okulların başarısından birinci derecede sorumlu olduğu söylenen okul müdürlerinin atanmasında, 1998 yılına kadar kişinin alanda yeterliğine değil de, politik kimliği ve atama gücünü elinde bulunduran kişilerle olan informal ilişkilerine bakılmaktaydı. Eğitim yöneticilerinin yetiştirilmesi konusunda Milli Eğitim Bakanlığı’nca 1998 yılında çıkarılan Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Atama ve

Yer Değiştirmelerine İlişkin Yönetmelik bu alanda atılan ilk adımdır. 23 Eylül 1998 tarih ve 23472 sayılı **Resmi Gazete**'de yayımlanan yönetmeliğin amacı “Yönetici atamalarına bir form getirmek, adam kayırmacılığın önüne geçmek, niteliksiz kişilerin yönetici olmasını önlemek ve sonuçta da okul yöneticilerinin niteliğini yükseltmek” biçiminde yorumlanabilir.

Ne var ki, 1998-2001 yılları arasında yapılan ilk üç uygulamada Milli Eğitim Bakanlığı hizmet içi eğitim çalışmalarını üniversitelerle işbirliği ile gerçekleştirdiği halde, 2-27 Eylül 2002 tarihinde Türkiye genelinde 68 kurs merkezinde yapılan Eğitim Yöneticiliği Kurslarının sadece birinde Milli Eğitim-Üniversite işbirliği sağlanabilmiştir. Bunun nedenlerini araştırmak ya da tartışmak bu çalışmanın amacı dışında kalmakla birlikte akıllara “Acaba Milli Eğitim Bakanlığı-Üniversite işbirliğinde istenilen verim alınamadı mı? sorusu gelmektedir.

YÖNTEM

Araştırma Deseni

Okul müdürlerinin görevlerini yaparken göstermiş oldukları davranışlarını izleme ve izlenen bu davranışları yorumlamada araştırmacıya sağladığı üstünlüklerinden dolayı bu çalışmada gözlem tekniği kullanılmıştır. Niteliksel araştırmalar konusunda yaptığı araştırmalarla tanınan Glesne ve Peshkin (1992:39), gözlem tekniğinin “Başarılı kişilerin” yaptığı işleri izleme olanağı verdiğini, gözlem yoluyla bilgi toplamada araştırmacının çalıştığı ortamın bir parçası durumunda oluşunu ve böylece birinci elden bilgiler elde ettiklerini savunmaktadır. Anılan yazarlar, gözlem yapan araştırmacıların, deneklerin davranışlarını gözleme olanağı bulacaklarını, beklenmedik olaylarla karşılaşma olanağını yakalayacaklarını ve en önemlisi gözlemlediği kişilerle arasında geliştireceği güven sayesinde deneklerin içten davranışlar gösterebileceğinin altını çizmektedirler.

Evren ve Örneklem

Araştırmacı, denek bulmak amacıyla 1998-2001 yılları arasında öğretici olarak katıldığı “Yöneticilik Eğitim Semineri”ne katılan okul müdürleriyle diyalog kurmuş; araştırma konusu kendilerine anlatılmış ve çalışmaya yapacakları olası katkıların önemini belirtmiştir. Bu çağrıya 7 müdürün 4’ü olumlu yanıt vermiştir. Bu müdürlerle yapılan ön görüşmeler sonunda araştırmacıya zaman ayırması olası görünen, araştırmacının sürekli okulda ve kendisinin çevresinde olmasından rahatsız olmayacağı düşünülen, okulun öğrenci-öğretmen oranı, sosyo-ekonomik yapısı vb. etmenler bakımından il ortalamasına yakın olan okul müdürü araştırmaya denek olarak seçilmiştir.

Verilerin Toplanması

Araştırma için seçilen denek iki haftada bir gün olmak kaydıyla bir sömestrde toplam 8 hafta izlenmiş, görüşmelerin mümkün oldukça haftanın değişik günlerinde olmasına özen gösterilmiştir. Gözlem sırasında araştırmacı, müdürü tıpkı onun bir “*gölgesi*” gibi her gittiği yerde ve değişik ortamlarda izleme olanağı yakalamıştır. Bu “izleme” esnasında araştırmacı, okul müdürünün amirleriyle toplantıdayken, yardımcılarıyla görüş-alışverişinde bulunurken ve öğretmenlerle yaptığı formal ve informal konuşmalarda hep yanında bulunmuştur. Ayrıca öğrenci, veli ve okulda çalışan diğer işgörenlerle yaptığı konuşmaları da gözlemleme olanağı bulmuş ve araştırmacı tıpkı bir sosyal antropolog gibi araştırma konusuyla ilgisi olacağını düşündüğü notlar almıştır.

Araştırmacı okula gitmeden önce müdüre geleceği zamanı bildirmiş ve mesai başlamadan önce okulda hazır bulunmuştur. Hemen bütün görüşmeler okul müdürü ile yapılan informal konuşmalarla başlamış ve bittiğinde araştırmacı alınan notların doğruluğunu saptamak amacıyla müdüre elde edilen gözlemler hakkında kısa bilgiler verip yorumlarını almıştır. Ortalama 10 dakika süren bu görüşmelerde, okul müdürünün yaşam öyküsünü, iş hakkındaki görüşlerini, neleri planladığını ve bunların ne kadarını uygulamaya koyabildiğini, öğretim yılı başındaki hedeflerini ne ölçüde gerçekleştirebildiği gibi konularda görüş alış-verişi yapılmıştır.

Araştırmacının okula gözlem amaçlı gelmediği zamanlarda da, okul müdüründen yaptığı işleri özetlemesi istenmiş ve böylece araştırmacının gözlem yaptığı zamanlarda elde ettiği bilgiler ve izlenimlerin sadece o güne mi özgü yoksa, okul müdürünün ve okulda çalışan diğer işgörenlerin doğal olarak davranış biçimleri mi olup olmadığı saptanmaya çalışılmış, okul müdürünün tuttuğu notlarla araştırmacınıninki arasında belirgin farklılıkların bulunup bulunmadığı gözlemlenmeye çalışılmıştır.

Verilerin Analizi

Gözlem sonucu elde edilen bilgi ve notlar incelenmiş, “nitelik araştırmalarında elde edilen bilgileri sınıflamak için geliştirilen NUD*IST 4” (Richardas ve Richards, 1997) yazılım programı kullanılarak benzerlik gösteren konular saptanıp yorumlanmış, bulgulara gözlem yapılan okul müdürü ile de tartışıldıktan sonra son şekli verilmiştir.

Bulguların genellenebilirliği konusunda bilgi edinmek, doğruluğu ve tutarlılığını saptamak için araştırmaya katılmayan 3 ilköğretim okul müdüründen gözlem sonuçlarını birbirlerinden bağımsız olarak incelemeleri istenmiştir. Müdürlerinden gelen yanıtlar, gözlem sonuçlarına katıldıkları ve genellenebilir olduğu yönünde olmuştur.

BULGULAR VE YORUM

Okula İlişkin Gözlemler

1972 yılında yaptırılmış olan Örnek İlköğretim Okulu'na (takma adı) ekonomik olarak orta gelirli ailelerin çocukları devam ediyor. Okuldaki yaklaşık 2490 öğrenciye 64 öğretmen ve 4 müdür yardımcısı ile hizmet verilmektedir. Okul, Kayseri'deki ilköğretim okulları içerisinde disiplin olaylarının azlığı, öğrencilerin Anadolu ve Fen liselerini kazanması, öğretmenlerin ve velilerin okulu tercih etmeleri vb. etmenler dikkate alındığında ilk yüzde onluk bir dilimde yer almaktadır.

Gözlem sırasında araştırmacının en fazla dikkatini çeken, okuldaki koridor ve sınıf duvarlarının çok amaçlı ve etkili kullanımı olmuştur. Okulda koridorların çeşitli yerlerine “trafik işaretleri”, “geometrik şekiller”, “dilek kutusu”, “matematik semboller ve anlamları”, “elementlerin periyodik tablosu”, “Türkiye ve dünya haritası” vb. öğrencilere yararlı olduğu düşünülen bilgiler, şekiller, tablolar, resimler yerleştirilmiştir. Bunun yanında öğrenciler tarafından kolayca görülebilecek yerlere bu okuldan mezun olan ünlü kişilerin resimleri ve yaşam öykülerinin bulunduğu bir köşe oluşturulmuştur. Okul müdürüne böyle bir köşenin işlevi sorulduğunda: “Öğrencilerin ufuklarını genişletmek, kendilerine olan güvenlerini sağlamak, başarılı kişilerle özdeşim kurmaları ve bu sayede yaratıcı bir kişilik geliştirmelerine zemin hazırlamak” yanıtı alınmıştır.

Okul Müdürü

Okul müdürü Mehmet, (takma adı) yaklaşık altmış yaşlarında, ak saçlı, bıyıklı, giysilerinin ütülü olmasına özen gösteren, fiziki olarak orta yapıda bir yönetici. O, yaklaşık 27 yıl Milli Eğitime hizmet vermiş ve bunun 12 yılını öğretmen ve müdür yardımcısı olarak geçirmiş, demokratik yapıya sahip bir yöneticidir. Hemen hemen bütün öğrenci ve işgörelere adıyla seslenmeye özen gösterir. Belki de yılların verdiği deneyimler sonucunda olsa gerek, verdiği buyruklar hemen hiç karşı çıkılmadan yerine getirilir.

Okul müdürünün odası giriş katında ve dışarıdan gelen ziyaretçilerin kolayca ulaşabileceği bir konumda olup, başış olarak kabul edilen mobilyalarla düzenlenmiştir. Odada büyük bir çalışma masası, pahalı bir koltuk, tam arkasında da Atatürk portresi ve İstiklal Marşı panosu asılmış. Müdür odasında öğrencilerin yaptıkları resimler, yazdığı şiirler, bireysel ve takım halinde kazanılan kupalar için de bir yer ayrılmış; burada öğrenci ve diğer işgörelere değişik zamanlarda çekilmiş fotoğrafları bulunmaktadır. Ayrıca yerel basında okulla ilgili çıkan bazı yazı ve fotoğraflar da odaya gelenlerin hemen dikkatini çekmektedir.

Müdür, odasının bir köşesine de ailesinin fotoğraflarını ve tuttuğu futbol takımının posterlerini asmış; bir çocuk tarafından yaptığı belli olan sulu boya resimler vb. eşya da ziyaretçiler tarafından hemen fark edilecek şekilde yerleştirilmiştir. Bu da müdürün okul dışında da bir “yaşamı” olduğu, ailesine önem verdiği ve işi ile özel hayatı arasında bir denge kurmaya çalıştığı mesajını vermektedir.

Müdürü, okulda bulunduğu zamanlarda, öğretmen, öğrenci ve velilerle konuşurken, sınıfları değişik amaçlı ziyaret ederken, tuvaletleri kontrol ederken, koridorda ve bahçede dolaşırken görebilirsiniz. Hemen her teneffüs zili çaldığında odasında ziyaretçileri da olsa, koridora ya da bahçeye çıkıp öğrenciler arasında olmaya özen gösteriyor, karşılaştığı herkesle konuşmaya çalışan ve adeta okulu “*dolaşırken yöneten*” bir yapıya sahip. Onu izlerken bütün öğrencilere ve işgörelere karşı şu ve benzeri konuşmaları hep duyarsınız: “Derse hep bu zaman mı gelirsin?”, “biraz sonra odamda görüşelim”, “burada ne yapıyorsun?”, “nasıl yardım edebilirim?”, “problemini çözebildin mi?”, “koridorları güzel temizlemişsin” gibi sözlerle ya birilerini güdülüyor, ya da okulda işlerin yürütülmesinden kendisinin sorumlu olduğu mesajını veriyordu.

Gözlemlenen müdürün görevlerinin çok fazla sıklıkta değiştiği, kısa süreli istek ve şikayetlerle bölündüğü veya devam ettiği saptanmıştır. Ayrıca, okul müdürü gün boyunca farklı roller oynayabilmekte ve bunlar arasında sürekli olarak görev değiştirmek zorunda kalmaktadır. Bu roller arasında öğretim liderliği, işadamı, anne, baba, arabulucu, disiplin sağlayan, rehber, yargıç, öğretmen, yönetici, sırdaş, eğitici, problem çözücü, iletişim başlatıcı vb. görevleri üstlendiği gözlemlenmiştir.

Mesai bitmeden bir sonraki gün yapılacakların listesini çıkarıp ertesi gün yardımcılarını odasına çağırıp görüşükten sonra işe başlayan müdür, her sabah öğrencileri bahçede toplar, kısa bir konuşma yaptıktan sonra nöbetçi öğretmen gözetiminde içeri girmelerini sağlar. Haftanın ilk ve son günleri dışında öğretmenlerin bahçede toplanmasını istemez.

Bir sömestr boyunca her iki haftada bir gün değişik zamanlarda ziyaret edilen denek 8 günde toplam 72 saat gözlemlenmiştir. Her günün sonunda müdürün yaptığı etkinlikler için harcadığı zamanlar toplanıp günlük çalışma saatine (9) bölerek yüzde oranları hesaplanmış ve aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

Deneğin okulda zamanını nasıl kullandığı, yapılan etkinliklerin sınıflandırılması, harcanılan süreler ve oranlar konusunda bir yorum yapmak için hazırlanan Tablo 1’in incelenmesinden okul müdürünün en fazla zaman ayırdığı üç yönetim işlevinin genel yönetim, planlama, gezinti; en az ise üst yönetim, kendini yetiştirme ve okul-çevre ilişkileri gibi etkinlikler olduğu saptanmıştır. Buna karşın, denek zamanının yaklaşık %

17'sinde değişik amaçla okula gelen ziyaretçilere ya da telefonda konuşmaya ayırmaktadır.

Tablo 1: Müdürün Zaman Kullanım Çizelgesi

Etkinlikler	Açıklama	Dak.	%
Genel Yönetim	İşgörenler arasındaki sorunların çözümü, okulu amaçlarına ulaştırmak için yapılan mali işler, büro işleri, vb. etkinlikler.	920	21
Planlama	Bir sonraki gün yapılacakları düzenlemek, bu etkinliklerde kimlerin hangi sorumluluğu olduğuna karar vermek; acil olarak yapılması gereken konularla kısa, orta ve uzun sürede yapılacak etkinlikler arasında yetkileri oranında planlama yapmak.	560	13
Gezinti	Sabah okula geldiğinde binanın çevresini kontrol etme, tenffüs zili çaldığında öğrenciler arasında dolaşma, öğretmenler odasını ziyaret, öğretmenlerle sohbet, yapılan işleri denetlemek amacıyla yapılan gezintiler, ziyaretçileri karşılama/uğurlama	520	12
Yazışma	Üst ve diğer kurumlardan gelen yazılara yanıt vermek için ilgili yardımcısını görevlendirmek, öğrenci velileri ve diğer işgörenlere yönelik yazışmaları takip etmek.	520	12
Disiplin	Öğrenci ve diğer işgörenler arasındaki anlaşmazlık ve disiplin sorunlarının çözümü için ilgili yardımcısını görevlendirmek, sorunun örgüt dışına taşmadan okul içinde çözümü için çaba harcamak.	480	11
Ziyaret	Öğrenci velileri, baskı grupları temsilcileri, okul-aile birliği üyeleri, kişisel ya da randevusuz ziyaretler.	400	9
Telefon	Çoğunluğunu öğrencilerle ilgili soruların oluşturduğu değişik amaçlı yapılan telefon görüşmeleri, bazen müdür yardımcılarının ve hatta sekreterin de yanıtlayabileceği sorulara gereğinden fazla zaman ayırma.	360	8
Toplantı	Yardımcıları, öğretmenler, veliler ve diğer işgörenlerle eğitim-öğretim, okula kaynak sağlama, acil bir sorun için çözüm arama vb. görüşmeler yapma.	240	6
Üst yönetim	İl Milli Eğitim Müdürlüğünde toplantılara katılma, evrak takibi, yeni uygulamalarla ilgili sorular sorma ya da dönütler verme.	120	3
Kendini yetiştirme	Kısıtlı da olsa alanıyla ilgili kitap, gazete ve dergileri okumak, zaman buldukça da tv. Seyretmek.	80	2
Okul-çevre ilişkileri	Çevrenin sorunlarını ve eğitim ihtiyaçlarını saptamak için gerekli araştırmaya ve görüşmeler yapmak, okulun çevreye tanıtılmasına yönelik etkinlikler planlamak.	80	2
Diğer	Yukarıdaki etkinliklerin dışında kalan, fakat yine de müdürün zamanını alan spor etkinlikleri, başsağlığı, düşün vb. ziyaretler.	20	1
Toplam		4300	100

SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Sonuçlar

İlköğretimde görev yapan bir okul müdürü yaklaşık bir sönestr gözlemlenmiş; görev ve sorumluluklarıyla, etkinliklerinin ne derecede örtüştüğü saptanmaya çalışılmıştır. Gözlem tekniği kullanılarak elde edilen bulgulara göre, denek olarak seçilen okul müdürü zamanının büyük bir bölümünü odasının dışında geçirmekte, adeta okulu dolaşırken yönetmektedir.

Gözlemlenen müdürün gün boyunca formal ve informal görevlerinin çok fazla sıklıkta değiştiği, kısa süreli istek ve şikayetlerle bölündüğü veya devam ettiği; öğretim liderliği, arabulucu, öğretmen, problem çözücü vb. rollerinde sürekli olarak değişim yaşadığı saptanmıştır.

Yapılan gözlemlerden hareket ederek müdürün iş yoğunluğunun ne zaman artacağını kestirmek pek olanaklı olmamakla birlikte, haftanın ilk günlerinde sabah saatlerinde müdürün odasına gelen ziyaretçi ve telefon trafiğinin arttığı saptanmıştır. Müdürün en fazla zaman ayırdığı üç yönetim işlevi genel yönetim, planlama, gezinti; en az ise üst yönetim, kendini yetiştirme ve okul-çevre ilişkileri gibi etkinlikler olduğu gözlemlenmiştir.

Öneriler

Bu araştırmada elde edilen bulgulara dayanarak, ilköğretim okullarında görev yapan müdürlere zaman kullanımını konusunda aşağıdaki önerilerin yararlı olacağı düşünülmektedir.

Okul koridorları, söz konusu okuldan mezun olmuş sporcular, şairler, yazarlar, iş ve devlet adamları gibi “ünlülerin” resimleri ve hayat hikayelerinin yer aldığı bir köşe ya da bölüm oluşturularak öğrencilerin ilgi ve istekleri doğrultusunda yenden düzenlenebilir. Anılan kişiler yıl içerisinde okula davet edilerek öğrencilerle tanışmaları sağlanabilir. Böylece, öğrenciler başarılı kişilerle tanışma olanağı yakalayıp belki de birinci elden başarılı çalışmanın yollarını öğreneceklerdir.

Müdür etkili çalışmanın çok çalışmak demek olmadığını bilmeli, bunun için yetkilerinin bir kısmını astlarına devretmeli, elde edeceği zamanda da düşünmeye, sorun çözmeye, dinlenmeye ve kendine zaman ayırmalıdır. Çünkü sürekli yorgun olan bir yöneticinin kendine ve çalıştığı örgütüne pek fazla yararı olmayacaktır.

İlköğretim okullarını günün teknolojisine uygun ve yeterli düzeye getirmek için Milli Eğitim Bütçesinden ayrılan kaynaklara ek olarak çevre ile iş birliği yoluyla sağlanabilecek kaynaklar araştırılmalı, elde edilen kaynaklar eğitim-öğretim ortamlarını yenileme yanında yönetim işlerini de kolaylaştıracak araç-gereçlerin temini için kullanılmalıdır.

Bu çalışma Kayseri İlindeki bir ilköğretim okulu müdürü ile sınırlı tutulmuştur. Türkiye'nin farklı bölgelerinde, özellikle kadın okul müdürlerinin görev yaptığı ilköğretim okullarında, benzer araştırmalar yapılırsa, kadın ve erkek yöneticilerin zaman kullanımını, sorunlara yaklaşım yöntemleri ve ast-üst ilişkileri gibi konularda sonuçlar karşılaştırılabilir.

KAYNAKLAR

- Açıklan, A. (1998). Toplumsal, Kuramsal ve Teknik Yönleriyle Okul Yöneticiliği, Ankara: PEGEM.
- Aksoy, N. (1994). "Lise Müdürlerinin Zaman Yönetimi", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Başaran, İ. E. (1993). Türkiye Eğitim Sistemi. Ankara. Kadioğlu Matbaası.
- Bursalıoğlu, Z. (1982). Eğitim Yönetiminde Yeni Yapı ve Davranış, Ankara: Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Crow, G..M. (1992). "The principal in schools of choice: Middle manager, entrepreneur, and symbol manager." *The Urban Review*, 24 (83):165-74.
- Çelikten, M. (2001). "Okul yöneticilerinin problem çözme becerileri." *Eğitim Yönetimi Dergisi*, sayı, 27, ss. 297-3009.
- Glesne, C. Ve Peshkin, A. (1992). *Becoming Qualitative Researchers: An Introduction* New York:Longman.
- Griffin, M.S. (1993). *Instructional Leadership Behaviours of Catholic Secondary School Principals*. Doctoral Dissertation. The University of Connecticut.
- Handy, C.(1986). *Understanding Schools as Organizations*. Viking Penguin Inc.,New York.
- Hausman, S. C, Crow, M. G, Sperry, J. D. (2000). "Portrait of the "Ideal Principal": Context and Self," *NASSP Bulletin*, Vol.84, No. 617, pp.1-7.
- Karasar, Niyazi (1994). *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikler*. Altıncı Basım. Ankara: 3A Araştırma Eğitim Danışmanlık Ltd.
- Kaya, Y.K. (1993). *Eğitim Yönetimi, Kuram ve Türkiye'deki Uygulamalar*, Ankara: Set Ofset Matbaacılık Ltd. Şti..
- Kaykanacı, M. (2000). "İlköğretim Okulu Müdürlerinin Yönetim İşlerine Verdikleri Önem ve Harcadıkları Zaman", Yayımlanmamış Doktora Tezi, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- McNergney, R. Ve Herbert M. Joanne (1995). *Foundations of Education. The Challenge of Professional Practice*. Boston: Allyn and Bacon.
- MEB (1993). *Ondördüncü Milli Eğitim Şurası, Raporlar, Görüşmeler, Kararlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Atama ve Yer Değiştirmelerine İlişkin Yönetmelik. *Resmi Gazete*, 23472.23.9.1998.
- Peterson, K.D. (1978). "The principal's Tasks", *Administrator's Notebook*, The University of Chicago, vol.26, no.8, pp.21-26.
- Richards, L. And Richards, T. (1997). *NUD*IST 4, Qualitative Solutions and Research*, Melbourne Victoria Australia: Pty Ltd.
- Sarros, J. C. (1988). "School administrators write about burnout: Individual and organizational implications." *British Educational Research Journal*, vol.14, no.2., p. 177.
- Sayles, L. (1989). *Managerial Behavior*. New York: Free Press.
- Taymaz, H. (2000). *Okul Yönetimi*, Ankara: PEGEM A Yayıncılık.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 137-146, ELAZIĞ-2004

TÜRKİYE’DE ÖĞRETMENLİK TUTUMLARI

Attitudes Toward Teaching In Turkish

Nuriye SEMERCİ

Fırat Üniversitesi Eğitim Fak., Elazığ

Çetin SEMERCİ

Fırat Üniversitesi Eğitim Fak., Elazığ

Özet

Bu araştırmanın amacı, “üniversitelerde beden eğitimi ve spor bölümünde öğrenim gören öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumlarının belirlenmesidir. Survey yöntemine göre yapılan bu çalışmanın evreni, Türkiye’de bulunan Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Bölümleri öğrencileridir. Örneklemi ise bu bölümler içinden 2000-2001 öğretim yılı bahar yarıyılında random olarak seçilen dördüncü sınıf öğrencileridir. veriler 28’i olumlu ve sekizi olumsuz toplam 30 maddeden oluşan standart bir ölçek yardımıyla toplanmıştır. Ölçeğin KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) değeri 0.88, Bartlett testi 8980.25 ve Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı 0.68 olarak bulunmuştur.

Araştırmanın sonucunda örnekleme giren öğrencilerin cinsiyete ve üniversitelere göre öğretmenlik mesleğine karşı tutumlarında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Genel olarak öğrencilerin mesleğe karşı tutumları olumlu olarak belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Öğretmenlik mesleği, tutum, beden eğitimi ve spor

Abstract

The aim of this study is to determine “Attitudes towards teaching of students at department of physical education and sport in Turkish universities” In this research was used survey method. Population of research 14 universities have been searched and descriptive-survey method was used. In the scale, there are 30 items. The KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) value is 0.88, Bartlett test value is 8980.25 and Cronbach alpha mean is 0.68.

According to research results, these isn’t a significant difference at attitudes toward teaching as a sex and universities. Generally attitudes towards teaching are positively.

Key words: Teaching profession, attitude, physical education and sport.

GİRİŞ

Okulda verilen eğitimde, bireyin davranışlarını istenilen yönde değiştirebilmesini sağlayacak olan temel öge öğretmendir. Öğretmen heyecanı, kişiliğiyle, davranışlarıyla, bilgisiyle öğrencisini etkileyerek, onların olumlu ya da olumsuz davranış kazanmalarını sağlar. Bu süreç içinde öğretmenin sahip olması gereken nitelikler arasında genel kültür, alan bilgisi ve öğretmenlik meslek bilgisi vardır. Ancak bu yeterliklerin yanında öğretmenin duyuşsal tepkileri özellikle mesleğine karşı geliştirdiği tutumları da önemlidir.

Günümüzde, öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının mesleklerine karşı tutumlarını belirleyen etkenler olarak, öğretmenlerin iş, sağlık ve sosyal güvencelerinin olmaması, maddi gelirinin ve saygınlığının toplum önünde yeterli seviyeye çıkarılmaması olabilir. Burada şu nokta önemle vurgulanmalıdır ki, bir toplumun temel direği öğretmendir. Çünkü, gelecek nesilleri onlar yetiştirecektir. Her toplumun geleceğine güvenle bakabilmesi öğretmenlerini dikkatle seçmekle birlikte titizlikle yetiştirmesine bağlıdır. Öğretmen, öğrencilere konularla ilgili bilgi, beceri, tutum ve davranışları kazandırmakla görevli olup, ders konularını planlayarak gerekli yöntem, teknik ve araçlardan yararlanarak derslerini işlemektedir.

Problem

Çalışılan alan ve deneğe göre farklı şekillerde kavramsallaştırılıp ifade edilse de, genelde herhangi bir psikolojik objeye yönelik olumlu ya da olumsuz genel duygular ve tavır olarak tanımlanabilecek olan tutumlar, bireyin davranışlarını yönlendiren, güdülenmeye hazırlayan bir etmen olarak görülebilir (Erden, 1995: 99). Ayrıca, bireyleri, belli insanlar, nesnelere ve durumlar karşısında belli davranışlar göstermeye iten öğrenilmiş eğilimler olarak da kabul edilebilir (Demirel ve Ün, 1987: 173-174). Bireyin psikolojik olarak bir obje, kişi, durum vb.ine ilişkin davranış, düşünce ve duygularına yön verme, ondan yana olma ya da karşı olma durumudur.

Tam olarak geliştirilen bir tutum karmaşık bir yapıdadır. Kişilerin kendisi, başkası veya nesnelere, olgular sorunlar hakkındaki değerlendirmeleridir. Bu değerlendirmeler gözlenebilen ve ölçülebilen bilişsel (tutum objesi ile ilgili bilgiler), duyuşsal (objeye karşı gözlenebilen duygular, fizyolojik tepkiler, sözel tepkiler, heyecan, kalp çarpması vb.), davranış (tutum objesine karşı yapılan davranışlardır) gibi bileşenlere sahiptir ve bunlardaki gelişim, değişim ve oluşumları etkiler (Kağıtçıbaşı, 1985: 102).

Tutumun duyuşsal boyutu, bireyin tutumunun hangi yönde olduğunu kestirmeye yardımcı olur. Diğer taraftan, davranışların da tutumları etkilemesi söz konusu

olmaktadır. Tutumlar doğuştan getirilmez, farklı kaynaklardan etkilenecek şekilde sonradan oluşturulurlar. Tutumların erken yaşta oluştuğunu, ancak yeni tecrübeler, yeni öğrenmelerle değişikliğe uğrayabileceğini gösteren araştırmalar bulunmaktadır. (Kağıtçıbaşı, 1985).

Tutumların oluşturulmasında bir bireyin gelişmesinde önemli bir rolü bulunan okulun ve sınıfın ortamı büyük bir önem taşır. Özellikle, öğrencilerin öğretmenlerine derslere, okula vb. değişkenlere karşı oluşturdukları tutumlar onların öğrenim hayatını ve geleceğini etkilemektedir. Çünkü her öğrenci sınıfta duygularıyla vardır ve onlarla derslere katılır, aktiviteleri yapar, öğretmenleriyle ve diğer arkadaşlarıyla iletişime geçer. Her ne kadar bilişsel davranışlara dayalı bir eğitim-öğretim ortamı etkin gibi gözükse de duyuşsal davranışlar bu ortamın niteliğinin hangi yönde olacağını belirler.

Bir öğrencinin kendi isteğiyle seçtiği ve devam ettiği bir derse gösterdiği duyuşsal özelliklerinin, alınması zorunlu bir derse gösterdiği duyuşsal tepkilerden farklı olduğu söylenebilir (Bloom, 1979: 71). Bunun yanında bir öğrenme olayına isteyerek belirli bir heyecan ve ilgi ile giren öğrencilerin diğer koşullar aynı kalmak şartıyla, ilgisiz ve heyecansız giren öğrenciden daha kolay, daha çabuk öğreneceği iddia edilir. Tüm öğrencilerin her öğrenme ünitesine karşı olumlu ve olumsuz olarak tanımlayabileceğimiz bu duyuşsal giriş özellikleri ile katılmaları öğrenmeye karşı güdülenmeyi farklılaştıracak öğrenmenin sağlanmasını etkileyecektir. (Özçelik, 1989: 113). Öğrenciler öğretim süreci boyunca başladıkları zaman kendilerinde bulunan duyuşsal özellikleri değiştirebilmektedirler. Ayrıca, öğrenim sonunda geliştirdiği duyuşsal özellikler diğer konunun ya da dersin duyuşsal giriş özelliklerini oluşturmaktadır (Bloom, 1979: 71).

Duyuşsal davranışlar olarak kabul edilen davranışlar arasında, sevgi, nefret, korku, üzüntü, tutum vb. vardır. Bir öğretim ortamında duyuşsal giriş özellikleri diye adlandırılacak bu özelliklerin içerisinde tutumlar başarı için önemli bir faktördür. Bu açıdan bakıldığında eğitim sürecinin olumlu tutumları oluşturmada etkili olması gerekir. Eğitim ortamında tutumların oluşturulmasında en önemli görev öğretmene düşmektedir. .

Öğretmenlerin mesleğine karşı olan tutumları davranışlarına ve sınıf atmosferine yansyarak öğrencilerinin kişilik geliştirmelerinde, öğretmen öğrenci ilişkilerinin niteliğinde ve öğrenmenin sağlanmasında belirgin bir rol oynamaktadır (Küçükahmet, 1986: 107; Morgan, 1984: 363). Bu nedenle öğretmenlerin tutumlarının olumlu yönde olması beklenmektedir. Öğretmenliğe karşı geliştirilen tutumun ise hizmet öncesinde hatta eğitime girerken belirlenmesi yararlı olacaktır. Hizmete başlamadan önceki eğitiminde öğretmen adaylarının tutumlarının olumlu yönde değiştirilmesi gereklidir.

Bir öğrenci öğretmenlik mesleğine ilişkin herhangi bir tutum geliştirmemişse tarafsız denilebilir ancak bu tutumun olumlu yöne çekilmesi gereklidir (Turgut ve Baykul, 1992: 162). Çünkü olumsuz tutumlar beğenmeyici, reddedici davranışlara sürükleyeceği gibi olumlu tutumlar başarı çabasını ve dersin konularına olan ilgiyi artıracak öğrenmeyi kolaylaştıracak öğrenci ile öğretmenlerin başarısını, programın etkililiğini artıracaktır. Öğretmenlik mesleğine karşı olumlu tutum geliştirildiğinde mesleğe ilgi duymak, çocukları sevmek, eğitim ve öğretimin önemini görebilmek vb.; olumsuz tutumlar ise öğrencileri sevmemek, kendini geliştirmemek, heyecanlı ve istekli olmamak vb. gibi ifade edilebilir. Doğal olarak olumlu tutumlar her zaman, öğrenme ve öğretmeyi kolaylaştırarak başarıyı artırır. Olumsuz tutumlar ise başarıyı düşürür. Öğretmen yetiştirme açısından bakıldığında nitelikli öğretmenin yetiştirilmesi, programın başarısının artırılması için öğretmen adaylarının mesleğine ilişkin tutumlarının belirlenmesi ve olumsuz ise olumlu yönde değiştirilmesi zorunludur.

Öğretmenler öğrencileri bir alan uzmanı olarak yetiştirme ve yönlendirme yanında, onlara yetişkinlikte de devam edecek öğrenme isteğini yerleştirmelidir (Pullman, 2000). Bu anlamda yetiştirilen öğretmenlerin öğretmenlik tutumları önem kazanmaktadır. Çünkü bütün diğer bilimler nesnel konular üzerinde çalıştığı halde öğretmen insan ve onun davranışlarıyla ilgilenir. Öğretmenlik siyasilerin sandığı gibi boş gezen her üniversite mezununun yapacağı basit bir iş olmadığı gibi, önemli ve zor bir sorumluluk taşır. Dolayısıyla, olumlu tutumlara sahip olanların bu mesleğe yönelmeleri, mesleği bilinçli seçmeleri ve üstlerine düşen görevlerini severek yapmaları gerekir.

Olumlu tutumların geliştirilmesinde adaylık eğitimine büyük yük düşmektedir. Bu konuda yapılan çalışmalarda, öğretmen adaylarının derslere isteksiz katıldıkları ve gerekli önemi vermedikleri belirlenmiştir (Erden, 1995: 99). Ayrıca, adaylar üzerinde yapılan diğer araştırmalarda, öğretmen yetiştiren fakültelerde öğrenim gören (eğitim fakültesi) öğrencilerin tutumlarının daha olumlu olduğu fen edebiyat fakültesi öğrencilerinin ise daha olumsuz bir tutum içerisinde oldukları söylenebilir (Sözer, 1996: 14; Semerci ve diğerleri, 2000: 337; Semerci, 1999). Bu çalışmalar, genelde eğitim fakültesi veya sertifika programları üzerinde yürütülmüştür. Beden eğitimi öğretmen adaylarıyla ilgili bir çalışmaya rastlanmamıştır. Öğrencilerinin psiko-motor davranışları başta olmak üzere onları her yönden geliştirecek olan beden eğitimi derslerini yürüten öğretmenlerin duyuşsal davranışlarının bilinmesi gereklidir.

Beden eğitimi, ruhsal, zihinsel ve bedensel olarak bireyleri geliştiren en az yorgunluğa karşı en çok fayda sağlayan, jimnastik, oyun ve spor faaliyetlerini de içine alan bir ilim olarak tanımlanabilir (Çöndü, 1999). Bu faaliyetlerin bireyin sağlıklı ve

dinamik yaşama kavuşturulmasında, yorgunluğunu ve modern yaşamın stresini azaltmasından dolayı günümüzde beden eğitimi ve sporun önemi gittikçe artmaktadır. (Sunay ve Gündüz, 1994: 38). Bireylerin içinde yaşadığı topluma uyum sağlaması, birbirleriyle ilişkilerini iyi bir şekilde düzenlemesi ruhsal, zihinsel ve bedensel olarak sağlıklı olmasına bağlıdır. Beden eğitimi bu noktada bireyin sosyalleşmesine yardımcı olarak onun kişiliğinin gelişiminde büyük rol oynar (Yamaner, 2001: 5). Bu açıdan bakıldığında beden eğitiminin bireyin çok yönlü gelişmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Okullarda verilen beden eğitimi derslerinin amacı, Türk Milli Eğitiminin temel amaçları doğrultusunda, öğrencilerin gelişim özellikleri de dikkate alınarak, mutlu, iyi ahlaklı, dengeli bir kişilik sahibi, toplumsal gelişimi sağlıklı, yaratıcı, yapıcı, üretken bir şekilde milli kültür ve değerlere sahip olan, demokratik yaşamı benimsemiş bireyler yetiştirmektir (Açak, Ilgın ve Erhan, 1997: 1). Bu amacın gerçekleştirilmesinden her şeyden önce beden eğitimi ve spor öğretmenlerinin sorumlu olması, kendilerini her yönden yetiştirmiş bireyler olmanın yanında, mesleklerine karşı olumlu duygular içinde olmasını da gerekli kılmaktadır.

Amaç

Bu düşüncelerden yola çıkılarak beden eğitimi öğretmen adaylarının mesleklerine ilişkin tutumları konusunda bir araştırma yapılmasına karar verilmiş ve araştırmanın amacı “üniversitelerde beden eğitimi ve spor bölümünde öğrenim gören öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumlarının belirlenmesi” olarak ifade edilmiştir.

Yöntem

Araştırma survey yöntemiyle yapılmıştır. Standart bir ölçek yardımıyla beden eğitimi öğretmen adaylarının öğretmenlik ile ilgili tutumları belirlenmeye çalışılmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın kuramsal evreni, Türkiye’de bulunan 40 üniversitedeki 46 beden eğitimi ve spor öğretmenliği bölümleri (ÖSYM, 2002) öğrencileridir. Çalışma evreni ise belirlenen 14 üniversitenin öğrencileridir. Örneklem ise, bu öğrencilerin sadece, 2000-2001 öğretim yılı bahar yarıyılında dördüncü sınıfta bulunan öğrenciler alınmıştır (Tablo 1). Örneklem alınan üniversiteler, ulaşılabilen ve ilgili bölümde yardımcı olabilecek öğretim üyelerine göre seçilmiştir.

Tablo 1. Örnekleme Alınan Öğrencilerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Üniversite	(2000-2001 Öğretim Yılı bahar Dönemi)			
	Toplam 4.sınıf Öğrenci Sayısı	Gönderilen Anket Sayısı	Dönen Anket Sayısı	Anket Dönüş Oranı %
Atatürk(Ağrı)	50	50	40	80.0
Cumhuriyet	56	55	41	74.5
Fırat	75	60	44	73.3
Gaziantep	65	55	47	85.5
Gazi	60	55	55	100.0
İnönü	60	55	54	98.2
Marmara	58	55	55	100.0
Mersin	65	55	53	96.4
Muğla	54	55	47	85.5
Ondokuz Mayıs	55	55	54	98.2
Onsekiz Mart	59	55	48	87.3
Pamukkale	75	55	50	90.9
Sakarya	60	55	55	100.0
Selçuk(Karaman)	60	55	54	98.2
TOPLAM	852	770	697	90.5

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada veriler 22'si olumlu ve sekizi olumsuz toplam 30 maddeden oluşan "Öğrencilerin öğretmenlik mesleğine ilişkin tutum ölçeği" ile toplanmıştır. Likert tipi olarak hazırlanan ölçek, "Tamamen katılıyorum-5, Kısmen katılıyorum-4, Kararsızım-3, Katılmıyorum-2, Şiddetle reddediyorum-1" şeklinde derecelendirilmiştir. Ölçeğin KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) değeri 0.88, Bartlett testi 8980.25 ve Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı 0.68 olarak bulunmuştur. Bu verilere dayanarak ölçeğin faktör analizinin uygun olduğu, yapı geçerliğinin sağlandığı ve güvenilir olduğu söylenebilir (Semerci, 1999: 53-54).

BULGU ve YORUMLAR

Araştırmaya 14 üniversitenin beden eğitimi ve spor öğretmenliğinde öğrenim gören 236 kız ve 441 erkek olmak üzere toplam 677 öğrenci katılmıştır. Bulgulara genel olarak bakıldığında öğrencilerin öğretmenlik mesleğine yönelik tutumları oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Aşağıda öğrencilerin üniversitelere ve cinsiyete göre öğretmenlik tutumları arasında farklılıklara değinilmiştir.

Öğretmenlik Tutumları ve Cinsiyet

Öğrencilerin cinsiyete göre öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Cinsiyete göre öğretmenlik tutumları

Cinsiyet	N	X	SS	t	p
Kız	236	3.716	1.238	0.002	.990
Erkek	441	3.715	1.158		

p> 0.05 sd: 675

Tablo 2 incelendiğinde, her iki cinsin de puan ortalamalarının birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. İstatistiksel açıdan bakıldığında ise, yine kız ve erkek öğrencilerin öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumlarında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Cinsiyet açısından maddelere bakıldığında da, 30 madde içinde sadece yedi maddede istatistiksel açıdan anlamlı farklılık görülmüştür. Bu maddeler Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Cinsiyete göre maddeler açısından öğretmenlik tutumları

Maddeler	$\bar{X}$ kız	SS _{kız}	$\bar{X}$ erkek	SS _{erkek}	t	p
Öğretmenlik saygın bir meslektir	4.77	0.60	4.66	0.70	2.03*	0.04
Öğretmenlik ideal bir meslektir	4.31	0.87	4.04	0.99	3.55**	0.00
Öğretmenlik mesleğini seviyorum	4.66	0.63	4.55	0.72	2.20*	0.02
Öğretmenlikten nefret ederim	4.61	0.78	4.44	1.05	2.22*	0.03
Öğretmenlik yapmak hoşuma gider	4.59	0.70	4.46	0.77	2.25*	0.03
Öğretmenliği zorunlu olmasam yapmam	4.03	1.09	2.37	3.63	4.04**	0.00
Öğretmenlik sıkıcı bir meslektir	4.35	0.83	4.18	1.12	2.03*	0.04

*p<0.05 **p<0.01

Cinsiyet açısından anlamlı farklılığın çıktığı maddelere bakıldığında her iki cinsin de olumlu bir tutum içinde olduğu görülmektedir. Ancak erkek öğrencilerin tutumlarının daha düşük olduğu gözlenmiştir.

Öğretmenlik Tutumları ve Üniversiteler

Üniversitelere göre öğretmenlik tutumları incelendiğinde Selçuk Üniversitesi öğrencilerinin puan ortalaması en yüksek (114.02), İnönü Üniversitesi öğrencilerinin puan ortalaması ise en düşüktür (108.78). Diğer üniversitelerin puan ortalamaları bu iki puan arasında bir birine çok yakın olarak değişmektedir.

Tablo 4. Öğretmenliğe ilişkin tutumların üniversitelere göre karşılaştırılması

Varyans kaynağı	Kareler Toplamı	Serbestlik derecesi	Kareler ortalaması	F	p
Gruplar arası	1476.727	13	113.594	1.401	0.153
Gruplar içi	53757.490	663	81.082		
Toplam	55234.210	670			

p>0.05

Tablo 4 incelendiğinde, üniversiteler arasında, istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Ölçekteki maddeler açısından ise altı maddede farklılık çıkmıştır. Bu maddeler ve ortalamaları Tablo 5’de görülmektedir.

Tablo 5. Üniversitelere Göre Maddeler Açısından Öğretmenlik Tutumları

Maddeler	Öğretmenlik zevkli meslektir	Öğretmenler günlük yayınları izler	Öğretmenlikten nefret ederim	Öğretmenliği zorunlu olmasam yapmam	Öğretmenlik bana zor gelir	Konuşmayı sevmediğim için öğretmenliği istemem
Üni.	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$	$\bar{X}$
Atatürk	4.49	3.80	1.82	2.48	2.41	2.11
Cumhur.	4.59	3.95	1.46	2.27	2.12	1.63
Fırat	4.78	4.19	1.43	2.17	2.04	1.81
Gazian.	4.60	3.90	1.80	2.58	2.65	2.15
Gazi	4.70	4.00	1.33	1.96	1.96	1.65
İnönü	4.50	4.23	1.42	2.42	2.29	1.75
Marmara	4.66	3.87	1.23	1.91	1.81	1.89
Mersin	4.77	4.22	1.46	1.91	1.67	1.69
Muğla	4.58	4.23	1.28	2.19	2.06	1.75
O.Mayıs	4.88	4.50	1.48	1.90	1.95	1.90
O.Mart	4.70	4.26	1.47	2.15	2.00	1.62
Pamuk.	4.42	4.04	1.60	2.45	2.38	1.82
Sakarya	4.40	4.27	1.42	2.29	2.05	2.07
Selçuk	4.45	4.20	1.84	2.63	2.33	2.27
F	2.35	1.86	1.94	1.98	2.52	2.10
p	0.005**	0.035*	0.024*	0.020*	0.002**	0.012*

*p<0.05 **p<0.01

Üniversitelere göre öğrencilerin görüşlerinde, öğretmenliğin zevkli bir meslek olması, öğretmenlerin günlük yayınları izlemesi, öğretmenliğin zorunlu olunmasa yapılmayacağı, öğretmenlikten nefret etme, öğretmenliğin zor bir meslek olması ve konuşmanın sevilmediği için öğretmenliğin istenmediği gibi konularda anlamlı bir farklılık çıkmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmada, Türkiye’de 14 üniversitede bulunan beden eğitimi ve spor öğretmenliği bölümü öğretmen adaylarının, öğretmenlik mesleğine ilişkin tutumları incelenmiştir.

Araştırmanın sonucunda cinsiyete ve üniversitelere göre öğretmenlik mesleğine karşı beden eğitimi ve spor öğretmen adaylarının tutumları arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılık bulunmamıştır. Ancak yapılan istatistiksel analizlerde öğretmen adaylarının mesleğe karşı tutumlarının oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Tutumun olumlu olması halinde öğrencilerin derslere karşı güdülenmesinin yüksek olacağı, sınıftaki etkinliklere katılacağı, çaba harcayacağı, mesleğe ilgi duyacağı, heyecanlı ve istekli olacağı beklenir. Ancak beden eğitimi ve spor öğretmenliği bölümlerinde derslere giren öğretim elemanları, beden eğitimi ve spor bölümü öğrencilerinin ilgisizliğinden, çalışmamasından, ders esnasında konuşma gibi davranışlarından şikayet etmektedirler. Bu bir çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum öğrencilerin tutumlarına uygun

davranmadıklarını göstermektedir. Beden eğitimi ve spor bölümlerinin psiko-motor davranışlarını daha çok kapsamaları onların sürekli hareketli olmalarına neden olmaktadır. Bu da öğretmenlik meslek bilgisi gibi daha çok bilişsel alana dayalı olan dersler onların fiziksel hareketlerini kısıtlamaktadır. Bu nedenle onların sınıf içi davranışları tutumları yüksek olsa da davranışlarını olumsuz etkilediği şeklinde açıklanabilir.

Bölümler arasında, cinsiyet ve üniversiteler açısından, benzer öğretim programlarını alan öğretmen adayları arasında mesleğe karşı tutumlarda farklılık görünmemektedir. Bu bağlamda, Erden’in (1995: 99-104) araştırması cinsiyet açısından bu araştırmayı desteklemekle birlikte, bölümler bazında desteklememektedir.

Duyuşsal davranışların ölçülmesinde nicel verilerin tam olarak gerçekçi bir sonuç veremeyeceği düşüncesiyle tutum gibi doğrudan ölçülemeyecek subjektif konuların belirlenmesinde niteliksel çalışmaların da kullanılması yararlı olacaktır. Diğer taraftan, sadece öğretmenlik mesleği değil, diğer öğretim alanlarına ilişkin tutumlar da araştırılmalı, öğretim programlarına işlenmeli ve işlevsel hale getirilmelidir.

Ayrıca beden eğitimi ve spor öğrencilerinin geliştirdikleri olumlu tutumları doğrultusunda davranışlar göstermeleri yönünde öğretim elemanları öğrenciye daha çok sorumluluk vererek daha aktif hale getirerek desteklemelidir.

KAYNAKLAR

- Açak, M. ; Iğın, A. ve Erhan, S. (1997). **Beden Eğitimi Öğretmeninin El Kitabı**, Malatya: Dünya Ambalaj San. Tic. A.Ş.
- Bloom, B.S. (1979). **İnsan Nitelikleri ve Okulda Öğrenme**, (Çev. Durmuş Ali Özçelik). Ankara: Milli Eğitim Yayınevi.
- Çöndü, A. (1999). **Beden Eğitimi ve Sporda Özel öğretim Yöntemleri**. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Demirel, Ö. ve Ün, K. (1987). **Eğitim Terimleri**, Ankara: Şafak Matbaası.
- Erden, M. (1995). Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Sertifikası Derslerine Yönelik Tutumları. **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 11: 99-104.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1985). **İnsan ve İnsanlar**. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., Sermet Matbaası.
- Küçükahmet, L. (1986). **Öğretim İlke ve Yöntemleri**. Ankara Üniversitesi (A.Ü.), Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No: 152, Ankara: A.Ü. Basımevi.
- Morgan, C.T. (1984). **Psikolojiye Giriş Ders Kitabı** (Yayın Sorumlusu: Siner Karakaş), Ankara: Meteksan Limited Şirketi.
- ÖSYM. (2002). **Öğrenci Seçme Sınavı Kılavuzu**. Ankara: ÖSYM
- Özçelik, D.A. (1989). **Eğitim Programları ve Öğretim (Genel Öğretim Yöntemi)**. ÖSYM Eğitim Yayınları: 8, Ankara Meteksan Anonim Şirketi.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2004 14 (1)

Pullman, G.M. (2000). **What Little I Think I Know About Teaching at Chicago**. Tac11.html adresinden 20 Ocak 2000 tarihinde indirilmiştir.

Semerci, Ç. (1999). Öğrencilerin Öğretmenliğe İlişkin Tutum Ölçeği. **Eğitim ve Bilim**, 23(111): 51-55.

Semerci, Ç.; Semerci, N.; Yazıcıoğlu, S. (2000). **Duyuşsal Boyutun Ölçülmesi, VIII. Ulusal Eğitimi Bilimleri Kongresi (01-03 Eylül 1999) Bilimsel Çalışmaları Cilt: 1**, Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü.

Sözer, E. (1996). Üniversitelerde Öğrenim Gören Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutumları, **Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, ss: 7-21.

Sunay, H.; Gündüz, N. (1994). Türkiye’de Beden Eğitimi Öğretmeni ve Spor Adamı Yetiştirme Politikası, **Çağdaş Eğitim**, 19 (199): 39-43.

Turgut, M.F. ve Baykul, Y. (1992). **Ölçekleme Teknikleri**. Ankara: ÖSYM Yayınları.

Yamaner; F. (2001). **Beden Eğitimi ve Spor’da Temel İlkeler**. İstanbul: Erkin Kitabevi.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 146-156, ELAZIĞ-2004

ULUSLARARASI BİR PAZARLAMA ARACI OLARAK İNTERNET'İN (A) GRUBU SEYAHAT ACENTELERİ AÇISINDAN ÖNEMİ VE KULLANIM DURUMU

*As a International Marketing Tool Internet's Rate of Users and
Importance for (A) Group Travel Agencies*

M. Emin AKKILIÇ

Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Elazığ,
eakkilic@hotmail.com

Özet

İnternet; çağımızda hızla gelişen, pek çok amaçla milyonlarca insanın katıldığı ve bilgisayarlar arası çok yönlü bilgi transferini gerçekleştirildiği bir iletişim ağı olarak tanımlanmaktadır.

İnternet, mal ve hizmetleri uluslar arası arenada pazarlamak isteyen işletmelere büyük fırsatlar sunması yanı sıra kültürel, yasal, sosyal, güvenlik gibi dezavantajları da beraberinde getirmektedir.

2001 yılında yapılan bu çalışmada; Antalya'da faaliyet gösteren (A) grubu seyahat acentelerinin %53,8'i internet üzerinde hiç satış yapmadıkları, diğerlerinin ise çeşitli oranlarda internet üzerinden satış yaptıkları tespit edildi. Ayrıca, çalışmada farklı amaçlarla (Rezervasyon, Operasyon, Muhasebe ve Ödeme) bilgisayarlardan faydalanan acentelerin oranları tespit edildi.

Anahtar Kelimeler: İnternet, Acente, Fayda

Abstract

Internet which is known as an computer network which provides information flow among computers is used by millions of people and widespread these days.

While Internet provides numerous opportunities for enterprises, it also offers disadvantages such as cultural, law, social, and security.

This study was carried out in 2001, 53,8% of (A) group travel agencies in Antalya don't any sell over internet, the others sell at different rates over internet. Besides, in this study was determined benefit from computer for different goals such as Rezervation, Operational, Accounting, and Payment

Key Words: Internet, Agency, Benefit

1.GİRİŞ

Dünya ekonomisinde yaşanan globalleşme neticesinde, günümüzde bir çok işletmeler için yeni pazar fırsatları ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmeler içerisinde yer alanların performanslarını en iyi şekilde ortaya koyma zorunluluğu doğmaktadır. Bu nedenle, geleneksel ticari stratejiler ve taktiklerden ayrı olarak; yerel, bölgesel ve global zeminlerde daha etkili bir şekilde rekabet etmek için yeni alternatifler aranmaktadır. Bilgi alanındaki gelişmeler, dijital telefon ağları, interaktif kablolu televizyon, ferdi kompüter, on-line hizmetleri ve son olarak da internetteki ilerlemeler çözüm yollarındaki alternatifler olarak sayılabilir. Teknolojik alanda yaşanan bu gelişmeler işletmelerin yapısında kaçınılmaz değişiklikler yapmıştır¹.

İnternet; çağımızda hızla gelişen, neredeyse günlük yaşantımızın her kademesinde karşı karşıya kaldığımız ve çok yönlü bilgi aktarımı sağlayan önemli bir iletişim aracıdır. İnternet genel anlamıyla dünyada pek çok amaçla milyonlarca kişi ve örgütlerin katıldığı bilgisayarlar arası bilgi transferini gerçekleştiren bilgi ağı olarak tanımlanmaktadır². İnternet ilk olarak 1960'larda A.B.D. 'de savunma bakanlığı tarafından askeri amaçlı olarak kurulmuş ve ARPANET (Advanced Research Projects Auohority Net) adı verilen bu proje, ülke savunması alanında birimler arasındaki bağlantılar, bilgisayarlar aracılığıyla koordineli bir biçimde sağlamak amacını taşımıştır³. İnternetin ticari amaçla, 1991 yılında İsviçre'de world wide web (www) geliştirilmesi ve ticari internet kambiyo sisteminin kurulmasıyla gerçekleşmiştir.

İnternet, diğer kitle iletişim araçları olan radyo, televizyon ve kablolu televizyona göre daha hızlı bir yayılma ve gelişme göstermiştir⁴. Günümüzde, dünya çapında internetten yararlananların sayısı kesin olarak bilinmemekle beraber 400 milyon civarında bir kullanıcı kitlesi bulunmakta ve her ay yaklaşık %10'luk bir büyüme göstermektedir⁵.

İnternetin hızlı bir şekilde yaygınlaşmasıyla birlikte sağladığı faydaların yanı sıra, çeşitli dezavantajları da beraberinde getirmektedir. Öncelikli olarak internetin sağlamış olduğu faydalar ele alındığında; internet gerek aracı seyahat kuruluşlarına ve gerekse

¹ Pallab Paul, "Marketing on the Internet"; Journal of Marketing, Vol:13, No:4, 1996, s.27-39.

² İbrahim Birkan, "Bilgisayar Teknolojisindeki Gelişmelerin Turizm Pazarlaması Üzerindeki Etkileri", Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl:9, s.23-32.

³ Craig S. Breitenbach, Doris C. Van Doren, "Value added marketing in the Digital Domain ; Enhancing the Utility of the Internet", Journal of Consumer Marketing, Vol: 15, No: 6, 1999, s.558-575.

⁴ D. Tapscott, "Dijital Ekonomi", (Çev: Ece Koç, Koç Sistemleri Yayınları, No:15, İstanbul, 1988, s.21)

⁵ Mustafa Gülmez, "İnternet Yoluyla Uluslar arası Pazarlamada Karşılaşılan Temel Problemler ve Çözüm Önerileri", Pazarlama Dünyası, Yıl:16, Sayı:2002-3, s.56

tüketicilere zaman ve yer faydası sağlamaktadır. İnternetin zaman ve yer sınırlarını ortadan kaldırdığından dolayı, internet üzerinden tanıtım ve satış yapmakta olan bir işletme yılın 365 günü ve günün 24 saatinde tüm internet kullanıcılarına hizmet sunabilmektedir.

İşletmeler, mevcut ve potansiyel müşterilere satış elemanının sunduğu hizmetleri aynı kalitede, daha hızlı ve daha ucuz sunabilmektedir⁶.

Siparişten ödemeye kadar olan tüm işlemler elektronik ortamda gerçekleştirildiğinden, karşılaşılan maliyetlerin çoğu ortadan kalkmakta ve satış maliyetlerini daha da aşağıya çekmektedir.

İnternet, bütün pazarlamacıların aynı anda görebileceği ve izleyebileceği bir ortam olduğundan fırsat eşitliği sağlamaktadır. Geleneksel pazarlamada karşılaşılan doğal engeller bu ortamda kendiliğinden ortadan kalkmaktadır. İşletmenin yapısı, büyüklüğü, ahlaki geçmişi, yöneticilerin nitelikleri, cinsiyeti ve benzeri konuların fazla bir önemi bulunmamaktadır. Özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin bu anlamda yaşadığı sorunlar kendiliğinden ortadan kalkmaktadır⁷.

İnternet kullanıcıları herhangi bir web sitesini ziyaret ederek, ürünler, hizmetler ya da kişilere ilişkin her türlü bilgiyi doğrudan yetkililerden elde etme şansına sahiptirler.

İnternet, yukarıda bahsedildiği gibi firmalara yönelik dünya çapında potansiyel pazarlar oluşturduğu için; bu uluslararası unsur, çeşitli yeni fırsatlar ile birlikte bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Bu zorluklar; kültürel, yasal ve sosyal engellerdir. İnternet üzerinden pazarlama yapılacağı zaman ülke sınırları dışındaki ülkelerin dil, renk, imaj gibi farklı kültürlere sahip olunabileceği unutulmaması gerekir. Örneğin, ulusal sınırlar dışındaki renkler bir takım sembolik anlam ve değerlere sahiptir. A.B.D.'de birinciler mavi kurdele veya şeritle ödüllendirirken, İngiltere'de birinci olanlar ise kırmızı kurdele ile ödüllendirilir. Avrupa ve A.B.D. 'de siyah renk matem, yası ve üzüntüyü simgelerken, uzak doğuda özellikle de Çin de matem ve yas beyaz renkle ifade edilmektedir⁸.

İnternette görülen dezavantajların başında güvenlik sorunu gelmektedir. İnternetin esasında serbest iletişim kurulması gerçeği yattığından, genelde daha az güvenlidir. Ancak pazarlama amacıyla kullanıldıkça ya da kullananların sayısı arttıkça daha fazla

⁶ Shikar Ghosh, "To Assess the Risk and Opportunities, You Need to Know What's Possible", Harvard Business Review, March-April, 1988, s.126-135.

⁷ İbrahim Kırçova, **İnternette Pazarlama**, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1999, s.46.

⁸ Fred Palumbo, Paul Herbig, "International Marketing Tool: The Internet", Industrial Management&Data Systems, 1998/6, s.253-261.

güvenlik konusuna önem verilmeye başlanmış ve yeni güvenlik programlarının geliştirilmesi için çalışmalar hızlandırılmıştır.

İnternette güvenlik konusu daha çok finansal işlemlere ilişkindir. Mesela, kredi kartlarıyla yapılacak alış-verişlerin güvenilirliği hala tartışılan bir konudur. Ancak, teknolojinin artmasıyla birlikte gelişen şifreleme sistemleriyle internet üzerinden alış-veriş daha güvenilir olabilecektir⁹.

İnternet yoluyla pazarlamanın en büyük dezavantajlarından biri de mevcut dağıtım kanalına zarar verme endişesini beraberinde getirmesidir¹⁰. Bu endişelerin başında, aracı kuruluşların sundukları hizmetler karşılığında aldıkları komisyon ücretlerinde bir azalmanın olabileceği düşüncesi gelmektedir.

İnternet, e-posta ve faks gibi iletişim araçlarının yaygınlığı A.B.D.'de çok fazladır. Batı Avrupa da dahil diğer ülkelerdeki iletişim ve haberleşme hizmet ve imkanları A.B.D.'deki gibi aynı standartlara sahip değildir. Bu nedenle sınır ötesi ülkelerle iletişim kurmak veya iş yapmak isteyen firmaların ABD ile aynı iletişim standartlarına sahip olması gerekmektedir. Bu durum internet üzerinden globalleşmede bir takım engelleri ortaya çıkarmaktadır¹¹.

İnternette yaşanan problemlerden bir tanesi de tüketicilerin aldatılma endişeleri taşımalarıdır. Örneğin, kişiler özel bilgilerini; adreslerini, telefon numaralarını, kredi kartı numaraları gibi bilgileri vermektedirler. Ayrıca ürünler satın alınmadan önce ödemelerin yapılması ve garanti hizmetleri gibi konularda da tüketicileri endişelenmektedirler¹².

2. İNTERNET'İN (A) GRUBU SEYAHAT ACENTELERİ AÇISINDAN ÖNEMİ

İnternetin sağlamış olduğu bazı faydalarla birlikte çeşitli dezavantajları da beraberinde getirdiği ortadadır. Ancak, İnternetin, haftanın yedi günü ve günün de yirmi dört saatinde ulaşılabilirlik özelliğine sahip olması, görsellik fonksiyonunu taşıması, taraflar arasında aracısız yani doğrudan iletişiminin imkanının sunması, veri tabanlarına sahip olması ve tüketicilere ilişkin detaylı bilgilerin kolay bir şekilde elde etme imkanını sağlaması gibi özelliklerinden dolayı her sektörde olduğu gibi (A) grubu seyahat acenteleri açısından da büyük önem arz etmektedir.

⁹ Palumbo, Herbig, a.g.e., s.258.

¹⁰ T. Vasudavan, T. Craig Standing, "The Impact of the Internet on The Role of Travel Consultans", *Participation&Empowerment: An International Journal*, Vol:7, No:8, 1988, s.213-226.

¹¹ Gülmez, a.g.e., s.58

¹² C. Richard Baker, "An Analysis of Fraud on The Internet", *Internet Research: Electronic Networking Applications and Policy*, Vol:9, No:5, 1999, s.348-360.

Turizm işletmelerinin, özellikle aracı seyahat kuruluşları internet aracılığıyla hedef kitlelerle kolayca iletişim kurabilmeleri, gereksinim duydukları kaynaklara ucuz ve rahat bir şekilde erişebilmeleri, ürün ve hizmet alış-verişi yapabilmeleri; internetin etkinliğini ve kullanımını arttırmaktadır. İnternetin her gün değişik alanlarda kullanıma girmesi, önemini sürekli bir şekilde daha da arttırmaktadır. İnternetin iş hayatında kullanılan geleneksel işlemlerde ve yöntemlerde alışılmamış bir şekilde değişiklikler ve kolaylıklar sağlaması, daha fazla kullanılması sonucunu ortaya çıkarmaktadır¹³.

İnternet, tüketiciler açısından ele alındığında ise, günün her saatinde gereksinim duyulan her türlü bilginin elde edilmesi imkanı sağlamaktadır. Müşteriler daha az bir çabayla ilgili konularda istedikleri bilgi çok kolay elde edebilmektedirler. Özellikle dünyanın en zengin kütüphanelerindeki bilgi ve verilere kolayca erişilebildiği ve ihtiyaç duyulan güncel bilgileri (kültürel, sportif, siyasi vb) rahatlıkla elde edebilme imkanı sağlamaktadır.

(A) grubu seyahat acenteleri, internetin gelişmesiyle birlikte özellikle sundukları hizmetler karşılığında aldıkları ücretlerde bir azalma olsa da farklı hizmetlere yönelerek maddi kayıplarını telafi edebilirler. Aracı seyahat kuruluşları tüketiciler açısından bir marka görevi üstlenmektedirler. Tüketiciler çeşitli hizmetlere internet üzerinden ulaşabilselerde, aracı seyahat kuruluşlarına olan ihtiyaç her zaman var olacaktır. Dolayısıyla (A) grubu seyahat acenteleri, yaşanan yoğun rekabet ortamında faaliyetlerini devam ettirebilmeleri için internetten faydalanmaları ya da kendilerine ait web sitelerini açmaları önemli olmaları ile birlikte gün geçtikçe de interneti kullanan aracı seyahat kuruluşlarının sayısı artacaktır.

3.ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Günümüzde, en hızlı gelişen ve ülkelerin adeta bacasız sanayisi olarak adlandırılan önemli hizmet sektörlerinden bir tanesi de turizmdir. Turizm faaliyetleri, çeşitli turizm işletmeleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu işletmelerin başında aracı seyahat kuruluşları olarak adlandırdığımız tur operatörleri ve seyahat acenteleri gelmektedir. Çünkü turistik mal ve hizmetlerin satışının büyük bir kısmı söz konusu bu aracı kuruluşlar tarafından yapılmaktadır. Ancak, internetin yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla, geleneksel olarak aracı kuruluşların yaptıkları faaliyetlerde yeni bazı

---

¹³ Hasan Ekinci, "İşletmelerin Halkla İlişkilerinde İnternetin Önemi", Pazarlama Dünyası, Yıl:14, Sayı, 2004 (Temmuz-Ağustos 2000), s.24.

farklılıklar yaşanmaktadır.

İnternet, uluslararası pazarlarda sesini duyurabilmek, rekabette avantaj sağlayabilmek için başta küçük ve orta ölçekli işletmeler olmak üzere bir çok işletmeye önemli fırsatlar sunmaktadır. Ancak, internetten faydalanabilmek için gerek bilgi ve gerekse altyapı açısından hazırlanamayan işletmeler için bu fırsatlar dezavantajlara dönüşebilir. Bu noktadan hareketle; internetin yaygın olarak kullanılmasıyla oluşan faydaların teorik zeminde ortaya konulmasıyla birlikte, internetin kullanılmasıyla ortaya çıkan problemlerin ya da dezavantajların açıklanması amaçlanmıştır. Ayrıca, bu çalışmada A(Grubu) seyahat acentelerin hangi alanlarda ve ne oranda internetten faydalandıkları ortaya konulacaktır.

Araştırma, Antalya’da faaliyet gösteren (A) grubu seyahat acentelerin tümünde yapılması düşünülmüş, ancak araştırma sonunda toplam 311 işletmenin 104’ünde yapılabilmektedir (araştırma, işletmelerin bir kısmının kapanmış olması ve diğerlerinin ise cevap vermek istememelerinden dolayı toplam 104’ünde yapılabilmektedir).

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada tanımlayıcı araştırma modeli kullanılmıştır. Bilindiği gibi tanımlayıcı araştırma modelleri, araştırma problemini oluşturan değişkenler arasındaki neden sonuç ilişkisine girmeksizin, bu değişkenlerle ilgili doğru tanımlar yapılmasını amaçlar¹⁴. Bu noktadan hareketle, Antalya’da faaliyet gösteren (A) grubu seyahat acentelerinin faaliyete başladıkları yıllar itibari ile çeşitli amaçlarla internetten faydalanma oranları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, konuya ilişkin ikincil kaynaklar taranarak, konunun kuramsal yapısı ortaya konulmuştur. Birincil verilerin elde edilmesinde ise; anket metodlarından biri olan yüz yüze görüşme yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmada elde edilen verilerin istatistiki değerlendirmeleri, SPSS for windows paket programındaki varyans analizi tekniği kullanılarak yapılmıştır. Varyans analizi, ikiden çok ortalama arasındaki farkların anlamlılığını test etmede kullanılan bir analiz şeklidir¹⁵.

---

¹⁴ David J. Luck, Ronald S. Rubin, **Marketing Research**, Seventh Ed., Prentice Hall Inc., Englewood Clifts, NJ, 1987, s. 428-433. (Alıntı: Cemal Yükselen, Pazarlama Araştırmaları, Detay Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 50)

¹⁵ Mustafa Ergün, **Bilimsel Araştırmalarda Bilgisayarla İstatistik Uygulamaları**, Ocak Yayınları, Ankara, 1995, s.173.

Araştırmanın Varsayımları ve Hipotezleri

Günümüzde, internetin artık önemli bir pazarlama aracı olduğu ve kullanan aracı kuruluşlara rekabet ortamında üstünlük sağlayabileceği varsayılmıştır.

İşletmelerin dinamik bir yapıya sahip oldukları, yaşanan yenilekleri benimseyecekleri ve gün geçtikçe çeşitli amaçlarla internetten faydalananların sayısının artacağı varsayılmıştır.

Araştırmanın hipotezleri ise; birincisi, işletmeler arasında faaliyete başladıkları yıl itibariyle internet üzerinden yaptıkları satış oranları açısından bir farkın olmadığı; ikincisi, işletmelerin, farklı amaçlarla bilgisayarlardan büyük oranda faydalandıkları düşüncesi ileri sürülmüştür.

4.ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Antalya'da faaliyet gösteren (A) grubu seyahat acenteleriyle yapılan anket çalışması sonucu çeşitli veriler elde edilmiştir. Araştırmanın amacına uygun olarak elde edilen veriler; acentelerin internet aracılığıyla yaptıkları satışların, toplam satışlar içerisindeki oranı ile ilgili verilerin değerlendirmeleri çizelge 4.1'de yapılmıştır. Acentelerin farklı amaçlar için bilgisayarlardan faydalanma oranlarına ilişkin verilerin değerlendirilmesi ise çizelge 4.2'de yapılmıştır.

Çizelge 4.1: Seyahat Acentelerinin faaliyete başladığı yıl itibariyle internet üzerinden yaptıkları satışların toplam satışlar içerisindeki oranının belirlenmesi

Acentelerin faaliyete başladıkları yıl	1		2		3		4		5		TOPLAM	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1985' kadar	3	50.0	3	50.0	-	-	-	-	-	-	6	5.8
1986-1990 arası	11	61.1	3	16.7	1	5.6	2	11.1	1	5.6	18	17.3
1991-1995 arası	23	48.9	12	25.5	5	10.6	3	6.4	4	8.5	47	45.2
1996 ve sonrası	19	57.6	11	33.3	2	6.1	1	3.0	-	-	33	31.7
TOPLAM	56	53.8	29	27.9	8	7.7	6	5.8	5	4.8	104	100

(X^2 :8.94 p:0.708 sd:12)

(1: İnternet üzerinden hiç satış yapılmamaktadır

2: İnternet üzerinden %1-5 oranında satış yapılmaktadır

3: İnternet üzerinden %6-10 oranında satış yapılmaktadır

4: İnternet üzerinden %11-20 oranında satış yapılmaktadır

5: İnternet üzerinden %21'den daha fazla satış yapılmaktadır.)

Ho : Seyahat Acenteleri arasında internet üzerinden yaptıkları satış oranları açısından anlamlı bir fark yoktur.

H1 : Seyahat Acenteleri arasında internet üzerinden yaptıkları satış oranları açısından anlamlı bir fark vardır.

Yapılan istatistiki test sonucu, faaliyetle başladıkları yıllar itibariyle seyahat

acenteleri arasında internet üzerinden yaptıkları satış oranları açısından anlamlı bir fark çıkmamıştır ($p>0,05$).

Anket uygulaması yapılan toplam 104 işletmeden 56 (%53.8)'sı internet üzerinden satış yapmadıkları tespit edilmiştir. İnternet üzerinden %1-5 oranında satış yapan acentelerin sayısı 29(%27.9), %6-10 oranında satış yapan acentelerin sayısı 8(%7.7), %11-20 oranında satış yapan acentelerin sayısı 6(%5.8) ve %21'den daha fazla oranda satış yapan acentelerin sayısı 5(%4.8) olarak tespit edilmiştir.

Elde edilen sonuçlar irdelendiğinde; acentelerin internet üzerinden hiç satış yapmama oranı %53.8 gibi yüksek bir değer ortaya çıkmıştır. Ancak bu oranın yüksek çıkması, sadece acentelerin eksik alt yapılarından kaynaklanan problemlerden ziyade, hitap ettikleri pazarların alt yapılarındaki eksikliklerden kaynaklandığı gözlemlenmiştir.

Antalya'da faaliyet gösteren acentelerin rezervasyon, operasyon, muhasebe ve ödeme işlemlerinde, bilgisayarlardan faydalanma oranlarının tespiti amacıyla elde edilen verilerin değerlendirilmesi çizelge 4.2de yapılmıştır.

Çizelge 4.2: Seyahat Acentelerinin çeşitli amaçlarla bilgisayarlardan faydalanma oranlarının belirlenmesi

İşletmelerin faaliyete başladığı yıl	Rezervasyon				Operasyon				Muhasebe				Ödeme			
	1		2		1		2		1		2		1		2	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
1985' kadar	3	50.0	3	50.0	3	50.0	3	50.0	3	50.0	3	50.0	5	83.0	1	16.7
1986-1990 arası	8	44.4	10	55.6	8	44.4	10	55.6	8	44.4	10	55.6	15	83.3	3	16.7
1991-1995 arası	11	23.4	36	76.6	13	27.7	34	72.3	12	25.5	35	74.5	36	76.6	11	23.4
1996 ve sonrası	14	42.4	19	57.6	15	45.5	18	54.5	15	45.5	18	54.5	25	75.8	8	24.2
TOPLAM	36	34.6	68	65.4	39	37.5	65	62.5	38	36.5	66	63.5	81	77.9	23	22.1

(1: Bilgisayardan faydalanılmamaktadır ; 2: Bilgisayar faydalanılmaktadır)

Seyahat acentelerinin çeşitli amaçlarla bilgisayarlardan faydalanma oranlarına ilişkin veriler irdelendiğinde; anket uygulaması yapılan toplam 104 seyahat acentesinin 68 (%65.4)'i rezervasyon işlemleri açısından bilgisayarlardan faydalandıkları tespit edilmiştir. Rezervasyon işlemleri açısından bilgisayarlardan faydalanmayan seyahat acenteleri ise 36(%34.6) olarak belirlendi.

Operasyon faaliyetleri açısından bilgisayarlardan faydalanan acente sayısı 65 (%62.5) iken, faydalanmayan acente sayısı ise 39 (%37.5) olarak belirlendi.

Muhasebe işlemleri açısından bilgisayarlardan faydalanan acente sayısı 66 (%63.5) iken, faydalanmayan acente sayısı ise 38 (%36.5) olarak tespit edildi.

Ödeme işlemleri açısından bilgisayarlardan faydalanan acente sayısı 23 (%22.1) iken, faydalanmayan acente sayısı ise 81 (%77.9)) olarak tespit edildi.

Seyahat acentelerinin, rezervasyon, operasyon ve muhasebe işlemleri açısından bilgisayarların faydalananları oranı sırasıyla %65.4, %62.5 ve %63.4 şeklinde tespit edilmiştir. Antalya'da faaliyet gösteren (A) grubu seyahat acentelerinin çoğunun farklı amaçlarla bilgisayarlardan faydalandıkları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Bilgisayarlar aracılığıyla ödeme yapma ya da kabul etme işlemleri açısından daha fazla alt yapı ve teknik donanıma gereksinim duyulmaktadır. Bu nedenle, bilgisayarlardan faydalanma açısından diğer işlemlere göre ödeme işlemleri daha az oranda (%22.1) seyahat acenteleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Ancak, az sayıda seyahat acentesinin ödeme işlemlerini gerçekleştirmesi, daha çok çalıştıkları pazarlara ait alt yapı ve teknik donanımın eksikliğinden kaynaklandığı şeklinde gözlemlenmiştir.

5.SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde teknoloji alanında yaşanan gelişmeler, farklı alanlarda bir çok değişimi de beraberinde getirmiştir. Mal, hizmet ya da fikir üreten işletmeler, oluşan bu değişimlere ayak uydurabilmeleri ve yaşanan yoğun rekabet ortamında varlıklarını idame ettirebilmeleri için tüm gelişmeleri yakından izleme ve uygulama zorunda oldukları sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

İnternette pazarlama özellikle yer ve zaman sınırlarının aşıldığı, müşterilerin alış verişi ile ilgili olarak her türlü sınırsız bilgiye kolaylıkla ulaşabildikleri ve taraflar arasında çok kolay bir şekilde iletişim kurabildikleri bir ortamdır.

İnternetin gelişmesiyle birlikte sağlanan avantajların yanı sıra bazı dezavantajlar da beraberinde ortaya çıkmıştır. Bu dezavantajlar; güvenlik, satış sonrası hizmetlerin yanı sıra aracı kuruluşların geleceğin ilişkin endişelerin ve belirsizliğin devam etmesidir.

Antalya'da faaliyet gösteren (A) grubu seyahat acenteleri ile yapılan anket çalışmasıyla elde edilen verilerin irdelenmesi; araştırma sonunda cevap alınabilen toplam 104 işletmenin 56(%53.8)'sı internet üzerinden hiç satış yapmadıkları tespit edilmiştir. İnternet üzerinden %1-5 oranında satış yapan acentelerin sayısı 29(%27.9), %6-10 oranında satış yapan acentelerin sayısı 8(%7.7), %11-20 oranında satış yapan acentelerin sayısı 6(%5.8) ve %21'den daha fazla oranda satış yapan acentelerin sayısı 5(%4.8) olarak tespit edilmiştir.

Seyahat acentelerin çeşitli amaçlarla bilgisayarlardan faydalanma oranlarına ilişkin elde edilen veriler irdelenmesi sonucu; anket uygulaması yapılan toplam 104 seyahat acentesinin 68 (%65.4)'i rezervasyon işlemleri açısından bilgisayarlardan faydalandıkları tespit edilmiştir. Rezervasyon işlemleri açısından bilgisayarlardan faydalanmayan seyahat acenteleri ise 36(%34.6) olarak belirlendi.

Operasyon faaliyetleri açısından bilgisayarlardan faydalanan acente sayısı 65 (%62.5) iken, faydalanmayan acente sayısı ise 39 (%37.5) olarak belirlendi.

Muhasebe işlemleri açısından bilgisayarlardan faydalanan acente sayısı 66 (%63.5) iken, faydalanmayan acente sayısı ise 38 (%36.5) olarak tespit edildi.

Ödeme işlemleri açısından bilgisayarlardan faydalanan acente sayısı 23 (%22.1) iken, faydalanmayan acente sayısı ise 81 (%77.9)) olarak tespit edildi.

İnternet yoluyla gerek ulusal gerekse uluslararası pazarlama faaliyetlerinde bulunulacak firmaların, örgüt yapısını ve satış gücünü internet ortamına göre yendin gözden geçirmeli ve bunlara ilişkin birtakım strateji ve taktikler geliştirmelidirler. Ayrıca, çalışma süresince edinilen deneyimler sonucu; teknolojilerin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan mağduriyetlerin giderilmesi, özellikle tüketicilerin korunmasına ilişkin olarak, konunun teknik boyutu yanı sıra hukuki açıdan da araştırılması ve bilimsel olarak çözüm yollarının ortaya konulmasının önemli bir çalışma konusu olacağı kanısındayım.

KAYNAKLAR

- BAKER,C.R., An Analysis of Fraud on The Internet”, Internet Research: Electronic Networking Applications and Policy, Vol:9, No:5, 1999.
- BİRKAN, İ., “Bilgisayar Teknolojisindeki Gelişmelerin Turizm Pazarlaması Üzerindeki Etkileri”, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Yıl:9.
- CRAIG, S. BREİTENBACH, D. VAN DOREN, C., “Value added marketing in the Digital Domain ; Enhancing the Utility of the Internet”, Journal of Consumer Marketing, Vol: 15, No: 6, 1999.
- EKİNCİ, H., “İşletmelerin Halkla İlişkilerinde İnternetin Önemi”, Pazarlama Dünyası, Yıl:14, Sayı, 2004 (Temmuz-Ağustos 2000).
- ERGÜN, M., **Bilimsel Araştırmalarda Bilgisayarla İstatistik Uygulamaları**, Ocak Yayınları, Ankara, 1995.
- GHOSH, S., “To Assess the Risk and Opportunities, You Need to Know What’s Possible”, Harvard Business Review, March-April, 1988.
- GÜLMEZ, M., “İnternet Yoluyla Uluslar arası Pazarlamada Karşılaşılan Temel Problemler ve Çözüm Önerileri”, Pazarlama Dünyası, Yıl:16, Sayı:2002-3.
- KIRÇOVA,İ., **İnternette Pazarlama**, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul, 1999.
- LUCK, D.J., RUBİN, R.S., **Marketing Research**, Seventh Ed., Prentice Hall Inc., Englewood Clifts, NJ, 1987 (Alıntı: Cemal Yükselen, Pazarlama Araştırmaları, Detay Yayıncılık, Ankara, 2000)
- PALUMBO, F., HERBİG, P., “International Marketing Tool: The Internet”, Industrial Management&Data Systems, 1998/6.
- PAUL, P., “Marketing on the Internet”, Journal of Marketing, Vol:13, No:4, 1996.
- TAPSCOTT, D., “Dijital Ekonomi”, (Çev: Ece Koç, Koç Sistemleri Yayınları, No:15, İstanbul, 1988)
- VASUDAVAN,T. STANDİNG, C.,“The Impact of the Internet on The Role of Travel Consultans”, Participation&Empowerment: An International Journal, Vol:7, No:8, 1988.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 157-164, ELAZIĞ-2004

ELECTRONIC MONEY IN 2000'S

2000'lerde Elektronik Para

Meltem ŞENGÜN UCAL

Kadir Has Üniversitesi, İstanbul

msengun@khas.edu.tr

Özet

Para, dünya ekonomilerinin tümü için gerekli bir araçtır. Buna karşın elektronik para da gelişmiş ülkeler için gerekli bir araç haline gelmiştir. Günümüzde internet ortamı yolu ile yapılan finansal hizmetlerdeki muameleler için elektronik para ve elektronik ödeme sistemleri oldukça popülerdir. Elektronik sistemlerde meydana gelen bu değişimler ekonomik ortamda gerçekleşen perakende satış ödemelerinde geleneksel işlemlerin yanında iki yeni formu ortaya çıkarmıştır. Bunlar, bir kişisel bilgisayar ile evden veya işyerinden banka işlemleri yapmak ve elektronik nakit kullanımınıdır. Söz konusu muameleler güvene dayalı gerçekleştirilir. Özellikle de teknolojilerin hızla değiştiği 2000'li yılları kat edeken, bu sistemde gerçekleşmesi gereken en önemli unsur elektronik paranın kanunlar çerçevesinde değerlendirilmesidir. Fakat Türkiye elektronik para sistemleri için henüz bir kanuni çerçeve çizmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Tedavüldeki ödeme sistemleri, e-para, Elektronik nakit, Muamele veya mübadele.

Abstract

Money is an essential tool for all of the world's economies. As for electronic money it must be an essential tool for developed countries. Today, electronic money and electronic payment systems are popular for retail transactions in financial services on the internet. These changes, in turn, have led to the emergence of two new forms of retail payment systems: electronic cash and banking from home or company by personal computer. Transactions are based on trust. When pass over the 2000's of quickly changing technology, for this system the most important factor is evaluating of electronic money in law frame. But Turkey has not caught law frame for electronic money system.

Key Words: Current payment systems, e-money, Electronic cash, Transaction.

A transaction tool of money, has a long history. Barter in past economies, had competence because exchange of goods and services were limited. As the economies got extended and grew bigger the production of goods and services increase as well. Therefore using barter as an exchange method will be harder. Those circumstances led human different kinds of inquiries such as goods used as money or mental money, and human at last developed banknote. For communities, by whom the money emerged is important as much as emerging money. Influence and power must be held together as a conclusion this situation leads us today's valid systems. Today world economies can not exist without money. Money will exist as an essential tool for development of economies (Luckett;1999).

In 21st centuries economies money exceeds the possessed national value and has becomes usable currency in all worlds economies previously money shows a national characteristic, then money gains an international characteristic and when this situation exists some of powerful and developed centuries currencies compete with each other, but none of these countries can impose its currency to the all of the world. None of national currency can a monopoly position in international area (Ertürk; 1999). This situation is contrary to worlds economic system. Possessing today's meaning of money takes a long time. In time to make a profit from goods, services and other currencies provides us money exchange (Pentecost; 1993). This progress provides money international circulation with opportunity of obtaining needs much more easily.

Development in electronic and communication technologies leads Today's countries to use them. Especially, means in communication networks improved by internet lead economies to take part in this system.

A- A Concept of Electronic Money

Every transaction is an exchange. People make an exchange of goods and services for money. In this exchange, electronic money as a general concept is an electronic replacement for cash (Lynch and Lundquist; 1996). Electronic money is not virtual, it is an exchange in real economy. The most familiar example of an electronic transaction involves an Automated Teller Machine (ATM). This kind of money can be used for all kinds of goods and services, and carries all the features of traditional money. . Banks can not create new money and they will charge a fee for converting it or taking an agency fee for using it. In the other hand electronic money shows different features according to its technological enviroiment .The process of e-money generation can be presented as follows (<http://storny.wp.pl/wp/ws19>):

- 1- User chooses denomination of the e-banknote;
- 2- Special software generates the demanded e-banknote;
- 3- E-banknote is put into the digital envelope to hide serial number
- 4- User signs it with his private key;
- 5- E-banknote is sent to his issuer; 6. Issuer verifies if there is enough funds for that issue (denomination vs. account balance or cash put in exchange) – the issuer uses different signatures for different denominations thus if user tries to obtain an e-signature for 5 Euro banknote sending instead 1 Euro banknote, his e-banknote will not be valid;
- 6- If so, issuer signs electronically envelope without knowing the serial number;
- 7- Issuer sends back the signed digital envelope with an e-banknote;
- 8- User removes digital envelope;
- 9- Now, user can spend freely e-banknote.

We can define the properties of electronic money in six groups:

- 1- Independence: The security of electronic money does not depends on any physical location.
- 2- Security: Electronic money is not reusable. It is not possible to spend the same electronic money twice.
- 3- Privacy: Electronic money must protect the privacy of its users. Tracing of relationship between a person and a purchase is not allowed.
- 4- Off-Line Payment: It is impossible to make a transaction without networks.
- 5- Transferability: Electronic money must be transferable to others.
- 6- Divisibility: A quantity of electronic money must be divisible into smaller amounts and they must total up again when recombined.

All this changes in electronic systems, make two new form of payments in retail sells. These are making bank processes by a personal computer and electronic cash. You can consume the needed process between two countries on opposite sides of the world with a personal computer and a network connection. For example, a buyer in Turkey can use electronic dollar instead of Turkish Lira to buy goods or services supplied by a merchant located in India. This leads economies the equivalence between electronic money and national money. This means a world money. Electronic money can become a new measurement of exchange in all over the world. Development of electronic money leads us to make transactions, banking processes and monetary systems much more

easily. This idea can be made easily consuming law and network infrastructure. Such developments in globalization world will lead developments for all countries.

There are several companies offering services that enable internet commerce, like electronic bill payment services. Electronic money transactions and credit card purchases can be made easily.

Main differences between current payment and e-money system presented below

Table 1: Main difference between current and e-money system

Current payment systems	e-money systems
Physical means of payments-checks, currency	Intangible electronic analogies
Huge infrastructure established world-wide	Downsized, computer based
Relatively labour intensive	Relatively capital intensive
High value infrastructure-brick and mortar	Low cost decentralised facilities
Bank-dominated wire transfers	Personal computer transfers
Highly structured supervision/regulation	Highly technical, yet to be designed
Velocity of money is low	Velocity of money is high
Bank-dominated intermediaries	Non-traditional intermediaries
Clearing mechanism required	Clearing requirement reduced
Transportation-couriers, land, sea, air	Telecommunications
Significant statistical data collection	No methodology for Ms statistics
Economic national borders	No borders, effectively
Defined jurisdictions	Overlapping, unknown jurisdictions
Generally non-refutable, standard methods of validation	Evolving methods of transaction verification

Source: "Electronic money laundering: An Environmental Scan"; Department of Justice Canada; Solicitor General Canada; October 1998.

E-money widespread speedy but would e-money prefer to much more rather than cash? Which one is excellent?. There are some answer for all of question. Take a look at the bellow table 2:

Comparison between cash and e-money :

Table 2: Comparison between e-money and cash

Comparison	Legitimized	Anonymity	Component of monetary aggregates	Dematerialized	Small value transaction	Under Central Bank control
e-money	-	+/-	-	+	+	-
Cash	+	+	+	-	+	+

In spite of e-money sometimes objectionable, it work. Merchant and client prefer much more e-money than cash in something.

B. Physical and Legal Infrastructure

All these developments take place in the new economic structure. All countries must make laws and codes in order to catch up with the development in technology. As a developing country Turkey too, has to make the same progress. So that Turkey can prevent losses in finance, banking and monetary sectors. Today Europe and America are making a cooperative study to investigate the implications of recent technological advances that make the creation of methods possible for retail electronic payments in this corporation European Central Bank, G-7 countries and G-10 countries working group, OECD countries and such others are taking place. On the review of working group consumer protection stances within the G-10 yielded two main observations.

Most countries are relying on existing laws and regulations in addressing risk such as fraud insolvency, loss laws and privacy concerns rather than enacting comprehensive new measures specially aimed at electronic money.

Government policies on consumer protection and electronic money are still evolving as this technology developing.

To date G-10 countries have generally not seen the need to develop new anti-crime laws directed at electronic money. Continued monitoring, as well as dialogue and cooperation with developers of electronic money will be required.

Traditionally payment management and money creation was implemented into bank activities but with technology development it became possible that other players could enter that market. This fact raises a question whether they should be allowed to issue e-money. There are two approaches – European central banks and U.S. Federal Reserve one.

The latter is of the opinion that non-bank entities should be permitted to issue an electronic substitute of money since it stimulate the development of it. Non-banks will have special competitive advantage but banks have already had many competitive advantages that non-banks do not have and probably will not have (developed relations with merchants, the advancement in their payment systems, the synonym of security).

On the other hand there is an European point of view which is more strict with regard to non-banks. It is stated that only credit institutions or entities supervised by a special body should be allowed to issue e-money.

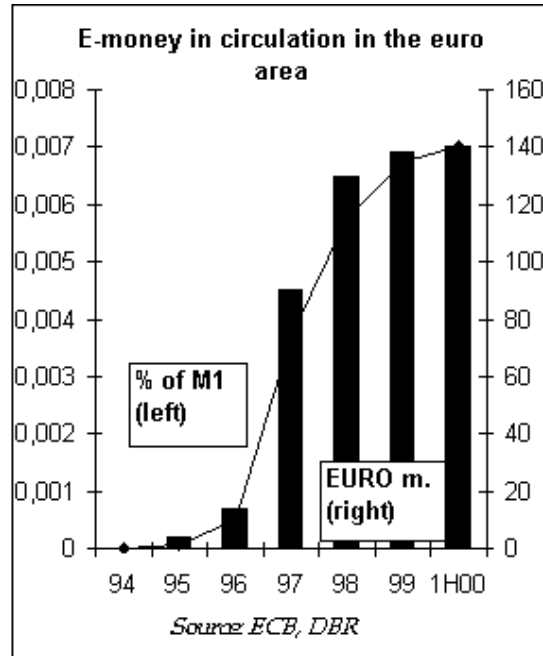
Although electronic money is not a widespread thing at present. It is likely to have significant implications for monetary policy in the future. The E.C.B. regards it essential that the following minimum requirements be fulfilled (European Central Bank; 1998.).

- 1- Issuers of electronic money must be subject to prudential supervision.
- 2- Issuance must be subject to solid and transparent legal arrangements technical security, protection against criminal abuse and the reporting of monetary statistics.
- 3- Issuers of electronic money must be legally obliged redeem electronic money against Central Bank money at par at request of holder of the electronic money.
- 4- The possibility must exist for E.C.B. to impose reserve requirements on all issuers of electronic money. With this concerns outlined above it will be much more secure and comfortable.

E-money institutions have already been in Europe under strong regulations the example of which is the Directive 2000/46/EC. Some of requirements are presented below (<http://strony.wp.pl/wp/ws19>).

- 1- The initial capital 1,000,000 Euro.
- 2- The minimal and permanent own funds have to be equal to or above 2% of the higher of the current amount or the average of the preceding six months' total amount of their financial liabilities related to outstanding electronic money
- 3- The investment of free monetary flow is severely restricted and, among others things, shall be no smaller than financial liabilities related to outstanding electronic money, for example:
  - 4- Asset items which attract a zero credit risk weighting and which are sufficiently liquid;
  - 5- Sight deposits held with Zone A credit institutions; investments may not exceed 20 times the own funds of the electronic money institution

With recent developments some arguments are getting stranger. Especially, the role of governments on money and finance world has to be reexamined. This examination will obtain the role of governments in the chancing economies. Must the governments take active role on the chancing world of money and finance. This question is the first thing in mind. Most of researchers and economist decline that governments must only interfere when the problems occur and must remain passive otherwise. Despite all prospects for e-money projects they are not generally used instruments. According to the Bank for International Settlements data shown in the figure below account for 230 m Euro and reporting to the European Central Bank it represent 140 m Euro in Euro sector.

Figure 1: e-money development
 (Source: Payment and Securities Settlement System in the European Union, ECB, June 2001., DBR.)

E-money accounts for 0.04% of cash in circulation in EMU area and 0.007% of the M1 aggregate.

To these assumptions private sector can find answers to its own problems (United States Department of the Treasury Conference; 1996). But it is important to find governments a suitable concern on fiscal services an new digital world. In most of the developed and developing countries above mentioned conditions have been caused by governments. Governments are thought a secure control mechanism. But this must not mean pressure. The policies must be based on this concept. Especially the both of taking electronic money equalization of national money renew policies and tuned. Our country has the same conditions. Fast changing and fast developing Turkey has some process on electronic money. While this process is being held economy must be guaranteed by law.

Conclusion

Developing technology changes the concept of money as an electronic money appreciate to period. Cash money is becoming absolute as a usual of the easy use of electronic money. This popular trend will eventually create problems for the central

banks. With the new and boundless field the internet countries come too new process it is important to make physical and law enterement. The law regulation should however enable the permanent development of electronic payment systems and not slow them down or even destroy them by enforcing sever restrictions. The market requires time to establish standards and rules. Going against market one restrain the acceptance and willingness of customers and investors. A developing country Turkey must make preparation for it is to own economic structure without losing any time to catch the worlds variations.

References

- DEPARTMENT OF JUSTICE CANADA ,“Electronic money laundering: An Environmental Scan”, Solicitor General Canada; October 1998.
- ECB, **Payment and Securities Settlement System in the European Union**, June 2001.
- ERTÜRK, E., **Makro İktisat**, Alfa Yayınevi, İstanbul, 1999.
- EUROPEAN CENTRAL BANK, **Report on Electronic Money**, Aug. 31, 1998.
<http://storny.wp.pl/wp/ws19>.
- LUCKETT, D., **Money and Banking**, McGraw-Hill, 1984.
- LYNCH, D. and LUNDQUIST, L., **Digital Money: The New Era of Internet Commerce**, John Wiley & Sons, inc., New York, 1996.
- PENTECOST, E., **Exchange Rate Dynamics**, Edward Elgar, Vermont, 1993.
- STAFF FROM U.S. DEPARTMENT OF THE TREASURY OFFICES, **An Introduction to Electronic Money Issues**, United States Department of the Treasury Conference, Washington, DC., September 19-20, 1996.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Firat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 165-187, ELAZIĞ-2004

HADİSLERİ BAKIMINDAN SİYÂSETNÂMELER (III) *Ebu'n- Necîb'in en- Nehcü'- Meslûk'unda* Yönetenlerle İlgili Rivâyetler

The Quotations about the Governors in the Abû'n-Nacîb's en- Nehcu'l-Meslûk fi
Siyâseti'- Mülûk

Veli ATMACA

Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Elazığ
vatmaca@firat.edu.tr

Özet

Günümüzde ilmi, siyâsî ve kültürel gelişmeleri ve çalışmalarını doğru tahlil edebilmek için târîhî süreci bütün yönleriyle incelemek gerekir. Siyâsî oluşumlarda dînî ve kültürel etkilerin analizini yapabilmek için de ilgili literatürün ilmi usûllerle incelenmesi kaçınılmazdır.

Ortaçağ İslâm devletlerinde görülen yönetim unsurlarından biri de istişâre kurumu olup, bunların yazılı tavsiyeler kısmını Siyâsetnâmeler oluşturmaktadır.

Osmanlı siyâsetinde de Siyâsetnâmeler'in sayısı ve önemi, gözardı edilemeyecek ehemmiyettedir. Yöneten- Yönetilen ilişkisi çerçevesinde ele aldığımız, Ebû Necib Şeyzeri'nin en- Nehcü'- Meslûk fi Siyâseti'- Mülûk'u, ihtivâ ettiği Hadis kültürü bakımından önemli bir yere sâhiptir.

Eyyübî Sultânı Salahaddin Eyyübî'ye sunulmuş olan bu eser, defalarca tercüme edilmiş ve Osmanlı Pâdişâhlarınca büyük ilgi ve itibar görmüştür. Bu çalışma ile eserde nakledilen, Yönetenler'le ilgili hadislerin kaynakları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Siyâset, Ebû Necib, en- Nehcü'- Meslûk, Salahaddin Eyyübî, Yönetenler.

Abstract

In order to analyse the political, cultural developments and studies correctly, in our dates, we ought to inspect the historic process with all its aspects. It is also inevitable to study the literature with its scientific methods in order to be able to analyse the effects of the culture religion and religion in political formation.

One of the administrations observed of the İslamic countries in the Middle Age is that day were the consultation institution and Siyasetname consisted their written recommendation parts.

The numbers and importance of the siyasetname in Ottoman Empire was so important as not to be neglected. The Works Ebu Necib Şeyzeri and Nehcu'l-Mesluk fi Siyaseti'l-Mesluk which deal with those who govern and those who are governed are important works with the hadiths they include.

This work which was offered to Selahaddin Eyyubi, the sultan of Eyyubi, has been translated several times and was accepted well by the Ottoman Empirers. With this work the sources of the hadiths of those who govern will be studied.

Key Words: policy, those who govern, Ebu Necib, en-Nehcu'l-Mesluk, Selahaddin Eyyubi.

Siyâset Ahlâkı ve Kültürüne Dair Tarihsel Değerlendirme

Siyâset, insanlık tarihinde ilk toplum hayatının ve devletleşme sürecinin başlangıcına kadar dayanan muhtevasıyla sosyolojik bir kavramdır. Hâkimiyet ve savunma gibi duygusal temelleri bir tarafa bırakırsak, ortak özellikleri olan insanların müşterek hedeflere ulaşabilmeleri ya da kendi aralarındaki hak ve hizmet taksiminin doğru-dürüst yapılabilmesi gibi gerçekçi sebeplerle, toplumsal sözleşmenin kurumsal ifadesi demek olan *devleti* kurdukları kabul edilebilir. Devlet mekanizmasının istenilen hedefleri gerçekleştirebilmesi için de, kanunlar manzumesi diyebileceğimiz yazılı kurallara ve toplumun ortak değerlerini yansıtan yazısız pratiklere ihtiyaç duyar.

Devletlerin ve toplumların nizâm ve intizâmını devam ettirebilmesi için oluşturduğu kurallar, o milletin maddi ve manevi değer yargılarının tesirini taşır. Bu yüzden pozitif kanunlarla, milli kültüre dayalı olan ahlâk kurallarını birbirinden ayırmak çoğu defa güçleşir. Bir ülkenin yönetim biçimi ve kuralları, gücünü devleti oluşturan toplumsal sözleşmeden alır ve kültürel değerlerle uyumu nisbetinde yaptırım gücüne ulaşır. Aksi taktirde toplumsal kaos kaçınılmaz olur.

Binâenaleyh her devirde ve her toplumda kanunların oluşumu ve uygulanışı farklılıklar oluşturur. Ancak bir milletin idaresini düzenleyen kanunlar, üretim biçimine, iletişim ve üretim araçlarına bağlı olarak değişir ve gelişir. Bu dinamik yapıyla pozitif hukuk kuralları, değişmesi uzun zaman alan ahlâk kurallarına oranla daha kullanışlıdır. Bu yüzden dîni kurallara göre yönetildiği söylenen ülkelerde gelişmelere göre uyum problemi çıkmış bu durum da örf- âdet, ictihad, kıyas veya başka milletlerden uygun kanun tercümeleriyle telâfi edilmeye çalışılmıştır. İslâm hukuk tarihi açısından bakılırsa bu durum daha bariz bir şekilde görülecektir. Şu âna kadar yaptığımız incelemeler neticesinde, İslâm literatüründe dini nasslara atıfta bulunarak kaleme alınmış olan siyâset ahlâkına dair müstakil eserlerin miktarı ve muhtevası göz önüne alınırsa, diğer dinlerde toplum ve siyâset ahlâkına dair telif edilmiş ciddi bilgi birikiminin olmadığı kanaatindeyiz¹

İslâm dini kaynaklarında yer alan, yöneten ve yönetilenlerle ilgili bunca emir ve

¹ İslâm literatüründe müstakil bir "Tür Edebiyatı" sayılabilecek derecede sayısal ve tarihi muhtevâya sahip Ahlâk kitapları yanında Siyâsetnâmeler de araştırma konusu olmuştur. Bu incelemelerden birkaçını zikretmekte fayda vardır: A. Sırrı Levend, "Siyâset- Nâmeler", T. D. Araştırmaları Dergisi (Belleten) 167- 193, Ankara 1962.; Ahmet Uğur, Osmanlı Siyâset Nâmeleri, Kültür ve Sanat Yay., Yrz. Trz. Ayrıca Siyâset Ahlâkı ve Tanrı- Siyâset İlişkisi hakkında yapılan çalışmalar için bkz.: M. Said Hatiboğlu, "Âlim, Siyâset ve Ahlâk", İslâmiyat (Siyâset Ahlak Özel Sayısı), VI, sayı 1, s. 7- 14; Aynı Sayı'daki diğer çalışmalar.

tavsiyeler, maksatlı saptırmalar veya ideolojik kabullenmelerin ifade ettiği gibi ne bir devlet biçimi ne de kendine özgü rejim önerir. Bu konu ile ilgili âyet ve hadislerde ifade edilen husus *siyâset ahlâkı* olup, yöneten ve yönetilenlerin hak ve vazifelerini yerine getirirken *hak, adâlet, dürüstlük ve liyâkat* gibi değerlere önem verdiği görülür. Bu ve benzeri ölçülere uymayanların, dünya ve âhirette karşılaşacakları kötü âkîbet, hüsrân ve cehennem azabı v.b. mânevi müeyyideler söz konusudur. Oysa modern hukukta yaptırımlar, bu dünyada uygulanmak üzere çoğunlukla maddî ve fizikîdir.

Siyâsetnâmeler, doğu ve batı kültürlerinde siyâset teorisi ve siyâset ahlâkının çok eski örneklerini teşkil eder. Sümer, Hitit ve Âsurlularda siyâsi mahiyetli yazıların ve yazışmaların olduğu bilinmektedir. Ancak edebi ve tarihi birer vesika olarak siyâsetnâmeler şekil, üslûp, mahiyet ve maksatları itibariyle kendi içinde bir türü oluşturur. Bu özelliklere sahip literatürün İslâm'dan öncesine ait milletlerde ve devletlerde çeşitli örnekleri mevcuttur².

İslâm devletlerinde de bu gelenek devam etmiş olup, yazıldığı dönemin siyâsi, İdâri, toplumsal ve tarihi olaylarıyla ilgili önemli ve özel bilgiler ihtivâ etmektedir. Devletin üst düzey görevlileri veya devrin önemli alimlerinde kaleme alınan siyâsi eserlerde âyet, hadis, sahâbi sözü ve bilge kişilerin görüşlerine de yer verildiği görülmektedir.

Türkçe, Arapça veya Farsça kaleme alınmış siyâsetnâmelerin, devlet başkanlarına ve önemli idârecilere nasihat maksadıyla, çoğu defa devrin hükümdarının talebi üzerine yazılıp kendisine takdim edildiği ve yazarının mükafatlandırıldığı ayrıcalıklı eserler olduğu söylenebilir. Bu literatürün bazıları da önem ve kıymetinden dolayı çokça tercüme edilmiştir. Hadislerini konu edindiğimiz en- Nehcü'l- Meslûk fî Siyâseti'l- Mülûk³ da bunlardan biridir.

Hadislerin fıkıh, tefsir ve kelâm gibi İslâm ilimlerinin dışında; Edebiyattan Hat Sanatına, Mîmârîden Tasavvufa⁴ hatta atasözleri ve deyimlere kadar kullanım alanı bulmuş olan bir bilgi birikimi olması dikkat çekicidir. Daha birçok alanda rastladığımız hadislerin kaynak taraması yapılarak sıhhati ve yüklendiği anlamlar tahlil edilmeye muhtaçtır. Teknik hadis araştırmaları yanında *Kültürel Hadis Araştırmaları*'nın da

² Gerek İslâm öncesi toplumlarda gerekse doğu ve batı kültürlerindeki siyaset klasikleri hakkında, daha önce F.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, 5. sayıda yayınlanmış olan, " Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler I.", s. 357-370'de bilgi verilmiştir.

³ En- Nehcü'l- Meslûk fî Siyâseti'l- Mülûk ve yazarı Ebû'n- Necîb eş- Şeyzerî hakkında geniş bilgi için, F. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi 5., s. 557- 564'e bakılabilir.

⁴ Tasavvuf eserlerinde geçen hadisler ve değerlendirilmesi hakkında bkz.: Ahmet YILDIRIM, tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, T.D.Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

lüzûmu ortadadır. Halk arasında hadis olarak şöhret bulmuş olan rivâyetler yukarıda zikrettiğimiz alanların referansları olup, hepsi tesbit edildikten sonra değerlendirmeye tabi tutulması halinde daha doğru sonuçlara ulaşmamız mümkün olacaktır⁵.

Ebû'n- Necîb (589/1193)'in zikredilen eserini incelerken, orada geçen âyetlere, sahabi sözlerine ve diğer şahısların görüşlerine yer vermedik. Eserde hadis olduğu sarâhaten belirtilmediği halde hadis anlamı taşıyan sözleri de araştırma dışı bıraktık. Aksi taktirde makalenin hacmini zorlamış olurduk.

Tarih, Siyâset ve Ahlâk bilimlerini de ilgilendirdiği için dipnotta verilen kaynakların sayısı epeyce fazla yer tutacaktır. Bunun yanı sıra, yapılan incelemeden sonra, iki yüzden fazla siyâsetnâmenin bulunduğu da dikkate alınınca, Hadisler için siyâsetnâmelerin hepsine atıfta bulunmak yerine tarihi önemine binâen birkaçını incelemenin yeterli olacağı kanaati hasıl oldu. Zaten rivâyetlerde olduğu gibi diğer bilgiler itibâriyle büyük ölçüde tekrardan ibaret olan eserlerin incelenmesi şimdilik gereksiz görülmüştür.

Şeyzeri'nin eserindeki rivâyetlerin, hadis kaynaklarındaki yerlerini tesbit ederken; yer yer dipnotlarda çeşitli şekillerde açıklamaya çalıştığımız üzere, hadisin “mânâ ile rivâyet” edilmiş olması veya râvinin şahsi tasarrufu ya da, açıklayıcı bazı ifâdeler ilâve ederek nakletmiş bulunması ve tarikinın farklılığı gibi sebeplerle anlamı aynı, fakat lafız farklılığı olan metinlerin durumlarının açıklığa kavuşturulmasında büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Kaynaklarda tam metin olarak tesbit edilen hadislerin yanında, onları mânâ olarak destekleyen rivâyetlerin de kaydedilmesi uygun görülmüştür. Bununla birlikte, tam metnini hadis kaynaklarında da bulamadığımız rivâyetler için, mânâ

⁵ Dipnotta kaynaklar sıralanırken, Hadis araştırmalarının haricindeki branşlarda konu ile ilgili araştırma yapanlara da faydalı olması düşünülerek, doğrudan hadis kaynağı olmayan ama çok sayıda rivâyet ihtivâ eden eserlere de yer verilecektir. Böylece öteden beri önemli bir eksiklik olan, sosyal bilimlerin birbirlerine veri temin etmek sûretiyle bütünleşmesine katkı sağlanacağı düşünülmüştür. Zira teknik ve metod açısından kendi bilim dalından başkasına fayda sağlamayan araştırmaların, bilimler arası irtibatı ve koordinasyonu sağlamadığı aşikârdır. Bu ve benzeri düşüncelerle, incelediğimiz eserde yer alan hadislerin, **Nahîfî Mehmed Efendi** tercümesiyle, **Ali Abdullah Mûsâ**'nın neşrindeki yerlerini kaydettikten sonra, aynı hadisin diğer siyâsetnâme türü eserlerdeki yerlerine işaret edilmesi düşünülmüştür⁵. Bu sayede *İslâm siyâset ahlâkında hangi hadislerin daha çok kullanıldığını veya etkili olduğunu öğrenmenin yanında siyâsi literatüre ve referanslarına bakarak mezheplerin siyâsi düşünce farklılıklarının, Hadisler bağlamında teşekkülünü tesbit imkân elde edilecektir.*

Hadislerin sıhhatini tesbit açısından, ilk devir (*tasnif dönemi*) kaynaklarına, sonraki dönemlerde kullanım biçimi ve ulaştığı şöhret itibâriyle de ikinci el (*şerh ve derlemecilik dönemi*) eserlerine mürâcaat edilecektir. Tarihi bir vesika oluşu bakımından bu eserde geçen hadislerin, ilk devir **Siyer- Meğâzî** ve **İslâm Tarihi** kaynakları'nda, nihayet İslâm'a mensup topluluk ve milletlerin ahlâk kurallarının, gelenek ve göreneklerinin hangi rivâyetlerin tesiriyle değiştiğini takip edebilmek açısından bazı **Ahlâk kitapları**'nda geçtiği yerlere de atıflarda bulunulacaktır.

bakımından o hadisi destekleyen diğer nakillerin kaynaklardaki yerlerini belirtme yoluna gidilmiştir. Ayrıca en-Nehcü'l-Meslûk'da yer alan bazı kısa lafızlı hadislerin ise, kaynaklarda nakledilen uzunca bir rivâyetin iktisârından ibaret olduğu görülmüştür.

Göz önünde bulundurulan birkaç husus olmuştur; hadislerin tercümelerinin siyâset kavramlarıyla yapılmaya gidilmesi, meselâ “*emîr*” kelimesi, “*devlet başkanı*” yerine göre de “*âmir*” olarak tercüme edilmiştir. Hadislerin tercümesi, kaynaklardan tesbit şekli ve lâfzı ile ilgili olarak, gerekli görülen yerlerde kısa açıklamalarda bulunulmuştur.

Hadislerinin tesbiti, İslâm siyâsî düşüncesinin teşekkülünü ve gelişme sürecini tayin ve tetkik bakımından önem arzeden Siyâsetnâmelerin, hepsi incelendikten sonra hadislerin senet ve metin tenkidine gidilmesi düşünülmektedir. Aksi durumda her bir hadis için verilecek hüküm, rivâyetlerin genelinde gizli olan maksada ters düşebilir, böylece yapılan çalışmalarda serdedilen kanaatler kısa ömürlü olacağından, genel- geçer hüküm vermenin mümkün olmayacağı uzmanlarınca taktir edilir.

Araştırmaya konu olan en- Nehcü'l- Meslûk'un hadisleri, eserde yer alış sırasına göre verilecektir. böylece özelde müellifin, genelde siyâsetnâme yazarlarının kitaplarını yazarken esas aldıkları ve hassasiyet gösterdikleri konuların önem sırası ve hadisleri yorumlayış biçimleri de netleşmiş olacaktır. Meselâ bizim esas aldığımız tecrübi siyâsetnâmelerin hiçbiri İmâmet'in kutsallığı, tayini, kabile menşei ve hukûki mükellefiyetleriyle başlamaz. Ama konuya İslâm Hukûku cihetinden bakan siyâsi eserler ise bu açıdan farklılık göstermektedirler. İslâm filozoflarının fikirlerini esas alan eserler ise oldukça teorik olup, ne günün meselelerini yeterince tanımlayıp çözüm aramakta ne de ortaya attıkları çözüm önerileri devrin idârecileri tarafından tatbik edilebilir bulunmaktadır. Bu ve benzeri konularda daha önce yayınlanmış çalışmalarımızda ve orada kullandığımız kaynaklarda yeterince bilgiye yer verildiği için burada tafsilata girilmesi düşünülmemektedir.

B. Hadislerin Tesbiti, Tahrîci ve değerlendirilmesi

1- إن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من استعمل على عمل وأراد الله به خيرا جعل له وزير صدق إن نسي ذكره وإن ذكر أعانه.

1- “Kim bir göreve tayin edilir de Allah onun hakkında hayır murâd ederse, o kişi için dürüst bir vezîr nasîbeder. Eğer iş başındaki kişi unutursa vezîri ona hatırlatır, eğer

âmir hatırlarsa o hususta vezîr ona yardımcı olur.”⁶

2- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما أفلح قوم أسندوا أمرهم إلى امرأة.

2- “Devlet başkanlığına kadını getiren bir millet iflâh olmaz”⁷

⁶ Nahîfî, **Nehcü'l- Meslûk**, s. 13; Ali Abdullah Mûsâ, **el- Menhecü'l- Meslûk**, s. 208; Gazzâlî, **Nasîhat**, s. 127; **Kutadgu Bilig**, s. 65, byt. 752, s. 225, byt. 3120- 3124; Taberânî, **Müsned**, IX, 343, nr. 24468; **Neseî**, *Bey'a*, VII, 159; **Ebû Dâvud**, *Harâc*, III, 131, Beyhakî, **Sünen**, *Adâbu'l- Kâdî*, X, 111, 112; Elbânî, **Sahîha**, I, 802, nr. 489; **Münzirî**, *et- Tergîb*, *Kazâ*, III, 129; Kuzâ'î, **Müsned**, I, 321, nr. 362.

⁷ Hz. Peygamber, Fars İmparatorluğuna, Kısra Perviz'in kızının getirildiğini duyunca bu hadîsi söylemiştir. Aşağıdaki bazı kaynaklarda bu husus zikredilmektedir. Kullanılan kaynaklardaki rivâyetler: “...لن يفلح...” veya “...لا يفلح...” ibâresiyle başlar. **Nahîfî**, s. 15; **el- Menhec**, s. 214; Mâverdî, **el- Ahkâm**, s. 27; **Nizâmü'l- Mülk**, s. 240; **Kutadgu Bilig**, s. 327, byt. 4523- 4535; **Buhârî**, *Meğâzî*, 83, *Fiten*, 70; **Müsned**, VII, 310, nr. 20424, 20540; **Tirmizî**, *Fiten*, IV, 457; **Neseî**, *Adâbu'l- Kudât*, VIII, 227; **Deylemî**, V, 77, nr. 7231; **Keşfu'l- Hafâ**, II, 150, nr. 2080; s. 332, nr. 2882; Suyûtî, **Sağîr**, II, 128.

Rivâyetleri tenkide tâbi tutmadan nakletmek sûretiyle bizlere geniş bilgi birikimi sunan ve böylece gayr-i sahih ve mevzu' haberlerle temin ettiğimiz tarihsel oluşumların tespitini kolaylaştıran müelliflere müteşekkirimiz. Zira sahih rivâyetler, geçmişin muhalefet oluşumları, fikri, ilmi ve siyâsi değişimleri hakkında, günümüz araştırmacılarına, Zayıf veya Mevzû' rivâyetler kadar detaylı veri temin etmemektedir.. Yukarıdaki hadisin sebeb-i vürûduna, Sebe melîkesi Belkîs'in taht'a geçişini de ilâve eden İbn Kesîr, bu bilgiyi Sa'lebî'den nakletmektedir. Buhârî ve Taberî, bu rivâyeti Ebû Bekre'ye dayandırırken, Sa'lebî'nin Arâis'inde Ebû Bekre'ye isnâd edilmesi bir hatadır. Bkz.: İbn İshâk es- Sa'lebî, **'Arâisu'l- Mecâlis**, s. 310.

Hadis, Tarih, Tefsir, Tasavvuf ve Ahlâk kitaplarında, Hz. Peygamber'in ifâdelerindeki uslûp ve hayat tarzı ile uyumsuz görünen nice rivâyet vardır ki, bu durum râvî ve rivâyet sebeplerinden kaynaklandığı ihtimal dahilindedir. Hz. Peygamberin bir sözü söylemesine veya bir işi yapmasına neden olan hususun, baştan aşağı tam olarak bilinmemesi; sözün veya fiilin ardından olayın hangi mecraya vardığının tesbit edilememesi halinde hadisten sağlıklı bir netice çıkarmak zor olabilir. Ahlâkî güzelleştirmek adına yapılan tavsiyelerde belki bu durum o kadar önemli olmayabilir. Çünkü bunlarda neyin kastedildiği anlaşılabilir ancak, özellikle ahkâm ve inançla ilgili konularda zikrettiğimiz husus son derece önem arz etmektedir. bkz.: Enbiya Yıldırım, **Geleneksel Hadis Yorumculuğu**, s. 18. Rivâyetlerin farklılaştırılması ile ilgili geniş bilgi ve misâlleri oldukça detaylı ele alan araştırmacının yukarıdaki görüşlerine ilâve edelim ki, ahlâkî ve siyâsi konulardaki hadislerin de mezhebî yorumlarla toplumsal ve kültürel alanlarda sebep oldukları târihî olayların yanı sıra fikrî oluşumları da düşünürsek, pekte önemsiz olduğu söylenemez. Bu ve benzeri problemler, Resûl'ün söz ve fiillerinin maksâdı dışına taşınarak yerel, mezhebî çekişmelere malzeme edildiği gerçeğinden kaynaklanmaktadır.

Bu ibâreler bize devlet işlerinde tecrübenin önemini vurgulamaktadır. Çünkü o devirlerde kadınların devlet idâresinde tecrübeleri olmadığı bu sebeple de devleti zaafa uğratacağı görülmektedir. Kaldı ki, adâlet ve liyâkatı şart koşan bir Peygamber'in, devlet işlerinde cinsiyet, belde, kavim veya dil ayrımı yaptığı düşünülemez. Ayrıca bu rivâyette de görüldüğü gibi, hadislerin bize sağladığı tarihi bilgiler de oldukça önemlidir. Bu ve benzeri rivâyetler, emir/ nehiy anlamında değil; ahbârî olup, o dönemin sosyo- kültürel yapısını tahlil etmemizde bize önemli ipuçları sağlayacaktır.

Tarih boyunca Devlet idâresine erkeklerin getirilmesi, geleneksel olmanın yanında başka sebeplerle de ele alınmalıdır. Bir iddia olmaktan öte; isbatını uzmanlarına bıraktığımız bir kanaatle, İslâm öncesinde var olan, daha sonra da devam edegelmiş bir uygulamanın dini ve kültürel arka planıyla erkeklerin devlet işlerine riyâsetini, devlet işlerinin kutsal bir hizmet olduğu, bunu da kadınlara nisbetle kutsal veya kutsala daha yakın addedilen erkeklerin hattâ belli bir sülâlenin tekelinde oluşu inancıyla ifâde edebiliriz. Zira Tanrı- Kral veya Kral- Tanrı anlayışının hakim olduğu kültürlerden ayrı olarak Atalar kültü, neslin erkek evlâttan devam ettiği gibi kabullenmeler, devlet ve âile işlerinde sorumluluğu erkeğe yükleyen kültürel sebepler olabilir. Hadis tenkidi açısından bu rivâyet için bkz.: Hidayet Ş. Tuksal, **Kadın Karşıtı**

3- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من أصلح سريرته أصلح الله علاقته و من أصلح فيما بينه و بين الله أصلح الله فيما بينه و بين الناس.

3- “İçdünyasını düzelten kişinin dışdünyasını da Allah düzeltir. Kendisiyle Allah arasındaki münâsebeti düzene sokan kişinin, insanlarla ilişkisini de Allah düzene sokar.”⁸

4- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ثلاث منجيات و ثلاث مهلكات فأما المنجيات فالعدل في الغضب و الرضى و خشية الله تعالى في السر و العلانيت و القصد في الغنى و الفقر. و أما المهلكات فشح مطاع و هوى متبع و إعجاب المرء بنفسه.

4- “Üç şey kurtuluşa erdirir, üç şey de helâke götürür. Münciyâta gelince onlar: Öfke halinde ve sâkin iken adâletten ayrılmamak, kalabalıkta ve tenhada Allah’dan korkmak; zenginlik ve fakirlik halinde de ölçülü olmaktır. Mühlikât ise, katı cimrilik, insanı peşinden sürükleyen alışkanlıklar ve kişinin kendisini beğenmesidir.”⁹

5- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الحرب خدعة.

5- “Harb hiledir.”¹⁰

6- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: السخي قريب من الله قريب من الناس قريب من الجنة بعيد من النار و البخيل بعيد من الله بعيد من الناس بعيد من الجنة قريب من النار.

Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri, s. 240- 243.

Biz belli bir eserin hadislerini incelemek durumunda olduğumuz için, hem eserin sahibine vefâsızlık yapmamak ve ilmi objektiflikten uzaklaşmamak hem de tarihi perspektifi kaçırmamak adına bu türlü rivâyetleri yok saymadan ya da çalışmamızdan çıkarmadan aktarmayı düşündük.

⁸ El- Menhec, s. 238; Deylemî, Firdevs, IV, 231, nr. 6228.

⁹ Bu rivâyet, bazı kaynaklarda daha uzunca nakledilen metnin bir kısmını teşkil etmektedir. Nahîfî, s. 21; el- Menhec, s. 244- 245; Mâverdî, Edeb, s. 209; Beyhakî, Şu’ab, Havf, III, 33, nr. 731; Câmî’u Beyânî’l- ‘İlim, I, 142; Hilye, II, 160, 343, III, 219; İhyâ, I, 21, 193, III, 228, 316, 346, 375, V, 145, 152; Deylemî, Firdevs, II, 139, nr. 2294; Suyûtî, Sağîr, I, 138; Keşfu’l- Hafâ, I, 323, nr. 1035, II, 289, nr. 2662; Sehâvî, el- Makâsît, s. 435; Mecme’u’z- Zevâid, I, 90- 91; Münzirî, et- Terğîb, Birr, III, 381; Elbânî, Sahîha, IV, 412, nr. 1802; Kuzâ’î, Müsned, I, 214, nr. 238.

¹⁰ Nahîfî, s. 24; el- Menhec, s. 264; el- Ahkâm, s. 42; Nasîhat, s. 353; Kutadgu Bilig, s. 174, byt. 2327, s. 176, byt. 2356, 2358, s. 308, byt. 4262; Koca Sekbanbaşı, s. 69; Kınalızâde, s. 239; Buhârî, Cihâd, IV, 77; Müslim, Cihâd, IV, 338- 339, nr. 15, 16; Tirmizî, Cihâd, IV, 166, Ebû Dâvud, III, 43; İbn Mâce, Cihâd, II, 945, nr. 2833, s. 946, nr. 2834; Müsned, I, 266, nr. 1034, IV, 447, nr. 13340, V, 17, nr. 1418, X, 335, nr. 27245; Taberânî, Kebîr, III, 82, nr. 2728, XI, 238, nr. 11798, XIII, 52- 53, nr. 95, XIX, 43, nr. 90; Müsnedü’ş- Şâmiyyîn, I, 178; nr. 299, s. 214, nr. 383, II, 20, nr. 842, s. 108, nr. 103- 104; Sağîr, I, 17, 30; Hilye, VII, 247; Bağdâdî, Târih, III, 101, nr. 1097, V, 117, nr. 2530, IX, 268, nr. 4833, XIV, 75, nr. 7424; Mecme’u’z- Zevâid, V, 320; Sehâvî, el- Makâsît, s. 187; Suyûtî, Sağîr, I, 151; Keşf, I, 355, nr. 1126; Deylemî, II, 253, nr. 2617; Kuzâ’î, I, 40, nr. 6.

6- “Cömert insan; Allah’a yakındır, cennete yakındır, insanlara yakındır; Cehennem’den uzaktır. Cimri ise; Allah’dan uzak, insanlara uzak; Cennet’ten uzak, Cehennem’e yakındır.”¹¹

7- وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: تجافوا عن ذنب الكريم فإن الله يأخذ بيده كلما عثر.

7- “Siz cömert olan insanın kusurlarını affedin; zira her tökezleyişinde Allah onun elinden tutar.”¹²

8- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لو أن الرفق رجلا كان حسنا ولو كان الخرق رجلا كان قبيحا.

8- “Eğer yumuşaklık insan şeklinde görünseydi, o güzel bir yapıya sahip olurdu. Kabalık müşahhas hale gelseydi, o da mutlaka kötü bir şahıs olurdu.”¹³

9- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن أفضل عباد الله تعالى عند الله يوم القيامة إمام عادل وإن شر

عباد الله عند الله يوم القيامة إمام جائر.

9- “Kıyâmet gününde Allah indinde insanların en şerefliisi adil hükümdâr, en şerlisi ise zorba idârecidir.”¹⁴

10- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من يحرم الرفق يحرم الخير.

10- “Yumuşak huyluluktan mahrum olan kimse, hayırdan da mahrumdur.”¹⁵

11- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: تحروا الصدق, وإن رأيتم التهلكة فيه فإن النجاة فيه, وتجنبوا

¹¹ Nahîfî, s. 25, 47; el- Menhec, s. 271, 379; Mâverdî, Edeb, s. 287; Nizâmü'l- Mülk, s. 166; Kutadgu Bilig, s. 173, byt. 2320, 2321; Tirmizî, Birr, IV, 302, nr. 1961; İhyâ, III, 232, IV, 208; Deylemî, II, 484, nr. 3362; Suyûtî, II, 37, el- Leâlî, II, 92; İbn Cevzî, Mevzû'ât, II, 180- 181; Elbânî, Da'îfe, I, 184, nr. 154; Münzirî, Birr, III, 381; Heysemî, III, 127; Schâvî, s. 239; Keşf, I, 450, nr. 1468.

¹² Nahîfî, s. 25; el- Menhec, s. 273; Taberânî, Kebîr, XXII, 306, nr. 777; İhyâ, III, 231; Hilye, V, 59, 108; Bağdâdî, Târih, VIII, 335, nr. 4430, XIV, 98, nr. 7440; Münzirî, Birr, III, 384; Deylemî, II, 70, nr. 2094; Suyûtî, Sağîr, I, 128; Keşfu'l- Hafâ, I, 297; İbn cevzî, II, 185; Kuzâ'î, I, 423, nr. 478.

¹³ Nahîfî, s. 27; el- Menhec, s. 282. Bu hadîs'in tam metni tesbit edilememiştir. Ancak şâhit mahiyetinde bazı rivâyetler mevcuttur. Bkz. Keşf, II, 161, nr. 2112; Münzirî, Birr, III, 399; Deylemî, III, 387, nr. 5065.

¹⁴ El- Menhec, s. 285- 286; Gazzâlî, Nasîhat, s. 27; Defterdâr, Nesâyihu'l- Vüzerâ, s. 27; Kutadgu Bilig, s. 108, byt. 1374; Müsned, IV, nr. 11174, VI, 8, nr. 16819; Tirmizî, Ahkâm, III, 617, nr. 1329; Taberânî, Kebîr, IV, 110, nr. 3824, s. 195, nr. 4121, s. 196, nr. 4122, XVII, 267, nr. 1007, XXII, 170- 171, nr. 436- 441; Sağîr, I, 238; Beyhakî, Sünen, Adâbu'l- Kâdî, X, 88; Deylemî, I, 439, nr. 1451; Münzirî, Kazâ, III, 167- 168, nr. 7, 8; Elbânî, Da'îfe, III, 297- 298, nr. 1156- 1157; Hilye, X, 114; Bağdâdî, II, 216, nr. 657.

¹⁵ El- Menhec, s. 286; Buhârî, el- Edebu'l- Müfred, s. 68; Müslim, Birr, V, 452- 453, nr. 75- 77; Tirmizî, Birr, IV, 323, nr. 2031; Ebû Dâvud, Edeb, IV, 255, nr. 4804; İbn Mâce, Edeb, II, 1216, nr. 3687; Müsned, VII, 73, nr. 19282; Kebîr, II, 346- 347, nr. 2449- 2455; s. 348, nr. 2458; İbn Bâlbân, el- İhsân, II, 308, nr. 548; Sağîr, II, 183. Bu hadîs, Nahîfî tercümesi'nde geçmemektedir.

الكذب, وإن رأيتم أن النجاة فيه فإن فيه التهلكة.

11- “tehlikeyi doğrulukta görseniz de ondan ayrılmayın; onda kurtuluş vardır. kurtuluşu yalanda görseniz de ondan sakının; zîrâ onda helak vardır.”¹⁶

12- وقد قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أطلبوا المعروف عند الرحماء من أمتى وعيشوا في أكنافهم.

12- “İyiliği, ümmetinden merhametli olanlarının nezdinde arayın ve onların gölgesinde, himâyesinde yaşayın.”¹⁷

13- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله رحيم ولا يرحم من عباده إلا الرحماء, إرحموا من في

الارض يرحمكم من في السماء.

13- “Allah şüphesiz merhametlidir ve ancak kullarından merhametli olanlarına acır. Sen yeryüzündekilere merhamet et ki, gökyüzündekiler de sana merhamet etsinler.”¹⁸

14- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: العلم خليل المؤمن, والحلم وزيره, والعقل دليله, والعمل قاعده,

والرفق والده, والبر أخوه, والصبر أمير جنوده.

14- “İlim, müminin dostu; hilim vezîri; akıl rehberi; amel kumandanı; yumuşaklık babası; iyilik kardeşi; sabır da askerlerinin komutanıdır.”¹⁹

15- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: التوعدة من الرحمن, والعجلة من الشيطان.

15- “Temkinli olmak Allah’tan, acele etmek ise şeytândandır.”²⁰

¹⁶ Nahîfî, s. 30; el- Menhec, s. 297- 298; Mâverdî, Edeb, s. 425; İbn Ebi’d- Dünyâ, Sumt, s. 472; Münzirî, Edeb, III, 590; Deylemî, III, 49, nr. 3841; Sağîr, I, 129.

¹⁷ Nahîfî, s. 31; el- Menhec, s. 300; Mâverdî, Edebu’d- Dünyâ ve’d- Dîn, s. 529; İhyâ, III, 231; Elbânî, Da’ife, IV, 78, nr. 1577; Süyûtî, Sağîr, I, 44; ‘Aclûnî, Keşfu’l- Hafâ, I, 140, nr. 405; Suyûtî, el- Leâlî, II, 77; İbn ‘Arrâk, Tenzîhu’s- Şerî’a, II, 132; İbn Cevzî, Mevzû’ât, II 158. Yakın mânâ ile: Ebû Nu’aym, Hilye, III, 156; Kuzâ’î, Müsned, I, 406, nr. 455.

¹⁸ Nahîfî, s. 31; el- Menhec, s. 301; Kutadgu Bilig, s. 436, byt. 6089; Buhârî, el- Edebu’l- Müfred, s. 56,81; Ebû Dâvud, Edeb, IV, 285, nr. 4941; Tirmizî, Birr, IV, 284- 285, nr. 1922, 1924; İbn Hanbel, Müsned, II, 554, nr. 6504, VII, 56- 57, nr. 19182, 19185, 19187; VIII, 182, nr. 21838; Zühed, s. 233, nr. 873; Taberânî, Kebîr, I, 135, nr. 284, II, 297- 298, nr. 2238, 2243, s. 312, nr. 2297- 2301, s. 324, nr. 2353, s. 333, Nr. 2387- 2390, II, 354- 355, nr. 2488- 2497, s. 356, nr. 2502; Hâkim, Müstedrek, Birr, IV, 159; Beyhakî, Sünen, Cenâiz, IV, 69, Siyer, IX, 41; Bağdâdî, Târih, III, 438, nr. 1574, XIV, 146, nr. 7464; Hilye, IV, 210; Deylemî, Firdevs, II, 416, nr. 3147; İbn Bâlbân, el- İhsân, II, 208, nr. 461; Elbânî, Sahîha, II, 360; Münzirî, et- Terğîb, Kazâ, III; 201- 202; Suyûtî, Sağîr, I, 104, II, 183; Keşfu’l- Hafâ, I, 109, nr. 314; Sehâvî, Makâsıt, s. 48, 108; Kuzâ’î, Müsned, I, 375, nr. 418, II, 158, nr. 696. Kaynakların bazısında, hadîs metninin bir kısmı verilmektedir.

¹⁹ Nahîfî, s. 33; el- Menhec, s. 310; Şu’ab, Feyz, IV, 389; İhyâ, III, 178; Süyûtî, Sağîr, II, 69; Firdevs, III, 97, nr. 4016; Kuzâ’î, I, 122, nr. 107.

²⁰ Nahîfî, s. 37; el- Menhec, s. 333; Kutadgu Bilig, s. 50, byt. 556, s. 53, byt. 587, s. 176, byt. 2358, 2359;

16- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله يحب الحليم ويبغض الفاحش.

16- “Gerçekten Allah, ağırbaşlı kimseyi sever; edepsizsiz kimseden ise nefret eder.”²¹

17- وقد قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن أشد الناس عذاباً يوم القيامة من أشركه الله فى سلطانه

فجار فى حكمه.

17- “Kıyâmet gününde en şiddetli azâbı çekecek olanlar, Allah’ın hükümranlığına ortak koşanlar ve hükümde zâlimce davrananlardır.”²²

18- وقال صلى الله عليه وسلم: لن تهلك الرعية, وإن كانت ظالمة, أو مسينة إذا كانت الولاة هادية مهديّة,

وتهلك الرعية, وإن كانت هادية مهديّة إذا كانت الولاة ظالمة مسينة.

18- “Halkı, zâlim veya kötülük işleyen kimseler de olsa, idârecileri doğru olup, doğruluğa sevkedici kimseler olduğu müddetçe o topluluk aslâ helâk olmaz. Öte yandan, halkı doğru insanlardan müteşekkil de olsa, yöneticileri zâlim ve kötü kimseler olursa, o topluluk helâk olur.”²³

19- و قال عليه الصلاة والسلام: قال الله تعالى لا نتقمن من الظالم فى عاجله وآجله ولا نتقمن ممن رأى

مظلوما فقدر على أن ينصره فلم يفعل.

19- Allah: “Eninde sonunda zalimden mutlaka intikam alacağım. Yine zulme uğrayanı görüp de yardımcı olabilecek imkâna sahipken ona yardımcı olmayandan da kesinlikle öcümü alacağım.” buyurmuştur.²⁴

---

el- Edebu’l- Müfred, s. 129; Tirmizî, *Birr*, IV, 332, nr. 2012; Taberânî, *Kebîr*, XIX, 347, nr. 807; *İhyâ*, III, 35, 177; *Firdevs*, II, 126, nr. 2259; Süyûtî, I, 134; Elbânî, *Sahîha*, IV, 404, nr. 1795; *Münzirî*, Edeb, III, 418; *Keşf*, I, 290, nr. 943; *Schâvî*, s. 151, 282.

²¹ *Nahîfî*, s. 38; *el- Menhec*, s. 336; Mâverdî, *Edeb*, s. 405; *İhyâ*, III, 302; *Buhârî*, *Edeb*, VIII, 15, 16; *Tirmizî*, *Birr*, IV, 308, nr. 1975; *Ebû Dâvud*, *Edeb*, IV, 251, nr. 4792; *Müsned*, VIII, 178, nr. 21823; *Taberânî*, I, 165, 166, nr. 399, 404, 405, VI, 95, nr. 5616, 5617; *Müstedrek*, *İmân*, I, 12, 75, *Fiten*, IV, 513; *Bağdâdî*, XIII, 188, nr. 7166, XIV, 214, nr. 7501; *Deylemî*, *Firdevs*, I, 194, nr. 564; *Münzirî*, *Birr*, III, 403, *İbn Ebî’ d- Dünyâ*, *Sumt*, s. 118; *Hilm*, s. 49-50; Süyûtî, *Sağîr*, I, 75; *Mecme’u’z- Zevâid*, VIII, 169.

²² *Nahîfî*, s. 42; *el- Menhec*, s. 361; Mâverdî, s. 211; Gazzâlî, *Nasîhat*, s. 28. Hadis kaynaklarında lâfzını tesbit edemediğimiz bu metnin mânâ ve mevzû’ itibariyle benzerleri için bkz. Beyhakî, *Sünen*, *Adâbu’l- Kâdî*, X, 88; *Hilye*, X, 114; Süyûtî, *Sağîr*, I, 42; *Heysemî*, V, 196, 236.

²³ *Nahîfî*, s. 43; *el- Menhec*, s. 361; *Kutadgu Bilig*, s. 70, byt. 819, s. 75, byt. 887- 895, s. 110, byt. 1411, s. 168, byt. 2245, 2246, s. 297, byt. 5544; *Malatyevî*, s. 105; Elbânî, *Da’ife*, II, 8, nr. 514; *Bağdâdî*, IX, 459, nr. 5089; *Zeyl*, XVII, 259; *Deylemî*, III, 493, nr. 5411; *Kuzâ’î*, II, 93, nr. 617.

²⁴ *Nahîfî*, s. 43; *el- Menhec*, s. 361- 362. Bu Kutsî Hadîs’i, elimizdeki kaynaklarda tespit edemedik. Fakat anlam bakımından yakın rivâyetlerle desteklemek gerekirse, bkz. *Neseî*, *Bey’a*, VII, 160, nr. 4207;

20- روى عن رسول الله صلى الله عليه وسلم: أنه قال للجاهل خصال يعرف بها, يظلم من خاطه, ويعتدى على من دونه, ويتطاول على من فوقه, ويتكلم بغير تدبر إن عرضت عليه فتنة أرضته, وإذا رأى فضيلة أعرض عنها.

20- "Cahili tanıtın bir kısım özellikler vardır: Çevresine zulmeder, kendisinden aşağıda olanların hakkına tecâvüz edip kuvvetlilerle boy ölçüşür, düşünmeden konuşur, fitne gelirse ona bahklama dalar, fazilet, faydalı bir şey görünce de sırtını dönüp gider"²⁵

21- وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الغضب يفسد الإيمان كما يفسد الصبير العسل.

21- "Acı suyun balı bozduğu gibi , öfke de îmânı bozar"²⁶

22- وقال عليه الصلاة والسلام: ليس الشديد بالسرعة إنما الشديد من ملك نفسه عند الغضب.

22- "Pehlivan; güreşte rakibini yenen değil; öfkelenince kendisine hâkim olan kimsedir"²⁷

23- وقال عليه الصلاة والسلام: من كظم غيظا وهو قادر على إنفاذه ملأ الله قلبه أمنا وإيمانا.

23- "Yapacağını yapabilecek durumda iken, kızgınlığını yatıştıran kimsenin, Allah kalbini emniyet ve îmân duygusu ile doldurur"²⁸

24- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ينادى مناد يوم القيامة من له أجر على الله تعالى فليقوم

²⁵ Münzirî, *Kazâ*, III, 190, nr. 27.

²⁵ Nahîfî, s. 44- 45; el- Menhec, s. 368- 369; Gazzâlî, *Nasîhat*, s. 144- 145. Hadisin metni, kaynaklarda bulunamamıştır.

²⁶ Bakır renginde veya kırmızımsı bir çiçek olup, tıpta kullanılan acı suyu kastedilir. Er- Râid, II, 910. Aynı ibâre ile tesbit edemediğimiz bu hadîs için, “إن الغضب من الشيطان” veya “الغضب جمره من...” Aynı ibâre ile tesbit edemediğimiz bu hadîs için, “إن الغضب من الشيطان” veya “الغضب جمره من...” nakilleriyle desteklemek yanlış olmayacaktır. Fakat Sehâvî, Gazzâlî, Deylemî ve Elbânî aynı lâfızla nakletmektedirler. Nahîfî, s. 52; el- Menhec, s. 402; *Kutadgu Bilig*, s. 111, byt. 1414; *Defterdâr*, s. 125; *Ebû Dâvud*, *Edeb*, IV, 249, nr. 4784; *İhyâ*, III, 158; *Sehâvî*, s. 296; *Deylemî*, III, 140, nr. 4197; *Keşf*, II, 79, nr. 1806; *Elbânî*, *Da’ife*, IV, 391, nr. 1918.

²⁷ *El- Menhec*, s. 403; Gazzâlî, *Nasîhat*, s. 40; *Kutadgu Bilig*, s. 252, byt. 3449, 3450; *Kımalzâde*, s. 199; *Buhârî*, *Edeb*, VIII, 34; *el- Edebu’l- Müfred*, s. 26, 90; *Müslim*, *Birr*, V, 468- 469, nr. 104, 105; *Müsned*, III, 21, nr. 7223; *Muvatta’*, s. 694, nr. 1681; *İbn Bâlbân*, II, 493, nr. 717; Neseî, *Amelu’l- Yevm*, s. 133, nr. 396, 398, 399; *İhyâ*, III, 158, 165; *Münzirî*, *Edeb*, III, 420, 447; *Keşf*, II, 169, nr. 2140; Süyûtî, *Sağîr*, I, 42, II, 135; *Kuzâ’î*, II, 213, nr. 759.

²⁸ *Nahîfî*, s. 52; *el- Menhec*, s. 403. Kaynaklarda bazı lâfız farklarıyla zikredilmektedir. Gazzâlî, *Nasîhat*, s. 42; *Defterdâr*, s. 125; *Tirmizî*, *Birr*, IV, 327, nr. 2021; *Ebû Dâvud*, *Edeb*, IV, 248, nr. 4777, 4778; *İbn Mâce*, *Zühd*, II, 1400, nr. 4186; *Müsned*, V, 309, nr. 15619, s. 313, nr. 15637; Taberânî, *Kebîr*, XII, 347, nr. 13646, XX, 188- 189, nr. 415- 417; *Sağîr*, II, 123; *İhyâ*, III, 143, 168; *Elbânî*, *Da’ife*, IV, 385, nr. 1912; *Münzirî*, *Birr*, III, 390, *Edeb*, III, 449; *Heysemî*, VIII, 191; *Keşf*, II, 275, nr. 2594; Süyûtî, *Sağîr*, II, 180; *Kuzâ’î*, I, 269, nr. 306.

العافون من الناس.

24- "Kıyamet gününde münâdî: 'Allah Teâlâ'da mükâfat alacağı olan kimse ayağa kalksın!' diye seslenir. İşte o zaman insanların kusurlarını affedenler ayağa kalkar."²⁹

25- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يدخل الجنة من في قلبه مثقال ذرة من كبر.

25- "Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse Cennet'e giremez"³⁰

26- وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لعمة العباس رضي الله عنه أنه قال عن الشرك بالله وعن الكبر،

فإن الله تعالى يحتجب عنهما.

26- "(Ey Abbâs) seni Allah'a şirk koştuktan ve kibirden nehyederim. Çünkü Allah Teâlâ insanları o ikisine karşı engellemiştir"³¹

27- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: العجلة من الشيطان.

27- "Acele şeytan'dandır"³²

28- وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إنني لإمزح ولا أقول إلا حقا.

28- "Ben şaka yaparım; ama söylediğim mutlaka aslı vardır"³³

29- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لأبي ذر الغفاري رضي الله عنه: إياك وكثرة الضحك فإنه يميئ

القلب ويذهب ببهاء الوجه.

29- "Ey Ebû Zerr! çok gülmekten sakın, zîrâ o kalbi öldürür ve yüzün güzelliğini,

²⁹ Nahîfî, s. 53; el- Menhec, s. 411- 412; Mâverdî, Edeb, s. 418; Gazzâlî, Nasîhat, s. 40; Kutadgu Bilig, s. 251, byt. 3434, 3435; Bağdâdî, Târih, VI, 145, nr. 3185, XI, 199, nr. 5903.

³⁰ Nahîfî, s. 56; el- Menhec, s. 420; Defterdâr, s. 129; Müslim, İmân, I, 283, nr. 137; Tirmizî, Birr, IV, 317, nr. 1998, 1999; Ebû Dâvud, Libâs, IV, 59, nr. 4091; İbn Mâce, Mukaddime, I, 24, nr. 59; İbn Hanbel, Zühd, s. 267, nr. 1016; Müsned, II, 85, nr. 3913, s. 562, nr. 6537; Taberânî, Müsned, I, 424, nr. 743, I, 60, nr. 62; Kebîr, VII, 153, nr. 6668, X, 75, nr. 10000, s. 94, nr. 10066, XI, 344, nr. 12235; Müstedrek, İmân, I, 26, Ma'rifetü's- Sahâbe, III, 416; Bağdâdî, Târih, V, 155, nr. 2593; İbn Bâlbân, I, 460, nr. 224; İhyâ, III, 316, 323, 330, 365, V, 186; Deylemî, V, 239, nr. 7745; Heysemî, I, 98; Münzirî, et- Terğîb, Edeb, III, 611; Münâvî, Kenzü'l- Hakâik, II, 176.

³¹ Nahîfî, s. 56; el- Menhec, s. 426; Mâverdî, Edeb, s. 376; Hadîs, kaynaklarda bulunamamıştır. Ancak yakın anlamda olan rivâyetler mevcuttur.

³² Nahîfî, s. 63; el- Menhec, s. 440; Mâverdî, Nasîhat, s. 194; Heysemî, Mecmeu'z- Zevâid, VIII, 19; Keşfu'l-Hafâ, II, 56, nr. 1713. Ayrıca bkz. 15. dipnot.

³³ Nahîfî, s. 65; el- Menhec, s. 449; Mâverdî, Edeb, s. 505. Fiilî Sünnet olarak: Buhârî, Edeb, VIII, 22, 37; el- Edebu'l- Müfred, s. 41; Tirmizî, Birr, IV, 314, nr. 1990, 1991; Şemâil, II, 262; İbn Mâce Edeb, II, 1226, nr. 3760; Taberânî, XII, 299, nr. 13443; Sağîr, II, 7; Müsned, III, 283, nr. 8731; Şu'ab, Mizâh, IX, 449; Ebû Dâvud, Edeb, V, 251- 252, nr. 4969; Hilye, VII, 310; Bağdâdî, Târih, III, 378, nr. 1495; İbn Ebî'd- Dünyâ, Sumt, s. 445; Kadî 'Iyâz, eş- Şifâ, II, 188; Süyûtî, Sağîr, I, 104; İhyâ, III, 123; Elbânî, Sahîha, IV, 304, nr. 1726; Keşf, I, 234, nr. 710; Heysemî, VIII, 89, IX, 7.

letâfetini bozar"³⁴

30- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من كان بينه وبين قوم عهد فلا يحل عقده ولا يشدها حتى يمضي أمدها أو ينبذ إليهم على سواء.

30- "Kimin bir toplumla sözleşmesi varsa, anlaşma süresi dolana kadar ahbine zarar verici davranışta bulunmasın ve saldırmayın! Ya da ahdi karşılıklı bozmak konusunda eşit olmak için, durumu karşı tarafa bildirsın"³⁵

31- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: رأس العقل بعد الإيمان بالله تعالى التودد الى الناس.

31- " Allah'a îmandan sonra en akıllıca iş, insanların sevgisini kazanmaktır"³⁶

Nahîfî'de hadis buraya kadardır. Ancak kaynaklarda devamı şu şekildedir.

..وما استغنى مستبد برأيه وما هلك احد من مشورة واذا أراد الله بعبد هلكة كان اول ما يهلكه رأيه.

Kendi görüşünde direnen kişi bir başka fikre muhtaç olmaktan kendini hiç bir vakit kurtaramaz. Danışma yolunu benimseyen kişi ise, helâktan korunmuş olur. Allah Teâlâ bir kulunu helâk etmek isteyince o kişinin kendi görüşü helâk sebeplerinin ilki olur.

32- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لقحوا عقولكم بالمذاكرة واستعينوا على أموركم بالمشاورة.

32- "Akıllarınızı müzâkere ile takviye ediniz; işlerinizin başarıya ulaşması için de,

³⁴ Nahîfî, s. 66; el- Menhec, s. 450; Mâverdî, Edeb, s. 510; el- Edebu'l- Müfred, s. 39- 40; İbn Mâce, Zühd, II, 1403, nr. 4193; Beyhakî, Şu'ab, Fazlu's- Sükût, IX, 216, nr. 4592; Taberânî, II, 157, nr. 1651; Elbânî, Sahîha, II, 18, nr. 506; Münzirî, et- Terğîb, Edeb, III, 531; Deylemî, Firdevs, I, 472, nr. 1570, III, 11, nr. 3708; Hilve, I, 168; Keşf, I, 275, nr. 861; Sehâvî, el- Makâsıt, s. 313; Heysemî, Mecmeu'z- Zevâid, X, 296; Kuzâ'î, I, 98, nr. 76.

³⁵ Bu Hadîs'i, ortak temaları itibariyle "ناولي خصم المعاهد..." şeklinde geçen rivâyetle irtibatlandırmak mümkündür. Bu meyanda başka hadisler de vardır. Çalışmamızda yer alan bu hadisleri, lâfızdan ziyâde, anlam ve konu itibariyle ele almanın daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Çünkü "Mânâ ile rivâyet" meselesinin yanı sıra, dînin öngördüğü ahlâk kurallarına ve Hz. Peygamber'in tarzına uygunluğun göz önünde bulundurulması lüzûmu vardır. Buna benzer hadisleri, konu itibariyle ele alıp, mânâ açısından birbiriyle örtüşmesi prensibiyle değerlendirmeye tâbi tutmak gerekmektedir. Böylece târihî bilgi birikiminden daha fazla faydalanma imkânı olacaktır. Nahîfî, s. 66; el- Menhec, s. 455; Ebû 'Ubeyd, s. 197; Ebû Dâvud, Cihâd, III, 83, nr. 2759; Müsned, VI, 57, nr. 17022, VII, 305, nr. 20399, 20538; Müstedrek, Cihâd, II, 126- 127, Fey, II, 142; Beyhakî, Şu'ab, 'Ukûd, VIII, 307, nr. 4049,4050.

³⁶ Nahîfî, s. 72; el- Menhec, s. 478- 479; Mâverdî, Edeb, s. 283; Nasihat, s. 291; Beyhakî, Sünen, Adâbu'l- Kâdî, X, 109; Elbânî, Da'ife, III, 584, nr. 1395; İbn Ebî'd- Dünyâ, Kazâu'l- Havâic, s. 32; Bağdâdî, Târih, XIV, 125, nr. 7457; Hilve, III, 203; İhyâ, II, 180; Deylemî, II, 397, nr. 3075; Heysemî, VIII, 17, 24; Sehâvî, s. 222; Keşf, I, 158- 159, nr. 476, I, 421, nr. 1352; Süyûtî, Sağîr, II, 20- 21; Kuzâ'î, I, 147, nr. 135.

33- فقد روي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: الحزم سوء الظن.

33- "Tedbir, sûi zandır"³⁸

34- وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ارتبطوا الخيل فإن ظهورها لكم عز وبطونها لكم كنز.

34- "At besleyin; çünkü onun sırtı sizin için kuvvet, karınları da hazînedir"³⁹

35- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن هذا الدين متين فاوغلوا فيه برفق فإن المنبت لا أرضا قطع ولا

ظهرا أبقى.

35- "Bu dîn çok çetindir. Onda kolaylıkla ilerleyin. Çünkü zorlayan kimse, ne mesâfe kat eder, ne de binitinde güç tâkat bırakır"⁴⁰

36- فقد فعل ذلك رسول الله صلى الله عليه وسلم: ورد عبدالله بن أبي بن سلول المناق في بعض غزواته

لتخزيه المسلمين.

36- "Resûlullah, 'Abdullah b. 'Ubey b. Selûl münafiğını, bazı savaşlarda müslümanları desteksiz bırakışından dolayı kovmuştur"⁴¹

Hâtub b. Ebi Belte'a, Mekke'nin Fethi için yapılan hazırlıklardan akrabasını haberdâr etmek gâyesiyle onlara bir mektub göndermişti. Hz. Peygamber bunu elde edip Hâtub'ı sorgulamış; fakat inancından şüphe etmediği için veya bazı endişelerden dolayı

³⁷ Nahîfî, s. 72; el- Menhec, s. 479; Mâverdî, Edeb, s. 493. Hadis kaynaklarında bu rivâyet tesbit edilemedi.
³⁸ Nahîfî, s. 94; el- Menhec, s. 549; Malatyevî, Berîdü's- Sa'âde, s. 70; Elbânî, Da'îfe, III, 291, nr. 1151; Deylemî, II, nr. 2619; Sehâvî, s. 188; Keşf, I, 384, nr. 1129; Süyûtî, Sağîr, I, 151; Kuzâ'î, I, 48, nr. 14. Lâfzi tercümesiyle yanlış anlaşılabilir olan bu rivâyette, "tedbirliliğin kötü ihtimalleri düşünmenin sonucu olduğu" vurgulanmaktadır. Ali Yardım, Şihâb'ul- Ahbâr Tercümesi, 36, nr. 14.
³⁹ Nahîfî, s. 109; el- Menhec, s. 597- 598; Mâverdî, el- Ahkâm'u's- Sultâniye, s. 36; anlam itibarıyla yakın; lafız olarak farklı rivâyet için: Tirmizî, Câmi, Cihad, IV, 148, nr. 1636; Ebû Dâvud, Sünen, Cihad, III, 24, nr. 2553; Nesâî, Sünen, Hayl, VI, 215, nr. 3562; Deylemî, Firdevs, I, 127, nr. 289.
⁴⁰ Hadis'in, meşhur olan tercümesi yukarıdaki gibi olmakla birlikte, kullanıldığı alan "Siyâset" olduğu için: "Muhakkak bu yol çetindir; kolay gidiş yollarından ilerleyin. Israrla giden, katetmedik mesâfe, geçmedik (dağ) sırtı bırakmaz" şeklinde de yapılabileceği kanaatindeyiz. Ama yine de, Hadis'in söylendiği yer, şartlar ve maksâdın bilinmesine bağlıdır. Nahîfî, s. 109; el- Menhec, s. 598; Mâverdî, el- Ahkâm, s. 35; Nasîhat, s. 192; Kutadgu Bilig, s. 269, byt. 3702, 3703; Müsned, IV, 396, nr. 13050; İhyâ, IV, 78; Elbânî, Da'îfe, I, 20, nr. 8; Keşf, I, 257, nr. 794, II, 217, nr. 2339; Heysemî, I, 62; Kuzâ'î, II, 184, nr. 726.
⁴¹ Nahîfî, s. 110; el- Menhec, s. 602; Mâverdî, el- Ahkâm, s. 37; İbn İshâk, s. 304, nr. 503; İbn Hişâm, III, 841- 842; İbn Hibbân, es- Sîre, s. 221; İbn Esîr, el- Kâmil, II, 105; Taberî, Târih, II, 504.

onu cezâlandırmamıştır.⁴²

37- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: انهوا جيوشكم عن الفساد فإنه ما فسد جيش قط إلا قذف الله تعالى في قلوبهم الرعب، وانهوا جيوشكم من الغلول فإنه ما غلّ جيش قط إلا سلط الله عليهم الرجلة وانهوا جيوشكم عن الزنا فإنه ما زنى جيش قط إلا سلط الله عليهم الموتان.

37- "Askerlerinizi fesâda düşmekten alıkoyun. Bir ordu fesâda düşmeye dursun, Allah onların kalblerine korku düşürür. Ordunuzu ganîmetten ve mal aşırmaktan da koruyun; bir ordu ganîmette hile yaparsa Allah onları felâketlere maruz bırakır. Yine askerlerinizi zinâdan koruyun; zina yapan orduyu Allah mutlaka bayılma (sar'a) hastalığına dûçâr eder"⁴³

38- أن أبي بن خلف دعا رسول الله صلى الله عليه وسلم في يوم أحد إلى البراز فبرز إليه فقتله.

38- "Ubey b. Halef, Uhud Muhârebesi'nde Hz. Peygamber'i ikili vuruşmaya çağırdı ; Hz. Peygamber de onunla dövüştü ve onu öldürdü"⁴⁴

39- وفي يوم بدر برز من المشركين ثلاثة نفر وهم عتبة بن ربيعة وابنه الوليد وأخوه شيبه بن ربيعة ودعوا إلى البراز فبرز إليهم من الأنصار عودّ ومعاذ أبناء عفراء وعبدالله بن رواحة.

39- "Bedir Harbi'nde müşriklerden 'Utbe b. Rabî'a, oğlu Velîd ve kardeşi Şeybe, mübâreze için müslümanlardan rakib istediler. Ensâr'dan 'Afrâ'nın iki oğlu 'Avviz ve Mu'âz ile 'Abdullah b. Revâha karşılıklı dövüş için meydana atıldılar"⁴⁵

⁴² Nahîfî, s. 114; Mâverîdî, el-Ahkâm, s. 48; Buhârî, Cihâd, IV, 72, Menâkıb, V, 99, 184; Ebû Dâvud, Cihâd, III, 47, nr. 2650; İbn Hişâm, IV, 1239; İbn Esîr, el-Kâmil, II, 163. Eserin Arapça neşrinde bulunmadığı için bu rivayetin metnini vermiyoruz.

Hâtib b. Ebî Belte'a, Lahm kabilesinden olup, künyesi Ebû Muhammed idi. Medîne'ye, kölesi Sa'd ile birlikte hicret etti. Hz. Peygamber onu, Mısır Mukavkısı'na elçi olarak görevlendirmişti. Medine'de hicri 30 yılında, 65 yaşında iken vefat etti: İbn Sa'd, Tabakât, III, 114.

⁴³ "موتان" Sar'a'ya benzer bir tür hastalık. Bkz. Kâmus Tercemesi, I, 616. Nahîfî, s. 112; el- Menhec, s. 612; Mâverîdî, el- Ahkâm, s. 44. Bu hadisin metninin tamamı kaynaklarda bulunmayıp, parçalar (taktî) halinde yer almaktadır. Buhârî, Cihâd, IV, 90; Müslim, İmân, I, 310, nr. 170, İmâre, IV, 495, nr. 25; Tirmizî, Hudûd, IV, 50, nr. 1465, s. 117- 118, nr. 1572- 1574; İbn Mâce, Cihâd, II, 950, nr. 2848- 2850; Ebû Dâvud, Cihâd, III, 68, nr. 2713, 2715; Beyhakî, Sünen, Salât, III, 346, Siyer, IX, 100; Müstedrek, Cihâd, II, 126; Heysemî, V, 337- 338.

⁴⁴ Ayrıca mübâreze (harp başlamadan önce fertlerin meydana çıkıp birebir mücadelesi) ile ilgili birçok rivâyet bulunmaktadır. Hadis kitaplarında ve genel İslâm Tarihi ile bunların kaynaklarını oluşturan ilk devir Siyer- Meğâzî eserlerinde müstakil başlıklar altında işlenmiş bir harp geleneğidir.

Yukarıdaki rivayetin kaynakları için bkz.: Nahîfî, s. 116-117; el- Menhec, s. 633- 634; Mâverîdî, el-Ahkâm, s. 38; İbn İshâk, Sîre, s. 310, nr. 512; İbn Hişâm, III, 864; İbn Esîr, el- Kâmil, II, 109; Taberî, Târih, II, 518- 519; İbn Hibbân, es- Sîre, s. 225.

⁴⁵ Nahîfî, s. 116- 117; el- Menhec, s. 635- 636; Buhârî, Fezâil, V, 95; Ebû Dâvud, Cihâd, III, 52, nr. 2665; İbn Hibbân, s. 171; İbn Esîr, II, 86- 87. Buradaki 'Avviz b. 'Afrâ'yı bazıları 'Avf b. El- Hâris olarak

40- وقد روى أبو هريرة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم سئل عن المبارزة بين الصفيين فقال لا بأس.

40- "Hz. Peygamber'e, iki (düşman) birlik arasında er dilemek konusu (mubâreze) sorulunca: "sakıncası yok" buyurdu"⁴⁶

41- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من بدل دينه فاقتلوه.

41- "Dinini değiştireni öldürünüz"⁴⁷

bilirdi. Oysa 'Avviz, Mu'âz ve Mu'avviz'in kardeşi olup, Bedir Harbi'nde şehîd olmuştur. İbn Hacer, **el-İsâbe**, V, 42.

⁴⁶ **Nahîfî**, s. 118; **el- Menhec**, s. 639; Mübâreze'ye teşvike dair bkz. **Taberânî**, XX, 70, nr. 130; **Heysemî**, V, 328. Az önce geçen, mübâreze ile ilgili rivâyetler, bu hadisi destekler mahiyettedir. Ayrıca bu rivâyetin yöneten (komuta) ile ilgisi, o dönemde mübârezeyle çıkılması ve kimin çıkması gerektiğine komutanın karar veriyor olmasından dolayıdır.

⁴⁷ Din değiştirme konusunda, ibâreden, " dinden dönmek" veya " Dinin prensiplerini inkâr etmek" şeklinde iki husus anlaşılabilir. Çünkü çeşitli rivâyetlerde: " إرتد " ve " ترك الإسلام " gibi farklı lâfızlar kullanılmaktadır. **Nahîfî**, s. 121; **el- Menhec**, s. 651; **Ebü 'Ubeyd**, s. 215; Mâverdî, **el- Ahkâm**, s. 55; **Nasîhat**, s. 332; **Buhârî**, *Istîâbetu'l- Mürteddîn*, IX, 19; **Müslim**, *Kasâme*, IV, 233, nr. 8, s. 243, nr. 22; **Tirmizî**, *Fiten*, IV, 400, nr. 2158; **Ebü Dâvud**, *Hudûd*, IV, 126, nr. 4351; **Neseî**, *Tahrîmu'd- Dem*, VII, 103, nr. 4057, 4065, *Kasâme*, VIII, 23, nr. 4743; **İbn Mâce**, *İtk*, II, 847, 848, nr. 2533, 2535, 2539; **Müsned**, I, 691, nr. 2968; **Muvatta'**, s. 559, nr. 1444; Taberânî, *Kebîr*, X, 272, nr. 10638, XI, 246, nr. 11835, s. 250, nr. 11850, XIX, 419, nr. 1013; Beyhakî, **Sünen**, *Mürted*, VIII, 194, 195; **Müstedrek**, *Ma'rifetü's- Sahâbe*, III, 538- 539; Dahhâk, **es- Sünne**, s. 31, nr. 843; **Deylemî**, IV, 173, nr. 6057; **Heysemî**, VI, 261; Süyûtî, **Sağîr**, II, 162, 168.

Bu ve benzeri rivâyetlerde, eski İran devlet geleneğinin izlerini görmek mümkündür. "Eski cemiyetlerde şuurlu bir kanun yapımı nadirdi ve İran da bundan istisna teşkil etmiş değildi Kanuna benzer ne yapıldıysa, Mobed'lerin Magi kabilesinden yetişmiş bu Ateşe tapma dininin esrarına vakıf olanlarının meclisinden geçerek yapılmıştı. Öğretim vazifesi - belki imtiyazı - da onlara verilmişdi ve yine kanun dışına çıkanlara ceza kesenler de onlardı. Dinden dönme ve ihanet ölümlü cezalandırılırdı, göz çıkarma, çarımha germe, taşa gömme ve açlıktan öldürme sık sık tatbik edilirdi." Harun Han Şirvani, **İslâm'da Siyasi Düşünce ve İdare**, s. 17.

Hız Peygamber'in bu sözüne rağmen böyle bir uygulamasına rastlamadık. Ancak Hz. Ali'nin, bir mürtedi yakarak öldürttüğü nakledilir. İbn Abbâs'a bu uygulama bildirilince, "ben de ilgili hadis gereği öldürürdüm ama, Peygamberimiz'in, "Ateşle ceza vermeyin, çünkü o Allah'ın ceza biçimidir" hadisi gereğince yakmazdım dediği ve mürted (dinden dönüp, tevbe etmesi istenildiği halde ısrar edenin öldürülmesine dair tarihsel hükümler için bkz.: **Evzâ'î**, Sünen, *Hudûd*, 419, nr. 1354 ve yukarıda zikredilen kaynaklar. Fakat sonraki dönemlerde, "dinden dönenin ölümlü cezalandırılacağı" hükmü de devrin şartlarına ve icaplarına göre yorumlanmış olmalı ki, özellikle Selçuklu ve Osmanlı Devletinin bu nevi tatbiklerine rastlamıyoruz.

Devleti dünyevi/ ameli bir mesele değil de; itikâdi temele oturtan inanç ve mezheplerin hakim olduğu toplumlarda, din- devlet veya din- siyâset çatışmasını görmekteyiz. Çünkü bu anlayış ve inanişta olan toplum ve devletlerde Devlet başkanı kutsal addedilen din adamı olup, sözleri ihtilafa ve istişâreye yer vermeyecek katiyette uygulanır. Yine din- siyâset işlerini itikâdi zeminde ele alan toplumlara göre, devlet de bir emânet değil; kutsal bir mülkiyet durumundadır. Kutsal olan devletin yönetim biçimi de, beşer eliyle değil de Tanrı emriyle belirlendiği ve devlet başkanı da Tanrı'nın tayin ettiği kutsal bir mekanizma olarak görüldüğü için değişik dinde olmak ya da din değiştirmek hem kutsal devlete isyân hem de dine ve tanrıya ihânet anlamına gelir. "Şî'iler, imamlarını insan üstü birer varlık olarak görür; onları nebiler ve resûllerden üstün tutarlar. Hatta onları, insanların ömürlerini ve ecellerini bilen ilâhlar gibi telâkki ederler. Hiçbir şey, imamlara gizli değildir; bütün dünyaya mâliktirler; bütün mahlûkâta

42- إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قسم غنائم بني المصطلق على مياهمم وقسم غنائم حنين بأوطاس – وهو واد من حنين – ولا يدخل سلب المقتول في القسمة بل يكون للقاتل دون غيره لأن رسول الله صلى الله عليه وسلم جعل السلب للقاتل.

42- "Hz. Peygamber, Beni Mustalık gazvesinin ganimetlerini o civarda, Huneyn'in ganimetlerini de Evtâs Vadisinde dağıttı. Öldürülenin özel eşyası (selb) taksime dâhil

hakimdirler...". Şî'a'da İmâm'a bey'at bir imân şartı olup bey'atsız ölen kişi imânsız ölmüş kabul edilir. Bu hususlarda geniş bilgi için bkz.: İhsan İlahî Zahir, **Şî'a'nın Kur'ân İmâmet ve Takiyye Anlayışı** (trc. S. Hizmetli, H. Onat), s.57- 67. Siyâsetin kutsal arka planına dair geniş bilgi için bkz.: **İslâmiyât** (Siyâset ve Ahlâk özel sayısı), VI, Sayı 1, Ankara 2003.

Bu rivâyet sebebiyle güncel (konjonktürel) bir yaklaşım olması açısından kısa bir açıklama yapılması, ülke menfaati ve bu mesele ile ilgili fikri tartışmanın dini ve kavramsal zeminin iyi belirlenmesi anlamında faydalı olacağı kanaatindeyiz. Sünnî inanca göre *siyâset* ve *imâmet* meselesi şûrâ ile çözümlenip; devlet başkanının vasıfları, seçimi ve görevden azledilmesi gibi hususları insanlar belirlemektedir. Oysa tarihsel Şî'i- Bâtunî anlayışta İmâm, Allah'ın belirlemesiyle başa geçer ve masumdur. Bu vasfıyla düşünce ve icraatlarında yanılmaz kabul edildiği için sorgulanamaz Böylece sair insanların nasihatına mahal yoktur.

Kamu oyu oluşturma gücüne ve imkânına sahip olanlarca, Din- siyâset ilişkileri ülkemizde, bilerek ya da bilmeyerek Şî'a mezhebi bağlamında ele alınarak halkımızla devlet kurumlarını birbirlerine düşman hale getirilmek suretiyle Türkiye'nin güvenliğini ve halkın birlik- beraberliğini tehdit edici boyutlara ulaştırılmaktadır. Eğer Sünnî inanca göre, devlet işlerinin, insanlar tarafından yani bir şûrâ ile tanzim edildiği cihetle dünyevî bir mesele olarak yorumladığı ve siyâsî konuların, insanların görüş ve düşüncesine bırakıldığı biliniirse, dinin devlet için tehdit olduğu fikri, sosyo- kültürel açıdan temelsiz kalacaktır. Halkın içerisinde Sünnî olduğu halde, Şî'i düşünceye bilerek ya da bilmeyerek kapılanlar da aydınlatılmalı. İsrârı halinde de gerekli resmi ve hukuki tedbirler alınmalıdır. Böyle yapılmaz da; halk devlete karşı potansiyel mürteci, rejim aleyhtarı... gibi gösterilirse buna mukabil halk da devleti çeşitli şekil ve bahanelerle itham ederse, küstürülmüş olan insanlar devletten uzaklaştırılmış olacaktır. Böylece ülke mâlî, kültürel, ilmi ve siyâsî kayba uğratılmak suretiyle, hem devletin zaafa uğramasına hem de kendi insanının hedefi olmasına yol açacağı âşikârdır. Bu meseleyi uzmanlarına bırakarak, kısaca diyebiliriz ki, *Sünnî olan Türk halkı, inancı gereği devleti için tehlike teşkil edecek tutum içinde olmaması ve tehdit olarak görülmemesi gerekir. Çünkü devlet işlerinin dini- itikâdî bir mesele olarak temellendirildiği toplumlarda ancak din- siyâset çelişkisi yaşanabilir. Bu durum da, klasik Yahudi ve ortaçağ hıristiyan inancındaki din- devlet ilişkisine dair öğretilerle, Şî'i- Bâtunî mezheplerin aynı konulardaki görüşleri arasında doktriner ve tecrübi yakınlığı gösteren bir örneklemedir.*

İslâm öncesinde olduğu gibi günümüze kadar kurulmuş olan Türk devletleri, Tarihi siyâset tecrübesi gereği, çeşitli inançlara mensup insanları himaye etmiş, hatta inançlarından ötürü zulme uğramış olanların bile sığınağı olmuştur. Çünkü İslâm peygamberi, yöneticilerin halka karşı adâlet ve şefkâtle muâmele edilmesini emretmesi; inanç, belde ve kavim ayrımı yapmaması geleneksel Türk devlet anlayışına uygun düşmüştür. Aynı anlayışa uygun olarak devleti kutsal bir mülkiyet değil, halkı ve coğrafyası ile kendisine verilmiş bir emânet olarak telakki eden yönetimlerde doğal olarak misyonerliğe veya asimilasyona da ihtiyaç duyulmamıştır.

Sonuç olarak, bu hadis münasebetiyle yapılan kısa değerlendirme gibi, siyâsetnâmelerde geçen bir kısım hadislerin gerek bazı kelimeleri gerekse bütün metni ayrıca incelenmeli ve yerel geleneklerle karşılaştırılmalıdır. Fakat bu yorumlar için, İslâm Hukûku, Siyâset bilimi ve İslâm Târîhi alanlarında uzmanlara ihtiyaç vardır. Mevcut çalışma ile en azından bu alandaki hadisleri, çeşitli bilim dallarının görüş ve istifadesine sunmuş olacağız.

Tarihi uygulamalara bakılırsa, "katl" kavramının siyâsî açıdan can ve mal emniyetinin sağlanmaması anlamında "hukûkî ölümü" yani hak mahrumiyetine benzer bir durumu ifade ettiği gibi çeşitli açılımların da olabileceğini düşünüyoruz. Öyle ki, *katl* kelimesinin, bir canlıyı biyolojik olarak öldürme anlamının dışında da bir çok mânâsı vardır. Bkz.: ibn Esîr, **el- Fâik**, V, 12- 15.

değildir; selb başkasının değil sadece öldürenindir. Çünkü Resulullah, selbi, öldürene tahsis etti"⁴⁸

43- لأن رسول الله صلى الله عليه وسلم لما هزم هوازن بحنين أسرى سرية قبل اوطاس فغنمت غنائمهم

بين الجميع.

43- "Çünkü Resûlullah Hevâzin Kabilesi'ni Huneyn' de yenince, Evtâs yönüne seriyye gönderdi. Sonuçta ganîmetleri ordunun hepsine dağıttı"⁴⁹

44- كان يفعل رسول الله صلى الله عليه وسلم في قفوله من غزواته وأسفاره يكبر على كل شرف من الأرض

ثلاث تكبيرات ويقول: لا اله إلا الله وحده لا شريك له، له الملك وله الحمد يحيى ويميت وهو حي لا يموت بيده الخير وهو على كل شيء قدير آييون تانيون عابدون ساجدون لربنا حامدون صدق الله وعده ونصر عبده وأعز جنده وهزم الأحزاب وحده كل شيء هالك إلا وجهه له الحكم وإليه ترجعون.

44- "Resûlullah, her savaştan ve yolculuktan⁵⁰ dönüşünde, yüksek bir yere gelince üçer kere tekbir getirir ve şöyle söylerdi: "Sadece Allah vardır, başkaca tanrı yoktur, O birdir, ortağı yoktur, mülk O'na âittir, hamd O' na mahsûstur. O yaşatır ve öldürür. O ölümsüz bir hayat sâhibidir. Hayır O'nun kudretindedir. O'nun herşeye gücü yeter. Biz Allah'a dönücü, O'na tevbe edici, O'na kulluk edici, O'na secde edici, ve Kendisine hamd edicileriz. Allah va'dinde doğruladı. Kuluna yardım edip, ordusunu yüceltti ve muhâlif orduları tek başına yendi. O, kendi zâtının haricinde herşeyi yok edicidir. Hüküm O'na

⁴⁸ Benî Mustalık harbi, kuyuların yanında yapıldığı için ganîmetler de burada dağıtılmıştır. Bu sebeple "على" tâbiri kullanılmıştır. **Nahîfî**, s. 125; **el- Menhec**, s. 680- 681. Hadîs'te iki husus sözkonusudur. Birincisi, ganîmetlerin harp meydânında ya da yakın bir yerde yani savaştan hemen sonra dağıtılması, ikincisi ise, Selb (düşman askerinin üzerindeki özel eşyası) 'in öldürene tahsis edilmesidir. Ebû 'Ubeyd, **Emvâl**, s. 334; Mâverdi, **el- Ahkâm**, s. 139; **İhyâ**, V, 125; **Buhârî**, **Cihâd**, IV, 111; **Müslim**, **Cihâd**, IV, 352, nr. 38, s. 355, nr. 39, s. 356- 357, nr. 40- 41, s. 359, nr. 42; **Ebû Dâvud**, **Cihâd**, III, 49, nr. 2654, s. 70, nr. 2721; **Muvatta'**, s. 339- 340, nr. 990, 991; **İbn Mâce**, **Cihâd**, II, 946- 947, nr. 2836- 2838; **Müsned**, VIII, 379, nr. 22670; **Taberânî**, VII, 16, nr. 6241, s. 245, nr. 6995- 7000, XVIII, 48, 50, nr. 84- 86, 89, s. 52, nr. 92, s. 45, nr. 81; **Taberânî**, **Müsned**, I, 255, nr. 440, s. 275, nr. 480, II, 78, nr. 949; **Müstedrek**, **Ma'rifetu's- Sahâbe**, III, 353; İbn Hibbân, **es- Sîre**, s. 350; Beyhakî, **Sünen**, **Fey**, VI, 305,306, **Sîyer**, IX, 50; **Taberî**, II, 604. v.d. **İbn Esîr**, II, 131, 179; İbn Cârûd, **el- Müntekâ**, s. 270, 54, nr. 1076; Süyûtî, **Sağîr**, II, 177; **Heysemî**, V, 331.

⁴⁹ Ganîmet sebebiyle tarihte hoş olmayan hâdiselerin olduğu bilinmektedir Bu uygulamanın zamanlaması ve paylaşırma biçimi, insanların bu sebeple fitneye düşmemesi için titizlikle ele alınmıştır. Ganîmetlerin taksimi önemi ve kapsamı itibâriyle, detaylı bir şekilde incelenmiştir. Öyle ki, Peygamberimiz tarafından, savaşta doğan çocuğa da ganîmetten pay verildiği ve bunu daha sonraki bazı idarecilerin de uyguladığına dair Evza'î'nin görüşünü aşağıdaki kaynaklar bize nakletmektedir. **Nahîfî**, s. 125; **el- Menhec**, s. 685- 686; **Tirmizî**, **Sîyer**, IV, 106- 109, nr. 1556- 1559; **Ebû Dâvud**, **Cihâd**, III, 77, nr. 2737, 2738; **İbn Hişâm**, IV, 1344- 1345; **İbn Hibbân**, s. 357, v.d.; **İbn Esîr**, II, 184.

⁵⁰ Bizim konumuzu teşkil eden metinde olmayan, " Hac ve Umre dönüşü" ilaveleri kaynaklarda mevcuttur.

âittir ve tekrar O'na döndürüleceksiniz"⁵¹

45- أما سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: أنا ولي خصم المعاهد واليتيم ومن خصمه خصمته.

45- "Ben, hakları anlaşma ile teminat altına alınan kimsenin ve yetime yapılan husûmetin sorumlusuyum. Kim ona hasım olursa ben de ona hasım olurum"⁵²

46- إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: أيما وال بات غاشيا لرعيته حرم الله عليه الجنة.

46- "Bir idâreci emri altındakileri aldatici olduğu halde gecelerse, Allah Cennet'i ona haram kılar"⁵³

47- كانت بيد رسول الله صلى الله عليه وسلم جريدة يستاك بها ويروع بها المنافقين فأتاه جبريل عليه السلام فقال: يا محمد ما هذا الجريدة التي كسرت بها قلوب أمتك وملأت قلوبهم بها رعبا فكيف بمن شقق أستارهم وسفك دمانهم وخرب ديارهم وأخذ أموالهم وأجلهم عن ديارهم وأذاقهم الخوف.

47- "Resûlullah'ın elinde, dayanmak ve münâfiklara korku vermek için kullandığı hurma dalı vardı. Cebrail gelerek Hz. Peygamber'e: Ey Muhammed! Ümmetinin gönlünü kırdığın, kalblerine korku vediğin bu çubuk neyin nesi? Dedikten sonra 'Halkının sırt-başını yırtan, kanlarını akıtan, yurtlarını tahrib eden, mallarına el koyan, memleketlerinden süren ve onlara korkulu anlar yaşatanların vay haline!' buyurdu"⁵⁴

48- إن رسول الله صلى الله عليه وسلم دعا إلى القصاص من نفسه من خدش خدشه أعرابيا لم يتعمده. فاتاه جبريل عليه السلام فقال: يا محمد! إن الله تعالى لم يبعثك جبّارا ولا متكبرا فدعا رسول الله صلى الله عليه وسلم الأعرابي فقال: اقتص مني. فقال الأعرابي: إني قد أحللتك يا رسول الله بأبي أنت وأمي وما كنت لأفعل ذلك أبدا. فدعا

⁵¹ Nahîfî, s. 125- 126; el- Menhec, s. 687- 688; Buhârî, Cihâd, III, 8- 9, IV, 69,93, V, 142; Müslim, Hac, III, 492- 493, nr. 396- 398; Tirmizî, Hac, III, 285, nr. 950, De'avât, V, 465, nr. 3440; Ebû Dâvud, Cihâd, III, 88, nr. 2770; İbn Mâce, Cihâd, II, 926, nr. 2771; Müsned, II, 207, nr. 4496, s. 219, nr. 4569, s. 231, nr. 4636, s. 243, nr. 4717, s. 283, nr. 4960; Müstedrek, Cihâd, II, 98; Taberânî, Müsned, I, 79, nr. 99; Kebîr, XII, 237, nr. 13196, s. 283, nr. 13371; Beyhakî, Sünen, Hac, V, 259; Neseî, 'Amelü'l- Yevm, s. 169, nr. 543; İhyâ, I, 233, II, 236; Elbânî, Sahîha, IV, 308, nr. 1730.

⁵² Nahîfî, s. 128; el- Menhec, s. 693; Bu Hadîs'in metnini kaynaklarda tesbit edemedik. Ancak yetimi himaye etmeyi ve sözleşmelere sâdik kalmayı tavsiye eden rivâyetler için bkz. Buhârî, Cihâd, IV, 120, VIII, 10; el- Edebü'l- Müfred, s. 23; Müsned, VIII, 430, nr. 22883, Tirmizî, Birr, IV, 283, nr. 1918; Neseî, Kasâme, VIII, 24- 24, nr. 4747- 4750; İbn Mâce, Diyât, II, 896, nr. 2686, 2687, Edeb, II, 1213, nr. 3680; Kuzâ'î, I, 217, nr. 241.

⁵³ Nahîfî, s. 143; el- Menhec, s. 724; Gazzâlî, Nasîhat, s. 128; Mâverdî, Nasîhat, s. 384; Kınalızâde, s. 231; Buhârî, Ahkâm, IX, 80; Müslim, İmân, I, 349, nr. 210, 211, İmâre, IV, 493, nr. 22; Müsned, VII, 284, nr. 20311, 20313; Taberânî, Kebîr, XX, 199- 202, nr. 449, 454- 459, s. 206, 207, nr. 472- 474, s. 208- 209, nr. 476, 478, s. 229, nr. 533, 534; Beyhakî, Sünen, Siyer, IX, 41; Hilye, VI, 136; İhyâ, II, 321; Deylemî, IV, 308, nr. 6447; Süyûtî, Sağîr, I, 120; Münzirî, Kazâ, III, 176, nr. 38; Kuzâ'î, II, 22, nr. 532.

⁵⁴ Nahîfî, s. 144; el- Menhec, s. 725; Hilye, VI, 137; İhyâ, II, 321

رسول الله صلى الله عليه وسلم له بالخير.

48- "Hz. Peygamber'in kasıtsız olarak hafif yaraladığı bedevîyi kısas için çağırması, şüphesiz Cebrâil(A.S) 'ın gelip:'Allah(C.C) seni zorba ve gaddâr birisi olasin diye görevlendirmedir.' demesi üzerinedir, bunun için, Resûlullah (a.s.) bedevîyi çağırıldı. Ona,'Bana kısas et' dedi. Bedevî de ' Ya Resûlullah! Ben hakkımı helal ettim. Anam, babam sana fedâ olsun! Bunu aslâ yapamam' dedi; Hz. Peygamber de ona, hayır duâ etti"⁵⁵

49- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الصغيرة التيسم والكبيرة الضحك.

49- "Sağire, tebessüm; Kebire ise gülmektir"⁵⁶

50- أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: ما من وال يلي شيئا من أمور المسلمين إلا أتى به يوم القيامة مغلوله يده إلى عنقه فيوقف على جسر من النار فينتفض به الجسر انتفاضة يزيل بها كل عضو منه عن موضعه ثم يعاد فيحاسب فإن كان محسنا نجا بإحسانه وإن كان مسينا إنخرق به ذلك الجسر فهوى فيه في النار سبعين خريفا.

50- "Müslümanların herhangi bir idârî sorumluluğunu deruhte eden âmir, kıyâmet gününde elleri boynuna bağlı olarak getirilip ateşten bir köprünün üzerinde durdurulur. Bu köprü, o kişiyi öyle sarsar ki onun bütün organları yerinden ayrılır. Sonra bu uzuvlar yerine getirilip hesaba çekilir. Eğer, iyi bir insan ise, iyilikleri yüzünden kurtulur. Kötü

⁵⁵ Nahîfî, s. 114; el- Menhec, s. 726; Gazzâlî, İhyâ, II, 321; Hilyetü'l- Evliyâ, VI, 137; Bazı rivâyetler gibi bunun da, Evzâ'î'nin Sünen'inden nakledildiği kanaatindeyiz. Bkz. Hilye, VI, 136- 139; İhyâ, II, 320- 322; en- Nehcü'l- Meslûk, s. 722- 733. sayfalar aynıdır. Müstedrek, Ma'rifetü's- Sahâbe, III, 288 Rikâk, IV, 331; el- Edebü'l- Müfred, s. 30; Nesefî, Kasâme, VIII, 34, nr. 4777; Taberânî, Kebîr, I, 205- 206, nr. 556- 557.

⁵⁶ Bu rivâyet, Kehf Süresi'nin, 49. âyetinin tefsiri kısmında verilmektedir. Âyet'te meâlen: "...Eyvâh bize! Niye bu amel defteri, küçük ve büyük hiçbir şeyi atlamamış; her şeyi sayıp dökmüş..." derler. Bu Âyetin nüzûlünü müteâkiben ashâbın, Bu "küçük ve büyüktür" ne kastediliyor? Sorusuna cevâben söylenmiş Mevkûf bir rivâyettir. İbn Abbâs, tebessüm gibi küçük, gülmek gibi büyük (filler) dahil olmak üzere her şey amel defterine yazılır, anlamında yukarıdaki sözü söylemiştir. Burada, alaycı tebessüm veya gülmenin günah olduğu vurgulanmış olup, sevinç görüntüsü olarak gülmek veya tebessüm etmek günah değildir. Bir âyetin tefsiri maksadıyla söylenmiş olan bu sözün, siyâsetnâmede yer alması bizce, büyük ve küçük günahlara idârecilerin çok daha dikkat etmesi gerektiğini vurgulamak içindir. Başka bir düşünce de, bazı gülme ve tebessüm şeklinin halkı incitebileceğini ya da halkın önderi durumundaki idârecinin yüz şeklinde hoş olmayan; itibârını ve vakarını zedeleyen görünümüne yol açabileceğini imâ için olabilir. Bu rivâyetin, el- Menhec'te nakledildiği şekliyle Merfû' hadis olarak kaynağı tesbit edilememiştir. Böylece Mevkûf rivâyet, isnâd itibârıyla Mevzû'dur. Nahîfî, s. 145; el- Menhec, s. 727; Hilye, VI, 137; İhyâ, II, 321; Kurtubî, el- Câmi' li Ahkâmi'l- Kur'ân, X, 419; İbn Kesîr, Tefsîr, III, 86; Zemahşerî, el- Keşşâf, II, 292. Bu Âyet'te, küçük fillerin bile kaydedildiği ve âkibeti hakkında Peygamberimiz, Huneyn seferi dönüşünde kurak bir yere gelip mola verince, çalı çırpı toplayıp yakan Ashabına Resûlullah, küçük günahların birikerek mesûliyeti gerektirecek boyuta ulaşabileceğine misâl verir. İbn Hanbel, Müsned, II, 65, nr. 3818; Taberî, Tefsîr, IX, 321; İbn Kesîr, Tefsîr, III, 86.

birisi ise, bu köprü parçalanır. O günahkâr da ateşe düşer. Onda yetmiş yıl yanar"⁵⁷.

51- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: شر الرعاة الحطمة.

51- "Çobanların (idârecilerin) en kötüsü zâlim ve sert olanıdır"⁵⁸

52- إن العباس عم النبي صلى الله عليه وسلم جاء اليه وقال: يا رسول الله أمرني إمارة فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا عباس يا عم النبي نفس تحييها خير لك من إمارة لا تحصيها إن الإمارة حسرة وندامة يوم القيامة فإن استطعت ان لا تكون أميراً فافعل.

52- "Resûlullah'ın amcası Abbâs"⁵⁹: Ya Resûlullah! Beni vâli tayin et, deyince, Hz. Peygamber: Ey Abbâs, ey Peygamberin amcası! Islah edeceğin bir nefis güç yetiremeyeceğin emîrlikten daha hayırlıdır. Emîrlik, kıyâmet gününde bir hüsrân ve pişmanlık vesilesidir. Eğer nefisine engel olabilirsen emîr olma!"⁶⁰

53- العباس سأل رسول الله صلى الله عليه وسلم إمارة على مكة والطائف واليمن فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا عم النبي نفس تحييها خير لك من إمارة لا تحصيها.

53- "Hz. Abbâs, Hz. Peygamber'den Mekke, Tâif ve Yemen'in valiliğini istemişti de Hz. Peygamber O'na: ' ey Peygamberin amcası! Islâh edeceğin bir nefis güç yetiremeyeceğin emîrlikten daha hayırlıdır" buyurdular"⁶¹

54- قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من أصبح غاشياً لرعيته لم يرح رائحة الجنة.

54- "Sorumluluğunu yüklediği kimseleri aldatan âmir, Cennet'in kokusunu bile koklayamaz"⁶²

⁵⁷ Nahîfî, s. 145; el- Menhec, s. 729. "أيماً وال..." ve "ما من أمير..." gibi bazı lâfız farklılıklarıyla, Gazzâlî, Nasîhat, s. 30; Nizâmü'l- Mülk, Siyâset- Nâme, s. 16; Müsned, VIII, 338- 339, nr. 20251 20526, s. 412, nr. 22822; Taberânî, Kebîr, II, 39, nr. 1219, VIII, 172, 173, nr. 7720, 7724, XII, 105, nr. 12689; Beyhakî, Sünen, Adâbu'l- Kâdî, X, 95, 96; Hilye, VI, 138; İhyâ, II, 222; Bağdâdî, Târih, IV, 52, nr. 1656; Süyûtî, Sağîr, I, 120; Münzirî, et- Terğîb, Kazâ, III, 158, nr. 10, s. 173, nr. 23.

⁵⁸ Burada, idâreciler için bir benzetme olduğu, Sebeb-i Vürûd'da imâ edilmektedir. Nahîfî, s. 146; el- Menhec, s. 731; Müslim, İmâre, IV, 494, nr. 24; Müsned, VII, 360 nr. 20662; Taberânî, Kebîr, XVIII, 17- 18, nr. 26- 27; Hilye, VI, 139; İhyâ, II, 322.

⁵⁹ Hz. Peygamber'in amcası olan 'Abbâs b. 'Abdülmuttalib' in künyesi Ebû'l- Fazl olup, Fîl Yılı'ndan üç sene önce doğmuş ve 14 Recep 32. Hicrî yılında, 88 yaşında iken vefât etmiştir. Hâşimoğulları Mezârlığı'nda medfundur.: İbn Sa'd, et- Tabakât, IV, 5- 31.

⁶⁰ Nahîfî, s. 152; el- Menhec, s. 746; Mâverdî, Edeb, s. 254- 255; Neseî, Bey'a, VII, 162, nr. 4211, Kudât, VIII, 225, nr. 5385; Hilye, VI, 138, VII, 107; İhyâ, II, 322.

⁶¹ Nahîfî, s. 152; el- Menhec, s. 746; Mâverdî, Edeb, s. 254- 255; Neseî, Bey'a, VII, 162, nr. 4211, Kudât, VIII, 225, nr. 5385; Hilye, VI, 138, VII, 107; İhyâ, II, 322.

⁶² Nahîfî, s. 152; el- Menhec, s. 746; Gazzâlî, Nasîhat, s. 28; Kutadgu Bilig, s. Byt. 821; Hilye, VIII, 107. Ayrıca, 56. dipnottaki kaynaklara bakılabilir.

Değerlendirme

Güzel ahlâkı, en geniş anlamıyla ele alan İslâm Dini, emir ve yasaklarıyla bu mihver kavrama azamî ölçüde önem verir. Hz. Peygamber de kendisinin güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildiğini beyan etmek suretiyle risâletin amacını da ahlâk terimiyle tarif etmiş bulunmaktadır.

İnsanı merkez alan ahlâk, dinlerin yanı sıra birçok bilim dalı için de en önemli terminolojik alandır. Öyle ki, insanın kendisiyle, ailesiyle, içinde yaşadığı toplum ve coğrafya ile barışık yaşayabilmesi sanatının, Tanrı-Âlem, Tanrı-Ahlâk ve Tanrı-İnsan çerçevesinde ele alınmış şekliyle teolojik ve metafizik boyutu olan tecrübî ve entelektüel bir saha olduğu bilinmektedir.

Siyâset, ahlâk, din, tarih ve hukuk gibi daha birçok bilimin ortak araştırma konusu olabilecek derecede kapsamlı olan siyâsetnâmelerin sayısı, bu çalışma çerçevesinde bir kaçını kullandığımız veya ismine rastladığımız kadarıyla ikiyüz (200) ü geçmektedir. Üstelik bu sayıya ahlâk kitapları ve lâyhalar dahil değildir.

Hakkında çok kapsamlı araştırmaların yapılması gerekli olan ve sayıları itibariyle de azımsanamayacak olan siyâsetnâmeler, hadisleri bakımından da incelenmeye değer görülmüştür. Bu eserlerde yer alan hadisler, İslâm devletlerinde idarecilere yön verdiği gibi, siyâset kültürünün oluşumuna da tesir etmişlerdir. Zira birçok hadis, ayrı zaman ve coğrafyalarda yazılmış olan eserlerde yer almaktadır. Bu durum, siyâsetnâme türünün ortak referanslarını ve hangi müelliflerin etkisinde kaldığını göstermektedir. Dipnotlarda hadislerin kaynaklarını verirken öncelikle, Siyâsetnâme türü eserlere işaret etmemizin sebebi de bu anlayış olmuştur.

Siyâset konusunda birçoğu teorik veya nazarî tartışmalardan ve yaptırıma sahip (normatif) olmaktan uzak olan bu literatür, siyâset ahlâkına dair dini pratiklerden hareketle tavsiye niteliğindedir.

İslâm'da devlet başkanına bakışın da önemli göstergesi olan siyâsetnâmeler, sünî anlayışa göre Halifenin insanlardan oluşan bir meclis kararıyla göreve getirileceği, eksik ve yanlış uygulamalarının yine insanlar tarafından düzeltileceği anlayışını sergilemektedir. Ancak bir kısım dinlerde ve Şi'a doğrultusundaki bazı mezheplerde dini ve siyâsi, otoriteyi elinde bulunduran devlet başkanının Tanrı tayini ile işbaşına geldiği ve ona biat etmenin imân gereği olduğu aksi takdirde imânının geçerli olmayacağı anlayışı öne çıkmaktadır. Bu vasıflardaki devlet başkanı, doğal olarak "yanılmaz ve yanlış yapmaz" kabul edildiği için de diğer insanlara, danışmasına veya insanların ona yazılı yada sözlü uyarıda bulunmasına mahal kalmamaktadır.

Hadislerini tespit ve değerlendirme konusu yaptığımız Ebu'n-Necib Şeyzerî'nin

en-Nehcü'l-Meslûk fî Siyâseti'l-Mülûk adlı eserinin erken dönemlere ait oluşu yazıldığı devrin siyâsi şartları ve Osmanlı hükümdarlarınca en çok okunan eser oluşu itibariyle önemli bir yere sahiptir.

Merfû' hadisleri açısından değerlendirilecek olursa be eser, dipnotlarda yer alan kaynaklar itibariyle türünün en muteber örneğidir denilebilir. Ancak bazı zayıf rivâyetler de yer almaktadır. Muteber hadis külliyyatında tesbit edilemeyen bazı, hadisler, ikinci el (derleme) hadis kitaplarında bulunmuş; sıhhatinde şübhe vardır. Bu çalışmamızın 49. rivâyetinde olduğu gibi bazı sahabî sözleri Merfu' hadis gibi nakledilmektedir ki bunlarda isnad itibariyle mevzu (apokrif) hadislerdendir.

Yine 2,41 ve 49. rivayetlerde olduğu gibi, bir ayetin tefsiri veya tarihsel bir olayın yorumu mahiyetinde söylenip, siyasi açıdan genel-geçer olmayan ve normatif (kural koyucu/yaptırım) niteliği taşımayan rivayetler de mevcuttur.

Hiçbir kaynakta lafzen bulamadığımız rivâyetleri, mânâ itibariyle destekleyen hadislere ve kaynaklarına dipnotlarda işaret edilmiştir. Siyaset ahlâkını tavsiye eden bu eserlerdeki hadislerin, İslâm Tarihçileri ve Ahlâk bilginleri tarafından nasıl değerlendirildiğinin bilinmesi için, günümüz araştırmacılarına da faydalı olmak düşüncesiyle İslâm Tarihi ve Ahlâk kitaplarına da atıflarda bulunulmuştur.

Nihayet denilebilir ki, hadisleri referans olarak kullanan ancak konusu itibariyle Hadis haricindeki bilim dallarını ilgilendiren eserlerin, hadis değeri açısından incelenmesi önem arz etmektedir. Bu çeşit eserler sayı ve muhtevâ açısından epeyce fazla olduğu için, acele hüküm vermekten kaçınılmıştır. Belli rivâyetler ve hususlar hakkında hüküm verebilmek için, münferit çalışma yerine ilgili bilimlerin uzmanlarından oluşan bir heyet çalışmasına ihtiyaç vardır. Yeterli sayıda çalışma yapıldıktan sonra doğru tahlilde bulunmak kalıcı hüküm vermek daha tutarlı olacaktır.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Firat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 189-217, ELAZIĞ-2004

ÖRGÜTLER: SOSYOLOJİK BİR PERSPEKTİF

Organizations: A sociological perspective

Ömer AYTAÇ

Fırat Üniversitesi Fen-Edb. Fak. Sosyoloji Bölümü, Elazığ.

oaytac@firat.edu.tr

Özet

Örgütler, modern toplumu karakterize eden en temel göstergelerden biridir. Modern toplum bir bakıma örgütlü toplumdur. Ticari örgütler, endüstriyel kuruluşlar, devlet kurumları, hastaneler, cezaevleri, fabrikalar, okullar vs. bu toplumu tanımlayan temel kurumlar arasındadır. Bu toplum, gelişkin ve kompleks örgütlerin etkinliği temelinde yapılaşmıştır. Örgütler, birey ve toplum yaşamının hemen her alanına yayılmış durumdadır. Bu denli hayatımıza yön veren bu yapıların, sosyolojik perspektiften açılımları büyük önem taşımaktadır. Bu makalede, modern örgütlere bu çerçevede bir açıklık getirilmek istenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Örgüt, modern örgütler, örgütsel kültür, örgütsel sosyalizasyon, örgütsel kişilik, örgütsel davranış

Abstract

Organizations are one of the most basic signs that characterize the modern society. Modern society is also an organized-society. Commercial organizations, industrial foundations, institutions of state, hospitals, jails, factories, schools...etc organizational constructions are among the main organizations that characterize this society. This society is constructed on the base of developed and complex organizations. Organizations are penetrated in every side of person's and society's life. So, the constructions that give directions to our life have great important for sociological perspective. In this article, it is intended to have been clarity to the modern organizations in this perspective.

Key words: organization, modern organizations, organizational culture, organizational socialization, organizational personality, organizational behaviour.

Giriş

Örgütler, yaşamımızda önemli rol oynamaktadırlar. Ticari örgütler, endüstriyel şirketler, devlet kuruluşları, okullar, üniversiteler, hastaneler, hapishaneler vb. kurumlar, artık iç içe olduğumuz kurumlardır. Hayatımız bu yapılar içinde geçmekte ve giderek daha fazla bu yapılar tarafından çekip çevrilmekteyiz.

Modern toplum, bir bakıma, bir örgütler/kurumlar kompleksidir. Bu toplumda örgütler/örgütleşmeler o denli ileri boyutlara varmıştır ki, adeta, her bir insan edimi kadar değişik örgütler ortaya çıkmıştır. Örgütlenmenin taşıdığı avantajlar, hemen her işin görülmesinde örgütsel yapıları zorunlu hale getirerek, insan yaşamının her alanını kapsayacak bir yaygınlığa kavuşmalarına neden olmuştur. İnsanlar, sadece çalışma/iş saatlerini değil hemen tüm zamanlarını örgütlerde geçirmektedirler. Okulda, hastanede, fabrikada, askeri ve adli örgütlerde ya çalışıyor ya da hizmet almak için bulunuyoruz. Hemen her gün bu örgütlerle iç içeyiz ve hatta örgütler içinde gözümüzü açmakta ve yine hayatı örgütler vasıtasıyla **yaşamaktayız**. İçimize bu kadar sinmiş, doğumdan ölüme kadar bizi çekip çeviren bu yapılar, kuşkusuz modern toplumun en temel özelliği olsa gerek. Artık sosyal ilişkilerimiz, ailevi ve özel faaliyetlerimiz dahi, örgütlerde geçerli değerlere göre yapılaşma istidadı gösteriyor. Örgütler nasıl ki, rasyonalite, kuralcılık, hiyerarşi, ikincil ilişkiler, maksimum kârlılık vb. ölçülere göre işliyorsa, sosyal hayatımız da giderek bu değerlere göre yapılaşmaktadır.

Örgütler ve örgütleşmenin tüm toplumsal alanlara yayılması, sonuçta, insani ve toplumsal gelecek için bir tehdit oluşturacağına benzemektedir. Bu konuda, pek çok sosyal bilimci (örn. Weber, Merton, Whyte, Goffman, Foucault, İllich, Fromm, Ritzer, Sennet, Bröckling vd.) örgütsel düzenlemelerin yaşamımızı tekdüze, rutin, monoton, akıldışı ve depresif semptomlarla tanımlanır hale getirdiğini ileri sürmektedirler. Örgütler vasıtasıyla, belki hizmet akışı düzene giriyor ancak, hayatımız daha mekanik, öngörülebilir, hesaplanabilir dolayısıyla denetlenebilir hale gelmektedir. Örgütler, sadece insanların içinde görev yaptıkları ya da hizmet aldıkları bir kurum olmaktan çıkarak, adeta her yerin ve zamanın örgütlerin nüfuz edebildikleri, örgütsellik eklemli dönüştürebildikleri bir noktaya varmıştır. Ritzer (1998), çok haklı olarak örgütlerdeki/işletmelerdeki ilke ve kuralların hayatımızın hemen her alanını dönüştürdüğünü belirtmekte ve bu olguyu “McDonalds” metaforu kullanarak açıklamaktadır. Bu durumu, “Toplumun McDonaldlaştırılması” olarak ifade eden Ritzer, bu olgunun, hayatın hemen her alanında görünürlük kazandığını belirterek, artık, hayatımızın rasyonaliteye boyun eğdiğine ve bunun yaşamımız için tehlike oluşturduğuna dikkatimizi çekmektedir.

Örgütler, kuşkusuz çok farklı disiplinlerin ortak konusunu oluşturmaktadır. İşletme bilimi, yönetim, kamu yönetimi, psikoloji, sosyoloji vb. gibi farklı disiplinler, örgütsel yapıyı; iç mekanizmalarını, dış çevreyle olan ilişkilerini, taşıdıkları değer ve kültür örüntülerini, birey ve toplum üzerinde oluşturdukları baskı ve denetimi çözümlenmeye çalışmaktadırlar. Biz bu yazıda, modern örgütlerin sosyolojik yüzüne genel hatlarıyla bakmaya çalışacağız.

Örgüt Kavramı

Örgüt kavramı, örgüt bilimciler tarafından değişik şekillerde tanımlanmaktadır. Örneğin, Katz ve Kahn'a (1977: 18) göre örgütler, belli sayıdan oluşan bireylerin, kalıplaşmış ve standart hale gelmiş eylemlerinin bir bileşkesidirler.

Örgüt olgusuna büyük önem veren Parsons (1970: 75) ise kavramı, bir takım özel amaçları gerçekleştirmek üzere biraraya gelmiş sosyal birimler olarak görmektedir.

Örgütleri "bir gruplaşma biçimi" olarak gören Gurvitch ise, diğer gruplardan ayırt edici özelliklere sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, örgütler önceden belirlenmiş ve saptanmış kolektif davranış örüntüleridir. Belirli bir şemaya göre düzenlenmiş, belirli esaslar üzerinde düşünülmüş, tasarlanmış ve merkezi bir şekle uydurulmuş formlardır. Örgüt, standardize olmuş, kalıplaşmış, rutin hale gelmiş kurallar ve davranışlar bütünüdür (Çelebi, 1983: 34).

Öz olarak ifade etmek gerekirse, örgütler, belli amaçlara ulaşmak için bir araya gelmiş insanların, karşılıklı işbirliği ve koordinasyon içinde ortak hedeflere yönelik çabalarından oluşan gruplar olarak tanımlanabilirler. Örgütler, farklı şekillerde; açık/kapalı örgütler, biçimsel/biçimsel olmayan örgütler, resmi/resmi olmayan örgütler vb. şekillerde sınıflandırılmaktadır. Bizim burada üzerinde durduğumuz örgütler, resmi, ikincil ya da biçimsel örgütlerdir.

Modern Örgütler

Örgütler ya da örgütsel yapılara, bütün toplumlarda, basit ya da gelişkin örnekleriyle rastlamak mümkündür. Geleneksel toplumlarda, basit, fazla gelişmemiş olmakla birlikte, toplumsal talepleri karşılayan çeşitli örgütlenmelere tanık olunmuştur. Özellikle, Eski Çin ve Mısır bürokrasileri, hiyerarşik, otoriter, eşgüdümlü, koordinasyonu gözetilen vb. özellikleriyle eski örgüt yapılarına örnek olarak verilebilirler.

Batıda örgüt yapıları, reformasyon, sanayileşme, kentleşme, feodal yapıların yıkılması, ulus devletlere geçiş, seküler yapıların ortaya çıkışı vb. pek çok radikal sosyal/siyasal hareketin akabinde gelişip kompleks hale geldiler. Toplumsal taleplerin artması, işbölümü ve uzmanlaşmanın yaygınlaşmasına bu da doğal olarak örgütsel yapıların spesifik hizmet birimleri şeklinde ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Toplumsal farklılaşmaya bağlı olarak, iktisadi örgütler, siyasal örgütler, adli ve askeri örgütler, eğlence/boş vakit değerlendirme örgütleri, sağlık ve eğitim örgütleri vb. çok farklı örgütsel yapılar oluştu ve bunlar giderek karmaşık birimler haline geldiler. Bu örgütler, bilimsel gelişmelerden de destek alarak, kendi içlerinde etkin bir hizmet ağı oluşturdular. Bu süreçte, rasyonalite, otorite, denetim, öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik, maksimum kârlılık vb. kıstaslar gözetilerek örgütsel yapılar yeniden yapılaştılar. Örgütleri, etkin yapılaştırmak için bir dizi örgüt kuramı geliştirildi. Farklı disiplinlerin birikimleri üzerine temellendirilen bu örgüt modelleri, zaman içinde aksaklıklar gösteren açıkların kapatılmasını da mümkün kıldı.

Modern örgütler, gelişen işbölümü ve uzmanlaşmanın bir türevi olarak belirdiler ve sadece resmi görevlerin karşılanmasında değil her tür sosyal etkinliğin yerine getirilmesinde de etkin hale geldiler. Bu durum, her tür toplumsal fonksiyonun, rasyonel ve sistematik şekilde yapılaşmasını olanaklı kıldı. Modern örgütler, toplumsal taleplere yanıt verme maksatlı oluşmuşlardır ve çeşitli alanlarda gözlenen toplumsal farklılaşmanın

bir üründürler. Bir başka deyişle, bilinçli olarak yapılandırılmış sosyal sistemlerdir. Planlı olarak kurulur, gelişir, belli amaçlara içkin etkinlikte bulunurlar.

Modern örgütlerde örgüt içi roller, resmi iş ve davranış kuralları biçiminde her bir mevkiyle ilgili olarak önceden belirlenir ve yaptırımlara bağlanır. Kişi, kendisine verilen role uygun davranma zorunluluğu duyar. Özellikle biçimsellik gösteren bürokratik örgütlerde rollerin kişilere değil kişilerin rollere uydurulması ilkesi geçerlidir (Atiker, 1995: 189). Kendi bünyelerinde uzman faaliyetler şeklinde yapılan modern örgütlerde temel kriter, bilgide uzmanlaşma ve bilgi aktarımına bağımlılıktır. Bu yolla örgütlerde profesyonelleşme artmakta ve örgütler daha esnek yapılar haline gelmektedirler.

Modern örgütler, genelde kendi içinde tutarlı ilişkilere, rasyonaliteye, kuralcılığa, hiyerarşiye, dakikliğe, gayrişahsiliğe, yasallığa vb. kriterlere göre işlemektedir. Katı örgütsel düzenlemelerden dolayı, modern örgütler, kendi bünyelerinde resmi olmayan ilişki ağlarına açıklık gösterirler. Resmi olmayan ilişkiler, örgütlerin katı rasyonel yapılaşmasına tepki olarak ortaya çıkarlar. İnsani ve sosyal boyutu dışarıda tutan katı örgüt iklimine karşı işgörenler, kendi aralarında biçimsel olmayan ilişki ağları ve gruplaşmalar meydana getirerek karşılık verirler.

Modern örgütler demokratik işleyişe, yeterince açık değildirler. Wolfgang'a göre bunun başlıca nedeni, "hijerarşinin kaçınılmaz bir biçimde bu örgütlerin yapısını belirlemesi ve böylece sosyal eşitsizliğin biçimsel olarak yani yaptırıma bağlanmış kurallar aracılığıyla örgüt içinde egemenliğini sürdürmesidir, başka bir deyişle bu tür örgütlerde ast-üst ilişkileri geçerli olduğundan yalnızca meslek rolleriyle bağlantılı olsa bile örgüt içinde üstlerin astlar üzerinde denetim ve otoritesi ne kadar yüksek olursa eşitlik ilkesinin gerçekleştirilmesi o kadar engellenir. Diğer taraftan tarihi süreç içinde bakıldığında modern anlamda bürokratik örgütlerin kişi özgürlüğünün artmasını sağladığı ama bununla birlikte yukarıdaki nedenden dolayı bu özgürlüğün belli bir ölçüde sınırlı kaldığı görülür" (Atiker, 1995: 188-189).

Modern bürokratik örgütler, bireyselleşme, endüstriyel ve teknolojik ilerleme, kentleşme, hukuki ve siyasal farklılaşmaya paralel olarak gelişim göstermişlerdir. Toplumsal yapıların karmaşık hale gelmesi, doğal olarak örgütsel yapıları da kozmopolit ve anonim bir hale getirmiştir. Bu örgüt yapılarının en temel özelliği akılcı sistemler olmalarıdır. Öyle ki bu akılcılık, kimi zaman örgütsel hedefleri aksatacak irrasyonel eğilimlere de kaynaklık edebilecek düzeydedir.

Weber ve Modern Örgütlerin Genel Özellikleri

Modern örgütler, büyük ölçüde Weberyen bürokratik modele yakınlık gösterirler. Weber'in ideal tip olarak formüle ettiği yasal-ussal bürokrasi modeli, bugünkü örgütlerin genel bir prototipi niteliğindedir. Bu çerçevede modern örgütlerin genel özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür (Weber, 1987: 192-212):

- Modern örgütlerde, işlemler açıkça belirlenmiş, kural, ilke ve yönetmeliklere dayandırılır. Her işin temellendiği yasal bir çerçevesi vardır. Her işlev, yasa ve tüzüklerle açık ve seçik bir biçimde düzenlenmiş emirlerin belirlediği ilkelere dayanır. Kararlar, örgütsel etkinlikleri düzenleyen kural ve yönergelere göre alınır. Bu bakımdan karar almak ve uygulamak kendiliğinden değil daha çok ussal olarak oluşturulmuş yasalara göre olmaktadır. Her kademedeki işlerin nasıl yapıldığına ilişkin olarak ayrıntılı soyut

ilkeler ve yöntemler geliştirilmiştir.

- Açık ve seçik bir biçimde oluşturulmuş hiyerarşik bir yapı vardır. Pozisyonlar belirli basamaklar halinde dikey olarak sıralanmıştır. Bu basamaklar boyunca ast ve üst pozisyonlar yer alır. Böylece her pozisyon bir üst pozisyon tarafından denetlenir. Otorite üstten gelmekte ve her görevlinin yetki ve sorumluluğu bir otorite hiyerarşisinin parçasıdır.

- Görevler uzmanlaşma amacına uygun olarak en uygun parçalara bölünerek yerine getirilir. Fonksiyonların çoğalmasının bir sonucu olarak daha ileri düzeyde hizmet verme gereksinimi, uzmanlaşma ve işbölümü ile daha etkili ve verimli bir biçimde karşılanır.

- İşbölümü ve uzmanlaşma, koordinasyonu zorunlu kılmakta, bu ise otoritenin merkezileşmesi, örgütün hiyerarşik yapısı içinde üstlerin astları üzerinde artan ölçüde denetim olanağı ile donanmalarını mümkün hale getirmektedir.

- Yönetmelik faaliyetler yazılı belgelere, kayıt ve dosyalara dayanır. Örgütün, saptanmış amaçlara ulaşması için, tüm işlemler (belgeler, kural ve kararlar) yazılı olarak düzenlenmekte ve saklanmaktadır.

- Bürokratik örgüt işlevselliğini sürdürebilmek için uzmanlaşmış bilgi ve beceriye gereksinim gösterir. Her görev, belli kural ilke ve uzmanlaşmış bilgi gerektirir. Bundan dolayı yönetim kadrolarında görev alacak adaylar ancak, elde etmek istedikleri pozisyonla ilgili bilgi ve yeteneklerini geliştirerek yönetsel görevler alabilirler.

- Personel seçimi, oyla değil nesnel ölçülere göre işin gerektirdiği bilgi ve becerilere sahip olup olmadıklarını ölçen sınav ile yapılır. Kadroya atanmada liyakat usulü geçerlidir. Bu tür atamalarda esas belirleyici doğuştan gelen statüler, doğüstü özellikler veya karizma değil, bilgi ve beceridir.

- Görevliler liyakat usulüne göre atanınca emekli oluncaya kadar o görevde kalırlar. Bürokratik örgütlerde görevler geçici değil sürekli bir nitelik taşır.

- Görevliler, iş yerlerindeki araçlarla mülkiyet ilişkisi içinde değildirler. Ancak bu araçları kullanma (örgütsel amaçlar için) tasarrufuna sahiptirler.

- Bürokratik yönetimde, her pozisyonun karşılığı, önceden saptanmış maaş ile alınır. Ücretler çalışanların emek derecelerine göre değil, hiyerarşik yapılanma içindeki statü, derece ve kıdemlerine bağlı olarak verilir. Örgütsel hiyerarşide, dikey hareketliliğe bağlı olarak ücretler de artmaktadır.

- Bürokraside yansızlık esastır. Siyasal, ideolojik, dini vb. etkenler belirleyici değildir. Bürokraside görevler halka hizmet ayırımı gözetilmeksizin yerine getirilir.

- Yetki ve görevler kişisellikten arınmıştır. Bireyler sahip oldukları bir takım kişisel özelliklerinden ötürü görev ve yetki ile donanmaları mümkün değildir. Ayrıca bürokratik mekanizmanın işleyişinde kişisel eğilimler; duygusallık, sevgi, nefret, kin vb. öğeler belirleyici değildir.

- Her görev, o görevi yerine getirebilecek niteliklere sahip kişilerce yerine getirilir. Her uzmanlık alanı belirli ilerleme ölçütleri dikkate alınarak, hiyerarşide üst basamaklara çıkılabilir.

Weber, yukarıda sözü edilen bürokrasi modelinin özellikleri dışında diğer bürokratik yapılara göre bazı üstünlükleri olduğunu da belirtmektedir. Weber'e göre, modern bürokrasiler, diğer örgütsel yapılara göre, süreklilik, düzenlilik, dakiklık,

akılcılık, güvenilirlik ve disiplin açılarından üstündür (Gowthrop, 1984: 4). Bu özellikler görevlilerin yaptıkları işin sonucunu önceden görmelerini sağlar. Sonuçların önceden öngörülmesi, her pozisyonun yetki, sorumluluk ve haklarının açık/seçik biçimde yönetmeliklerle belirlenmesinden kaynaklanır.

Modern Örgütler: Sosyo-Kültürel Açılımlar

Örgütsel Kültür

Schein'e (1984:3) göre, örgütsel kültür; işgörenlerin gerek çevreye uyum gerekse örgütün iç bütünleşmesi sırasında öğrendiği, örgütsel hedeflere ulaşma yönünde oluşturulmuş programları algılamının, düşünmenin ve hissetmenin yolu olarak öğretilen değer ve norm bütünlerine denir.

Killmann ve arkadaşları (1985) örgütsel kültürü, paylaşılan, değer, inanç, felsefe, ideoloji, beklenti, tutum ve normların bir bütünü olarak tanımlamaktadırlar. Sapienza ise, örgütsel kültürü kısaca, "paylaşılan inançlar sistemi" olarak tarif etmektedir (1985: 66-67).

Davis (1985:138) de, Sapienza' ya benzer şekilde, örgütsel kültürü, paylaşılan inanç ve değer sistemi olarak görmekte ve araçsal bir özelliğe sahip olduğunu belirtmektedir. Ona göre, örgütsel kültür, üyelerine biçim verir ve onlara davranışları için kural oluşturur. Allen (1985:334) ise, örgütsel kültürü genel anlamda, işletme içi bağlayıcılığı olan kural ve ilkeler bütünü olarak tarif etmektedir. Bu kültür, üyeleri üzerinde denetim kurucu bir özelliğe sahiptir.

Luthans (1992:563), örgütsel kültürün bazı temel karakteristiklerinden bahseder. Bunlar:

1. Örgüt üyeleri, birbirleriyle etkileşim halindeyken saygı ve tutum ifadesi olarak ortak bir dil, terminoloji ve alışkanlıklar sergilerler.
2. Örgütlerde, belirli davranış standartları oluşturulmuştur. Ne kadar iş yapılacağı ve ne ölçüde yapılacağı bu normlara, standart ölçülere dayandırılmıştır.
3. Örgütlerin ısrarla savunduğu ve çalışanların da paylaşmasını istediği bir takım baskın değerler mevcuttur.
4. Örgütler, çalışanlara ve hizmet alanlara (müşterilere) nasıl davranılması gerektiğine dair bir takım ortak inanç, politika ya da felsefeye sahiptirler.
5. Örgütte, üyelerin grup kurmaları, ekip oluşturmaları için gerekli kurallar vardır ve üyeler, bu ölçü ve kurallara göre faaliyet gösterirler.
6. Örgütlerde, çalışanların birbirleriyle ve müşterilerle nasıl anlaşmaları ve ilişki kurmalarına dair "genel bir hava" vardır. Herkesin, bu "genel hava" ya uygun hareket etmesi beklenir.

Dolayısıyla, örgütler, bir takım bağlayıcı, ilke ve değerlerden oluşan kültürel bir alt yapıya sahiptirler. Bir başka deyişle, insanlar örgütlere girdiklerinde kendilerine bir takım değerler ve inançlar öğretilir. Örgütte nasıl hareket edeceklerine ve işlerin nasıl görüleceğine ilişkin bağlayıcı prosedürlere muhatap olurlar. Her örgütün önceden belirlenmiş bir hizmet anlayışı, felsefesi, iş yapma tarzı, kısacası bir kültür alt yapısı vardır. Örgüt üyeleri, buna uygun hareket etmek durumunda kalırlar.

Örgütsel kültür, işgörenleri değişik açılardan yönlendirir. Bir başka deyişle,

örgütsel kültür, üyelerin davranma kalıplarının yanı sıra, karar alma, düşünme ve uygulama biçimlerini de belirler. Bir bakıma, çalışanlar ile örgüt arasında ilişkiyi sağlayan bir tür örgütsel anlaşma mevcuttur. Örgütsel kültür, aynı zamanda, örgüt içinde işlerin nasıl yapıldığının bir çerçevesini de çizer. Örgüt kültürünün örgütler üzerindeki etkileri ile ilgili farklı örnekler mevcuttur. Örneğin, Delta Havayolları; çalışanları arasında takım çalışmasının önemini vurgular, Hewlett-Packard; şirketiçi girişimciliğe önem verir, PepsiCo ise; şirket içi ve dışında rekabete ve saldırgan yönetim davranışlarına hassasiyet gösterir (Szilagyi vd., 1987: 519).

Örgütsel kültür, örgüt üyelerince ortak bir algılama tarzı oluşturma gücüne de sahiptir. Paylaşılan değerler bütünü olarak örgütsel kültür, üyelerin ortak bilinç, ekip bilinci ya da mesleki bilinç edinmelerini olanaklı kılar. Dolayısıyla, örgütsel kültür, üyelerin ortak düşünme ve faaliyette bulunmalarını yönlendirerek, “örgüt insanı” olmalarında belirleyici bir rol oynar. Örgütsel kültür, kendi içinde yaptırımlar ve ödüller de içerir. Kültürel normlara uyulmadığı takdirde yaptırımlar devreye girer, uyulduğu takdirde ödüller söz konusu hale gelir. Her iki tavır da, örgüt üyelerinin örgütsel kültürü içselleştirmelerine ve örgütsel kişilik ve kimlik edinmelerine imkan sağlar.

Örgütsel kültür, farklı elemanları aynı potada eriterek örgütle bütünleştirir (Gordon, 1996: 471). Örgüt kültürü, aynı zamanda üyelere ortak bir kimlik de kazandırır. Nelson ve Quick (1994:494), bu yolla, üyelerin örgüte bağlılıkları ve sadakatlerinin arttığını ifade etmektedirler. Üyelerin örgüt kimliğini paylaşmaları ise, ortak bilince, düşünsel ve eylemsel tavırlara kaynaklık eder. Örgütsel kültür, aynı zamanda çalışanlar için ortak bir anlam dünyası oluşturur. Çalışanların örgütsel etkinlikleri algılamaları için yöntemler geliştirir. Değerlerin pekişmesini ve davranışların şekillendirilmesinde bir tür kontrol mekanizması görevi görür.

Handy de bu bağlamda, dört temel örgütsel kültür formundan söz etmektedir. Bunlar, “güç”, “rol”, “görev odağı” ve “kişi” kültürleridir. Güce dayanan kültürler, kritik mevkilerdeki kişilerin, gücü merkezden dağıtmaları ve örgüt üzerindeki denetim için kurallardan çok güvene dayanmalarını öne çıkarır. Bunlar ortak merkezli bir halka veya bir ağ tarafından sembolize edilirler. Rol kültürleri, daha çok rasyonalite, uzmanlık ve prosedürlere odaklanır. Görev odaklı kültürler, esneklik ve desantralize kontrolün hakim olduğu iş ve projelere açıklık gösteren matrix organizasyonlara karşılık gelmektedir. Son olarak, kişi kültürleri ise, bireyin örgütün odağında olduğu yerlerde mevcuttur ve bunun daha çok aile, topluluk ve küçük gruplar içinde mevcut olduğu, geleneksel iş örgütleri içerisindeki öneminin sınırlı olduğu yapılardır (Grint, 1998: 157).

Robbins de (1996: 685) özellikle, büyük örgüt yapılarının kendi bünyelerinde örgütsel alt kültürlere açıklık gösterdiklerinden söz etmektedir. Alt kültürler genelde, çalışanların karşılaştıkları ortak sorunları, gereksinimleri ve deneyimleri yansıtır. Bu alt kültürler, genel kültüre ilave olarak, örgütün farklı bölmelerinde çalışanların kendi aralarında tırettikleri bir kültürdür. Örneğin, bir örgütteki pazarlama bölümü elemanları tarafından paylaşılan değer ve norm yapıları alt kültür olarak görülebilir. Örgütlerde, bir çok alt kültürün olması temelde örgütteki paylaşılan değerlerin daha az olmasını sonuçlar. Ancak, şu da bir gerçek ki, bir çok örgütte çok sayıda alt kültür olmasına rağmen, örgütler çalışanlarının davranışlarını etkileyebilmektedir. Ancak, Luthans'ın (1992: 564) da ifade

ettiği gibi, alt kültürler örgütün baskın kültürü ve genel amaçlarıyla çelişme ya da çatışma içindeyse örgütsel kültürü zayıflatarak, örgütsel amaçlara ulaşmayı sekteye uğratabilirler.

Öz itibarıyla örgütsel kültür, örgütlerin işlevselliğini sürdürmesi yolunda oluşturulmuş ve örgüt üyelerince paylaşılan maddi ve manevi kültürel öğeler bütünü olarak görülebilir. Örgüt kültürü, kendi içinde farklı ve ayrıntılı çok sayıda kural ve ilkedan oluşmakta ve her örgütteki insan unsurunun farklılığı, örgütü oluşturan öğelerin (değer, norm, sembol, dil, tören, örf, teamül, felsefe, dünya görüşü vs.) yani örgütsel kültürün de o ölçüde farklılaşacağı anlamına gelir.

Örgütsel Sosyallezyon

Örgütsel sosyallezyon, esasta, örgütlerin yeni üyeleri örgütsel kültüre katmak için kullandıkları sistematik bir süreçtir. Bu süreçte, örgütün kıdemli yöneticileri, yeni üyelere örgütte geçerli mevzuatı ve davranış kalıplarını aktarırlar ve böylece örgüt içindeki görev ve yetkilerin daha etkin bir şekilde yerine getirilmesini sağlarlar. Örgüte yeni girenler bu süreçte, örgütün işleyişi ve genel yapısı hakkında bilgi sahibi oldukları gibi, örgütsel değer ve anlayışları, kuralları, prosedürleri ve normları öğrenme ve grup içinde nasıl hareket edeceklerini de öğrenirler (Hellriegel vd., 1995: 485).

Örgütsel sosyallezyon, örgüt üyelerinin bir bütün olarak, örgütte geçerli kurallar, değerler, anlayışlar, önyargılar vb. kültürel iklime adapte olmalarını ifade eder. Örgütsel hedeflere ulaşabilmek için işgörenler, örgütte geçerli düzene uygun hareket etmek durumundadırlar. Bunun için de, her örgütteki, geçerli mevzuata işgörenlerin yatkınlık göstermeleri, ortak kavramlar, pratikler, değer ve norm bütünlerine uygun davranmaları gerekir. Bunun için de, işgörenler, örgüte girdikleri ilk andan itibaren örgütsel eğitimden geçerler. Çünkü, her örgüt işlevselliği için belli kültürel kalıplar oluşturur. Bunun işgörenler tarafından özümsemesini, ona uygun davranışlar gösterilmesini ister. Örgütsel sosyallezyon aslında, bir tür “örgüt insanı” haline gelme sürecidir. Örgütün, asli bir üyesi, örgütsel hedefleri ileri götüren bir aktör haline gelme, örgütsel sosyallezyonun hedefleri arasındadır.

Örgütsel sosyallezyonla, örgüte yeni giren bir üye, örgütün gerekli kıldığı davranış örüntülerini öğrenir. Bu öğrenme süreci, salt örgütsel gerekliliklere, mesleki tutum ve davranma ölçülerine, mesleki becerilere, ve örgütün/mesleğin etik ölçülerine, zihniyet kalıplarına uyumlanmaya açıklık gösterir. Schein'in (1975: 168) de ifade ettiği gibi örgütsel sosyallezyon, genel anlamda örgüt kurallarını öğrenme, telkin edilme ve eğitime esaslarını içerir. Bu süreç formel eğitim kurumlarında başlayabileceği gibi meslek yaşamının geçtiği örgüt/kurum içinde de olabilir. İşgörenin kurumsal devingenlik durumlarında ya da örgüt içi kademe değişikliklerinde de örgüte adaptasyon süreci yeniden başlayabilir. Çünkü her örgüt ya da farklı bir kademe yeni kurallar, dengeler, usuller ve anlayışları ihtiva eder. Dolayısıyla her örgüt yeniden bir sosyallezyon sürecini başlatabilir.

Örgütsel sosyallezyon devamlılığı olan bir süreçtir. Bu sürecin nasıl oluştuğuna ilişkin olarak Schein (1975: 168-169), okul döneminden itibaren bireyde mesleki ilgileri ve yönelimleri doğrultusunda bir sosyallezyonun alt yapısı oluştuğunu belirtir. Bu, mesleğe girme ve mesleği sürdürme süreci ile devam eder. Schein'e göre örgütsel sosyallezyonun içerdiği temel öğeler: örgütün temel amaçları, söz konusu amaçlara ulaşmayı sağlayan

araçlar; görevle ilgili sorumluluklar, davranış kalıpları ve örgütsel kural ve ilkelerdir. Schein'e göre, örgüte yeni giren bir üye, söz konusu değer ve normları öğrenmesi, sosyalizasyon öncesi dönemdeki bilgilerle başlamakta ve bilinçli olarak örgütün amaç, beklenti ve özelliklerine uygun davranma ve onları onama ile devam etmektedir.

Luthans'ın (1992: 570-573) da ifade ettiği gibi, örgütler yeni üyeleri sosyalize ederken şu süreçlerden geçmelerini sağlarlar. Bunlar: 1. Örgütler, standart prosedürler kullanarak uygun elemanları seçerler. 2. Yeni üyeye örgüt içerisinde bir takım önceden planlanmış deneyimler yaşatılarak, o kişilerin örgütün değer ve normlarını kabul edip etmeyecekleri, işe ne ölçüde alışıp adapte olacaklarını ölçmeye çalışırlar. 3. Örgüt, iyi hazırlanmış eğitim programları ve saha deneyimleri ile çalışanın deneyimini artırmaya ve işte ustalaşmasına çalışır. 4. Çalışmalar, titiz bir şekilde değerlendirilir ve bireysel performans ödüllendirilir. 5. Örgüt, önemli gördüğü ilke ve değerlere bağlılığı sağlamak suretiyle, çalışanların örgüte azami güven ve özveri göstermelerini sağlar. 6. Örgüt, üyelerine, kendi felsefesini, çalışma etiğini, hizmet anlayışını güçlendirecek özellikler kazandırır, bunlara uyumu teşvik eder. 7. Son aşamada, örgüt, işlerini iyi yapan üyelerini ödüllendirerek, ilerde bir rol modeli oluşturacakların tanınmasını ve takdir edilmesini sağlar.

Örgütler, yeni katılanların eski değerlerini yok ederek, onları yeni değerleri öğrenmeye hazır duruma getirecek olaylar dizisi yaratarak sosyalize etmeye çalışırlar. Bu yok etme ya da çözme süreci, çoğu zaman sıkıcıdır ve bu yüzden bu sürece katılmak güçlü bir güdülenmeyi ya da güçlü örgütsel baskıları gerektirir. Örgüt içi oluşan resmi olmayan gruplar, bir bakıma örgütün otoriter yapısına karşı kendiliğinden ortaya çıkarlar. Bu gruplar, örgütsel normları destekleyici nitelikteyse, sosyalizasyon sürecini çabuklaştırıcı, aksi takdirde güçleştirici bir etkide bulunurlar (Schein, 1975: 172).

Örgütsel sosyalizasyonun önemli işlevlerinden biri de, örgüte sadakati ve bağlılığı artırmaktır. Örgüt üyeleri, örgütsel amaçlara odaklandıkça, örgüt kültürüyle uyumlandıkça, örgütsel hedeflere bağlılıkları da o oranda artar. Örgütsel sadakat ve bağlılığı artırmak için, aynı zamanda, üyelerin tatmin düzeylerinin de azami noktada tutulmasına gereksinim vardır.

Örgütlerde, yaratıcı kalmak, bireysel hareket etmek oldukça güçtür. Çünkü, yatay yer değiştirmeler ve terfilerden doğan yeniden sosyalize etme baskıları bunu güçleştirir. İşgörenin sosyalize olduğu grubun ya da mevkinin değerleri, yer değiştirdiğinde yeni grup ya da mevkinin değerleriyle uyumsuzluk gösterebilir. Bu durumda, örgütsel sosyalizasyon örgütte kalınan süre boyunca gerçekleşen bir olgudur denebilir.

Örgütsel Davranış

Örgütsel davranış, örgütün kural ve ilkeleri doğrultusunda biçimlenmiş, örgütsel amaçlara yönelik davranış türüdür. Örgütsel davranış, önceden kestirilebilir, düzenli ve tutarlı bir davranış biçimidir. Genellikle üstlerce veyahutta örgütün egemen anlayışına uygun düşen örgütsel ideolojice onanmış bir özelliğe sahiptir.

Birey ile örgüt arasındaki karşılıklı etkileşim örgütsel davranışa temel teşkil eder. Birey, bürokratik örgüte girdiği andan itibaren, orada geçerli olan kural ve davranış ölçüsünün muhatabıdır artık. Kurumsal hedeflere katkı sağlaması için tutum ve

davranışlarında değişiklikler yaşaması, kendisini o sürece adapte etmesi gerekir. Örgüt içindeki sosyalizasyon düzeyine bağlı olarak yeni davranışlara sahip olur. Bu davranışlar, tutum ve etik ölçüler, kuşkusuz, işgöreni, kurumsal hedeflere odaklamak açısından gerekli unsurlar olarak görülür.

Örgütsel davranış, örgütsel sosyalizasyon süreci içerisinde oluşur. Örgütsel davranış, örgütün yapısal özellikleri biçimler. İşgörenin kişisel özellikleri, eğitimi, aile yaşamı, değer ve etiksel anlayışı örgütün yapısal özelliklerine uygun ise işgörenin örgütsel davranışlar edinmesi ve örgütle bütünleşmesi daha kolay olur. Bunun tersi durumunda, örgütsel davranışın ve kişiliğin oluşması güçleşir.

Örgütsel davranışın kazanılması ve bunun kurumlaşması hiç kuşkusuz, mekanizma içindeki ilişki süreçlerinin içselleştirilmesine bağlıdır. Bir başka deyişle bürokratik örgüte katılmak, bir bakıma örgütsel hedeflere yönelik bir tutum ve davranış göstermeye yatkın olmayı önceler. Bu örgütsel süreçte giderek kalıplaşır. Örgütsel davranışları kısa sürede edinmek ve buna uygun davranmak, örgütsel hedeflere ulaşmayı kolaylaştırır. Bu süreçte, bireysel kişilik örgütsel kültüre eklemli hale gelir. Yani örgütün yapısal ve işlevsel özellikleri hem bireyin örgüte ve üyelerine karşı hem de örgüt dışındaki tutum ve vaziyet alışlara yön ve şekil verir (Luthans, 1992).

Örgütlerin kendi içinde, belirli kural, ilke ve yönergelere dayanması, belli tutum ve davranışları üyelerinden beklemesi ve bunu zorunlu görmesi, hiç kuşkusuz, tutum ve davranışlarda benzerliklere (bir örneklige) yol açar. Bu benzerlik, bürokratik işleyiş formatının spesifik niteliğinden kaynaklanır. Bir başka deyişle, bürokratik formatın, akılcılığı, kuralcılığı, dakikliği, hiyerarşik olması, yetkeci olması vb. pek çok ilke, doğal olarak işgörenlerin bu yönde davranışlar kazanmalarına etki eder. Bürokratik davranış bir bakıma, örgütün egemen ilişki biçimlerini içselleştirme, kişisellikten uzaklaşma, kişisel olanı rasyonel/örgütsel olanla değiştirme anlamı taşır.

Örgütsel davranışın kökeninde işgörenin kendisini güvencede kılma isteği yatmaktadır. Örgütle çalışmayan tavırlar gösterdiği takdirde işgören, ceza almamakta hatta ödüllendirilmesi söz konusu olmaktadır. İşgörenin örgütsel çerçevenin dışına çıkması halinde ise, bir takım müeyyideler devreye girmektedir. Bundan başka, işgören örgütsel düzene direnme, kasıtlı biçimde inat etme, kendini haklı çıkarmaya çalışma gibi duygusal tavırlara başvurması halinde, işgören, örgütten dışlanma ile karşı karşıya kalır. Örgüt, bu yaptırımlar sayesinde kendi düzenini muhafaza etmektedir. Bu durum, bazı yönetim anlayışlarına göre de bir istikrar unsuru olarak görülmektedir (Başaran, 1991:235).

Örgütsel davranış, genel olarak, "objektiflik", "süreklilik" ve "takdir yetkisi" gibi üç temel ögeye dayanmaktadır. Söz konusu bu üç davranışsal öge, örgüt içerisindeki aktörlerin davranışlarını biçimlendirmektedir. Ayrıca, bu davranış kalıpları, bürokratik örgütün rasyonel yapısıyla uygunluk arzetmesine karşın, örgütün hukuki amaçlarına ters sonuçların ortaya çıkmasına da yol açabilecektir (Şaylan,1974:30). Örgütsel yapılarda, örgütün amaçlarına ulaşabilmesi için oluşturulmuş bir takım kural ve ilkelerin amaç haline getirilmesi, sonuçta, bürokratları kurallara uymaktan başka bir amaca hizmet etmekten kaçınmaya sevketecektir.

Örgütsel davranış aynı zamanda işgörene hareket serbestisi bırakmayarak, kurulu

çerçevenin dışına çıkmasını önlemektedir. Bu durum örgütsel hizmet akışını aksattığı gibi sorunların çözümünü de güçleştirir. Örgütün işlevselliğini olumsuz etkileyen bu durum, örgütün yenileşmesini, işgörenin yeni durumlara uyumu ve açılımını da engeller. Bir başka deyişle örgütsel davranışın doğmalaşması, işgörenin verimliliğini, yaratıcı ve yeniliğe uyum sağlayıcı yönünü köreltir. Örgütsel davranışı içselleştiren ya da doğma haline getiren bir işgören, kural ve ilkelerin niteliğini sorgulamaz, doğru ya da yanlışlığını düşünmeden, eleştirmeden benimser. Bürokratik kurallar, ilkeler, anlayışlar, etik ve değerler işgören için birer tabu niteliği kazanmış olur (Başaran, 1991 : 235-236).

Ancak, örgütler ne kadar biçimsel, katı, kuralcı, ilkesel ve rasyonel olarak düzenlenmiş olurlarsa olsunlar, aktörlerin (üyelerin) davranışlarını ve karakterlerini bir bütün olarak belirleyemezler. Çünkü birey, yalnızca resmi mekanizmadan ibaret bir çevreye değil, aynı zamanda onu kuşatan bireysel, grupsal ve toplumsal bir ilişkiler spektrumuna sahiptir. Bireyin davranış formasyonu büyük ölçüde toplumsal temel belirleyicilerce oluşur. Ancak, biçimsel örgütlerin katı ve otoriter yapıları, zaman içinde biçimsel örgütün baskın davranış kalıplarının yerleşmesine ve kurumlaşmasına yol açtığı da bir gerçektir.

Örgütlerde Enformel İlişkiler

Formel örgütlerde, resmi ilişki ağlarının yanı sıra, zamanla enformel ilişki yapıları (gruplar) da ortaya çıkar. Gerçekte, kişiler, örgüte girerken, örgütün formel kültürünü önceden kabullenerek girerler. Ancak, her bireyin kendine özgü fikirleri, değerleri, becerileri, ilgi ve beklentileri vardır. Bu bireyler, örgüt içinde enformel kurallar ve davranış kalıpları geliştirirler ya da var olan enformel kalıplara adapte olurlar. Bu enformel yapı, bir bakıma kaçınılmazdır. Ne kadar engellenmeye çalışılırsa çalışılsın bir şekilde kendisini üretmenin yolunu bulmaktadır. Hiçbir formel yapı, örgütteki insan ilişkileri ve iletişimini sadece formel yollarla kontrol etme ve yönetme imkanına sahip değildir (Scott, 1992:55).

Örgütlerin ileri boyutlarda ussal yapılanmaları, maksimum etkinlik için insani ve sosyal alanı daraltmaya çalışmaları, sonuçta bu düzene karşı alternatif bir ilişki dizgesi ortaya çıkarmaktadır. Bu ilişki ağları (enformel), örgütün resmi-ussal modeline tepki olarak ortaya çıkmıştır ve insani/sosyal gereksinimlere karşılık olmaktadır. Bunları bir bakıma, örgüt içi “doğal örgütlenme sistemleri” olarak görmek de mümkündür. Bu ilişki yapılarının oluşmasında belli başlı dört etmenin etkili olduğu söylenebilir. Bunlar (Ergil, 1984: 176-177):

1. Oldukça ussal düzenlenmiş bir örgütte zamanla kendiliğinden kişisel ilişkiler ortaya çıkar ve örgütsel ilişkileri etkileyebilir.

2. Bürokratik örgütler, güttükleri amaçlar ve otoriteye uyma biçimleri itibariyle birbirlerine benzemezler. Kimi örgütlerde, amaçlara ve otoriteye muhalif eğilimler belirginlik kazanabilir.

3. Bütün bürokrasilerde, kuralların uygulanması sırasında yetkililere resmi olmayan bir hoşgörü marjı bırakan gizli bir eğilim vardır. Kurallar, katı ve baskıcı hale geldiğinde otorite bunu gevşetme gereği duyar.

4. Bürokratik örgütte, resmiliğe karşı insancıl bir tepki olarak, birçok beklenmedik direnç doğabilir. Özellikle, yukarı ve aşağı doğru akan haberleşme resmi olmayan yollarla

denetlenebilir.

Görüldüğü gibi, örgütsel yapılarda formel ilişki ağlarının yanı sıra, enformel (biçimsel olmayan) ve başlangıçta öngörülme-yen ilişki yapıları da ortaya çıkmaktadır. Bu yapıların bir kısmı, formel yapı için işlevsel olabileceği gibi, bir kısmı da karşı işlevsel, yani işlev bozucu, amaçlara ulaşmayı engelleyici bir fonksiyon görmektedir (Scott, 1992: 18).

Blau da, modern örgütlerin resmi yapılarının yanı sıra resmi olmayan yapılara da bünyelerinde yer verdiklerinden söz eder. Blau, örgütün işleyiş sürecinde ortaya çıkacak olası problemleri önceden öngörebilmenin mümkün olmayacağını; örgütsel etkinliği aksatmadan yürütmenin tek yolunun, örgüt içindeki çalışanların kendi resmi olmayan çalışma kurallarını geliştirmelerine olanak tanıyan bir esnekliğe sahip olmaları gereğine vurgu yapar. Dolayısıyla, akılcı eylemlerle akılcı olmayan eylemlerin birarada bulunmaları bir karşıtlık, çelişiklik doğurmamaktadır. Bürokratik örgütler, işlevsellikleri için, resmi olmayan yapılara da başvurmak lüzumu hissetmektedirler (Sugur, 2000: 356).

Dolayısıyla, örgüt içerisinde gerek kişisel gerekse de kurumsal gereklilikler sonucu bir takım resmi olmayan gruplaşmalar ortaya çıkmaktadır. Bu yapılar aslında, “taşınan statülerin dışında, kişisel; kişiliklere ve resmi olmayan rollere dayalı bir etkileşim örgüsüdür. Belirtilen etkileşimden alt-gruplar türer ve bunlar, örgüt üzerinde baskı uygulamaya başlarlar. Bu baskı, yerleşik örgütsel normların, dolayısıyla, kurumlaşmış otoritenin kendi yararlarına esnetilmesi, hatta zaman zaman uygulanmaması doğrultusundadır” (Ergil, 1984: 190).

Formel örgütlerde görülen bu enformel ilişki ağları, örgüt kuramcılarının farklı yaklaşımlar geliştirmelerine neden olmuştur. Örneğin, Rasyonel örgüt kuramcıları, örgütsel etkililik için formel kontrole ağırlık verirken, doğal sistem kuramcıları yüksek derecede merkezileşmiş ve formel hale gelmiş yapıların etkinlikten yoksun ve irrasyonel olduklarını ve örgütün en değerli varlığı olan insan unsurunu ihmal ettiklerini belirtmektedirler. Doğal sistem kuramcıları, örgütlerde formel yapıdan ziyade enformel yapıya dayanmayı daha çok önemserler. Karmaşıklık ve belirsizliğin artması durumlarında enformel ilişki yapılarının daha avantajlı olduğunu dile getirirler. Bu çerçevede, çalışanlara daha fazla roller verilmesini, otokontrol ve enformel yapıların oluşturulmasını salık verirler (Scott, 1992: 249).

Genel olarak bakılacak olursa, tüm bürokratik örgütlerde, resmi ilişki ağlarının yanısıra, resmi olmayan (enformel) ilişki yapıları da ortaya çıkmaktadır. İnsan unsuruna dayanan tüm yapılarda, doğal olarak insani/sosyal ilişki konseptleri oluşmaktadır. İnsan ögesini dışarıda tutarak yapılacak tüm düzenlemeler, işlev bozucu sonuçlar doğaracaktır. Bürokratik yapılarda, resmi ilişki yapılarına karşı oluşan bu ilişki ağları (gruplaşmalar), aslında her örgütsel yapıda görülebilecek bir “doğal ilişkiler sistemi” nden başka bir şey değildir. Bu doğal ilişkiler sistemi, gerçekte örgüt yaşamının dışardan görünmeyen, derin, insani, duygusal hatta kimi zaman da dramatik yüzünü yansıtmaktadır. Bu ilişkiler, örgüt içinde kendiliğinden ortaya çıkarlar ve örgüt yaşamının beklenmeyen bir sonucu olarak da görülürler.

Örgütsel Kişilik

Örgütler, üyelerinin kişilikleri üzerinde derin izler bırakırlar. Örgütsel hedeflere ulaşabilmek için, üyelerin örgüte tam anlamıyla uyum sağlamaları, onunla bütünleşmeleri, kendi öznel ve sosyal yanlarını örgüt potasında eritmeleri beklenir. Bu yolda, örgütler, çoğu kez çalışanlar üzerinde baskı ve zorlamaya varan müdahalelerde bulunurlar. İşgörenler, çalışma sürecine odaklanabilmek için örgütsel kurallara ve etik ölçülere harfiyen uymak zorundadır. Bu zorunluluk, kişi üzerinde çoğu kez bir baskıya dönüşür.

Kişi örgüt içinde, genelde, kurallara uyan, itaat eden, rıza gösteren bir kişilik özelliğine sahiptir. Bu özelliklere uydukça, ödüllendirilir, terfi ettirilir, normal, sağlıklı insan muamelesi görür. Örgütsel kişiliğin oluşum sürecinde ceza ve ödüllerin büyük rolü vardır. Ödül aldıkça, daha bir örgütsel hedeflere odaklanması, örgütsel kişiliği içselleştirmesi mümkün hale gelir. Ceza da, örgütsel kriterlere uyumu getirebilir ancak, cezayla birlikte, örgütsel hedeflere bilinçaltı düşmanlık da ortaya çıkabilir. Bu durum, bireyin, örgüte yabancılaşmasına, örgütsel hedeflere karşıt tavır almasına da götürebilir.

Davis'in (1988: 17) de altını çizdiği gibi yapılan araştırmalar, bireylerin bağlı oldukları örgütsel yapıların ve yerine getirdikleri görevlerin onların, kişiliklerini önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır. Bireyin bir bütün olarak kazandığı davranışlar onun içinde yaşadığı daha geniş topluma da yansımaktadır.

Merton da, bürokratik örgüt ile kişilik oluşumu arasında karşılıklı bir bağımlılığa işaret etmektedir. Merton, kurallara ve yönetmeliklere katı bir şekilde uymanın zamanla, kurallara uymayı amaç edinen bir kişilik yapısına kaynaklık edeceğini savunur. Merton'a göre, bürokraside temel ölçüt, "kural kuraldır" ilkesidir. Kurala uymak herkes için zorunludur. Kuralı sorgulamak ve ona aykırı davranmak hoş karşılanmaz. Gerek kamu görevlileri gerekse de vatandaş bu ilkeyi içselleştirir. Bürokratik mekanizma, "kuralların dayandığı mantıktan çok kurallara uymaya özen gösteren kişilik tipi" yaratır. Kurumsal yapının kişilik üzerindeki etkisini anlama ve açıklamaya büyük önem veren Merton, Thomas'ın "eğer insan statüleri gerçek gibi görünse sonuçları da gerçek olur" görüşünün bürokratik kişilik sorunsalına temel teşkil ettiğini belirtir. Merton, bürokratik kurum içerisinde bireyin kendisini gerçekleştirmesinin ancak kurumsal denetimin yok olması durumunda söz konusu olabileceğini de ifade eder (Poloma, 1993: 37-38).

Merton, ayrıca, her bürokratik mekanizmanın, bir kişilik bileşeni olduğundan söz etmektedir. Ona göre, bürokratik yapı, sahip olduğu ilke, kural ve değerler doğrultusunda bireye ; "sistemli", "ihtiyatlı" ve "disiplinli" olma konusunda baskı ve zorlamalarda bulunur. Kimi durumlarda bu baskı ve zorlama, örgütün üstlendiği "amaç ve işlevler" yadsınarak bilinçsiz ve körü körüne bir uymacı davranışın kurumlaşmasına neden olur. Söz konusu kural ve ilkeler, örgütsel yapının işlevselliği için gerekliyse de, zamanla, "aşırı uyumluluk" (overcomformity) halinin yerleşmesine neden olacağından kimi olumsuz sonuçlara dönüşecektir (Poloma, 1993: 38).

Ayrıca, çalışanlar, örgüt içinde kendilerini bütünlüklü olarak ifade edememektedirler. İş ortamında kişinin kendisini gerçekleştirmesi, bir bakıma bilgi ve yeteneklerini kullanmasına bağlıdır. Buna karşılık resmi örgütlerde ussallığın artırılması maksadıyla işgörenlere verilen görevler gittikçe sınırlı ve basit hale getirildiğinden

kişilerin kendilerini gösterme olanakları azalmaktadır. Bundan başka bu örgütlerde, ussallığı artırmak için ayrıntılı bir işbölümünün olması, ve örgüt içi rollerin birbirinden kesin hatlarıyla ayrılması, sonuçta, kendilerine basit roller verilmiş işgörenlerin, ihtiyaç ve yetenekleri ne kadar gelişmişse, bu rollerden o ölçüde hoşnutsuzluk duymaları söz konusu olmaktadır (Atiker, 1995: 198).

Leo Moore'a göre, örgütlerin "parmak izlerini insanların üzerine çıkarmak istemeleri" (Schein, 1975:180) de, genelde, kişilik üzerinde olumsuz etkiler yapmaktadır. Örgütsel baskı arttıkça, kişi örgüte yabancılaşmakta, örgütsel hedeflere odaklanması bundan büyük zarar görmektedir.

Aslında, kişinin rolüyle ne ölçüde özdeşleşeceği, rolün içeriğiyle de ilişkilidir. Birey, "rolünü rol beklentilerine uygun bir biçimde oynamak istiyorsa rolüyle bu beklentilere uygun ölçüde özdeşleşmek zorunda kalır, ancak gerçekte kendi istemine bağlı olarak bundan sapmalar görüldüğünde rolünü iyi oynamadığı izlenimi yaratır. Özellikle bireysellikleri yani gerekseme ve yetenekleri gelişmiş olan kişiler kendilerine verilen iş rolleriyle büyük ölçüde özdeşleşmek zorunda kaldıklarında yabancılaşma duygusuna kapılırlar, bireyselliklerinin bir kısmını yitirmek durumunda kalırlar" (Atiker, 1995 : 199).

William Whyte, "Organization Man" adlı eserinde, modern toplumda bireyin "örgüt adamı" haline gelişini ve örgütlerin birey üzerindeki belirleyiciliğinden söz etmektedir. Ona göre, "büyük organizasyonlardaki beyaz yakalı çalışanlar, şirket yaşamının ve bağlılıklarının egemen olduğu hayatlar sürmektedirler. Kendilerini arkadaşlarından, ailelerinden ve içinde yaşadıkları cemaatlerden kopararak soyutlayan organizasyon (örgüt) insanları, yeni bir "bürokratik kişilik yapısı" edinme noktasına gelmişlerdir." (Marshall, 1999: 561). Whyte, modern örgütlerde özellikle kendi kariyerini düşünen ve örgüt taleplerine mümkün olduğunca uyum sağlayan bu yeni kişilik tipinin türemesinin, gerçekte, modern örgütlerin yapılanma biçiminden kaynaklandığını belirtmektedir. Ona göre, modern örgütler, genel planda bu "örgüt insanı" ethosuna içkin kişilikler üretmeye uygun yapılandırılmıştır (Loo-Reijen, 2003: 142-143).

Klasik örgüt yapılarında olduğu gibi, esnek örgütlerde de benzer bir "kişilik tipi" türemektedir. Esnek yapılaşan örgütlerde yaratıcılığa, kişisel inisiyatif ve iş tatminine önem verilmekle birlikte, bunlar da daha küçük örgütsel kültürler oluşturarak, bir ekip bilinci, aile duygusu, grup/cemaat iklimi üzerinden kurumsal kimlik inşa yoluna gitmektedirler. Bu çerçevede de, kurumlar üyeleri üzerinde bir şekilde tasarrufta bulunma şansı edinmekte, bireyi çekip çevirmede, kurumsal yönlendirmede mesafe katetmeye çalışmaktadırlar.

Öz olarak ifade etmek gerekirse, örgütler oluşturdukları kültür kalıpları ve örgütsel iklim yoluyla, çalışanların örgüt eklemleri spesifik kişilik özelliği kazanmalarında etkilidirler. Kişiler, örgütsel havaya uygun tutum ve tavır ölçüleri, alışkanlıklar, yeni eğilimler, örgütsel ratioya uygun bakış açıları kazanmaktadırlar. Örgütlerin yapısı, bu kişiliğin katı/üniform kodlanmasında etkili olmaktadır. Esnek örgüt yapılarında, örgütsel kişilik, bireysel/sosyal etkenlere de açıklık gösterirken katı örgüt yapılarında bireysel/sosyal etkenler baskılanarak daha tek biçimli kişilikler türemektedir. Ancak, sonuçta, örgütler katı ya da esnek yapıda olsunlar, üyelerin kişilik yapılarını biçimlemede,

“örgüt insanı” yapmada önemli imkanlara sahiptirler.

Örgütsel Kişiliğin/Davranışın Örgüt Dışına Transferi

Bürokratik kişilik/ya da davranış, hiç kuşkusuz, başka çevresel ortamlara taşınma özelliği gösterir. Bireyin kişiliğini bütünleyen, ondan bir parça haline gelen örgütsel bilinç, doğal olarak, kişinin farklı yapıp etmelerine, düşünme ve yaşama kalıplarına nüfuz edebilme özelliği gösterir. Kişi, örgütsel sosyalizasyon ve örgütsel kişilik/kimlik kazanım süreci ile birlikte, düşünme, dünya görüşü ve yaşama deseni itibariyle bir örnek yapılar oluşturma olanağına kavuşmaktadır.

İşgörenin, bürokratik ortamda, bağlayıcı bir takım kurallara, etik ölçülere, hukuki prosedürlere tabii olması, örgütsel iklime uygun hareket etmesi doğal olarak, işgörenin örgüt eklemeli yaşantı kalıplarına sahip olmasını sonuçlamaktadır. Örgütler, rasyonalite, gayrişahsilik, kuralcılık, rutinlik, monotonluk, etkinlik vb. pek çok kurumsal kriterleri merkeze alarak hareket ettiklerinden sonuçta, işgörenlerde zamanla bazı mekanik tutum ve davranışlar belirlemektedir.

Bürokratik örgütlenme arttıkça da, bireyler arasındaki ilişkilerin soğuk, mesafeli, ikincil/araçsal hale geldiğine, yalnızlık ve yabancılaşmanın arttığına tanık olmaktadır. Bürokratik ilişkiler, rasyonelleştikçe, bireyin yabancılaşması, psikolojik sorunlar yaşaması da o ölçüde artar. Birey, yönetim sürecindeki aşırı baskılarına boyun eğdikçe, bunun bir kişilik özelliği haline gelmesi muhtemeldir. Birey bu süreçte, davranışlarında bir örneklik, insani özelliklerinde bir geri çekilme yaşamakta, daha bir bürokrasinin kontrolüne girdiğine tanık olunmaktadır.

Herzog'un ifadesine göre, bürokratik ilişkiler evreni bireyin davranışlarını tek biçimli hale getirmektedir. Bu yüzden, bireyin tutum ve davranışları kadar, giyim, kuşam ve konuşma şekli de üniform hale gelir. Birey dış görünüş itibariyle örgütün genel karakteristiklerini yansıtır. Örgüt üyeleri örgütteki konuşulan terminolojiye vakıf olduğundan kendi aralarında bu dili kullanırlar (Kasapoğlu, 1985: 48).

Bu konuda yapılan araştırmalar (bkz. Loo-Reijen, 2003:147-152), kişilikteki dönüşümün bununla sınırlı olmadığı, dış toplumsal ortamlara da transfer edilebilir bir boyutu olduğunu bize göstermektedir. Birey, bürokratik donanımını, özel ve sosyal hayatına da taşıyarak, sosyal hayatı da bürokratikleştirebilmektedir. Bir başka deyişle, Habermas'ın ifadesiyle “yaşam alanlarının kolonizasyonu”yla karşı karşıya kalmaktayız.

Davis de, bürokratik davranışın, işgörenin, örgütsel yapı ve dış sosyal sistemle olan ilişkisi sonucunda şekillendiği ve bunun dışarıya yansıyan bir eylemliliği içerdiğini ifade etmektedir (1988:7). Birincil/içtenlikli sosyal ilişkiler, modern toplumda özel yaşam ya da yakın çevreyle sınırlı (ilkece bürokratik örgütlere taşınmazlar) iken, bürokratik davranışlar, bireye oldukça derin nüfuz ettiğinden, kişi bunu spontane bir şekilde özel/sosyal yaşamına da yansıtmaktadır.

Dolayısıyla kişi, örgütlerde edindiği davranış ve kimlikle toplum içerisinde de planlı olarak yaşamayı, kural ve normları sorgulamaksızın benimsemeyi ve pratize etmeyi alışkanlık haline getirmektedir. Modern birey örgütlerle kurduğu ilişkiye dayalı olarak örgütsel davranışı farkında olmadan özel ya da sosyal yaşamına da taşımaktadır.

Dolayısıyla modern birey, günlük hayatını yaşarken bilinçli olmasada, örgütsel kalıplara uygun davranmaktadır. İçselleştirdiği ve kalıplaştırdığı davranış ölçülerini

sosyal yaşamında, insanlararası ilişkilerinde de kullanmaktadır. Bu bilinçli bir tercih olmasa da kişi, bütünleştiği değer ve anlam örgülerinden kopmamaktadır. Örgütsel bir özellik olarak, planlı/tertipli olma, dakik olma, gayrişahsi hareket etme, etkinlik/kârlılık gözetme vb. ölçütlere gündelik yaşamında da uymaktadır.

Loo-Reijen' in de ifade ettikleri gibi, modern birey, bürokratikleşmenin etkisiyle zaman içinde bir planlamacı olup çıkmaktadır. Eğitimi, kariyeri, sosyal ilişkileri ve emeklilik günlerini planlamaktadır. Bu planların hepsi, makul bir amaçlar bütünlüğü içinde davranışları belirleyen yaşam tasarımının bir parçası durumundadır. Bu tasarımlar, kişinin kendi yaşamını düzenlemesi, sistemli hale getirmesi ve buna uygun davranış edinmesini olanaklı kılar. Bu tıpkı bürokratik kurumlarda olduğu gibi kişinin tüm yapıp etmelerini belirler, sistematize eder. Bu çerçevede kişi, para, enerji ve zamanını nasıl kullanacağı, kimlerle vakit geçireceğini belirli standartlara oturtur (Loo-Reijen, 2003:150).

Gündelik yaşamın bürokratize edilmesine gönderme yapan bu olgu, gerçekte, bireyin tüm yaşam dünyasında, bürokratik ölçülerin ağırlık kazandığını göstermektedir. Birey, işi'nin yanı sıra, aile ve serbest zamanını kullanma konusunda da bürokratik ölçülere ayarlı bir tercih ve yaşama alanı tesis etmektedir. Bürokratik güdülerin yönlendirmesine açık, orda geçerli kural ve ilkelere uygun tercihlere sahip olmaktadır. Tatilini, eğlencesini, arkadaşlık kuracağı insanları, ilişki kurma biçimlerini vs. bürokratik şablona uygun olarak, planlı, biçimsel, rutin, etkin, hesaplanabilir, öngörülebilir bir tarzda geçirir. Dolayısıyla, formel ilişki kalıplarını, iş dışı gündelik yaşamında da üretmiş olur. Bu durum, bürokratik ratio'nun, kişinin gündelik yaşamına nüfuz edebilecek, onu dönüştürebilecek bir iktidara sahip olduğu gerçeğini de açıklar niteliktedir.

Buna ilave olarak, günlük yaşamda farklı meslek ve uğraşı sahibi insanların tutum, tavır ve tercihlerinde örgütsel etkinin izini sürmek oldukça açıklayıcı olsa gerek. Katı örgütsel yapılarda çalışanların, örgüt eklemli davranış ve yaşama ölçüleri sergiledikleri dikkatten kaçmamaktadır. Örgüt çalışanları, yıllar süren örgütsel sosyalizasyonun etkisiyle, örgütün egemen havasına uygun bakış, yürüyüş, giyim, kuşam ve konuşma tarzları sergilerler. Ayrıca, bu etkiler, her bir "örgüt insanını" diğer örgüt insanlarından ayırıcı nüansları da üzerlerinde taşıdıkları gerçeğiyle bizi yüzleştirir. Örneğin, asker ve polis gibi üniformalı mesleklere sahip olanlar, işçiler, sivil memurlar, öğretmenler vs. şu ya da bu şekilde, birbirlerinden ayırıcı nitelikler taşırlar. Örgüt kültürü/ikliminin farklılığından kaynaklanan bu nüanslar, gerçekte, örgütlerin çalışanlar için bütünlüklü bir sosyal yaşam dünyası kurma güçleri olduğuna da işaret etmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki, bürokratik yaşam deneyiminin özel hayata taşınmasıyla, ilişkiler, planlı, araçsal, mesafeli, öngörülebilir, hesaplanabilir bir nitelik kazanmaktadır. İşyerlerindeki yabancılaşma algısı, aile ve sosyal hayatta da sürmektedir. Bu kimi zaman extrem tavırlara dönüşebilmekte; insani ve sosyal alandan geri çekilmeyi sonuçlayabilmektedir. Örgütsel kişilik ve davranış bir bakıma sosyal ve kişisel dünyayı da bürokratize ederek rasyonel bir işleyişe açabilmektedir.

Örgütsel Yabancılaşma

Çalışma ortamında birey, genelde belirli bir işle sınırlı, o işi hergün benzer tarzlarda yeniden yapmak durumundadır. Hemen bütün gün ve saatlerini rutin olarak hep aynı işle geçirmek zorundadır. Bu rutinlik ve monotonluk artık işi niteleyen bir olgu haline almıştır. İşgören, artık işini refleksleriyle yapar durumdadır. Ayrıca, işin sadece bir bölümüne odaklanmış ve çok küçük bir ayrıntısıyla görevlendirilmiştir. Yaptığı iş ve uğraş hakkında yeterli bilince sahip değildir. Dolayısıyla, birey, yaptığı işi bir bütün olarak kavramaktan uzaktır ve bu durum işgörenin yaptığı işin bütünsel anlamına yabancılaşması ile sonuçlanmaktadır. Çünkü, işgören ya bir takım evraklara imza atmakta ya kendi sorumluluğu dahilindeki bir meseleyi araştırmakta, ya da gelen evrak trafiğini düzenlemekle yetinmektedir. Bundan başka kurumun alabildiğine büyük ve yaygın bir mekana yayılmış olması, hizmet yoğunluğunun fazla olması, hem çalışanların birbirlerini tanımalarını güçleştirmekte hem de yabancılık algısının yerleşmesine neden olmaktadır.

Örgütlerdeki hiyerarşik basamaklar yani statü ya da ünvanlar da kendi içinde yabancılık algısı üreten bir özelliğe sahiptir. Çünkü, mevki ve ünvanlar, bireyin gerçek kimliğini ve kişiliğini yansıtmaktan uzaktırlar. Bu ünvanlar gerçekte, bireyi kendisinden daha bir alıp götürmekte, kişiliği ve çevresi ile arasına demirden perdeler örmektedir. Ünvanlar, bireyle çalışma arkadaşları ve diğer sosyal kesimler arasına mesafe koyarak, kişilik ve kimliğini dönüştürmede önemli rol oynamaktadırlar. Bu süreçte artık, bireyin ismi ile özdeşleşen kimliğinden eser yoktur. O şeftir, müdürdür, sekreterdir, uzmandır, memurdur ya da mühendisdir. Bireyin gerçek kişiliği gölgelenmiş, üstü örtülmüştür. Ünvanın niteliği bireyin kişiliğini ya üstün ya da düşük algılamaya itmektedir. Ünvanların dönüştürücü gücü yalnızca kurumsal çerçeve ile sınırlı olmayıp, bireyin benliğini ve toplumsal ilişkiler haritası üzerindeki hareket biçimini de etkilemektedir. Ünvan bireyi mesleki bağlama uygun davranmaya zorlarken, toplum da ünvana biçtiği değer ölçüsünde ünvan sahibinden belirli tutum ve tavır örgüsü beklemektedir. Ünvan, toplumsal içerimine yakın kategorileri paylaşanlar için yakınlaştırıcı iken, daha düşük ünvan kategorilerine sahip kesimler için de uzaklaştırıcı bir fonksiyon görmektedir.

Bürokratik örgütler, gayri şahsi ilişki matrisleri oluşturarak, kişisel davranmanın önünü almaktadırlar. Doğaları gereği duygulardan arınmış davranışlara prim veren bu örgütlerde, sistematik şekilde işleyen düzenek, “kişiliksizleştirme” amelesidir. Bu kurumlarda amaç, “yüzlerin silinmesi”, bireysel özerkliğin yok edilmesidir. Kişiler yerine roller ikame edilir, üyeler amaca erişme ya da sorun çözme temelli rollere yönlendirilir. Bürokrasi, özelliğini, üyelerinin bireysel niteliklerinden çok sayılardan alır. Bir başka deyişle, bürokrasi kişisel yüzlerden sıyrılmış, anonim bir karaktere sahiptir (Bauman, 1998: 152). Bu çerçevede bürokratik sistemler, insani/sosyal ilişkilere kapanmış, nesnel ve anonim bir işbirliği/koordinasyon zemini üzerinden etkinliği yakalamaya odaklanmışlardır.

Bürokratik örgütlerdeki işbölümü ve uzmanlaşma da, gerçekte kişinin emeğine yabancılaşmasına, emek hazzını hissetmemesine neden olmakta ve bu tatminsizlik, önemli sosyal, psikolojik ve bürokratik uyumsuzluk sorunu ortaya çıkarmaktadır. Bu olgu aslında, bireyin sadece emeğine yabancılaşmasından ibaret olmayıp, kendisine, yakın çevresi ve toplumuna da yabancılık hissetmesine yol açmaktadır. Bireyin kendi

çalışmasının ürününe yabancılaşması ve çalışma ortamına duyduğu soğukluk, onu, bu ortamdan geri çekilmeye, iş ortamını yadırgamaya, hatta düşmanca duygular beslemeye yöneltir. Bu durum, doğal olarak, bireyin günlük yaşamına, insanı, toplumu, tarihi ve evreni algılamasına etki ederek, bir takım mekanik kıstasları kullanmasına ve örgütsel planda edindiği yabancılaşma ethosuna uygun davranmasına kaynaklık edecektir.

Örgütsel yapılar, doğaları gereği, bireye serbest davranma imkanı tanımayarak ve yeteneklerini denetim altında tutarak yabancılık duygusunun yerleşmesine yol açarlar. Argyris, "Personality and Organization" adlı eserinde, birey ile örgütler arasındaki ilişkiye değinerek; bireyin örgütsel yapı içinde, özgün yanlarını baskıladığı, sosyal yönünü geliştiremediği ve sonuçta, yabancılaştığını ifade etmektedir. Argyris, bunun, işgörenin gereksinimi ile örgüt arasında uyum eksikliğinden kaynaklandığını savunmaktadır. Bireylerin daha fazla bağımsızlık istemlerine karşın örgüt, onlardan bağımlılık ve itaat istemektedir (Davis, 1988 : 335).

Bürokratik örgütlerdeki katı rasyonalite de sonuçta irrasyonel dışavurum pratikleri üretmektedir. Klasik örgüt yapılarının, işgörenleri katı bir rasyonalite kısıcında tutması, işgörenin insani özelliklerini yadsımasına ve uzun vadede yabancılık ve yalnızlık duygularının yerleşmesine neden olmaktadır. Rasyonel davranışlar ve kişilik yapısına sahip olma, bireyde zamanla, her tür insani ilişkide de aynı kıstasları kullanma ile sonuçlanmaktadır. Kişi, katı rasyonaliteyi kimi durumda içselleştirerek dış sosyal çevreyi de bu ölçüler etrafında kurmakta kimi zaman da katı rasyonaliteye tepki olarak, kişi kendisini extrem tavırlarla, hesapsız hareket ederek, norm ihlali yaparak göstermektedir. Modern örgütler, rasyonalite ve gayrişahsilik üzerine odaklandıklarından, işgörenler, iş ortamında diğer meslektaşlarıyla yeterince dostluk ve birincil ilişki kuramamakta hatta birbirlerini dahi yeterince tanıyamamaktadırlar. Rasyonalite, gayri şahsılık, kuralcılık, disiplin, otorite vb. örgütsel ölçüler, bireyi bir bütün olarak mekanik tavırlar sergilemeye itmektedir.

Whyte de, bu noktada, örgütsel yapıların bireyde, yeni bir takım davranış ve ilişki ölçüleri oluşturduğunu belirtmektedir. Bu ilişki ölçüleri ve davranışlar birey ile örgüt arasındaki bütünleşmeyi sağlamada ve bireyin "organizasyon adamı" olmasında etken ise de, onlar aynı zamanda bireyi, yaşadığı sosyal dünyadan koparmada büyük pay sahibidirler. Whyte, örgüt içindeki insanların, "örgüt adamı" olma yolunda gösterdikleri çabaların, aslında kendilerinden kaçmaya yol açtığını ve onların "kardeşlik içinde tutuklu" olduklarını belirtir. Onlar artık, örgütsel dayatmaları meşru ve gerekli görmekteler, örgütler karşısında itaatkar ve onayıcı bir tavır almaktadırlar (Davis, 1988: 334).

Araştırmalar da göstermektedir ki, örgütsel yapılarla yabancılaşma arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Büro işleri rutinleştikçe, büroda çalışanların giderek kişiliksizleştiği ve yabancılaşma duygularının artış gösterdiği görülmüştür. Buna ilaveten işle özdeşleşme ve kişinin kendi kaderini yönlendirme duygusunun ortadan kalkması da yabancılaşmaya zemin hazırlayıcı etmenler olduğu ileri sürülmektedir (Ergil, 1980: 87).

Örgütsel yabancılaşma, genel planda kendisini, işgörenin örgütten soğuması, ruhsal olarak uzaklaşması, kendisini iş ve örgütten çekmesi şeklinde göstermektedir. İşgören işine devam etse bile kendisini örgütün asli bir üyesi olarak görmemektedir. Bu

yabancılaşma işine ve örgüte olduğu kadar üyesi olduğu gruba ve dış sosyal çevreye karşı da olabilmektedir.

Örgüte yabancılaşan bir işgören, örgütün kendine verdiği örgütsel ve toplumsal konumu, saygınlığı reddeder. İşini elverdiğince yaşamının bir parçası olarak görmemeye; işinden özel yaşamında söz etmemeye çalışır. Örgütün yönetimine, toplumsal etkinliklerine, görevi dışındaki işlere arkasını döner. Örgütü ve işi ile gurur duymaz. Örgüt dışında kendine doyum kaynakları arar. Ancak, işten doyumsuzluk ile yabancılaşma arasında yüksek bir bağıntı bulunmasına rağmen, işten doyumsuzluk, örgüte yabancılaşmanın tek nedeni değildir. İşgöreni yabancılaşmaya iten etkenler arasında, yetkisizlik, anlamsızlık, kuralcılık, rutinlik, gayrişahsilik, disiplin, otorite, yalnızlık, amaçlı ilişkiler vs. etkin rol oynamaktadır. Yine, kendi özüne yabancılaşmaya yatkın olan işgörenin de örgüte yabancılaşma eğilimi yüksektir.

Davis'e göre, işgörende, güçsüzlük ve iş anlamsızlığı duyguları yoğunlaşınca psikolojik sorunlar da artış göstermektedir. Ona göre, yabancılaşma, bir bakıma uyumsuzluk, iş grubu ve örgütten kopukluk duygusudur (1988: 297). Çalışanların inisiyatiften yoksun olmaları, grup çalışmalarından uzaklaştırılmaları, sosyal ve insani ilişkilere kapalı olma, katı bir rasyonalite, işlem trafiğinin fazla oluşu, aşırı kırtasiyecilik ve yaptıkları işten hoşnut olmama, yabancılaşmayı tetikleyen etkenler olarak görülebilir.

Dolayısıyla, örgütlenme ya da bürokratik örgütlenme arttıkça, bireyler arasındaki ilişkiler kopmaya, çözülmeye yüz tutar. Bu süreçte, kurallar kişisel olmaktan çıkar. İnsan kendini büyük bir makinenin parçası gibi duymağa başlar. Birey davranışları standartlaşarak, bürokratik aygıtın istemlerinin tutsağı haline gelerek konformizme yönelir. Bürokratik örgütlenmenin etkileri burada da kalmayarak, kişinin tüm toplumsal davranışlarına ve yaşama kalıplarına da yansıma eğilim gösterir.

Örgütsel Baskılar

Modern örgütler, maksimum etkinliğe odaklandıklarından, çalışanlar üzerinde güçlü bir denetim ve eşgüdüm mekanizması oluştururlar. Bu süreçte, birey, pek çok yönden örgütsel baskı ve tahakkümü hissetmekte, bunu yaşadığı stres ve bunaltı psikoza ile dışa vurmaktadır. Kurumsal etkinlikler, bireyin içten yöneltimli, gönüllü çabalarından köken almamaktadır çoğu kez. Bir mecburiyet, zorlama, baskı hissedilerek gerçekleştirilen etkinliklerdir. Bu mecburiyet, kurum içindeki güçlü denetleyici araçlar tarafından sağlanır. Birey, kurumsal hedefleri aksatmamak için, bu mecburi ayine bir şekilde katılmak, normlardan sapmamak, etik ölçüleri dışlamamak zorunluluğu hisseder.

Örgütler, üyelerinden, kendi iç disiplinine uymalarını şart koştuğundan işgören, bu yapı içinde, katı bir davranışsal modifikasyona uğrar. Katı kural ve yaptırımların muhatabı olur. Sürekli davranışsal ve tutumsal dönüşüm geçirmesi ondan beklenir. Bireysel ve sosyal kimliğini baskılaması, örgütsel isterlere uygun yeni eğilimler kazanması talep edilir. Birey bu süreçte, itaat eden, etiksel ölçüleri içselleştiren bir pozisyon içine girer. Örgütler, bir bakıma, itaat ve rıza üreterek, fonksiyonel vizyonlarını sürdürmek isterler. İtaat bu yapılarda erdem, uyum/adapte olmak kutsal bir espri olarak işlem görür. Bu yüzden işgörenler, bu çerçevede kalma yönünde büyük bir basınç hissederler.

Katı ya da esnek tüm örgütsel yapılarda (fordist ya da postfordist) yoğun ya da düşük ama her halükarda, sınırlayıcı/kısıtlayıcı bir hava egemendir. Bu örgütsel iklim, bireyden, uyumculuk, itaat ve rıza göstericilik ister. Bireyin bu beklentiye yanıt verme, örgütsel standartlara uyumlanma dışında bir seçeneği yoktur çoğu kez. Zaten bu yapılar, itaati, rızayı, konformizmi (uyumculuğu) ve disiplini önceleyen, bu esaslar üzerinden işlevsellik yakalamaya çalışan kurumlardır. Bu yüzden, bunlardan sapıcı hareketler ceza ile karşılaşır. Ceza almamak, yani dışlanmamak için, kişi kendisini bu yapıya uymaya zorlar.

Bu zorunluluk, birey üzerinde çoğu kez, büyük bir basınç oluşturur. Birey, örgüt karşısında güçsüzdür. Tek seçenek, uymacı tavır sergilemektir. Bu ise, bireyin extrem tepkiler geliştirmesini adeta kışkırtır. Monist ilişkiler, rutin edimler, aynı kişiler, aynı iş yoğunluğu, ikincil ilişkiler vs. birey üzerinde yabancılaştırıcı etkiler yapar. Kişi, çalışma süreci içerisinde, örgütsel baskıların ağırlığı karşısında, bedensel ve ruhsal teklemeler gösterir. Örgüt çalışanlarında, stres, anksiyete, ve depresyon semptomları yoğun olarak görülür (Bkz. Kanungo, 1992:414). Bu durum, bireyin örgütsel zorlamaları yoğun bir şekilde yaşadığı, bunun da bedensel ve ruhsal tepkilere dönüştüğü anlamına gelir.

Modern kurumlar içinde, bireyin oynamak zorunda olduğu roller, onları büyük gerilim ve baskılara maruz bırakır. Bu gerilimler, hemen tüm kurumlarda yaşanmaktadır. Kurumsal dayatmalardan kaynaklanan kişisel sıkıntılar, tatminsizlik ve hayal kırıklığına yol açar. Bu gerginliklerin temelinde, büyük ölçüde kişilerin yükledikleri ağır rol setleri bulunmaktadır.

Bugün modern birey her zamankinden daha fazla örgütlerin artan baskı ve müdahalesini hissetmektedir. Adeta kavanoza sıkıştırılmışçasına devinim hakkının elinden alındığına ve kendi başına hareket edemez durumda olduğunu hissetmektedir. Kuşkusuz modern insanın baskılanımındaki temel etkenler arasında bu toplumun teknoloji merkezli daha doğrusu rasyonel yapılanmasının büyük payı vardır. Çünkü teknolojik yapılanma doğası gereği otoriterdir. Çevresini ve sosyal ortamını kendi ekseninde dönüştürür. Teknoloji, standart, üniform, biçimsel ve ilkesel nitelikleri gereği insanları kendi doğasıyla örtüşen bir şekilde yeniden örgütler.

Katı, etkin, yoğun örgütsel yapılar içinde birey, kendisini kapana kısıtlanmış olarak addeder. Birey, örgütsel yapının isterlerine boyun eğen, önceden öngörölmüş rolleri eksiksiz olarak yerine getiren, kendisine inisiyatifte bulunma hakkı tanınmayan bir oyuncu kimliğiyle hareket eder.

Bu noktada, örgütler, insan eliyle inşa olmalarına rağmen, sanki, insandan bağımsız yapılmış gibi gözükmektedirler. Zira, bu kurumlar, insan üzerinde tayin edici, tahakküm kurucu ve bir kontrolör gibi görev ifa etmektedirler. Hepsinden de önemlisi kurumlar insan için bütünlüklü bir yaşam tasarımı oluşturmakta, bu çerçevede yeni davranış modelleri üreterek, nasıl düşünüp hareket edeceğinin sınırlarını çizmektedirler.

Günümüzde, modern kurumların, her zamankinden daha fazla birey üzerinde bir baskı düzeni kurduklarından söz etmek mümkündür. Bu kurumlar, kendi üyeleri üzerinde olduğu kadar, genel toplum için de bir baskı sarkacı görevi üstlenmişlerdir. Kurumlar, üyelerinin, sosyal dünyalarına yönelik düzenlemeler yapmaktalar, ürettikleri bürokratik kişilikler vasıtasıyla, sosyal alanı denetim altında tutmaktadırlar. Ayrıca, ürettikleri

hizmet yoluyla, genel toplumu bağımlı kılmaktalar, hizmetin niteliği özelinde tabii yurttaşlar üretmektedirler. Genel planda bakıldığında, her türden iktisadi kuruluşlar, fabrikalar, ofisler, ordular, hastaneler, hapishaneler, tımarhaneler, okullar vs. gerek çalışanlar gerekse hizmet talebiyle ilişkide bulunanlar üzerinde, sınırlayıcı, kısıtlayıcı, hatta tutsaklayıcı bir erke sahiptirler. Kurumlarla ilişkide olan hemen herkes bu kısıtlamaları az ya da çok hisseder. Kurumlar, üyelerden ya da ilişkide olan kişilerden hep kendi düzenlerine uyum göstermeyi, ona adapte olmayı, geçerli kural ve ilkelere göre davranmayı, oradaki disipline uyumlanmayı isterler. Kurumlarla insanlar arasındaki ilişki eşit bir ilişki değildir. Buradaki ilişki hiyerarşiktir, hükmedicidir. Yani kurallar, buyurgan, otoriter, yetkeci, yasaklayıcı ve denetleyicidir.

Modern kurumların baskı düzenlerine, genel toplum üzerinde gözetleyici dolayısıyla denetleyici rollerine dikkat çekenler arasında Foucault başta gelmektedir. Foucault, modern kurumların genelde Panopticon (Bentham'ın tasarladığı) hapishanesi modeline uygun inşa olduklarını belirtmektedir. Ona göre, Panoptic tarzda inşa olmuş hapishanelerde etkili bir gözetim mekanizması mevcuttur. Mahkûmlar yönetenleri görmedikleri halde onlar, yöneticiler tarafından görülmekte ve gözetim altında tutulmaktadır. Hapishanenin fiziki mimarisi, gözetime elverişli şekilde planlanmıştır. Mahkûmlar, her halükarda gözetlendiklerini hissetmektedirler. Bu onların, tutum ve tavırlarında sınırlılık, psikolojik açıdan baskılanma duygusu ve bunaltı nevrozu geliştirmelerine neden olmaktadır. Foucault, Bentham'ın panopticon hapishane modelinden hareketle çözümlenmeye çalıştığı hapishanenin, modern kurumların tek baskılayıcı kurumu olmadığını, bunun hemen pek çok kuruma içkin bir politik düzenleme olduğu, toplumun bu açıdan büyük bir gözetim yaşadığına dikkati çekmektedir. Modern kurumların, birey/toplum üzerinde kurdukları baskı ve tahakküm, hiç kuşkusuz toplumsal alanı denetleme dolayısıyla bağımlılaştırma stratejisinden kaynaklanmaktadır (Bkz. Foucault, 1992; Lyon, 1997; Spaiu, 2002).

Foucault'un panopticon metaforu kullanarak dikkat çektiği modern baskı düzenlerine, Goffman da "total kurumlar" kavramıyla katılmakta, toplumun pek çok sosyal kurum yoluyla, itaate alıştırıldığı, buralardaki pasifize etme, etkisiz kılma, gözetleme ve tahakküm kurma maksatı güdüldüğünü belirtmektedir. Akıl hastaneleri, çocuk islah evleri, yetiştirme yurtları, emeklilik evleri, hapishaneler, hastaneler vs. birey ve toplum için birer düzenleyici mekanizma olarak faaliyet göstermektedir (Poloma, 1993; Bröckling, 2001).

Yine, modern kurumların baskı sarmalına en keskin eleştirilerden biri de İvan İlich tarafından yapılmıştır. İlich (1989), modern politik kurumları, eğitim sistemini (özellikle okul), sağlık kurumlarını, ulaşım sistemlerini, tüketim kurumlarını oldukça radikal ölçekte eleştirmektedir. İlich'in temel kaygısı, kapitalist üretim sürecinin insani esaslardan saptığı ve artık insanlık için bir tehdit/tehlike haline geldiği sorunudur. Seri üretim ya da montaj bandı üretim sistemi, insanları rekabet kısıfında tutmakta, doğal yeteneklerini kullanmalarını engellemekte, kişileri birbirinden kopararak yapay bir habitus yaratmaktadır. Bu üretim süreçleri, aynı zamanda, extrem kutuplaşmalara sebebiyet vermekte, uzmanlaşma ve işbölümü yoluyla toplumu fragmanter hale getirmekte, erdem ve etik ölçülerin aşınmasına neden olmaktadır. Modern kurumlar bir

bütün olarak, toplum için giderek daha çok kaygı duymamıza neden olacak yıkıcı sonuçlarla bizi yüzleştirmektedir. Bunu durdurmak, eleştirel bir söylem geliştirmeye, protest bir eyleme gereksinim duyurmaktadır.

Benzer şekilde, Ritzer' (1998) de, akılcı kurumların elinde modern toplumun işleyiş düzenine giderek değiştiğini, tıpkı Mcdonald restoranlardaki kârlılık, biçimsellik, standart ölçüler, hesaplanabilirlik, ölçülebilirlik vb. ilkelerin ön plana geçtiğini, bir bakıma "Toplumun McDonalddlaştırılması" ile karşı karşıya olduğumuzu belirtmektedir. Ritzer, akılcı kurumlar vasıtasıyla, üzerimizde etkili bir bağımlılaştırma ve standartlaşma sarkaçının faaliyet gösterdiğini, bu yolla toplumsal alanın denetim altında tutulduğuna dikkat çekmektedir.

Habermas da bir başka açıdan, bürokratik örgütlerin, genel toplum için bir tür kolonize edici güç edasıyla hareket ettiklerine dikkati çekmektedir. Bürokratik örgütlerin etkin hale gelmesiyle, bürokratik iktidarın örgüt dışına yayılım gösterdiği, sosyal yaşamı bağımlılaştırmaya çalıştıklarını belirtmektedir. Habermas, böylelikle, sosyal yaşamın bürokratize olduğu ve yaşam alanlarının kolonizasyonu ile karşı karşıya olduğumuzu vurgulamaktadır (Loo-Reijen, 2003).

Sennet de, modern kurumların baskıcı ve dönüştürücü doğalarının bir başka kulvarda, bireysel bilinçlerde oluşturduğu dönüşüme/deformasyona dikkatlerimizi çekmektedir. Sennet, kapitalist işletme yapılarında işin insan kişiliği üzerindeki etkilerini çözümlenmeye çalıştığı "Karakter Aşınması" (2002) adlı eserinde, örgütsüz (yeni) kapitalizmde geçerli işletme ilkelerinin toplum için bir tür kişilik deformasyonuna kapı araladığı, hızlı kâr'a ulaşmak için, kapitalist kurumların, toplumdaki sabit, kararlı, istikrarlı karakter yapılarını aşındırdıklarını belirtmektedir. Sennet, yeni kapitalist kurumların, bir bütün olarak hız, değişkenlik, esneklik, uçuculuk, yeni durumlara ayarlı olma vb. kriterleri öne çıkartarak, temelde bireye esnek bir çalışma alanı sunuyormuş gibi gözükse aslında, etkili denetim araçları vasıtasıyla (sürekli e-mail kutusuna göz atma, telefonla sürekli büroyu arama, her an yolculuğa hazır olma, vs.) birey üzerinde ağır bir kontrol mekanizması kurduklarına vurgu yapmaktadır. Katı/klasik örgüt yapıları kadar Sennet, en az esnek/yeni örgüt yapılarının da bireyi baskı ve denetim altında tuttuklarını, onlardan geri kalmadıklarını belirtmektedir.

Daha pek çok yönleriyle modern kurumlar, baskı düzenlerini, hem çalışanlara hem de genel topluma yayarak sürdürmektedirler. Hatta bu baskı sarmalı, oldukça usta işi yöntemlerle (elektronik gözetim) bireye hiç hissettirilmeden yapılmaktadır. Bu çerçevede, kısıtlanan bireysel özgürlükler, ihlal edilen kişisel hak ve adalet duyguları, genel toplum için bir tehdit anlamı taşımaktadır. Hatta bu kurumsal tehdit, insani ilişkileri boğan, sosyal alanı daraltan hayaletvari bir üst yapıya da dönüşmüş durumdadır. Kurumların bu yöndeki baskıları kimi zaman çok farklı protesto hareketlerine örneğin, aktivist, gnostik hatta anarşist hareketlere de zemin hazırlamaktadır (Zijderveld, 1985: 197).

Modern kurumların oluşturduğu bu yüksek basınç, sonuçta, insanı sosyal kimliğinden koparmada etkin bir rol oynamaktadır. Zira, bu kurumlar, kişisel beklentileri dikkate almak, ortak çıkara hizmet etmek yerine, örgütlere hakim grupların amaçlarına hizmet eden, örgütsel sürekliliği önceleyen bir karaktere sahip olduklarından, bu baskı ve denetim düzeni, daha fazla etkililik, kârlılık ve verimlilik için sürdürülecektir. Bu durum,

kuşkusuz, bireyle örgütsel şemalar arasındaki uçurumu büsbütün artıracaktır.

Örgüt Kuramları

Ondokuzuncu yüzyılda endüstriyel toplumların gelişmesiyle birlikte, büyük ölçekli örgütler (fabrika, devlet gibi) ortaya çıkmıştır. Bu tarihten itibaren, örgütsel yapıların anlaşılması ve açıklanmasına yönelik değişik kuramlar ortaya atılmış ve örgütler değişik açılardan analiz edilmeye çalışılmıştır. Örgütlere ilişkin ilk kuramsal yaklaşımlar, başlangıçta iki paralel koldan ilerlemiştir. Örgüt kuramında, yönetsel kökene dayalı çizgi, Frederick William Taylor'un öncülüğünü yaptığı "Bilimsel Yönetim" anlayışının gelişmesini sağlamıştır. Sosyolojik çizgi ise, Max Weber'in "ideal tip bürokrasi" olarak da adlandırılan "yasal-ussal bürokrasi" modeline yaslanmaktadır. Bu kuramların ikisi de, örgütlerin yapısını çözümü üzerinde odaklanmışlardır. Bu doğrultuda, örgütlerdeki mevkilerin doğası, bu mevkilere bağlı yetki ve görevler ile bunların örgütsel hedeflere ulaşılmasında gerekli çalışma ilişkilerini irdelemeyi esas almışlardır. Bunun dışında her iki kuram da, çalışma üzerinde yönetsel bir denetim sağlamayı öne çıkartarak, örgütleri hiyerarşik yapılar olarak formüle etmişlerdir (Marshall, 1999: 561).

Yönetsel kökene dayalı örgüt kuramları içerisinde, klasik kuramlar en başta gelenidir. Taylor, Fayol, Urwick, Gulick ve R.C.Davis'in örgütsel yaklaşımları klasik kurama önemli katkılar olarak bilinmektedir. Özellikle, Taylor'un, "Bilimsel Yönetim" yaklaşımı, klasik kuramların en başta gelenidir. Bu teori, genelde, iş veriminin artırılması ve kâr maksimizasyonu sağlamak için, çalışma ve dinlenme saatlerinin, iş düzeni ve iş ilişkilerinin bilimsel ölçülere göre düzenlenebileceğini savunmaktadır.

Bu teorinin en temel özelliği, örgütü, örgütsel amaçlar ile onu gerçekleştirmeye yönelik eylemler arasındaki ilişkilere dayalı kapalı bir sistem olarak görmesidir. Örgüt, bir makine, onu denetim altında tutanların kendi yararlarına kullanabilecekleri bir araç olarak kavramlaştırılmıştır. Bu teorinin genel çizgileri içinde; fonksiyonel bir iş bölümü, otorite ve hiyerarşinin belirlenmesi, çalışma biçimine ilişkin gelişkin bir prosedür, objektif ve rasyonel bir ilişkiler sistemi ve uzmanlaşma önemli unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Bilimsel Yönetim Teorisi, F.W.Taylor'un çalışmaları ile genel bir çerçeve kazanmıştır (Argyle, 1962: 273).

Neo klasik örgüt teorisi (insan ilişkileri teorisi), klasik örgüt teorisine tepki olarak ortaya çıkmıştır. İnsan ilişkileri teorisi, klasik kuramcıların ihmal ettiği, örgütün insan unsuruna büyük önem verirler. Bu teori, formel örgüt içinde, işgörenlerin informel gruplar ve ilişkiler kurdukları görüşünden hareket etmektedir. Mayo ve arkadaşlarının çalışmaları ile başlayan bu hareket, genelde klasik kuramın özeldi ise bilimsel yönetimin varsayımlarını sorgulamaya dayanmaktadır. Bu teorinin temelleri, 1927-1932 yıllarında Batı Elektrik Şirketi (Western Electric Company) nin Hawthorn'daki iş yerlerinde yapılan ve insan ilişkileri ile ilgili ilk çalışmalar sayılan "Howthorne Araştırmaları" ile atılmıştır (Sofer, 1972: 64). Mayo'nun başkanlığında sürdürülen bu çalışmalar, daha sonraları insan ilişkileri alanında yapılan tüm çalışmalara da esin kaynağı olmuştur.

İnsan ilişkileri yaklaşımı, örgütsel sürece insani açıdan bakmakta, katı örgütsel işleyim düzeneklerinin ortaya çıkardığı sorunları giderme amacı gütmektedir. Bu örgütsel model, örgüt yapılarına, insani/sosyal değer, tutum ve eğilimleri monte etmeyi esas almaktadır. "İnsan ilişkileri akımı", "mutlu örgüt modeli", "hümanist yaklaşım" olarak da

anılan bu teori, kuşkusuz, örgütleri içinde insanların büyük baskı ve zorlanmalara maruz kaldıkları bir yapı olmaktan çıkararak, işgörenin insani/sosyal yanını özgür kılmak, grup kurma, kendini ifade etme, sosyal yönünü geliştirme temelli iş sürecine katılmasının yolunu ve usulünü geliştirmeyi sorun edinmiştir. Bu akım taraftarları, insanı gönüllü işe koşarak, içten motive edici süreçlere dinamizm kazandırarak örgütü yeniden organize etmek isterler. Bu örgüt yapıları için de, işlevsellik, yüksek kârlılık temel amaçtır, ancak, bunu, klasik kuramcılar aksine, çalışanları onore ederek, insani yönlerini öne çıkartarak, psikolojik olumlama yoluyla örgütsel hedeflere ulaşmanın önünü açmak isterler.

Etzioni, klasik ve neoklasik akım olarak da bilinen yönetsel kökene dayalı yaklaşımların (klasik: Taylor, Fayol, Gulick, Urwic, neoklasik: Mayo, Dikson, Roethlisberger, Lewin) örgütün ancak bir yönüne eğildiklerini, bundan dolayı da kısmi olmaktan öteye gidemediklerini ifade etmektedir. Klasik kuramlar, örgütlerin çevreleriyle olan ilişkilerini ihmal etmişler, örgütlerde ortaya çıkan ve verimin düşmesine yol açan sorunları çoğu zaman tek nedene bağlamışlar, örgütleri birbirine bağlı ve çevreleriyle devamlı ilişkileri bulunan parçalardan meydana gelen karmaşık bir bütün olarak görememişlerdir (Çelebi, 1983:34-35).

1930'lu ve 1940'lı yıllarda yapılan çeşitli araştırmalar (C.Barnard'ın İnsan İlişkileri Hareketi ve Philip Selznick in Tennesse Valley Authority araştırması), örgütlerde meydana gelen toplumsal süreçleri araştırma konusu yapmışlardır. Bu yöndeki yaklaşımlar, genelde, resmi örgütlerde ortaya çıkan informel (resmi olmayan) ilişkilerin nasıl engellenebileceği, hatta nasıl yok edileceği sorunuyla ilgilenmişlerdir. Bu yaklaşım, örgütleri hiyerarşik bir şekilde denetlenen yapılar olmaktan ziyade, işbirliği halindeki kurumlar olarak görmüşlerdir (Marshall, 1999: 561-562).

Günümüzde, sosyolojik örgüt araştırmalarında ve bu yönde geliştirilen kuramlarda bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Bu kuramlar, genelde, Sistem Yaklaşımı çerçevesinde oluşturulmuştur: Örneğin, T.Parsons, R.Likert, Thrift, Thomson, Perrow, Terreberry, Kahn, Etzioni, Argyris, Schein, Gross, Katz, Scott'un oluşturduğu kuramların ortak noktası, örgütlerin birer sistem olarak kabul edilmesidir (Çelebi, 1983: 35). Sosyolojik kuram içinde yer alan bu okulların çoğu örgüt yazınına büyük katkı sağlamışlardır.

Sosyolojik perspektiften örgütler birer sosyal sistemdirler ve daha çok sosyolojik yasalara göre işlemektedirler. Her ne kadar psikolojik etkenler bireyin örgüt içindeki konumunu etkilemekteyse de bireyin tabi olduğu sosyal rol ve statüler onun örgüt içindeki yeri üzerinde daha belirleyicidir. Bireyi örgütsel evren içinde hem bireysel hem de sosyal güdüler harekete geçirir. Örgüt içinde aslında iki tür sosyal sistem bulunur. Bunlar biçimsel ve biçimsel olmayan sosyal sistemlerdir.

Steward Clegg ve David Dunkerley de, "Organization, Class and Control" (1980) adlı eserlerinde örgütlere sosyolojik yaklaşım çerçevesinde belli başlı dört perspektif üzerinde durmaktadırlar. Bunlar (Marshall, 1999: 562-563):

Tipolojik Sistemler Olarak Örgütler: Bu yaklaşım örgütleri, çeşitli ana özelliklerine göre sınıflandırmaya çalışır. Örneğin, işlemlerinden kimlerin fayda sağladığına ya da üyelerin kurallara uymasının nasıl sağlandığı gibi kriterlerden hareketle örgütlerin anlaşılabilirliği varsayımından hareket ederler. Bu yaklaşıma göre, örgütler, bir tür tipolojik özellikler kümesi olarak görülür. Bu yaklaşım özellikle, Peter Blau, Amitai

Etzioni, Robert Blauner ve Tom Burns ile G.M.Stalker gibi araştırmacıların çalışmalarıyla kendisini göstermektedir.

Toplumsal Sistem Olarak Örgütler: Bu yaklaşım özellikle, T.Parsons'ın yapısal işlevsel eylem kuramı ile Philip Selznick ve Robert K.Merton'un örgütlere daha fazla odaklanan araştırmalarıyla özdeşleşmiş bir yaklaşımdır. Buna göre, örgütler, diğer toplumsal sistemlerle etkileşim halinde olan, toplumsal değer ve hedeflerce yönlendirilen sistemler olarak görülür. Bu yaklaşıma göre, örgütler birer açık sistemdirler. Parsons'a göre, örgütsel süreklilik için belli başlı gereklilikler, uyum, hedefe ulaşma, entegrasyon ve örüntü (ağ) sürdürümüdür.

Olumsal Yapılar Olarak Örgütler: İngiltere'de özellikle Aston Üniversitesindeki ampirik araştırmalarla anılan bu yaklaşıma göre, tipolojik ve toplumsal sistem yaklaşımları, örgütü kuramsal bir nesne olarak tanımlamada yeterli değildirler. Aston yaklaşımı, psikolojiden türetilen kavrayış, ölçekleme ve faktör analizi gibi istatistiki tekniklerle birlikte örgütsel performans ölçülerini örgütsel yapının değişik boyutlarıyla ilişkilendirmekte kullanılmaktadır. Dolayısıyla, istatistiki teknikler, girişimin büyüklüğü, teknolojisi ve yeri gibi bağımsız değişkenlerle ilişkilidir.

Eylem Yapıları Olarak Örgütler: Bu yaklaşım, örgüt içindeki bireylerin eylemlerinde rol oynayan koşullara odaklanır. Bu konuda, Herbert A.Simon'ın tatminkârlık konusundaki çalışmaları, bu yaklaşıma ilk katkılardan biridir. Daha sonraları, David Silverman'ın yürüttüğü çalışmalar, fenomenolojik sosyoloji (özellikle etnometodoloji) ve etkileşimcilikten büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu yöndeki yaklaşımlara göre, örgütler, şeyleştirilmek yerine (örgütün tıpkı bir insan gibi, hedefleri ve ihtiyaçları olabileceği inancıyla organizasyonel hedefler ve ihtiyaçlardan hareket ederek) kendi sorunlarını halletmeye çalışan, güdülenmiş insanların ürünü olarak görülür. Örgütler, üyelerin bireysel eylemleriyle toplumsal olarak inşa olmuşlardır. Örgütlerdeki enformel çalışma kültürü, Chicago Okulu tarafından etraflıca incelenmiştir. Bu geleneğe örnek olarak, W.F.Whyte'in *Human Relations in the Restaurant Industry* (1948), Donald Roy'un "Quota Restriction and Goldbricking in a Machine Shop", *American Journal of Sociology* (1952) ve Howard Becker'in *Boys in White* (1961) adlı çalışmaları verilebilir.

Örgüt kuramlarının büyük bir kısmı, normatif eğilimleri, örgüt üyelerini bireysel düzlemde analiz etmeleri ve örgütler üzerinde toplumdaki güç ve denetim ilişkilerinin ne ölçüde etkili olduğunu yeterince analiz edememekle eleştirilmişlerdir (Marshall, 1999: 563).

Ancak, örgüt kuramları, klasik, neo klasik, modern kuramlar ve son yıllarda geliştirilen değişik örgüt kuramları (postfordist/postmodern örgüt kuramları vs.) örgütlerin yapısı, işlevleri, değişen durumlara uyarlanma performansları, örgütlerdeki değişme, farklılaşma imkanlarını farklı açılardan çözümleme yolunda önemli avantajlar içermektedirler. Örgütleri, sosyal çevreleri ile bir bütün olarak ele alan yaklaşımlar, kuşkusuz örgütlere sosyolojik yaklaşımın önemini vurgulaması açısından büyük önem taşımaktadırlar.

Sonuç Yerine

Örgütler, modern yaşamın vazgeçilmez unsurları arasındadır. Örgütler, sadece iş ve hizmet akışını fonksiyonel olarak yapılandırmakla kalmıyor aynı zamanda tüm toplumsal alanları da dönüştürüyorlar. Artık, hayatımız, örgütlerde geçerli kurallara ve ilkelere göre yeniden inşa oluyor. Toplumsal kültür, kimlik, kentsel yaşam, eğlenceler, üretim, tüketim aktiviteleri vb. her tür alan artık örgütsel ratioya eklemli şekilde yapılanıyor.

Modern örgütler, büyüyerek, yapısal ve işlevsel farklılaşma yaratarak devasa kurumlar haline gelmektedirler. Etrafımızda gördüğümüz her şey, her etkinlik, örgütsel yapılar tarafından yerine getirilmektedir. Örgütlerin, hayatımızın hemen her alanını kuşatmaları ve tüm yaşamsal pratiklerimizin adresi haline gelmeleri hiç kuşkusuz, insan gereksinimlerinin sistematik karşılanması isteğinden kaynaklanmakta ve örgütlerin bu yolda oldukça akılcı ve sistematik bir işleyim mekanizması oluşturmalarından köken almaktadır..

Modern örgütler, büyük ölçüde, Taylor, Fayol, Weber, vb. kuramcılarının çerçevesini çizdikleri ilkelere üzerine temellenmişlerdir. Bu örgütler, maksimum kârlılığ, etkinliği, verimliliği, öngörülebilirliği, hesaplanabilirliği vs. ölçü almışlardır. Az zamanda, az emek ve az maliyetle yüksek verim almak üzere yapılandırılmışlardır. Bu ilkelere dayalı örgütsel yapılar, resmi örgütlerin yanı sıra, her tür ticari, endüstriyel, üretim, tüketim, eğlence/rekreasyon vb. örgütleri de kapsayacak bir yaygınlığa sahip olmuşlardır.

Bu çerçevede, modern örgütler, oldukça rasyonel ve tutarlı ilişki dizgeleri oluşturmuşlardır. Her iş, uğraş, faaliyet ayrıntılı hesaplara ve rasyonel ölçütlere dayandırılmıştır. Örgütler, yapay olarak oluşturdukları örgütsel kültürün imkanları çerçevesinde çalışanları, “organizasyon adamı” haline getirerek, örgütsel hedeflere ulaşmak isterler. Bir başka deyişle, örgütlerdeki etkili sosyalizasyon süreçleri, üyeleri asli kimliklerinden uzak, örgüt eklemli bütünleşik yeni kimlikler kazandırmaya yöneliktir. Bu süreçte, bireylerin, tutum ve davranışlarında bir örneklik gözlenir, örgütle bütünleşmeye bağlı olarak bir “biz” ve “onlar” bilinci gelişir. Bu bilinç, işgörenin hem işteki hem de iş dışındaki yapıp etmelerini belirler. Bu durum, işgörenin örgütsel kimliğe sahip olduğu, bu kimliği hem iş hem de iş dışı yaşamda kullanması anlamına gelir. Bu bir bakıma, sosyal hayatın bürokratizasyonu gerçeğine de tekabül eder.

Örgütlerin, birey üzerinde belli tutum ve tavırları egemen kılmak istemeleri, bir başka deyişle örgütlerin parmak izlerini insanlar üzerine çıkarmaktan yana olmaları, doğal olarak, işgörenlerde bir örnek tutum ve davranışlar ve bütünleşik bilinç ve kimlik öğelerinin köken bulmasına yol açmaktadır. Örgütler, fordist ya da postfordist/postmodern biçimde olsunlar, üyeleri üzerinde şu ya da bu şekilde, onadıkları ölçütlere uygun kimliksel dönüşümler gerçekleştirirler. Bu kimi durumda, bireyin insani ve sosyal dünyasında köklü dönüşümleri getirir. Kişi, örgütlere girmekle, peşinen olası kırılmaları göze almış, bu yüzden de üzerindeki her tür örgütsel tasarrufu sineye çekecek bir rıza gösterici tavra teslim olmuş gibidir.

Örgütler, sosyolojik düzlemde, gerek örgüt içi dinamikler gerek dış sosyal/çevresel koşullar itibarıyla fonksiyonel bir araç olarak görülmektedir. Örgüt içi dengeler, işgöreni çalışmaya koşma noktasında kimi sıkıntılar, hatta sistemi aksatıcı sorunlar doğururken, örgütlerin ürettikleri hizmet ve metalar, toplumsal olumlamayla karşılaşmaktadır.

Örgütler, saptanmış amaçlara ulaşabilmek için işgörenleri çoğu zaman baskı sınırını zorlayan müdahalelere maruz bırakırlar. Birey, katı şekilde oluşturulmuş örgütsel disiplin karşısında, kişiselliğinden taviz vererek uyumcu (comformity) kişilikler edinir. Ayrıca, örgütlerin fiziksel yapıları da, çalışanların toplumsal durumunu fazlasıyla etkiler. Bu örgütlerin fiziki mimarileri, işgörenlerin boyun eğmelerini, rıza göstermelerini sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Bu örgütsel mimari, daha çok gözetime içkin, denetim sağlayıcı tarzda oluşturulmuştur. Gözetim yoluyla, insanlar kayıt altına alınır, dosyalar tutulur, etkinlikleri denetlenir ve örgütsel hedeflere bu yolla daha bir odaklanmaları sağlanmaya çalışılır Bu konuda, Foucault'un Panopticon modeli, hapisane özelinde modern örgütlerin, gözetim, denetim temelli bağımlılaştırma düzenlerini anlamada oldukça kullanışlı gözükmetedir. Foucault, denetime içkin bu kurumların, sadece hapisane tipi örgüt yapılarında geçerli olmadığı giderek toplumsal alanın hemen pek çok noktasında işlevsel hale geldiklerini, bir bakıma, modern toplumun bir tür panoptic inşa olduğunu ifade etmektedir (Geniş bilgi için bkz. Lyon, 1997; Mccune, 1999).

Örgütler, kurdukları denetim ve gözetim ağı sayesinde, bireyler üzerinde etkin bir baskılayım mekanizması oluşturarak onları bağımlı kılmaktadırlar. Bireyden, mükemmel bir "örgüt insanı" olmayı isteyen bu yapılar, birey üzerinde çoğu kez, yalnızlaşma, yabancılaşma, anomi, ruhsal patoloji, sosyal uyumsuzluk vb. pek çok sosyopsikolojik takılmalara neden olmaktadır. Örgütsel baskılar, bireyin irrasyonel dışavurumlar içine girmesine yol açmakta, kimi zaman da sınır kişilik geliştirmesine, extrem tavırlar içine girmesine neden olmaktadır. Örgütlerin üyeleri üzerinde meydana getirdiği bu kıskaç, aynı zamanda örgütlerle ilişkili diğer insanları ve bir bütün olarak tüm toplumu, örgütsel rasyonun çekim alanı içine sokmaktadır. Hayatımız örgütlerde ve örgütlerin yönlendirmesi altında geçtiğinden örgütsel belirleyici unsurlar, bizi hayatın her alanında bir tahakküm aracı olarak baskılamaya devam ediyor. Toplum olarak, kavanoza sıkıştırılmış hayatlar yaşadığımız, Weber'in tabiri ile "demir kafes" içinde hayatı sınırlı/sorumlu olarak yaşamamız söz konusudur artık.

Kaynaklar

- ALLEN, F. Robert; "Four Phases for Bringing About Cultural Change", Gaining Control of Corporate Culture. Ed. Ralph, H.K./Mary, S.J./Roy, S., San Francisco: Jossey-Bass, 1985.
- ARGYLE, Michel, Interpersonal Competence and Organizational Effectiveness, Homewood, Irwin Dorsey Pres, 1962
- ATIKER, Erhan, Bireyselleşme ve Toplumsal Farklılaşma, İst: İ.Ü.E.F. Yay., 1995
- BAŞARAN, İ.Ethem, Örgütsel Davranış-İnsanın Üretim Gücü, Ank: Gül Yay.,1991
- BAUMAN, Zygmunt, Sosyolojik Düşünmek, Çev. A.Yılmaz, İst: Ayrıntı Yayınları, 1998
- BRÖCKLING, Ulrich, Disiplin. Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi, Çev. V. Atayman, İst: Ayrıntı Yayınları, 2001
- ÇELEBİ, Nilgün, Aydın'daki Küçük Sanayilerin Sosyolojik Açından İncelenmesi, İzmir: E.Ü. Edebiyat Fak.Yay, 1983
- DAVIS, M. Stanley; "Culture Is Not Just An Internal Affair", Gaining Control of Corporate Culture. Ed. Ralph, H.K. /Mary, S.J. / Roy, S., San Francisco: Jossey-Bass, 1985
- DAVIS, Keith, İşletmelerde İnsan Davranışı Örgütsel Davranış, İst: İ.Ü.İşletme Fak. Yay., 1988
- ERGİL, Doğu, Toplum ve İnsan, Ankara: Turhan Kitabevi, 1984
- ERGİL, Doğu, Siyasal Yabancılaşma Açısından Seçime Katılma, Ank: AÜSBF Yay., 1980
- FOUCAULT, Michel, Hapishanenin Doğuşu, Çev. M.A.Kılıçbay, Ank: İmge Kitabevi, 1992
- GORDON, Judith R., Organizational Behavior, Prentice-Hall, Usa , 1996
- GOWTHROP, L.C., Public Sector, Managements, Sistems and Ethics, Indiana Uni. Press, 1984
- GRINT, Keith, Çalışma Sosyolojisi, Çev. V.Bozkurt, İst: Alfa Yay., 1998
- HELLRİEGEL, Don vd., Organizational Behavior, West Publishing Co., Usa, 1995
- İLLİCH, İvan, Şenlikli Toplum, çev. A.Kot, İst: Ayrıntı Yayınları, 1989
- KANUNGO, R.N "Alienation And Empowerment: Some Ethical Imperatives İn Business" Journal Of Business Ethics,, Vol:11, No:5-6, 1992
- KASAPOĞLU, Aytül, "Sosyolojik Açından Örgütler" Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 5, 1985
- KATZ, D., KAHN, R, Örgütlerin Toplumsal Psikolojisi, Ank.Todaie Yay., 1977
- LOO, Hans Van Der-REIJEN, Williem Van, Modernleşmenin Paradoksları, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003
- LUTHANS, Fred, Organizational Behavior, McGraw-Hill, Singapore, 1992

- LYON, David, Elektronik Göz, Gözetim Toplumunun Yükselişi, Çev. D.Hattatoğlu, İst: Sarmal Yayınevi, 1997
- MARSHALL, Gordon, Sosyoloji Sözlüğü, Ank: Bilim ve Sanat Yay., 1999
- MCCUNE, Jebby, “Big Brother Is Watching You” Management Review, Mar99, Vol.88
- NELSON, Debra L., QUINK, James C., Organizational Behavior, West Publishing Co., Usa, 1994
- PARSONS, Talcot, “Social Systems” The Sociology of Organizations, Grusky, O ve Miller, G. (ed.) New York: The Gree Press, 1970
- RİTZER, George, Toplumun McDonaldaştırılması, İst: Ayrıntı Yayınları, 1998
- ROBBINS, Stephen Organizational Behavior, Prentice-Hall, USA, 1996
- SAPIENZA, M. Alice; “Believing is Seeing: How Culture Influences The Decisions Top Managers Make”, Gaining Control of Corporate Culture. Ed. Ralph, H.K. /Mary, S.J. / Roy, S., San Francisco: Jossey-Bass, 1985
- SCHEIN, H. Edgar; “Coming to a New Awareness of Organizational Culture”, Sloan Management Review, Cilt: 25, Sayı: 2, Winter 1984
- SCHEİN, E. H., Örgütsel Sosyalizasyon ve Yönetim Mesleği (çev.H.Can) A.İ.D. Cilt 8, sayı 2 Haziran 1975
- SCOTT, W. Richard, Organizations: Rational, natural, and open systems 3rd edition. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall., 1992
- SENNET, Richart, Karakter Aşınması (Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri), çev. B. Yıldırım, İst: Ayrıntı Yayınları, 2002
- SOFER, C, Organisations in Theory and Practice, London: Heinemann, 1972
- SPAİU, Esen Yücel, “Michel Foucault-Foucaultcu İktidar, Söylem ve Özne Kavramları” Kurgu Dergisi, Sayı 19, 2002
- SUĞUR, Serap, “Bir Yasal-Ussal Örgütlenme Biçimi Olarak Bürokrasi”, Anadolu Üni. Edebiyat Fak. Dergisi Cilt 1 Sayı 2/ 2000
- SZULAGYİ, Andrew D. vd., Organizational Behavior and Performance, Scott Foresman And Co. USA, 1987
- ŞAYLAN, Gencay, Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji, Ank:Todaie Yay., 1974
- WEBER, Max, Sosyoloji Yazıları (Çev.Taha Parla) İst:Hürriyet Vakfı Yay.,1987
- ZİJDERVELD, Anton, Soyut Toplum, Çev.Cevdet Cerit, İst: Pınar Yayınları, 1985.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Firat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 219-227, ELAZIĞ-2004

1831-1837 (H.1247-1252) TARİHLİ EĞİN ŞER'İYYE SICİLİNİN TANITIMI VE FİHRİSTİ

*1831-1837 (H.1247-1252) Dated Eğin Şer'iyye Register's
Presentation And İndex*

Salih AKYEL

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ
salihakyel@hotmail.com

Özet

Osmanlı tarihinin en önemli arşiv kaynaklarından bir tanesi de Şer'iyye Sicilleridir.

Ait oldukları dönem ve yer hakkında oldukça önemli bilgiler veren Şer'iyye Sicillerinden faydalanma konusu bugün için belli başına bir problem olmaktadır. Bu durum ise sicillerden faydalanma konusunu belirli bir metoda bağlı kılmayı zaruri hale getirmektedir. İşte bu açıdan Türkiye'de bulunan bütün sicillerin fihristlerinin yapılması zorunludur.

Bu çalışmamızda, Türk tarihi ve kültürü açısından büyük bir önem taşıyan Şer'iyye Sicillerinden sadece bir tanesini fihrist ve tanıtımının yapılması suretiyle bu alanda yapılan çalışmalara bir örnek teşkil etmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadı, Şer'iyye Sicili, Eğin

Abstract

One of the important archives resources of Ottoman history is Şer'iyye Registers.

The issue of making use of Şer'iyye Registers, which gave important information about the period and place they belonged to, is today a major problem. This situation makes it obligatory to depend on a certain method while use of the registers. Therefore in this respect, it is obligatory to make the index of all the registers available in Turkey.

This study is aimed to set a pattern for the studies made in this field by presenting and making index only one of the Şer'iyye Registers which has great importance for Turkish history and culture.

Key Words: Kadı, Şer'iyye Registers, Eğin

GİRİŞ

Kadılar mahkemelerdeki görevlerini yerine getirirken defter halinde kayıtlar tutmuşlardır. Bu kayıtlar tarih sırasına göre deftere kaydedilirdi. Ancak bu işlemde bir metod takip edilir ve defterin bir yanına mahalli kayıtlar, bir yanına da merkezden gelen her türlü emir yazılırdı. Söz konusu bu defterlerde kadı veya naiblerin verdikleri kararların yazıldığı kısma *Sicill-i mahfuz*, merkezden gelen her türlü emirin yazıldığı kısımda *Sicill-i mahfuz defterlü* denirdi ki, bütün bu kayıtları da mahkeme görevlilerinden olan mukayyid tutardı¹.

Bu şekilde oluşan ve *kadı sicili*, *kadı defteri*, *sicill-i mahfuz* veya *sicil*'de denilen defterlerde kullanılan yazılar rika ve çeşitleri, talik, talik kırması, sülüs, sülüs kırması, divani çeşitleri nadir olarak da siyakattır². Kağıtlar çok sağlam ve parlak, yazı yazımında kullanılan mürekkepleri canlılığını günümüze kadar muhafaza edebilecek derecede kaliteli olan şer'iyye sicilleri, kesin olmamakla beraber boylu ve dar enli olurlardı. Yaklaşık 40 santim boyu olan bir defterin 16-17 santim arasında da eni olurdu. Söz konusu siciller normalde kadıdan kadıya devredilirdi³.

I- Türk Tarihi Açısından Şer'iyye Sicillerinin Önemi

Osmanlı Devleti'nin en önemli tarihi kaynaklarından birisi olan şer'iyye sicilleri kadıların gittikçe genişleyen yetkileri karşısında bir hayli önem kazanmıştır. Osmanlı döneminde kaleme alınan vakanüvis ve diğer hususi tarihlerdeki şehir, kasaba ve köylere ait malumatın yokluğu veya azlığı göz önüne alındığında bu malzemenin sadece bizim kültürümüz için değil bugün Osmanlı toprakları üzerinde kurulmuş bir çok ülke için büyük değer ifade ettiği görülür. Osmanlı sosyal tarihinin incelenmesi söz konusu olduğunda akla ilk gelen kaynak şer'iyye sicilleridir. Sicillerimiz ait oldukları bölgenin insanlarını ve onların aile yapılarını, evlilik geleneklerini, çocuk sayılarını, sosyal güvenlik konularını, zengin-fakir, müslim ve zımmi ailelerin sosyal özelliklerini ayrı ayrı tespit etmek mümkün olmaktadır⁴.

Askeri tarihimize ait bir çok bilgileri yine şer'iyye sicillerinde bulmak mümkündür.

¹ İbrahim YILMAZÇELİK; 'Şer'iyye Sicillerinin toplu Kataloğuna Doğru Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri', *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:90, Haziran 1994, s.42.

² İbrahim YILMAZÇELİK; '1750-1752 Tarihli Gaziantep Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı Ve Fihristi', *Fırat Üniv.Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Ocak 2002, Elazığ, s. 326.

³ Ahmet AKSİN; *218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili 1249-1256(m. 1833-1840)*, Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1990, s. XXIII.

⁴ Ahmet AKSİN; '218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı Ve Fihristi' *Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Elazığ 1999, s.2.

Ordu için asker ve zahire toplanması, iç güvenliğin sağlanması, asker sayısının belirlenmesi, ölüm, ihraç, emeklilik, harp taktiği, planlama, bedel gibi askeri konulara ışık tutacak konulardaki ferman, emir, buyrulduklar gibi şer'iyye sicillerine ait belgeler incelenmelidir. Osmanlı ordusu sefere çıktığında hem Anadolu hem de Rumeli'ye ait muhtelif konaklarda asker, erzak vb. ihtiyaçların karşılanması amaçlanmıştır. Bu amaçla savaş yapılmadan sefer hazırlıklarına dair, Beylerbeyi ve sancakbeylerinin yazılı emirler gönderildiği gibi ordunun ihtiyacı olan gıda maddeleri, gemi, at, araba, cephane vb. ihtiyaçların karşılanması amacıyla kadılara da yazılı emirler gönderilmiştir. Gönderilen bu yazılı emirlerin muhtevalarında savaşın ne sebeple ve kiminle yapıldığından bahis olunur, konu ile ilgili şeyhülislam fetvası hazırlanırdı⁵.

Şer'iyye sicilleri buldukları bölgenin iktisadi hayatına dair konularda da birinci elden tarihi kaynaklardan sayılmaktadır. Türk halkının hayat ve geçim tarzı ithalat ve ihracat konusu olan eşyalar, yörede yetişen tarım ürünleri, imal edilen sanayi ürünleri mevcut olan zanaat ve meslek gurupları, halktan toplanan vergiler, devletin memurlarına ödediği tahsisatlar, hukuk ve ceza davalarındaki tazminatların miktarı ve cinsi, para arzı ve çeşitleri, para enflasyon ve devalüasyonun gerçek manadaki tarihi seyri şer'iyye sicillerinden rahatlıkla öğrenilmektedir⁶.

Osmanlı idari teşkilatlarında kaza, sancak, eyalet taksimatı, beylerbeylik, sancak beyliği, kadı ve naiblik, voyvodalık ve diğer görevlileri ve kurumları şer'iyye sicillerindeki kayıtlardan derinlemesine öğrenmek mümkündür⁷. Eskiden oturlan veya oturulmayan yerler, köy, kasaba, mahalle, semt, mezra, aşiret ve cemaat isimlerini de ihtiva etmektedir.

Tanzimatla birlikte, adli alanda yapılan yeni düzenlemeler sonucu Şer'i Mahkemeler gerçekten şer'i davalara bakar duruma geldikleri için bu tarihten sonraki siciller eski önemlerini kaybetmişler, ilam ve terekeleri ihtiva eden belgeler durumuna düşmüşlerdir. İlk yıllardan itibaren sicillerde sülüs, sülüs kırması, nesih, nesih kırması, rika çeşitleri, talik, talik kırması, hurde talik ve çeşitleri, divani çeşitleri, pek nadir olarak da siyakat hattı kullanılmıştır. Her belgenin sonunda tarihler Arapça yazı veya rakamla, aylar ise ya tam olarak yada kısaltılarak verilmektedir.

II. Osmanlı Döneminde Eğin

⁵ Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri*, C. 1, İstanbul, 1988, s. 16.

⁶ Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri*, C. 1, İstanbul, 1988, s.15.

⁷ Salih Akyel; *5 Numaralı Eğin Şer'iyye Sicili 1256-1258 (1840-1843)*, Fırat Üniv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2002, s. 21.

Timur istilasından sonra Çelebi Mehmet döneminde Osmanlı hakimiyetine giren Eğin uzun bir zaman Sivas Eyaleti'nin Arabgir sancağına bağlı olarak idare edilmiştir⁸. 1775 yılında Maden-i Hûmayûn Emanetinin kurulmasıyla Eğin idari olarak Diyarbekir Eyaletine mali bakımdan ise Maden-i Hûmayun emanetine bağlı hale gelmiştir⁹. Arabgir ve Eğin'in Sivas Eyaletinden ayrılması epeyce bir müddet anlaşmazlıklara yol açmıştır. Nitekim Haziran 1802 tarihli bir tahriratta, Eğin'in Maden-i Hûmayun'a bağlı olduğu belirtilerek Erzurum ve Sivas valileri tarafından bir şey istenildiği takdirde verilmemesi tembih edilmektedir¹⁰. Yine Aralık 1813 tarihli diğer bir belgede ise Eğin'in Keban Madenine merbut olduğundan bahisle Sivas vilayetince müdahale olunmaması istenmektedir¹¹.

1837 yılında Maden-i Hûmayûn'a bağlı bir kaza iken 1846 yılında Harput Eyaleti'nin kurulmasıyla birlikte Eğin, bu tarihten itibaren Harput Eyaleti'ne bağlı bir sancak haline geldi¹². Bu statüsünü 1876 tarihinde Ma' muratü'l-Aziz Mutasarrıflığının kurulmasına kadar korumuştur. Bu tarihten itibaren Harput sancağına bağlı bir kaza olarak statüsünü devam ettirmiştir¹³.

III- Eğin Şer'iyye Sicilleri

Eğin Şer'iyye Sicilleri Ankara Milli Kütüphanede Şer'iyye Sicillerinin muhafaza edildiği kısımda bulunmaktadır. Eğin Şer'iyye Sicilleri toplam 36 defterdir. Elimizde bulunan ilk defter H. 1199-1220 (M. 1784-1806) tarihli defterdir. Son defter ise H. 1327-1329 (M. 1909-1911) tarihli defterdir. İlk dönemdeki defterler Şer'iyye Sicillerine ait genel olarak karakteristikleri gösterirken son dönemdekiler genel olarak tereke kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bu defterlerin 20 tanesi XIX. Yüzyıla diğer 16 tanesi XX. Yüzyılın ilk yıllarına aittir.

Eğin Şer'iyye Sicilleri üzerinde son zamanlarda yapılan çalışmaların arttığı

⁸ Besim Darkot; Eğin, İ.A. C.4, İst. 1988 s.195

⁹ 1775 tarihinden itibaren Keban ve Ergani madenleri *Maden-i Hûmayûn Emâneti*'ni oluşturmuşlar ve bu isimle idare edilmişlerdir. Bu tarihten itibaren Eğin'in de dahil olduğu bir kısım sancaklar malî açıdan bu emanete bağlanmıştır. Maden-i Hûmayun Emanetini oluşturan sancaklara bakıldığında bunun bir kaç eyaleti havi olduğu görülecektir. Bu durum ileriki tarihlerde idarî açıdan bir kısım karışıklıkların ortaya çıkmasına da sebep olmuştur.

Maden-i Hûmayun hakkında geniş bilgi için bakınız, Fahrettin Tızlak; *Keban ve Ergani Yöresinde Madencilik 1780-1850*, TTK.yayımları, Ankara,1997.

¹⁰ BOA; Cevdet Darphane ve Meskukat, No:2553.

¹¹ BOA; Cevdet Darphane ve Meskukat, No:5241

¹² Ahmet Aksın; *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s. 28 - 30.

¹³ Ahmet Aksın; Erdal Karakaş; "19. Yüzyılda Arapgir", *OTAM* dergisi 12. sayısında yayınlanacak makale..

gözlenmektedir. 1, 2 ve 5 Numaralı Eğin sicillerinin master tezi olarak yapılmalarından¹⁴ başka. 4 Numaralı Eğin Şer'iyeye Sicili (H.1248-1256/ 1840-1843) ,8 Numaralı Eğin Şer'iyeye Sicili (H.1264-1273/ 1847-1857) ve 6 Numaralı Eğin Şer'iyeye Sicili (H.1258-1264-M.1843-1848) yüksek lisans tezi olarak Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde master öğrencilerine verilmiş olup tezler devam etmektedir.

Milli Kütüphanede Bulunan Eğin Şer'iyeye Sicilleri

NO	TARİH (Hicri)	TARİH (Miladi)
1	1199-1220	1784-1806
2	1230-1256	1814-1840
3	1247-1252	1831-1837
4	1248-1256	1832-1840
5	1256-1258	1840-1843
6	1258-1264	1843-1848
7	1262-1262	1845-1846
8	1264-1273	1847-1857
9	1274-1283	1857-1867
10	1283-1285	1866-1869
11	1285-1286	1868-1870
12	1286-1287	1869-1871
13	1287-1289	1870-1873
14	1289-1290	1872-1874
15	1290-1293	1874-1876
16	1290-1291	1873-1875
17	1293-1296	1876-1879
18	1298-1299	1880-1882
19	1299-1300	1881-1883
20	1297-1301	1879-1884
21	1300-1301	1882-1884
22	1300-1301	1879-1885
23	1297-1302	1883-1885
24	1301-1302	1882-1885
25	1300-1302	1885-1885
26	1302-1302	1882-1885
27	1300-1303	1885-1888
28	1303-1305	1885-1888
29	1306-1308	1888-1890
30	1308-1310	1890-1893
31	1310-1312	1893-1895
32	1312-1315	1895-1898
33	1315-1318	1901-1904
34	1319-1321	1901-1904
35	1322-1327	1904-1909
36	1327-1329	1909-1911

Yukarıda belirttiğimiz çalışmaların haricinde Eğin Tarihi hakkında, Eğin Şer'iyeye Sicilleri ve diğer arşiv kaynaklarına dayalı olarak yapılan bazı araştırmalar da

¹⁴Kenan Ziya Taş; 1 Numaralı Eğin Şer'iyeye Sicili H.1199-1220- M.1784-1806) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ank. 1986.
Bedrettin Kolaç; 2 Numaralı Eğin Şer'iyeye Sicili H.1230-1256- M.1814-1840), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst.1992
Salih; Akyel, 5 Numaralı Eğin Şer'iyeye Sicili 1256-1258 (1840-1843), Fırat Üniv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2002.

bulunmaktadır¹⁵.

IV- 1831-1837 Tarihli Eğin Şer'iyeye Sicilinin Tanıtımı

Ankara'da Milli Kütüphane'de Eğin Sicilleri arasında bulunan ve 3 sıra numarası verilen Şer'iyeye Sicili 19x50 cm ebadındadır. Defter 16 sayfa olup H. 1247-1252 (M. 1831-1837) tarihleri içindeki olayları ihtiva etmektedir.

3 No'lu Eğin Şer'iyeye Sicilindeki sicil sayfa ve belge numaraları daha sonradan verilmiştir. Numaralandırma verilirken bazı sicil ve belge numaraları aslına uygun olarak yeniden verilmiştir. 3 No'lu Eğin Şer'iyeye Sicili toplam 76 belgeden oluşmaktadır.

3 No'lu Eğin Şer'iyeye Sicili defterinde genel bir düzenleme yoktur. Tarih sıralamasında belirli bir kronolojik sıralama takip edilmemiştir. Farklı katipler tarafından defterin kayıtları tutulduğundan dolayı yazı çeşitleri farklılık arz etmektedir.

3 No'lu Eğin Şer'iyeye Sicilindeki belgelerin konularına göre tasnifi, sayıları ve belge numaraları şu şekildedir.

İdari Konularla İlgili Belgeler

İdari konularla ilgili belgelerin toplamı 5 adettir. Bu belgeler şunlardır:12-13-23-26-73

Sosyal Konularla İlgili Belgeler

Sosyal konularla ilgili belgelerin toplamı 52 adettir. Bunların

36 tanesi alacak-verecek, kira, icra, alım-satım vb. 10-11-15-19-20-21-29-30-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-46-47-49-55-57-59-60-61-63-64-65-68-69-72-74-76

10 tanesi vasi-vekil tayini, kefalet azli, tezkere vb. 4-6-8-9-24-31-32-48-51-62

1 tanesi tereke kaydı ile ilgili belge: 14

5 tanesi arazi anlaşmazlığı ve hırsızlıkla ilgilidir. 5-18-27-50-56

İktisadi Konularla İlgili Belgeler

İktisadi konularla ilgili belgelerin toplamı 14 adettir. Bu belgeler şunlardır: 1-2-3-16-17-22-25-28-45-54-58-70-71-75

Askeri Konularla İlgili Belgeler

¹⁵Bu çalışmaların bazılarını verecek olursak; Ahmet Aksın; 19. *Yüzyıl'da Eğin*, (Bu kitap yayın aşamasındadır).

Her Yönüyle Kemaliye, Yayınlayan, Kemaliye Kaymakamlığı İst.1996.

Zeki Arkan; "Tanzimat Döneminde Eğin ve Çevresinden İstanbul'a Yönelik Göçler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, (31 Ekim-3 Kasım1989)*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ank. 1994.

Rifat Özdemir; "Eğin'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı",M. 1707-1805 / H. 1119-1220, *Elazığ* 1990, 70 s. (Telif edilen bu makale henüz yayınlanmamıştır)

Askeri konularla ilgili belgelerin toplamı 5 adettir. Bu belgeler şunlardır: 7-52-53-66-67

V- 3 No'lu Eğin Şer'iyye Sicilindeki Belgelerin Özeti

Belge No:	Belge Özeti
1	Puşadi nahiyesindeki enfiyecilikleri 1248 senesi Ağustos ayından 1249 senesi Temmuz ayına kadar İstefan veled-i Nikofos'a ber vech-i emanet verildiğine dair ferman kaydı.
2	Eğin kazasında tedavül eden altınların fiyatını gösteren buyuruldu kaydı.
3	Kemah, Gürcanis ve Eğin kazalarında voyvodalık görevinde bulunan Ömer Bey'in tevzi'at, tahsilat ve masarifatın toplanarak kendisine verilmesine dair buyuruldu kaydı.
4	Ahmet oğlu Mehmed'in Eğin kazasından kendi vilayetine gitmesine dair tezkere kaydı.
5	Azil oğlu İstefan'ın bahçesi için dava edildiğine dair hüccet kaydı.
6	El- hac Ahmed ibni Mustafa'nın malının vekili olan Salih ibni Mehmed'in, Mustafa'nın malına dokunmadığına dair hüccet kaydı.
7	Asakir-i Mansureye bağlı askerlerden eyaletlerine izin ruhsatıyla gelenlerin kayıt edilmelerine dair ferman kaydı.
8	Tezkeresiz bir ferdin murur-u ubur istemesine dair ferman kaydı.
9	Ellerinde tezkeresi olmayanların konaklara alınmaması ve bunların barındırılmamasına dair buyuruldu kaydı.
10	Eğin kazasına tabi Gemürkab karyesi sakinlerinden Ümmü Gülsüm'ün bir dönüm bahçeyi Ali bin Bekir'e sattığına dair hüccet kaydı..
11	Eğin kazasında Narluoğlu Arkil'in alacağı tahsil edilmesine dair hüccet kaydı.
12	Eğin ve Arapkir kazalarının nüfuslarının sayımının yapılması ve doğan, ölen, giden ile gelenlerin yazılması ve yoklama defteri tutulması için vilayetten görevli gönderilmesine dair ferman kaydı.
13	Eğin ve Arapkir kazalarında toplanacak vergilerin her iki kazada bulunan halkın durumlarına göre dağıtılması ve bunu yaparken nüfus maddesine uyulmasına dair ferman kaydı.
14	Eğin kazası sakinlerinden Hasan ibni Ebubekir'in terekesini gösteren tereke kaydı.
15	Eğin kazası mütemekkinlerinden Hebarsun veled-i Aslan isimli zımminin Zongor oğlu veled-i Boğus'a bir takım mal ve eşyalarını sattığına dair hüccet kaydı.
16	Ergü ve Bekir karyelerinin verdikleri nüzul-u avanz vergilerinin Tokat voyvodalığına verilmesine dair ferman kaydı.
17	Eğin ve Arapkir kazalarına bağlı nahiyelerden alınacak vergilerin miktarı ve toplanması sırasında halka baskı yapılmamasına dair ferman kaydı.
18	İbrahim bin Memiş Ağa, Mehmed isimle kişiye dava açarak kavaklık bahçesinin nısfı hissesini istediğine dair hüccet kaydı.
19	Osman ibni Mustafa, Agop veled-i Samon isimli zimiye dava açtığına dair hüccet.
20	Eğin kazası sakinlerinden Hacı Ali ibni Esadullah isimli kişinin evini ve bahçesini İstefan'a sattığına dair hüccet kaydı.
21	Eğin kazası sakinlerinden İbrahim veled-i Ömer'in bahçesini İstefan'a sattığına dair hüccet kaydı.
22	Eğin kazasına bağlı Navril karyesinde senet kayıdır.
23	Molla Osman'ın müezzin nasb olunmasına dair berat kayıdır.
24	Murur-u ubur edenlerin halktan zorla yiyecek ve içecek almamalarına dair ferman.
25	Tedavülde bulunan yirmilik altının yirmi guruşa alınıp verilmesine dair ferman kayıdır.
26	Osman Ağa'nın Eğin kazası kaymakamlığına atandığına dair berat kayıdır.
27	Eğin kazası sakinlerinden İstefan isimli zımminin Cerakoğlu Magdis'inin ahır kapısına zarar vermediğine dair ferman kayıdır.
28	Eğin kazasına bağlı Venk karyesi ahalisinin pazara götürüp sattığı mallardan öşür alınmasına ve de kendileri için ekilen maldan öşür alınmamasına dair ferman .
29	Eğin kazasına bağlı Gemürkab karyesi sakinlerinden İstefan veled-i Avennes zımminin mallarının tereke edildikten sonra Kırkor ve Avennes zımmilere satıldığına dair hüccet kayıdır.
30	Eğin kazası sakinlerinden Avasım ve Zahir zımminin mülklerinin mülklerinin kendilerine ait olup bunların Agop zımmiye ait olmadığına dair ilam kayıdır.
31	Hokas veled-i Artin veled-i Erkil zımminin meclis-i şer' de mahkemeye gelemeyeceğine dair hüccet kayıdır.
32	Eğin kazası sakinlerinden Serkez isimli zımminin ölümüyle Tobalı Hasan Efendinin vasi tayin edildiğine dair hüccet kayıdır.
33	Eğin kazası mütemekkinlerinden Hanımoğlu zımminin bir bab dükkanını sattığına dair hüccet kayıdır.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2004 14 (1)

34	Eğin kazasında Debbağ mahallesinde bulunan Hacı Ağa'nın menzilinini sattığına dair hüccet kayıdır.
35	Eğin kazasında Orta Cami Şerif mahallesinde bulunan Sandıklıoğlunun menzilinini sattığına dair hüccet kayıdır.
36	Eğin kazasında Dörtüolağzı mahallesinde bulunan Genç Ağazade İbrahim Bey'in menzilinini sattığına dair hüccet kayıdır.
37	Eğnin kazasında Köybaşı mahallesinde bulunan Avaris zımminin menzilinini sattığına dair hüccet kayıdır.
38	Eğin kazasında Gemürkab karyesi sakinlerinden Serkiz veled-i Markor'in menzilinini sattığına dair hüccet kayıdır.
39	Ariki mahallesi sakinlerinden Kalenderoğlu Nikfos'un bahçesini sattığına dair hüccet kayıdır.
40	Eğin kazasına bağlı Gemürkab karyesi sakinlerinden Serkiz zımminin bir kıta bahçe sattığına dair hüccet kayıdır.
41	Eğin kazası sakinlerinden Merdoro veled-i Agop'un menzilinini satıldığına dair hüccet kayıdır.
42	Eğin kazası sakinlerinden Avennes zımminin menzilinini sattığına dair hüccet.
43	Eğin kazası sakinlerinden Hacı İbrahim Ağazade Ahmed'in menzilinini satıldığına dair hüccet kayıdır.
44	Eğin kazasında Ariki mahallesi sakinlerinden Mustafa Ağa'nın değirmen hissesinin satıldığına dair hüccet kayıdır.
45	Eğin kazasından, Malatya'daki askerler için yüz kile zahiri toplanmasına dair buyuruldu kayıdır.
46	Eğin kazası mütemekkinlerinden Boğus isimli zımminin Kassab oğlu Karabeyt'in evi, içindeki eşyalarla satıldığına dair hüccet kayıdır.
47	Eğin kazasına bağlı Gemürkab karyesi sakinlerinden Varton oğlu Kostan zımminin arsasını sattığına dair hüccet kayıdır.
48	Eğin kazasına gelenleri ve gidenleri gösteren mürur kayıdır.
49	Bahçe mahallesinde Ali Bey'in menzilinini sattığına dair hüccet kayıdır.
50	Eğin kazasına bağlı Venk karyesi mütemekkinlerinden Keşişoğlu Lazari'nin kendi arsasının üzerine ev yapılmaması için dava açmasına dair hüccet kayıdır.
51	Eğin kazasına gelen ve gidenlerin gösterildiğine dair mürur kayıdır.
52	Şerif Ağa'nın askeriye izinli olduğu ve memleketi gidebileceğine dair ferman.
53	Mülazim-i sani olan ve Asker-i Hassa-i Mansure'de bulunan Arab Said'e verilen izne dair ferman kaydı.
54	Çarşıda bulunan bazı eşyalara verilen fiyatı gösteren narh kayıdır.
55	Eğin kazası sakinlerinden Orta Cami'nin imamı Ömer Efendinin dükkanını sattığına dair hüccet kayıdır.
56	Bekçi Mevlüd'ün hırsızlık yaparken yakalandığına dair hüccet kayıdır.
57	Eğin kazasına bağlı Kendir karyesi sakinlerinden Magdis'i zımminin menzilinini sattığına dair hüccet kayıdır.
58	Eğin kazasının masrafını gösteren masraf tevzi defteri kayıdır.
59	Eğin kazası sakinlerinden Antıran veled-i Mağdis'inin menzilinini sattığına dair hüccet kayıdır.
60	Eğin kazası sakinlerinden Tosyal oğlu Osman ibni Mehmed Emin'in menzilinini sattığına dair hüccet kayıdır.
61	Eğin kazası sakinlerinden Ayşe Hatun'un bahçesinin sattığına dair hüccet kaydı.
62	Memleket-i Umur -ı maslahatı için köylerden gelen ihtiyar isimlerini gösteren hüccet kayıdır.
63	Eğin kazası mütemekkinlerinden Cenazoğlu Avennes zımminin menzilinini sattığına dair hüccet kayıdır.
64	Eğin kazasında Orta Tepe mahallesi sakinlerinden Salim ibn-i Mahmud isimli kişinin bahçesini sattığına dair hüccet kayıdır.
65	Eğin kazasında Tahta Cami demekle maruf olan cami'inin imamına diğer cami imamlarının bölgesinde olan nikah ve mevtalarının ücretlerini almamasına dair mürasele kayıdır.
66	Eğin kazasında görev yapan askerlerin üç aylık ücretlerini gösteren pusula kaydı.
67	Eğin kazasından Halep'teki askerlere zahire gönderilmesine dair ferman kayıdır.
68	Gemürkab'lı Serap isimli zımminin arsasını sattığına dair hüccet kayıdır.
69	Eğin kazası sakinlerinden Esad Ağanın bahçesini sattığına dair hüccet kayıdır.
70	Ermeni milletinden Kudüs'e gidenlerin bac vergisi alınmamasına dair ferman.
71	Eğin kazasında ikiyüz ala , yediyüzelli evsat, yüzelli edna cizye evrakını gösteren hüccet kayıdır.
72	Eğin kazasına bağlı Venk karyesi mütemekkinlerinden Avannes bahçesini sattığına dair hüccet kayıdır.
73	Es-seyyid Ataullah Efendi'nin Eğin kazasına mutasarrıf olduğuna dair hüccet.
74	Eğin kazası sakinlerinden Keşiş Avannes zımminin evini ve bahçesini dört bin iki yüz kuruşa Kalenderoğlu Kırkor zimmiye sattığına dair ferman kayıdır.
75	Eğin kazasına bağlı Venk karyesi ahalilerinden görevlilerin kahve ve harc-ı bab adlarıyla para almamalarına dair ferman kayıdır.
76	Eğin kazası sakinlerinden Gençzade İzzet Bey'in evini ve bahçesini sattığına dair hüccet kayıdır.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi; Cevdet Darphane ve Meskukat, No: 2553-5241

AKGÜNDÜZ, Ahmet; *Şer'iyeye Sicilleri*, C. 1, İstanbul, 1988.

AKSIN, Ahmet; *218 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili 1249-1256(m. 1833-1840)*, Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1990.

_____ ; *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999.

_____ ; 218 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicilinin Tanıtımı Ve Fihristi' *Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Elazığ 1999.

AKSIN, Ahmet; KARAKAŞ, Erdal; "19. Yüzyılda Arapgir", *OTAM Dergisi* (12. sayısında yayınlanacak makale)

AKYEL, Salih; *5 Numaralı Eğin Şer'iyeye Sicili 1256-1258 (1840-1843)*, Fırat Üniv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2002.

ARIKAN, Zeki; "Tanzimat Döneminde Eğin ve Çevresinden İstanbul'a Yönelik Göçler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, (31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ank. 1994.

DARKOT, Besim; *Eğin, İ.A. C.4, İst. 1988 s.195*

HEYET; *Her Yönüyle Kemaliye*, Yayınlayan, Kemaliye Kaymakamlığı İst.1996.

TIZLAK, Fahrettin; *Keban ve Ergani Yöresinde Madencilik 1780-1850*, TTK.yayınları, Ankara,1997.

YILMAZÇELİK, İbrahim 'Şer'iyeye Sicillerinin toplu Kataloğuna Doğru Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri', *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:90, Haziran 1994.

_____ ; '1750-1752 Tarihli Gaziantep Şer'iyeye Sicilinin Tanıtımı Ve Fihristi', *Fırat Üniv.Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Ocak 2002, Elazığ.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 229-258, ELAZIĞ-2004

TOKAT BAKIR KALHÂNESİ'NİN YÖNETİMİ (1793-1853) *[The Management of Kalhâne of Copper in Tokat (1793-1853)]*

Mehmet BEŞİRLİ

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü TOKAT,
mbesirli@gop.edu.tr

Özet

Kalhâneler, maden ocaklarında ham hale getirilen altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin eritilip külçe haline getirildiği tesislerdir. Osmanlı Anadolu'sunda Tokat Kalhânesi bu tesislerin en önemlilerinden biriydi. Devletin bilhassa cebehâne, tersane ve donanmasının ihtiyaçlarının karşılanması için, mirî rayiç üzerinden madencilerden satın alınan bakır, Ergani'den develerle Tokat'a getirilerek kalhânelerde tasfiye edilirdi. Mamul hale getirilen bakır, Tokat'tan Samsun İskelesi'ne, oradan da gemilerle İstanbul'a gönderilmekteydi. Tokat kalhânelerinde bakırın tasfiye edilmesi, yani işlenmesi bir dizi işlemi gerektirirdi. Bu işlemleri gerçekleştiren görevliler, devletin kendilerine verdiği hizmetleri yerine getirirlerdi. Kalhâne görevlileri, aldıkları ücret dışında yaptıkları hizmetler karşılığında bir dizi muafiyetlere de sahip idiler. Kalhânesi'nin mukataasını üzerine alan emin, - bu genellikle Ma'âdin-i Hümayun emini olurdu - buraya kendi yerine bir vekil (emin) atardı. Diğer yandan kalhâne istihdam edilen ameleden, kömür için yapılan hizmetlere ve sermaye sağlayan sarraflara kadar bir dizi görevli ataması 1828'e kadar eminlerce, daha sonra da Darbhâne-i Âmire tarafından yapılıyor, muafiyetler ise fermanla gerçekleştiriliyordu.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Kalhâne, Tokat Bakır Kalhânesi, Ergani, Ma'âdin-i Hümayun

Abstract

Smeltries are factories or foundations in which gold, silver and copper are melted and made into bullions. The smeltery of Tokat was one of the most important establishments in Ottoman Anatolia. Copper ores bought from mine owners with official current value in order to meet the needs of ammunition, shipyard and navy of the Ottoman Empire were brought on camels from Ergani to Tokat and purified here. Copper bullions were sent from Tokat to the port of Samsun, from there to İstanbul by ships. The purification of copper in the smeltery of Tokat needed a series of operations. The officials carrying out all these operations worked for the State. The workers of copper-smeltery enjoyed a number of exemptions in charge of their services apart from the wages they had. The trustworthy man who was responsible for the mukata of the copper-smeltery of Tokat, who was generally the trustworthy man of Sultanic mines, appointed a agent instead of him. On the other hand, the trustworthy men appointed all service-men working in the Smeltery until 1828, after that the Mint Administration did this job. Exemptions were also provided with Sultanic edicts.

Keywords: Tokat, Smeltery, Copper-smeltery of Tokat, Ergani, Sultanic mines.

GİRİŞ

Madenler, yüzyıllardan beri toplumların yaşamlarında oldukça önemli yer işgal etmiş gelir kaynaklarından birisi olmuştur. Osmanlı maliyesinin başlıca gelir kaynaklarından birisi de madenler idi. Devletin para rejiminin örgütlenmesinde ve tedavüle sunulmasında maden ocak ve işletmeleri temel girdilerdi. Özellikle gümüş ve altının ocaklardan çıkarılması ve darbhanelerde sikkeye dönüştürülmesi, devletin malî ve iktisadî mekanizmalarının işlevini kolaylaştırıyordu¹.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren hem Rumeli hem de Anadolu'da maden ocaklarına gereken önemi vererek, bir madencilik sektörünün oluşmasına zemin hazırlamıştır². Osmanlı ülkesinde bakır madeni Kastamonu Küre³, Ergani, Gümüşhane ve Kratova; gümüş Gümüşhane, Keban, Espiye, Bilecik, Sidrekapsa, Novaberde ve Gümüşhacıköy; demir Bilecik, Kığı, Samakov ve Rudnik; altın Keban ve Ergani; şap Kütahya ve Şebinkarahisar; kurşun madeni Niğde Bereketli ve Keban'da bulunuyordu⁴.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarında XVII. yüzyılda bakır madeni, sadece Gümüşhane⁵ ve Kastamonu Küre'de üretilmekteydi. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Ergani ve Keban madenleri, Osmanlı maden üretiminin en çok öneme haiz merkezleri haline gelmişlerdir⁶. Bakır madeni, Osmanlı Devleti'nde tophane, cebehane ve tersane gibi askerî tesislerde alet ve edevât yapımında da kullanılmakta idi⁷. 09 Şevval 1246/23 Mart 1831 tarihli bir fermenda, "*Ma'âdin-i Hümayûn-ı şâhânemden Ergani Ma'den-i Hümayûnu hakkında bâ-irâde-i seniyye-i şâhânem verilen nizâm-ı müstahsene mücibince ma'den-i mezbûrdan hâsıl olan bi'l-cümle nuhâs Darbhâne-i âmirem ve kılâ'-ı hâkâniyem ve mühimmât-ı harbiyye ve Tophâne-i ma'mûrem ve Donanmâ-yı hümayûnım*

¹ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı*, Ankara 1978, s. 4.

² XIX. yüzyılın ilk yarısında Anadolu maden yatakları için bk. Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu Madenleri", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 295-304.

³ Ergani madeni işletmeye açılmadan önce, bakır madeni açısından Kastamonu Küre oldukça önemli bir merkezdi. Bk. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 2. Baskı, (Türkçesi: Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1994, s.121-122.

⁴ Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Ankara 1997, s. 2.

⁵ XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Gümüşhane madenleri için bk. Mustafa Altunbay, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı, 6-8 Kasım 1998 Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 379-393; Osman Köse, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih – Dil ve Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, 3-5 Mayıs 2001, I. Cilt Tarih*, Trabzon 2002, s. 289-311.

⁶ F. Tızlak, *aynı eser*, s. XXIX.

⁷ 23 Cemaziyülevvel 1224/06 Temmuz 1809 tarihli berat-ı hümayun . *Tokat Şer'iyye Sicili*, Defter No. 13, Sayfa No. 10 (Bundan sonra *TŞS, 13, 10* şeklinde gösterilecektir). Ayrıca Tokat nâibi, voyvodası, nuhâs nâzırı Ahmed, mübaşir peşkirici Mehmed'e hitaben yazılan ferman. *Tokat Şer. Sic.*, 16, 107.

ve *sâ'ir edevât-ı cihâdiyye lâzimesiçün*" ifadelerinden Ergani'de çıkarılan bakır madeninin Osmanlı Devleti'nde nerelerde kullanıldığı ve harpler için ne kadar önemli olduğunu anlamaktayız⁸. Ayrıca bakır, toplumun ihtiyaçlarına yönelik olarak çeşitli eşya yapımı için de vazgeçilmez madenlerden biriydi⁹.

Ergani ve Keban madenlerinin yönetimi malî açıdan 1716'dan 1740 tarihine kadar Gümüşhane voyvodalığı mukataasına bağlı olarak Gümüşhane maden emini tarafından atanan ayrı ayrı eminlerce (vekil) yönetiliyordu. Madenler, idarî bakımdan ise Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı idiler. Daha sonraki yıllarda Keban ve Ergani madenleri müstakil olarak kendilerine bağlı birtakım kazalar ile Darbhane-i Amire tarafından yönetilmeye başlanmıştır. 1775'den sonra Keban ve Ergani madenleri "Ma'âdin Hümâyûn Emâneti"ni oluşturmuş ve bu isimle idare edilmeye başlanmıştır¹⁰. "*Ma'âdin-i hümâyûnumda hâsıl olan nuhâs-ı hâm Tokad'a nakl ile Tokad Kalhânesi'nde ba'de't-tabh ve't-tasfiye*" ifadesi, bu dönemde Keban ve Ergani'nin Ma'âdin-i Hümayun Emâneti'ni oluşturmuş olduğunu göstermektedir¹¹.

Ergani'de çıkarılan ham bakır, Bozok Sancağı'ndaki deve kervanlarıyla Tokat'a getirilmekte¹², burada kalhânelerde tasfiye edilip saf hale getirildikten sonra, ilgili kazalardan sağlanan arabalarla Samsun İskelesi'ne, oradan da gemilerle İstanbul'a nakledilmekteydi¹³. Ayrıca 1795'ten önce ve çok az olmakla birlikte bazen sonra da¹⁴ karayoluyla Tokat'tan İzmit'e de bakır gönderilmiştir¹⁵. Öte yandan 1781-1782 tarihinde Ergani'deki ham bakırın işlenmek üzere tamamının Tokat'a sevk edilmesinin gerekli olduğuna dair kayıt mevcuttur¹⁶. Yani bakır nizamı gereği Ergani'de çıkarılan bütün ham bakır Tokat kalhânelerine gönderiliyor ve orada tasfiye ediliyordu. Diğer yerlerdeki kalhâneler ise yıktırılmıştı¹⁷. Ancak 1793 yılında tekrar açılmasına izin verilen Diyarbakır

⁸ 08 Şevval 1246/22 Mart 1831 tarihli Tokat Kalhânesi'nde tasfiye edilen bakırın İstanbul'a gönderilmesini hâvî emr-i âlî kaydı. *TŞS*, 36, 59/1.

⁹ Mehmet Genç, "17. ve 19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, s. 163.

¹⁰ Daha sonra Ma'âdin-i Hümayun Emaneti'ne başka yerler de bağlanmıştı. Bk. Tızlak, *aynı eser*, s. 13-14, 18, 21-35.

¹¹ *TŞS*, 17, 45/1.

¹² *Cevdet Darbhane*, No. 350.

¹³ *TŞS*, 24, 14/1; *TŞS*, 16, 107.

¹⁴ 21 Rebiyülâhır 1245/ 20 Ekim 1829 tarihli İznikmid (İzmit)'e bakır naklinin yapıldığını hâvî ilâm kaydı. *TŞS*, 34, 116/3.

¹⁵ Bozok Mütessellimi Cabbar-zâde Süleyman Bey tarafından İstanbul'a gönderilen yazı. *Cevdet Darbhane*, No. 326.

¹⁶ F. Tızlak, *aynı makale*, 1995, s. 645.

¹⁷ *Cevdet Darbhane*, No. 326.

Kalhânesi'nde de çok az olmakla birlikte bakır tasfiye edilmekteydi¹⁸.

Ergani'deki bakırın maden ocaklarından çıkarılması ve hukukî şartları hususunda bir nizamname hazırlanmıştır. Buna göre, Ergani'deki ham bakırın hums-ı mirî (1/5) payı devlet (mirî) için ayrıldıktan sonra, bu payın dışında geri kalan sülüsü (1/3) yine devlet adına mirî rayiç üzerinden satın alınmakta idi. Geri kalan sülüsânı ise (2/3) gerektiğinde Tokat'ta tüccara satılmaktaydı¹⁹. Ancak bazı zamanlar devlet, içinde bulunduğu malî ve siyasi sorunlardan dolayı mirî pay olan 1/5 dışındaki bakırın satın alamayabilir, bu da bakırın çoğalmasına ve değerinin düşmesine sebep olabilirdi. Bu durumu önlemek için, dönemin Ma'âdin-i Hümayun emini ve devlet yönetimi birtakım çarelere başvururlardı. Meselâ, 21 Safer 1208/28 Eylül 1793 tarihinde Diyarbakır valisi ve Ma'âdin-i Hümayun emini Yusuf Ziya Paşa İstanbul'a yazdığı bir arzda böyle bir sorunla karşılaşıldığını ve alınması gerekli tedbirleri belirtmiştir. Paşa, 1793 yılında Ergani'de çok ham bakır çıkarılmış olduğunu, bunların Tokat'a sevk edilmesinin 6-7 bin deveye ihtiyaç olduğunu, nakil yapılsa bile fazla bakırın Tokat'ta tüccara satılmasının 5-6 ayda gerçekleşebileceğini, eğer ham bakırlar kısa sürede satılmazsa değerinin düşeceğini, bu sebepten bir miktarının Ergani'de satılması gerektiğini belirterek; Erzurum, Diyarbakır ve Maraş taraflarında eskiden yıkılan kalhânelerin yeniden inşa edilmelerine ruhsat verilmesini, çünkü bu üç mahal ile Halep ve Rakka'daki bazı kazalarda bulunan tüccarların bakır alımına hevesli olduklarını da yazmıştır. Ziya Paşa, ayrıca 1207/1792-1793 senesi malından olan fazla ham bakırın satılması ile 1208/1793-1794 senesi ham bakırının da az bir meblağ ile satın alınmasının mümkün olabileceğini belirtmiştir²⁰.

Yusuf Ziya Paşa'nın İstanbul'a ilettiği hususların uygulanabilirliği için etraflı bir değerlendirmenin gerektiği ortadadır. Çünkü bakır, devletin vazgeçilmez öneme sahip bir madeniydi. Bu sebepten çok defalar özellikle bakır nizamına hanel gelmemesi, mirî hesabına bakır satın alınmazdan evvel hiçbir ferde hiçbir vakit bir dirhem bakır verilmemesi, hem madenciler hem de eminalerin sebepsiz yere kanunlar hilafına "galî bahâ" ile gizlice ham bakır satmamaları, satmaya cesaret edenler olursa şiddetle

¹⁸ Diyarbakır, Erzurum ve Maraş'ta eskiden yıkılan kalhânelerin yeniden açılmasına ruhsat veren 21 Safer 1208/28 Eylül 1793 tarihli Defterdar Efendi'nin ilâmına istinaden emr-i şerif yazılmasını hâvî yazı. "İzzetli Defterdâr Efendi takrîrinüz mücibince tanzim ve iktizâ iden evâmir-i aliyeyi ısdâr ü terkîm itirdesün" denilerek işleme konmuştur. *Cevdet Maliye*, No. 2292. Yine "nuhâsın müktezâ-yı maslahatına göre bir azı Diyarbekir'de ihdâs olunan kalhânede" tasfiye olunacağı bir başka belgede kayıtlıdır. *TŞS*, 02, 99-100.

¹⁹ Yusuf Ziya Paşa'nın İstanbul'a yazdığı kaimenin hülâsası. *Cevdet Maliye*, No. 2292; *Cevdet Darbhane*, No. 425.

²⁰ Yusuf Ziya Paşa'nın İstanbul'a yazdığı kaimenin hülâsası. *Cevdet Maliye*, No. 2292.

cezalandırılmaları hususunda İstanbul'dan emirler veriliyordu²¹. Bu defa da, yine devlet malının zarar görmemesine dikkat edilmesi en önemli ilkelerden biriydi. Bu sebeple husus, Sadrazam tarafından Defterdâr Efendi'ye havale edilmiş ve ileri sürülen şartlara uyulması karşılığında Ergani'de bakır satışına izin verilebileceği belirtilmiştir. Bu şartlar neydi? Ham bakırın Tokat'a götürülüp tasfiyesi ve orada satılması ile Ergani'de tüccara ham olarak satılmasının kıyaslanıp zarara sebep olunmaması; yani Tokat'taki faydanın aynıının sağlanması, Erzurum, Diyarbakır ve Maraş'ta yeniden kalhâneler inşa edilmesine müsaade edilebileceği, ancak bunların devletin gelirlerinde bir azalmaya sebep olmaları durumunda²² tekrar yıkılmaları ve yine eski nizama göre bütün bakırın Tokat'a nakledilmesi ve orada tasfiye olunması²³, Ergani'de satılacak bakırın noksan baha ile elden çıkarılmaması, rayiciyle satılması, bahasından aşağı düşmemesine dikkat edilmesi ve genel olarak bakır nizamının bozulmamasına gerekli özenin gösterilmesiydi. Defterdar Efendi de, devlet malına zarar gelmemesi ve ileri sürülen şartlara uyulması kaydıyla Diyarbakır, Erzurum ve Maraş'ta kalhânelerin kurulmasına müsaade olunmasını hâvî emr-i şerif verilmesini ilâmıyla bildirmiştir. Bu ilâma istinaden Yusuf Ziya Paşa'ya Ergani'de ham bakırın 1/5'lik mirî payı dışındaki kısmının tüccarlara satışına ve yukarıda adı geçen üç mahalde yıkılan kalhânelerin yeniden inşasına ruhsat verilmiştir²⁴.

I. Tokat Bakır Kalhânesi Hakkında Genel Bilgiler

Kalhâne, maden ocaklarında ham hale getirilen altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin eritilip külçe haline getirildiği tesislere verilen isimdir²⁵. Ancak bu çalışmada ele alınan Tokat Kalhânesi, bir bakır işleme tesisidir. Genellikle kaynaklarda “*nuhâs kalhânesi*”²⁶, “*Tokad Kalhânesi*”²⁷, “*kalhâneler*”²⁸, “*Tokad kalhâneleri*”²⁹, “*Ebubekir Ağa-zâde Abdi Mütevellî el-Hac Mustafa nâm kimesnenin ... binâ eylediği nuhâs*

²¹ *Cevdet Maliye*, No. 2292.

²² Tokat'a getirilen bakırdan “*rüsûm-ı âmediyye*” alınmakta idi ki, bu da ayrıca bir gelir demektir. Bu sebepten “*rüsûm-ı âmediyye-i Tokad ve tevâbi' mukâta'ası*” malının eksilmemesine dikkat edilmesi zorunluydu. F. Tızlak, *aynı makale*, 1995, s. 656.

²³ Bir belgede “*Ergani'de hâsıl olan nuhâs-ı hâmmın kâffesi Tokad'a nakl ve anda tabh*” ifadesi geçmektedir ki, bu ifade bu dönemde ham bakırın tamamının işlenmek üzere Tokat'a gönderildiğini göstermektedir. *Cevdet Darbhane*, No. 425.

²⁴ *Cevdet Maliye*, No. 2292.

²⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, İstanbul 1983, s.151; F. Tızlak, *aynı makale*, 1995, s. 643.

²⁶ *TŞS*, 17, 45/1.

²⁷ *TŞS*, 16, 107; 29, 25/2; 28, 95/1.

²⁸ Kalhânelerde hasıl olan gubârın fermanı. *TŞS*, 02, 68-69.

²⁹ Kömürkeş köy ahâlileri için yazılan ferman. *TŞS*, 02, 100-101.

kalhânesi”³⁰ olarak geçmektedir.

XIX. yüzyılın başlarında Sultan III. Selim’in kızkardeşi Beyhan Sultan’ın “*bervech-i mâlikâne uhdesinde olan Tokad mukâta’ası merbûtatından nefis-i Tokad’da vâki*” dört adet bakır kalhânesi bulunmaktaydı³¹. Bunlardan birisi Tokat Voyvodalıği’na, birisi Mevlevî Meşihati’na ve iki tanesi de Medîne-i Münevvere fukaralarına aitti³². Tokat Mevlevîhanesi fukaralarına ait olan kalhânenin arsa bedeli olarak mütevellî olan şeyh efendilere icâre ödenmekteydi. Çünkü “*kalhâne arsası Mevlevîhâne vakfından*” idi³³. Çoğu zaman bu kalhânenin yönetimi ve icâresi hususlarında Tokat nuhas emini, voyvodalar ve Mevlevî şeyhleri arasında sorunlar ortaya çıkmıştır. Ancak gerektiği zaman Mevlevîhane vakfına ait olan kalhânenin icâresi artırılmaktaydı³⁴. 1807 yılında arsa bedeli olarak Mevlevîhane şeyhlerine 540³⁵, 1819’da da 1.000 kuruş³⁶ ödenmiş, buna mukabil adı geçen kalhâne “*Tokad nuhâs emîni tarafından zabt u rabt*” olunmuştur³⁷.

Tokat’ta Soğukpınar Mahallesi’nde Ebubekir Ağa-zâde Abdi Mütevellî Hacı Mustafa’nın gelirini Medîne-i Münevvere fukarasına vakfederek bina eylediği bir bakır kalhânesi de bulunmaktaydı. Bu kalhânenin icâresi olarak da mutasarrıflarına bakır eminleri tarafından 1.500 kuruş verilmekteydi³⁸. Ancak bazen kalhâne vakfının şartları gereği ilgililere ödenmesi gereken icâre konusunda sorunlar ortaya çıkıyordu. Meselâ, 25 Zilhicce 1210/01 Temmuz 1796 tarihli bir fermana göre, kalhâne vâkıfının evlatlarından olan Şerife Fatma Hatun, Divan-ı Hümayun’a bir arzuhal yazarak, adı geçen bakır kalhânesinin iltizamına sahip olanların vakfın şartlarına uymadıklarını ve hakkı olan meblağı kendisine vermediklerini belirtmiştir. Ferman bu konuda aşağıdaki bilgileri içerir:

Ebubekir Ağa-zâde Abdi Mütevellî Hacı Mustafa, gelirini Medîne-i Münevvere fukarasına vakfedip, tevliyeti evlâdiyet üzere bir bakır kalhânesi inşa etmiştir³⁹.

³⁰ TŞS, 02, 99-100.

³¹ TŞS, 02, 68.

³² Aynı ferman.

³³ 22 Cemaziyülâhır 1222/27 Ağustos 1807 tarihli Tokat naibine hitaben yazılan ferman. TŞS, 11, 22.

³⁴ TŞS, 29, 109/1.

³⁵ TŞS, 11, 22.

³⁶ TŞS, 24, 34/2.

³⁷ TŞS, 29, 109/1; TŞS, 11, 49/50.

³⁸ TŞS, 11, 22.

³⁹ Bu fermana “*Tokad’da Bekirusta Kalhânesi icâresiçün binbeşyüz guruş Ergani ma’deni nuhâs ümenâsının rü’yet olunan muhâsebelereinden kalhâne-i mezkûr icâreleri hesâblarına bu vechiyle mahsûb olageldiği*” ifadesi geçmektedir. Bilindiği üzere Tokat’ta geliri Medîne-i Münevvere fukarasına aktarılan iki kalhâne mevcuttu. Bekirusta Kalhânesi ile yukarıda bahsedilen kalhânenin aynı kalhâne mi yoksa, Medîne-i Münevvere fukarasına ait olan iki kalhânenin biri mi tam tespit edebilmemiz mümkün olmadı.

Vakfiyenin beratı, evlâdiyet şartı üzere bu dönemde Şerife Hatun'un tasarrufundadır. Kalhâne, eskiden beri 3 kîse akçeye (1500 kuruş) iltizam edilmektedir. Şerife Hatun dilekçesinde, vâkıfın şartı üzere, adı geçen kalhânenin iltizam bedelinden belirli meblağın Medîne-i Münevvere fukarasına aktarıldığını, fazlasıyla kendisi "*ta'ayyüş*" edip, "*medâr-ı ma'âş dahi buna münhâsır*" olduğunu, yani geçimini bu yolla sağladığını belirtmiştir. 1208/1793-1794 ve 1209/1794-1795 senelerinde kalhâne, Tokat voyvodalığı mukataası sahibi Beyhan Sultan adına kethüdası Abdullah Berî tarafından Tokat voyvodası Lütfullah Ağa'ya iltizam olunmuştur. Şerife Hatun, eski usul üzere kalhânenin iltizamından 1218/1803-1804 senesine ait olan hakkının verilmesini talep etmiştir. Ancak voyvoda, kalhânenin Tokat'ta bulunan diğer kalhânelerle birlikte Yusuf Ziya Paşa'ya malikâne olarak verildiğini belirterek, meblâğ vermek istememiştir. Şerife Hatun, bu hususta kendisine yapılan haksızlığın önlenmesini talep etmiştir⁴⁰.

Kayıtlarda yapılan inceleme sonucunda Şerife Hatun'un evlâd-ı vâkıftan olduğu; vâkıfın, kalhânenin gelirinden yıllık 20 altını Medîne-i Münevvere fukarasına, geri kalan fazlanın da evlâdına verilmesini şarta bağladığı anlaşılmıştır. Bu sebepten Şerife Hatun'un "*ber-vech-i meşrût mutasarrife olduğu Tokad'da vâki' kalhânenin sâbıkı üzere bedel-i iltizâmı*" kendisine ödenmek şartıyla Yusuf Ziya Paşa'ya verilmesini hâvî ferman yazılmıştır⁴¹.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Tokat Bakır Kalhânesi, 1.000 kadar işçi çalıştıran ve yıllık 5.000 ton çam kömürü kullanarak 1.000 ton civarında bakır üreten bir tesis idi⁴². 1830 yıllarına kadar oldukça eski metotlarla çalışan bir işletme olarak görünüyordu. Bu amaçla 1835 tarihinde kalhâneyi ıslah etmek amacıyla faaliyete geçildi. 1835'te kalhâne nâzırı İstanbul'a çağrılarak, bakırın saflık derecesini artıracak çareler görüşüldü. Bu çabalarla işletmenin kalitesi bir miktar artırıldı. Ancak bu defa hem ücretlerin hem de kömür tüketiminin artması ve bilhassa kömür tedarikinin zorlaşması, yeni teknolojik yöntemlerin kullanılması gereğini ortaya çıkardı⁴³. 1255/1838-1839 tarihinde Avusturya'dan Gustave Paulini adlı bir maden mühendisi getirtilerek, kalhâneyi

---

Ancak iki kalhânede de Bekir adı geçmekte ve icâre bedeli olarak 1.500 kuruş mutasarrıflarına ödendiği yer almaktadır. Bu ifadeler belki aynı kalhâneler olduğunu gösterebilir. *TŞS*, 11, 22. Yine 14 Şaban 1240/01 Nisan 1825 tarihli bir belgede "*Tokad'da Ebubekiroğlu Kalhânesi dimekle ma'ruf kalhânenin senevî binbeşyüz gurusu icâresi olduğundan*" ifadesi, aynı kalhâne olduğu savını güçlendirmektedir. *TŞS*, 29, 109/1.

⁴⁰ *TŞS*, 02, 99-100.

⁴¹ *Aynı belge*.

⁴² M. Genç, *aynı makale*, 1987, s. 167.

⁴³ *Aynı makale*, s. 166.

düzenlemek için incelemeler yapması istendi. Tokat'a gelen mühendis, kalhâne üzerine araştırmalarına başladı. Kalhânenin geri teknolojisinin ürün kaybına sebep olduğu, tasfiye işlemleri esnasında gereksiz harcamaların yapıldığı, tesislerde az üretime nazaran yüksek maliyetin ortaya çıktığını tespit eden Paulini, Tokat şehrinin ortasından geçen nehrin kullanılarak, su gücü ile çalışan yeni bir tesisin faaliyete geçmesinin gerekliliğini bir rapor ile Darbhane-i Amire'ye sundu. Bu rapora istinaden 1840'ların başında "Kalhâne-i Cedîd"⁴⁴ adıyla 1.000.000 kuruş harcanarak su kuvveti ile çalışan yeni ve modern bir metalürji tesisi kuruldu⁴⁵. Daha sonra tesiste çalışmak üzere Avusturya'dan başka kalifiye mühendis ve ustalar da getirilmeye başlandı⁴⁶. Mühendis Paulini de baş mühendis oldu. Bunların ücretleri Maliye Hazinesi'nden ödenmeye başlandı. Meselâ, 29 Cemaziyülevvel 1260/16 Temmuz 1844 tarihli bir belgeye göre, Ma'âdin-i Hümayun başmühendisi Paulini ile Keban ve Ergani Ma'âdin-i Hümayunu'nda ve Tokat Kalhânesi'nde istihdâm olunan mühendis, Avusturyalı madenciler, demirciler ve sonradan çağrılan orman mühendisi ve muavini vs.nin maâş ve yol masrafları olarak 1 yük 31.190 (131.190) kuruşun Maliye Hazine-i Celilesi'nden ödenmesi için mesârifat muhasebesine kaime yazılmıştır⁴⁷. 1850'lere gelindiğinde Tokat Kalhânesi önemli ölçüde modernleştirildi ve bu tarihte "Anadolu'da gerçekten ileri teknoloji ile çalışan yegâne metalürjik tesis"⁴⁸ olduğu bazı batılı gözlemciler tarafından da dile getirildi.

Eski bakır kalhânesinin Tokat Sulu Sokak Çukur Medrese civarında olduğu, ancak 1840'larda yeni yapılan kalhânenin bugünkü Anadolu Teknik, Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesi'nin bulunduğu alanda kurulduğu bilinmektedir⁴⁹. Tokat'ta kalhâne binasının ilk defa ne zaman kurulduğu hususunda açıklayıcı bir bilgi elde edemedik. Ancak Tokat'ta XVI. yüzyılın sonlarında bakırcılık ile ilgili uğraş dalları olduğunu bilmekteyiz⁵⁰. Yine 14 Zilkade 1210/22 Mayıs 1796 tarihli bir fermanın kalhânenin varlığı üzerine bazı ipuçları bulabilmekteyiz. "Tokad Kalhânesi'nde tabh ve tasfiye

⁴⁴ F. Tızlak, *aynı makale*, 1995, s. 653.

⁴⁵ M. Genç, *aynı makale*, 1987, s. 167.

⁴⁶ Bunların sayıları zamanla 16'ya kadar çıktı ve kalhânenin yapımı ve geliştirilmesiyle görevlendirildiler. Nurcan Abacı, *1812 Tarihli Şer'îye Siciline Göre XIX. Yüzyılın Başında Tokat Şehrinin Sosyo-Ekonomik Durumu*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1994, s. 90.

⁴⁷ Ergani ve Keban madenleri ile Tokat Bakır Kalhânesi'nde çalıştırılan görevlilerin ücretleri ve diğer masrafların bir dökümü için bk. *Cevdet Darbhane*, No. 404.

⁴⁸ M. Genç, *aynı makale*, 1987, s. 167.

⁴⁹ Kitabın yazıldığı dönemde Teknik Lise idi. Halis Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, III. Kısım, Tokat 1951, s. 205.

⁵⁰ F. Tızlak, *aynı makale*, 1995, s. 644.

olunan mirî nuhâsdan hâsıl olan hurda ve gubârın fazlası ikiyüz seneden berü Tokad voyvodalıği malına zamm ve ilhâk olunmak hasebiyle” ifadesi, kalhânenin varlığını XVI. yüzyılın sonlarına kadar götürmektedir⁵¹.

II. Tokat Bakır Kalhânesi'nin Örgütlenmesi ve Yönetimi

1. Tokat Kalhâne-i Nuhas Mukataası'nın İhalesi

Mukataalar, “*muhteva ve mekân itibarı ile birbirine yakın bir veya birkaç vergi kaynağının birleşimini temsil ve ifade eden*“ malî bir birimdi⁵². Maden ocakları ve bakır ile ilgili işletmeler de mukataa haline getirilip iltizama verilmekteydi. Dolayısıyla Tokat'taki bakır kalhâneleri de mukataa haline getirilip, iltizama verilen işletmelerdendi. Meselâ, Temmuz 1796 tarihli bir belgeye göre, Medîne-i Münevvere fukarasına vakfedilen kalhâne, Beyhan Sultan'ın kethüdası Abdullah Berî tarafından 1208/1793-1794 ve 1209/1794-1795 senelerine mahsuben Tokat voyvodası Lütfullah'a iltizam olunmuştur. Ancak 1210/1795-1796 yılında ise bu kalhâne, mutasarrıfları olan kişilere bedel-i iltizamları verilmek üzere diğer kalhânelerle birlikte, Ma'âdin-i Hümayun emini Yusuf Ziya Paşa'ya malikâne olarak verilmiştir⁵³.

Yine Tokat Mevlevîhanesi vakfına ait olan kalhânenin Mevlevî şeyhleri tarafından değil de, icâre bedeli ödenmek şartıyla Tokat nuhas nâzırının tasarrufuna verildiğine yönelik kayıtlar mevcuttur⁵⁴.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere Tokat'taki bütün kalhâneler bir bütün halinde “*Kalhâne-i Nuhâs Mukâta'ası*” adı altında genellikle Ma'âdin-i Hümayun eminlerine iltizam ediliyordu⁵⁵. İhaleyi alan eminler, sarraflarını göndererek kalhâneler kimlerin tasarrufunda ise, onlardan zabıt-nameler alarak, vakti geldiğinde eski usul üzere bedel-i iltizamlarını sahiplerine ödüyorlardı. Yani Tokat'ta dört adet bakır kalhânesi olmasına rağmen, tek bir kalhâne kastedilerek iltizam söz konusu oluyordu. Tokat Bakır Kalhânesi mukataasını iltizama alan kişiler genellikle Ma'âdin-i Hümayun eminleri olmalarına rağmen, bazen zimmî sarraflar da kalhâneyi iltizama alabilmekteydiler. Meselâ, 07 Safer 1229/29 Ocak 1814 tarihli bir belgede böyle bir iltizam anlaşmasının söz konusu olduğu görülmektedir. Burada hem Tokat Kalhânesi'nin sarrafa iltizam

⁵¹ TŞS, 02, 68.

⁵² Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi“, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 2. Baskı, İstanbul 2002, s. 101.

⁵³ TŞS, 02, 99-100.

⁵⁴ TŞS, 11, 49/50; TŞS, 29, 109/1.

⁵⁵ F. Tızlak, *aynı makale*, 1995, s. 647.

edildiğini, sonra anlaşmasının feshedilip tekrar emirlere verildiğini ve devir-teslim işleminin yapılmasını takip etmek mümkün olmaktadır. Şöyle ki:

1814 senesinde Tokat Kalhânesi, Erzurum ve Diyarbakır kalhâneleri ile birlikte ferman-ı hümayun ile Hüdavirdioğlu Sarraf Manik Bezirgân'a ihale olunmuştu. Ancak Ma'âdin-i Hümayun emini Vezir Hafız Mustafa Paşa, adı geçen kalhânelerin kendisine ihale edilmesi için başvuruda bulunmuştur. Bu talebe istinaden kalhânelerin Manik'te kalmasının "*usûl-i maslahatın seknesine bâ'is olacağı beyânıyla*", yine aynı yıl için Mustafa Paşa'ya ihale edilmesi kararlaştırılmıştır. Yani Sarraf ile 1814 yılı için yapılan iltizam anlaşması feshedilmiş ve kalhâneler kendisinden alınmıştır. Ancak devlet, sarrafın zarara uğramaması için 1813 senesine mahsuben elinde bulunan ham bakırın da, - onun Darbhane Amire'ye vereceği fiyattan yine sarraf kefaletiyle - vezire devrini istemiştir. Bu şartlar muvacehesinde adı geçen kalhânelerin iltizamının Mustafa Paşa'ya devri, devir işleminde taksitlerin nasıl ödeneceğinin tertip olunması ve kefil olan sarrafının isminin de kaydedilmesi suretiyle ödemenin yapılmasına yönelik hatt-ı hümayun yazılmıştır⁵⁶.

Ayrıca Tokat ve Erzurum kalhâneleri kimlerin tasarrufunda ise Mustafa Paşa'nın sarrafı vasıtasıyla zabıt-nameler tanzim edilmesi, bedel-i iltizamları verilmek şartıyla kalhânelerin mukataaları eskiden beri ne suretle yönetilip işletilmişler ise, 1814 senesinde de aynı şekilde idare edilmesi istenmiştir. Kalhânelerin Mustafa Paşa'ya ihaleleri - Diyarbakır Kalhânesi mukataası için ayrı, Tokat ve Erzurum kalhâneleri mukataaları için ayrı - Darbhane-i Amire nâzırı Seyyid İbrahim Sarım'ın mühürlü takririne istinaden ferman-ı hümayun ile gerçekleşmiştir⁵⁷. Yani bu dönemde Tokat Kalhânesi, Diyarbakır ve Erzurum kalhâneleri ile birlikte 1814 senesinde Sarraf Manik'ten alınarak, bütün şartları yerine getirmek şartıyla Ma'âdin-i Hümayun emini Mustafa Paşa'ya ihale edilmiştir.

Bu dönemde Diyarbakır Kalhânesi mukataası da Darbhane-i Amire tarafından zabt, iltizam ve faizi cîb-i hümayuna irad kaydolan mukataalardan biriydi. Bu mukataa da yukarıda ifade edildiği gibi 1814 senesine mahsuben Mustafa Paşa'ya ihale edilmiş ve iltizam bedeli için borç senedi Darbhane-i Amire'ye gönderilmiştir⁵⁸.

Tokat ve Diyarbakır kalhâneleri 1816 Mart'ından itibaren Ma'âdin-i Hümayun emini, Bozok ve Yeniil mutasarrıfı Hacı Salih Paşa'ya ihale edilmiştir. Salih Paşa, 27

⁵⁶ 07 Safer 1229/29 Ocak 1814 tarihli Ma'âdin-i Hümayun emini Vezir Hafız Mustafa Paşa'ya hitaben Tokat Kalhânesi'nin ihale fermanı. *TŞS*, 18, 83.

⁵⁷ *TŞS*, 18, 83. Yine 04 Safer 1229/26 Ocak 1814 tarihli bir başka ferman. *TŞS*, 18, 84.

⁵⁸ *TŞS*, 18, 83.

Rebiyülevvel 1231/26 Şubat 1816 tarihinde Tokat kadısı, voyvodası, nuhas emini ve iş erlerine bir buyruldu göndererek, Tokat Kalhânesi'nin 1816 senesinde kendisine ihale edildiğini, Mart başından itibaren kalhânenin bütün mevcut araç-gereçleriyle birlikte Tokat'ta bulunan sarrafi Bogos'a devir ve teslim edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Salih Paşa, ayrıca selefi Mustafa Paşa'nın sarrafında 1816 Mart başından itibaren her ne kadar ham bakır mevcutsa “*marifet-i şer' ve cümle ma'rifetiyle vezn ve kantâr*” olunmasını ve sarrafi Bogos'a teslim edilmesini, sonrasında işlemin yapıldığını gösteren imzalı defterin de kendisine ulaştırılmasını istemiştir⁵⁹. Kalhânelerdeki devir teslim işlemlerini gerçekleştirmek üzere eminler sarraflarını görevlendirebiliyorlardı. Mahalle giden sarraf, diğer ilgililerin de katılımıyla devir-teslim işlemini gerçekleştiriyor ve düzenlenen defteri emine gönderiyordu.

O halde Tokat Kalhânesi'nin ihalesi ve devir işlemleri hususunda özetle aşağıdaki bilgileri verebiliriz:

1. Tokat Kalhânesi mukataasını genellikle Ma'âdin-i Hümayun eminleri iltizama almakta idiler. Yukarıda görüldüğü üzere bazı zamanlar gayrimüslim sarraflar da kalhânelerin iltizamını alabilmekte idiler. Ancak kalhâne iltizamını Ma'âdin-i Hümayun emini almak istediğinde, diğer birine ihale söz konusu olmuyordu. Eğer verilmişse, maslahata uygun olarak anlaşması feshedilebiliyordu.

2. Mukataayı iltizama alanlar, ödemeler için bir sarrafi kefil olarak göstermekteydiler.

3. Eminler taksitleri nasıl ödeyeceğine dair borç senedini Darbhane-i Amire'ye sunmaktaydı.

4. Devir-teslim işlemlerini genellikle eminler adına sarraflar gerçekleştirmekte, bu esnada genellikle naip ve ilgili diğer görevliler de bulunmaktaydı.

5. İşlem sonucunda alacak-verecek hususlarının yer aldığı mühürlü defter düzenlenip, sarrafi vasıtasıyla emine ulaştırılmakta idi.

2. İdarî ve Malî Görevliler

a. Kalhâne Nâzırı, Kalhâne Müdürü

Tokat kalhânelerini Tanzimat'a kadar nâzırlar idare etmekteydiler. Nâzırların ataması 1828 yılına kadar Ma'âdin-i Hümayun Emaneti'ni uhdesine almış olan maden eminlerince yapılmaktaydı. 1828'den sonra bu mukataanın yönetimi Darbhane-i

⁵⁹ Salih Paşa'dan bilumum Tokat görevlilerine hitaben gelen buyruldu kaydı. *TŞS.*, 20, 50.

Amire'ye bırakıldığından, Tokat Kalhânesi nâzırının atanması da Darbhâne emininin inhası üzerine fermanla yapılmaya başlanmıştır⁶⁰. Nâzır, kalhânenin iyi çalışmasından sorumlu birinci derecede memur olarak görülmektedir.

Selh-i Rebiyülevvel 1228/02 Nisan 1813 tarihli bir belgeden Tokat Nuhas Kalhânesi'nin Barutçu-zâde Abdullah'a ihale edildiğini öğrenmekteyiz. Kalhânenin nâzırı Ahmed vefat ettiğinden, "*kalhâne-i mezkûre nezâretten hâli*" olmuştur. Bu sebepten "*kâr-güzâr ve sadâkat-kâr*" ve hizmeti liyakatle yerine getirecek biri olarak nitelenen Barutçu-zâde Abdullah, Tokat Kalhânesi Nâzırlığı'na atanmıştır. Atama işlemi Darbhane-i Amire nâzırı İbrahim Sarım'ın mühürlü inhası üzere fermanla gerçekleştirilmiştir. Atamadan sonra, nâzıra memuriyetinin icaplarına göre hareket etmesi gereği hatırlatılmakta ve "*kalhâne-i mezkûrenin hüsn-i imâl ve idâresine mezîd-i sa'y ve gayret*" göstermesi istenmekteydi⁶¹.

19 Şaban 1239/19 Nisan 1824 tarihinde Tokat kadısı, voyvodası, âyan, zabıtlar ve mübaşir tayin olunan Salih ve iş erlerine hitaben gönderilen bir fermanla, Darbhane-i Amire nâzırı Hüseyin Hüsnü'nün takririne istinaden 300 bin kıyye bakırın Tokat'tan Samsun İskelesi'ne gönderilmesine gayret gösterilmesi istenmekteydi. Ayrıca Tokat nuhas nâzırına hitaben Samsun'a intikal ettirilecek bakırın nakil ücretlerinin kendisi ile birlikte "*Tokat Kalhânesi müdürü ma'rifeti*" ile sahiplerine ödenmesi gerektiği belirtilmekteydi⁶².

15 Şaban 1240/04 Nisan 1825 tarihinde Tokat naibi, nuhas nâzırı, zabıtlar, iş erleri ve Darbhane-i Amire tarafından mübaşir atanan Mustafa'ya hitaben gönderilen bir başka fermanla, Ergani madeninden iki tertipte 300 bin kıyye bakırın Tokat kalhânelerinde tasfiye olunarak İstanbul'a nakli için Ma'âdin-i Hümayun emini Salih Paşa ve "*kalhâne nâzırına hitâben*" emri-i şerif gönderildiği belirtilmekteydi. Ayrıca nuhas emini ve bilumum diğer görevlilere de bu fermanın yazıldığı, adı geçen bakırın Samsun İskelesi'ne kadar nakil ücretlerinin "*Tokat Kalhânesi müdürü ve nuhas nâzırı ma'rifetleriyle*" sahiplerine ödenmesi emredilmekteydi⁶³. O halde kalhâne nâzırının vazifelerinden birisi de, nuhas nâzırı ile birlikte bakırın Samsun'a intikaline yardımcı olmak ve nakliye ücretlerinin sahiplerine ödenmesini sağlamaktı. Fermanlardan anlaşıldığına göre, aynı dönemde Tokat Kalhânesi nâzırı yerine "*müdür*" de kullanılmaktaydı.

⁶⁰ F. Tızlak, *aynı makale*, 1995, s. 647-648.

⁶¹ Tokat kadısı ve kalhâne nâzırı Abdullah'a hitaben yazılan ferman. *TŞS*, 17, 45/1.

⁶² *TŞS*, 29, 25/2.

⁶³ *TŞS*, 29, 113/1.

Bu fermanın yaklaşık bir buçuk ay sonra 05 Şevval 1240/23 Mayıs 1825 tarihinde Sivas valisi Mehmed Paşa tarafından Tokat'taki bilumum görevlilere hitaben aynı konu ile ilgili bir buyruldu gönderilmiş, Tokat'ta tasfiye edilecek 300 bin kıyye bakırın nakliye ücretinin “*Tokad Kalhânesi nâzırı ve müdürü umûr-ı ma'rifetiyle*” sahiplerine ödenmesi istenmiştir⁶⁴. Bu buyrulduda konu daha da açıklığa kavuşmaktadır. Çünkü “*ma'rifetiyle*” kelimesi tek bir kişiyi ifade etmektedir. O halde nâzır ile müdür aynı kişidir.

Yine 21 Şevval 1245/15 Nisan 1830 tarihli Darbhane-i Amire'ye gönderilen bir belgeye göre, 17.440 batman ham ve 29.188 batman işlenmiş bakır; mal, borçlar ve araç-gereç bedeli olarak 37.400 kuruş eski Kal emini Salih Efendi ve sarrafı Madrus'tan Kalhâne nâzırı Ahmed'e devredilmiştir. Yine bakırın nakliye ve tasfiye masrafları olarak 72.568,5 kuruş alacak ve 6.292 kuruş müteferrik nakliye masrafları olmak üzere toplam 115.914,5 kuruşluk bir meblağ, “*Ahmed nâzır-ı Kalhâne-i Tokad*” imzalı düzenlenen bir defterle Darbhane-i Amire'ye gönderilmiştir. Bu belgede de görüldüğü üzere, kalhânenin bir işletme olarak üretim ve harcamalarına nezaret eden birinci derecedeki görevli nâzır idi⁶⁵.

1831 yılında Kalhâne nâzırı Ahmed, İstanbul'a bir dilekçe yazarak, daha önce gönderilen bir emr-i şerifle “*kömür-keşân*” (kömür temin eden) köy ahhalilerinin tekâliften muâf olmalarını, ancak buna uyulmadığını belirtmiştir. Darbhane-i Amire tarafından idare olunan “*Tokat Kalhânesi'ne merbût kömür-keşân kurâsı re'âyası serbest olarak kimesne tarafından müdâhale olunmak icâb itmez iken Sivas muhassılı tarafından rencide*” olunduklarından bahseden nâzır, “*muhassıl-ı mümâ-ileyhin ol-vechile vâki' olan müdâhalesinin men' ü def'î ve re'âya-yı mersûmeye her vechile ri'âyet olunmak bâbında*” daha önce gönderilen emr-i şerif benzeri bir fermanın verilmesini talep etmiştir. Bu marûzata istinaden 03 Zilhicce 1831/15 Mayıs 1831 tarihinde Tokat Kalhânesi'ne kömür temin eden kömür-keş köy ahhalilerinin tekâliflerden muâf oldukları ve Sivas muhassılının da bunlara müdahale etmemesini hâvî ferman yazılmıştır⁶⁶. O halde kalhâne nâzırının görevlerinden birisi de, kalhânenin iyi çalışması için kömür hususunun sekteye uğramamasına dikkat etmek, sorunlar ortaya çıktığında gerekli yazışmaları yapmak ve verilen ilgili emirleri uygulamaktır.

Tanzimat'tan sonra yapılan idarî düzenlemelerle kazalar, müdürler tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Bu düzenlemeyle birlikte Tokat Kazası da müdürlerin yönetimine

⁶⁴ TŞS, 29, 113/2.

⁶⁵ Tokat Kalhânesi nâzırı Ahmed'in düzenlediği defter. TŞS, 35, 19/2.

⁶⁶ TŞS, 37, 162-163.

verilmiştir. Aynı dönemden itibaren Tokat Kalhânesi'nin yönetiminin de kaza müdürleri tarafından üstlenildiği görülmektedir. Meselâ, 29 Rebiyülevvel 1265/23 Şubat 1849 tarihli bir belgeye göre, “*Tokad kazâsı ve nuhâs kalhânesi müdürü*“ rikâb-ı hümayun kapıcıbaşlarından Ragıp Ağa idi⁶⁷. Yukarıdaki ifadeye göre, Tokat Kalhânesi müdürlüğü ile Tokat Kazası müdürlüğünün birleştirilmiş olduğu görülmektedir. O halde Tanzimat'tan sonra kalhâne yönetiminin de nâzırlıktan müdüriyete dönüştürülmüş olduğu söylenebilir. Haddizatında bu çalışmada yukarıda belirtildiği gibi, Tanzimat'tan önce de bazen nâzır yerine müdür kullanılmıştır. Ancak genel ifade nâzırdır. Bir çalışmada 1850'den sonra Tokat Kalhânesi'nin, kaza müdüründen bağımsız ayrı bir müdür tarafından idare edilmeye başlandığı belirtilmesine rağmen⁶⁸, 03 Recep 1269/13 Nisan 1853 tarihli bir belgedeki “*bende-i müdür-i kazâ-i Tokad ve Kalhâne-i âmire*” ifadesinden, Tokat Kazası müdürünün zaman zaman kalhâne müdürlüğünü de yürütmeye devam ettiğini göstermektedir⁶⁹.

b. Nuhâs Nâzırı, Nuhâs Emîni

Tokat'a getirilen ham bakırı teslim alma ve mamul hale getirilen bakırı da Samsun İskelesi'ne nakletme görevini devlet adına “Nuhâs Nâzırı”⁷⁰ ya da “Nuhâs Emîni”⁷¹ adı verilen bir görevli yerine getirmekteydi. 29 Cemâziyelevvel 1218/16 Eylül 1803 tarihli bir belgeye göre⁷², bakır görevlisi için “*Tokad'da nuhâs-ı mirî nâzırı Mehmed Emîn Ağa*” ve 25 Rebiyülâhır 1219/03 Ağustos 1804 tarihli bir başka belgeye göre de⁷³ “*Tokad kalhânelerinde nâzır-ı nuhâs Mehmed Emîn Efendi*” ifadeleri kullanılmakta, bu görevlinin mutemedi Dimitri ile birlikte Samsun İskelesi'ne bakır naklettiği ve orada “*nuhâs-ı mirî kabzına me'mûr Mehmed Said Ağa*”ya teslim ettikleri belirtilmekteydi.

27 Şevval 1222/28 Aralık 1807 tarihli bir başka belgeye göre, Tokat nuhâs emînliğinde Seyyid Ahmed bulunuyordu. Nuhâs emînleri, 1828'e kadar kalhâne iltizamını alan Ma'âdin-i Hümayun emîni, ondan sonra da Darbhâne-i Amire tarafından atanmakta idi. “*Ma'âdin-i Hümayûnum emîni tarafından Tokad'da nuhâs emîni olan Seyyid Ahmed*” ifadesiyle gönderilen ferman, Mevlevîhane vakfindan olan kalhânenin tasarrufunun şeyhe mi yoksa Tokad nuhâs emîni Ahmed'e mi ait olduğu hususuna açıklık

⁶⁷ Cevdet Darbhane, No. 129.

⁶⁸ F. Tızlak, aynı makale, s. 648.

⁶⁹ Cevdet Darbhane, No.2874.

⁷⁰ Cevdet Darbhane, No. 95.

⁷¹ TŞS, 11, 49-50.

⁷² Samsun Şer'îye Sicili., Defter No. 1755, Varak No. 55-B/3.

⁷³ Samsun Şer. Sic., 1755, Varak No. 56-B/2.

getirmekte idi. Ferman'ın sonunda Darbhane-i Amire nâzırı Seyyid Mehmed'in ilâmına istinaden kalhânenin eskiden olduğu gibi nuhas emini tarafından yönetmesine karar ve Ahmed'e de şu emirler verilmiştir: “*Sen ki nuhâs emîni mûmâ-ileyhsin kalhâne-i mezbûre icâresiçün senevî verile gelen beş yüz kırk guruşu vakt u zamâniyle şeyh-i mûmâ-ileyh tarafına edâ vü teslîm kalhâne-i mezbûri kemâ-fî'l-evvel sen zabt ü rabt eyleyüb*”⁷⁴. O halde bu ferman, Tokat Mevlevîhanesi'ne ait olan kalhânenin - Ma'âdin-i Hümayun emini tarafından nuhas emini atanmış olan - Ahmed tarafından yönetilmesini emretmekteydi.

22 Cemaziyülevvel 1226/14 Haziran 1811 tarihli bir başka fermanda yine “*Tokad nuhâs nâzırı Seyyid Ahmed*” ifadesi kullanılmakta idi ki, burada emin ile nâzırın aynı anlamda kullanıldığı sonucu çıkmaktadır⁷⁵. Ergani'den Tokat Kalhânesi'ne, oradan da Samsun İskelesi'ne gönderilen mamul bakırın nakli; Sivas, Amasya, Tokat ve Canik (Samsun) sancaklarından kiralanan araba ve hayvanlarla gerçekleştiriliyordu⁷⁶. Bu nakil vasıtalarının ücretleri ise Darbhane-i Amire'den verilmekte ve ödemesi Ma'âdin-i Hümayun sarrafı ile Tokat nuhas nâzırı vasıtalarıyla yapılmaktaydı. Meselâ, bir belgede 1226/1811 hasılatından 25 bin batman mamul bakırın Samsun'a kadarki nakliye ücretlerinin Ma'âdin-i Hümayun sarrafı Hüdavirdioğlu Manik Bezirgân ile nuhas nâzırı Ahmed'in nezaretinde sahiplerine ödenmesi emredilmekteydi⁷⁷. O halde yukarıda da ifade edildiği gibi nâzırın bir görevi de, diğer görevlilerle birlikte bakırın güvenli bir şekilde Samsun'a ulaştırmaktı. Yine nakil vasıtalarının ücretlerinin sahiplerine ödenmesi emri verilirken, bunun “*Tokad Kalhânesi müdürü ve nuhâs nâzırı ma'rifetleriyle*” yapılması isteniyordu ki⁷⁸, bu durumda kalhâne müdürünün de nakliye ücretlerinin ödenmesinde etkisi ve yetkisi söz konusuydu.

16 Recep 1230/24 Haziran 1815 tarihli bir belgede de, 1228/1813 senesi mahsulünden olan yine 25 bin batman mamul bakırın Samsun İskelesi'ne nakledilmesi işleminin, bu hususla ilgili mübaşir ağa ile kalhânenin “*müdürü ve nuhâs nâzırı el-Hâc Şerîf Ağa ma'rifetleriyle*” yerine getirilmesi istenmişti⁷⁹.

Yine Gurre-i Recep 1230/09 Haziran 1815 tarihli bir başka belgede, İstanbul'da kaleler, donanma ve tophane için gerekli olan 300 bin kıyye bakırın arabalar ile Samsun

⁷⁴ *Tokat Şer. Sic.*, 11, 49-50.

⁷⁵ *Tokat Şer. Sic.*, 16, 107.

⁷⁶ *Cevdet Darbhane*, No. 95.

⁷⁷ *Tokat Şer. Sic.*, 16, 107.

⁷⁸ *Tokat Şer. Sic.*, 16, 107.

⁷⁹ *TŞS*, 19, 144/2.

İskelesi'ne, oradan da gemilerle İstanbul'a nakli için Tokat naibi ve nuhas emini ağaya hitaben yine emirler verilmekteydi⁸⁰.

O halde özetlemek gerekirse Tokat'ta görev yapan nuhas nâzırı ya da emininin en önemli görevi, devletin kanunen payına düşen ya da ihtiyaç halinde satın alınan bakırın kesintiye uğramadan İstanbul'a ulaştırılması ve nakliye ücretlerinin ödenmesi hususlarına nezaret etmekte.

c. Kalhâne Sarraflığı ve Ustabaşılık Vazifesinin Tevcihi ve Bir Dizi Muafiyetler

Osmanlı Devleti'nde Ma'âdin-i Hümayun eminlerinin yanında ve görevlendirdiği birimlerde maden işletmesini kolaylaştırmak ve sermaye temin etmek için sarraflar bulunmakta idi. Sarraflar, madenlerde üretim faaliyetlerini gerçekleştiren ustalara kredi veriyorlardı. Ustalar krediyi kendi adlarına alıyor, sonra elde ettikleri gelirden borçlarını ödüyorlardı⁸¹. Yani sarraflar, ustaların ihtiyaç duydukları sermayeyi sağlayarak, madende mecburi ihtiyaçların karşılanmasını kolaylaştırmaktaydılar. Ayrıca devlet adına madenden çıkarılan altın ve gümüş cevheri hususlarına dikkat etmeleri ve bunların zarar görmelerini önlemek de görevleri arasında sayılmaktaydı⁸². Gerek Ma'âdin-i Hümayun eminleri, gerekse Darbhane-i Amire adına hizmet gören sarraflar, yaptıkları bu hizmetler karşılığında hem ücret alıyor hem de vergi vb. bir dizi yükümlülüklerden muaf tutuluyorlardı. Çünkü sarraflık, "gayret ve sadâkati" gerektiren bir vazife idi⁸³.

Bakırın "tabh ve tasfiyesine nezâret"⁸⁴ de malî açıdan oldukça önemli bir konuydu. Bu sebepten Tokat Kalhânesi'nde de bir sarraf hizmet ediyordu. Kalhâne nezâreti ile sarraflığı ve ustabaşılığı bazen aynı kişiye ihale edilebilirdi. Meselâ, 23 Cemaziyülevvel 1224/06 Temmuz 1809 tarihli bir belgeye göre, kalhâne nezâreti ve sarraflığı yıllardan beri Arabkir Kazası Meşkir Köyü'nden Kaspâr veled-i İstefân'ın uhdesinde bulunuyordu. Kaspâr, "Tokad'a nakl olunan nuhâs-ı hammin nakline ve tabhına ve sâ'ir iktizâ idenlerin mesârifâtlarının ahz u i'tâlarını idâre ve rü'yet eylemek üzere" Ma'âdin-i Hümayun emini Yusuf Ziya Paşa tarafından "sinîn ü menînden berü Tokad Kalhânesi'ne mâhiyye üçyüz guruş ma'âş" ile "kalhâne-i mezkûre nezâret ve

⁸⁰ TŞS, 22, 281; *Cevdet Darbhane*, No. 326.

⁸¹ Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban – Ergani Madenleri. 1776-1794 Tarihli Maden Emini Defteri*, Sivas 1997, s. XXVII.

⁸² F. Tızlak, *aynı eser*, s. 90-91.

⁸³ Darbhane-i Amire sarraflarına tanınan muafiyetlerin Tokat Kalhânesi sarrafi Kaspâr veled-i İstefân'a da tanınmasını hâvî bir dizi tahrirat. *Cevdet Darbhane*, No. 1559.

⁸⁴ *Cevdet Darbhane*, No. 1559.

sarrâflığı’na atanmıştı. Nitekim Hazine-i Amire’deki baş muhasebe defterlerinde Tokat Kalhânesi’nde “*sarrâflık ve ustabaşılık için*” İstefân’a eskiden berat verildiği kaydı da mevcuttu⁸⁵.

Kaspâr, 1809’da Divan-ı Hümayun’a sunduğu bir arzuhâl ile hayatta olduğu süre içinde sadakatle hizmet etmesi koşuluyla bu vazifesini sürdürmesi ve Darbhane-i Amire sarraflarına verilen bir dizi muafiyetlerin kendisine de tanınmasını hâvî beratının yenilenmesini talep etmiştir⁸⁶.

Kaspâr veled-i İstefân’ın dilekçesine cevap olmak üzere Darbhane-i Amire nâzırı Ahmed Şakir’den ayrıntılı bilgi istenmiştir. Yapılan araştırmada Kaspâr’ın “*hizmet-i lâzimesinde gayret ve sadâkati bi’l-vücûh zâhir ü aşikâr olduğundan*” hayatta olduğu sürece Tokat Kalhânesi sarraflığı vazifesinde “*sadâkat ve istikâmet üzere istihdâm olunmasıçün*” 21 Cemaziyülevvel 1224/04 Temmuz 1809 tarihinde berat-ı şerifi yenilenmiş⁸⁷ ve görevini sürdürmeye devam etmiştir. Ayrıca yeni berata göre, Kaspâr’a dilekçesi doğrultusunda Darbhane-i Amire sarraflarına uygulanan⁸⁸ bir dizi muafiyetler de tanınmıştır⁸⁹.

Tokat Kalhânesi Sarrafı Kaspâr veled-i İstefân’ın Beratındaki Muafiyetleri

1. Vazifesini sadakatle yerine getirmesi koşuluyla “*kendüsi ve oğulları ve iki hizmetkârı cizye-i şer’iyyelerden ve avâriz-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyye ve şakkadan mu’âf*” tutulması; 2. cizyedârlar tarafından tezkere tekâlifi ve başka bahane ile baskı yapılmaması; 3. koçi, tulum ve kazgan basarmasından⁹⁰; 4. yave ve ispençeden; 5. kul ve câriye resminden; 6. kazma, kürek, kürekçi ve ordu-yı hümayun tekâlifinden; 7. tapu akçesinden; 8. oğulları ve hizmetkârları da asesbaşı, subaşı, muhassıl, yasakçı ve kul oğlanlar kulluğundan, otlak ve samanlık tahmîlinden ve tekâlifinden muaf tutulması; 10. kendine uygun yiyecek, içecek, sarı mest pabuç, harp aletleri ve benzer teçhizat ile evlâtlarının kalpaklarına ve benzer elbiselerine herhangi bir sebeple müdahale olunmaması; 11. bağ, tarla resmi ve kassâbiyye akçesi ile eminler, âyan ve zâbitler taraflarından rencide edilmemesi; 12. sakin oldukları evlerine konak kondurulmaması; 13. kassâm tarafından tahrîr-i defter tekâlifi ve resm-i kismet talebi ve benzer bahanelerle

⁸⁵ Kaspâr veled-i İstefân’ın muafiyet beratı. TŞS, 13, 10.

⁸⁶ Kaspâr’ın arzuhali. *Cevdet Darbhane*, No. 1559. Bk. Ekler kısmı: Belge 2.

⁸⁷ TŞS, 13, 10. Transkripsiyonu için bk. Ekler kısmı: Belge 1

⁸⁸ Darbhane-i Amire sarraflarına verilen muafiyetler için bk. *Cevdet Darbhane*, No. 1559. Ekler kısmı.

⁸⁹ TŞS, 13, 10. Ayrıca Darbhane-i Amire sarraflarına ve Kaspâr’a tanınan muafiyetlerin karşılaştırılması için bk. Ekler kısmı: Belge 1 ve 2.

⁹⁰ Adı geçen ifadeler vergi ile ilgili yükümlülükler olmalıdır. Ancak aydınlatıcı bilgi bulamadık.

rencîde edilmemesi; 14. kendisine ve hanesine mahsus olan eşyadan masdâriyye ve harç resmi talep edilmemesi; 15. iskele ve kapılarda Hamr emini ve Galata voyvodası ve benzer zâbitler taraflarından harç akçesi talebiyle rencîde olunmaması; 16. sakin olduğu hanesine zâbitler taraflarından zorla bir kimse girmemesi, 17. bir kimse ile alış-veriş ve benzer hususlarda mahkemelik olduklarında, kendi hattı ile yazılmış mühürlü senet ya da hüccet ile amel olunup, davâları “şurût-ı mezkûre” üzere ancak Sadrazam huzûrunda dinlenilip, başka yerlerde dinlenilmemesi ve karara bağlanmaması; 18. kara ve deniz yolu ile gitmek istediklerinde güzellekle muamele edilmek, evlât ve onlara bağlı olanların elbise ve harp aletlerine müdahale olunmaması hususlarında muafiyetler tanınmıştır⁹¹.

Görüldüğü üzere Kaspâr'ın yaptığı husus sadakat gerektirdiğinden ve kendisi de yaptığı hizmette gayret ve sadakati ile bilindiğinden, Darbhane-i Amire sarraflarına tanınan muafiyetlere sahip olmuştur. Kendisi, ailesi ve bağlı olanlar hem şer'î hem de örfî vergiler ile diğer bazı vergi ve yükümlülüklerden muaf tutulmuşlardır. Aynı Kaspâr, 1213/1798-99 senelerinde Keban'da sarraflık hizmetini de sürdürmüştür. Bu hizmeti karşılığında yine kendisi, oğulları ve iki hizmetçisine o zaman da benzer bir dizi muafiyetler tanınmıştı⁹².

Sarraflar, aynı zamanda uygun görüldüğünde bazı mukataaları da iltizama alabilmekteydiler. Meselâ, daha önce de ifade edildiği üzere, 07 Safer 1229/29 Ocak 1814 tarihli bir fermana istinaden Hüdavirdioğlu Sarraf Manik Bezirgân Diyarbakır, Erzurum kalhâneleri ile birlikte Tokat Kalhânesi mukataasını da iltizamına almıştı⁹³.

Sarraflar, aynı zamanda bu hizmetleri yanında ustabaşılık görevine de atanabilirlerdi. Meselâ, aynı Kaspâr veled-i İstefân, Ma'âdin-i Hümayun emini Yusuf Ziya Paşa tarafından Tokat Kalhânesi'ne sarraflığına ilave olarak ustabaşı olarak da atanmıştır⁹⁴. Ustabaşılar da, kalhânede çalışan ustalara sermaye sağlamakla görevliydi. Kaspâr da, sarraflığı yanında ustabaşı olarak bakırın tasfiyesini kolaylaştırmak için ustalara gerekli sermayeyi sağlıyor ve bakırın aksamadan tasfiyesine nezaret ediyordu⁹⁵.

1842 yılında madenler Avrupa tarzında bir üretim tarzına geçtiğinden, bu tarihten itibaren Tokat Kalhânesi'nde sarrafların görevlerine de son verilmiştir⁹⁶.

⁹¹ TŞS, 13, 10; *Cevdet Darbhane*, No. 1559.

⁹² F. Tızlak, *aynı eser*, s. 91-92.

⁹³ TŞS, 18, 83.

⁹⁴ TŞS, 13, 10.

⁹⁵ TŞS, 18, 83.

⁹⁶ F. Tızlak, *aynı eser*, s. 92.

3. Teknik Elemanlar ve Görevliler

1. Kalhâne Kalcıbaşısı, Kalhâne Ağası, Kal Ağası, Kal Emîni

Kal, maden tasfiyesi için izâbe ve pişirmek anlamında kullanılmaktadır⁹⁷. Bu çalışmada Tokat Kalhânesi'nde bakırın curufundan ayrılarak saf haline getirme işlemini ifade etmektedir. Bilindiği üzere Ergani'de ham hale getirilen bakır cevherinin son tasfiye işlemleri Tokat kalhânelerinde yapılmaktaydı. Bu işlem sonucunda saf hale getirilen bakır, kullanılmak üzere ilgili yerlere nakledilirdi. Evâil-i Zilhicce 1814/Nisan-Mayıs 1800 tarihli bir fermana göre, Tokat Kalhânesi'nde "*kalcıbaşı*", Bogos adlı bir zımmî idi. Kalhâne bakır tasfiye işlemleri devam ederken Tokat voyvodası Beylül Bey, kalhâne kalcıbaşısı Bogos, hademe ve ustaları bir bahane ile hapsedmiş, dükkan ve mahzenlerini yıkmış, gerek adı geçen kalhâne görevlilerinden gerekse esnaf, tüccar ve ahaliden haksız yere akçe almıştır. Bu tarz hareketler kalhâne işleri durma noktasına getirmiştir. Tokat naibine verilen emirle baskıların önlenmesi ve haksız yere alınan paraların tamamının voyvoda tarafından sahiplerine ödenmesi emredilmiştir. Ayrıca voyvodaya da aldığı akçeleri sahiplerine geri ödemesi ve nefsi hareketlerden kaçınması hususlarında tembihlerde bulunulmuş, uymadığında gerekli cezaya çarptırılacağı belirtilmiştir⁹⁸.

Tokat Kalhânesi'nde bir de "*Tokat Kalhânesi ağası*" vazife yapmaktaydı. 19 Şevval 1229/04 Ekim 1814 tarihinde Tokat Kalhânesi'ni yönetimine alan Ma'âdin-i Hümayun emîni Vezir Mustafa Paşa, Tokat kadısı ve voyvodasına hitaben bir buyruldu göndermiştir. Paşa, yazdığı buyrulduya yönetimindeki Tokat Kalhânesi ağası Hacı Abdullah Ağa'yı azledip yerine Tokat'lı Hacı Şerif Ağa'yı atadığını bildirmiştir. Sonra kalhânenin ihtiyaç duyduğu kömürün yine eskiden tedarik edilen mahallerden sağlanmasını isteyen Mustafa Paşa, bu hususta naip ve voyvodanın gereken yardımı eksiksiz olarak göstermelerinin "*vâcibât-ı umûrdan*" olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Mustafa Paşa, Kalhâne ağası Hacı Şerif'in işletmenin idaresi emrinde vazife yaptığını belirterek, elde edilecek hasılatın ahz u kabzına memur olan Sarrafı İmirza'nın dahi himayet edilmesi gerektiğini istemekteydi. O halde kalhâne ağasının en önemli görevi, "*kalhâne-i mezkûrenin evvelkinden ziyâde germiyyet ve i'mâl ve idâresi emrinde*" bulunması ve gerekli kömürün eski mahallerinden tedarik edilmesine çalışmasıydı⁹⁹.

07 Şevval 1232/20 Ağustos 1817 tarihli Tokat kadısı, voyvodası ve kal ağasına

⁹⁷ Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmâni*, (Hazırlayan: Recep Toparlı), Ankara 2000, s. 203.

⁹⁸ *TŞS*, 13, 52.

⁹⁹ *TŞS*, 19, 23.

hitaben yazılan bir buyruhduda, bu defa “*kal ağası*” ifadesi kullanılmaktadır. Kayıtta, kal ağası vasıtasıyla tüccar, esnaf ve kazancılara verilen bakır konusu ele alınmaktadır. Buna göre bakır, Tokat’ta adı geçen işletmelere “*növbetle virüle gelir iken ba’zı kimesneler ber-taraf-ı iştah ile növbete râzı*” olmadığından tüccar ve esnaf erbabına haksızlık yapıldığı, bu durumun da bakır satışı usulünü sekteye uğrattığı belirtilmiştir. Bakır maddesi “*vâridât-ı cesîme-i mirîyyeden*” olduğundan “*şirâze-i nizâmına zalil*” gelmesinden kaçınılması ve bu hususa da naip, voyvoda ve kal ağasının nezaret etmesi istenmekteydi. Ayrıca esnaf ve tüccara bakırın sırayla verilmesi, “*növbeti olmayarak bakır almak murâd idenlerin*” ise engellenmesi emredilmekteydi¹⁰⁰. Öyleyse Tokat’ta bakırın esnafa ve tüccara satışına ve bunun sırayla verilmesine nezaret eden görevlilerden birisi de, kal ağası idi.

21 Şevval 1245/15 Nisan 1830 tarihli bir başka belgeye göre, Tokat Kalhânesi nâzırı Ahmed, eski kalhânenin İstanbul’da kayıtlı olan borçları, araç-gereç, ham ve matbuh bakırını devlet adına, “*kal emîni Salih Efendi ve sarrâfi Madros*”un kendisine devren teslim ettiklerini hâvî Darbhane-i Amire’ye imzalı defter takdim etmiştir¹⁰¹. Yani 1830 tarihli bu belgede, “*kal emîni*” tabiri de kullanılmaktaydı.

2. Madenciler, Kalhâne Amelesi, Kömürcü ve Kürekçilerin Muafiyetleri

Osmanlı Devleti’nde madenler çok önemli olduğu için “*Kebân ve Ergani ma’denlerinde ve gerek ma’den-i mezkûre merbût Tokad Kalhânesi’nde istihdâm olunan ma’denciyan ve kazâlar ahâlilerinin ... refâh-ı halleri serbestiyet-i kadîmelerine ri’âyet*” olunması mecburi idi¹⁰². Meselâ, 1218/1803-1804 tarihli bir fermada Sivas valisi ile Sivas ve Tokat kadılarına hitap edilmekte, madenlerde çalışan madenciler ve kalhânedeki çalışan amelelerin serbestiyetlerine dokunulmamasına yönelik emirler verilmekteydi. Fermada Ergani ve Keban madenlerinin Osmanlı Devleti’nin önemli mukataalarından olduğu, bundan önce hatt-ı hümayun ile “*Keban ve Ergani madenlerinde ve gerek ma’den-i mezkûra merbût Tokad Kalhânesi’nde istihdâm olunan ma’denciyan ve kazâlar ahâlilerinin zuhûr iden da’âvî ve nizâ’aları ve ahz ü kabz ve te’dîbleri ve sâ’ir cüz’î ve küllî umûr ve husûsları ber-vech-i istiklâl ma’den emîni ma’rifetiyle görülüb etrâf ve havâlisinde olan vülât ve kudât ve sâ’ir ehl-i örf tâ’ifesinden birisi hilâfına tasaddî-i ta’arruz ile ma’denciyan tâ’ifesini ve kazâ ahâlisini ihzâr veyâhud âhar bahâne ile tâ’cîz*” etmemeleri hususunda gerekli emirlerin verildiği belirtilmektedir. Ayrıca Osmanlı

¹⁰⁰ TŞS., 22, 54/2.

¹⁰¹ TŞS., 35, 19/2.

¹⁰² TŞS., 08, 106-107.

Devleti'nde madenler “a'zam-ı mevâddan” olduğundan, üretimin sıkıntıya uğramamasına vali ve ilgili görevlilerin gereken gayreti göstermesi, emirlere uyulması, bundan sonra “tâ'ife-i ma'denciyân ve gerek amele-i kalhâne-i mezkûr ve gerek ma'dene bağlu olan kazâlar ahâlilerinin perâkende ve perîşân olmaları”nın önlenmesi, zarar ve hasarlardan korunması emredilmiştir. Diğer taraftan Ma'âdin Hümayun, Mart başı 1218/1804'de dergâh-ı muallâ kapıcıbaşlarından mirahur-ı evvel pâyesiyle Abdi Bey'in uhdesine ibka edilmiş, “serbestiyet üzere bi'l-istiklâl zabt ü rabt” etmesine matuf ferman yazılmıştır¹⁰³.

Yine 20 Ramazan 1243/05 Nisan 1828 tarihli bir fermana göre, “Tokad Kalhânesi'nde istihdâm olunan amele ve hademenin yedlerinde olan emr-i şerîf mücibince serbestiyetlerine ri'âyet olunmak lâzımeden ise de şimdilerde ba'zı ehl-i örf taraflarından hilâf-ı şurût-ı serbestiyet rencide olınduklarından bu keyfiyyet merkûmenin perîşânlıklarını mücib ve akdem-i mühimmât-ı cihâdiyyeden olan nuhâs maddesinin ta'tilini müstevcib olduğundan bahisle amele-i merkûmenin şurût-ı serbestiyetlerini hâvî mukaddemâ yedlerine verilen” emr-i şerifin yenilenmesini Ma'âdin-i Hümayun emini Vezir Salih Paşa'nın kapı kethüdası Hacı Mustafa tavriri ile bildirmiştir. Sorun, gereği için Darbhane-i Amire nâzırı Ali Rıza'ya havale edilmiştir. Nâzır da, kayıtlarda yaptığı inceleme sonucunda Tokat Kalhânesi'nde görev yapan amele, kömürcü ve kürekçilerin hizmetleri karşılığında serbest ve vergilerden muaf oldukları, voyvoda vb. ehl-i örf görevlileri tarafından nâzır, hademe ve ameleye baskı yapılmaması gerektiği ve bakırın “Cib-i Hümayûn-ı şâhâne'ye mahsûs vâridât-ı cesîmeden” olduğunu hâvî Evâil-i Zilhicce 1238/Ağustos ortaları 1823 tarihinde emr-i şerif verildiğini, bu sebepten kimsenin müdahale edemeyeceğini, bütün işlerinin nuhas nâzırı vasıtasıyla görülmesini bildirmiştir. Bu bilgiler neticesinde 20 Ramazan 1243/05 Nisan 1828 tarihinde kalhâne çalışanlara müdahale edilmemesi ve işlerinin nuhas nâzırı vasıtasıyla görülmesine yönelik 1823 tarihli önceki fermana benzer içerikli bu ferman yazılmıştır¹⁰⁴.

Tokat Kalhânesi'ne kömür sağlayan kömürcü reaya, baltacılar ve kürekçiler de görev yapmaktaydılar. Kalhânenin ham bakır işlemesi için en önemli maddelerden birisi de hiç şüphesiz ki kömür idi. Kalhâneye kömür, civar kaza köylerinden tedarik ediliyordu. “Kömür-keş” olarak atanan köy ahalileri de, “serbestiyet” üzere hareket etmekte ve aynı zamanda bir takım vergilerden de muaf tutulmaktaydılar. Ayrıca tedarik

¹⁰³ Aynı belge.

¹⁰⁴ Sivas Valisi, Tokat ve civârında bulunan kazaların kadıları ve naibleri ile nuhâs nâzırına hitaben yazılan ferman. TŞS, 32, 63-64.

ettikleri kömür karşılığında belirli bir meblağ da alırlardı¹⁰⁵.

Meselâ, 25 Cemaziyülâhır 1210/06 Ocak 1796 tarihli bir fermana göre¹⁰⁶, Turhal Kazâsı'na¹⁰⁷ bağlı Serpîn Köyü ahalileri kömür-keştiler. Yani kalhâneye kömür temin ediyorlardı. Köyün dağları kalın çam ağaçlarından ibaret olduğundan, köy ahalileri “*idare-i ma‘âşlarına medâr için*” ağaçları yakıp kömür elde etmekte, bunu kalhâneye naklederek mirî bakır kabz ve tabhına memura vermekte, bahasını ise nakit olarak memurdan (nuhas emini) almaktaydılar. Ancak adı geçen köy, Sivas Sancağı tımarlısının uhdesinde olduğundan yaktıkları, naklettikleri ve sattıkları kömürün elde edilen bahasından köy ağaları da yarı yarıya ücret almakta, bu durumda “*ahâli-i karye kömür hark ve nakline hâhişker*” olmamaktadırlar. Mirî bakırın kalhânede tasfiyesinde güçlük çıkmaması için, kömür temin eden Serpîn ahalilerinin rencide ve müdahaleden uzak olması gereklidir. Bu sebepten Darbhane-i Amire nâzırı Mîr Mustafa, köy ahalilerinin serbestiyetlerine engel olan ağalara tembihlerde bulunulması, riayet etmeyenlerin ve zorluk çıkarıcıların mahkeme vasıtasıyla yola getirilmesi, isim ve resimleriyle bildirilmesi gereğini İstanbul'a arz etmiştir¹⁰⁸. Ayrıca Mîr Mustafa, Evâil-i Zilkade 1207/Haziran ortaları 1793 tarihinde Ma‘âdin Hümayun'da üretilen ham bakırın tasfiyesi için, “*külliyetlü kömür ve araba tedârikine ihtiyaç*” olduğunu, kömürün vaktinde nakledilmesi için amelenin de hasseten lüzumu, bu hususta gerekli yardım ve kolaylığın sağlanmasına yönelik Sivas valisine daha önce bir fermanın yazılmış olduğu bilgisini de vermiştir. Bu ilâma istinâden 1796 senesinde Tokat kalhânelerinde ihtiyaç duyulan kömürü tedarik eden Serpîn Köyü ahalilerine köy ağalarının baskılarının önlenmesi, köyde yaktıkları kömürün eski usûl üzere bedelinin tamamen Tokat'ta nuhas emini tarafından ahaliye ödenmesi ve buna Sivas valisinin de nezaret etmesi, müdahaleci köy ağalarının mahkemece yola getirilmesi, isim ve şöhretleriyle İstanbul'a yazılması emredilmiştir¹⁰⁹.

Tokat Kalhânesi'nde çalışan görevliler, çoğu zaman Tokat voyvodaları hem de diğer bazı zabıtların müdahale ve baskılarına da maruz kalmakta, bu durum kalhânenin çalışmasında aksaklıklara yol açmaktaydı. Meselâ, 04 Zilkade 1233/05 Eylül 1818 tarihli

¹⁰⁵ TŞS, 23, 14/2.

¹⁰⁶ Ferman, Ma‘âdin-i Hümayun emîni Yusuf Ziya Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği yazıların özetine istinaden yazılmıştır. TŞS, 23, 14/2.

¹⁰⁷ Bu fermanda “*Turhâl Kazâsı'nda Serpîn nâm karye cibâlleri eşçâr-ı çamdan i‘bâret*” ifadesi geçmekte iken (TŞS, 02, 100), bir başka fermanda “*Tokat Kazâsı'nda vâki' Serpîn karyesi ahâlisi kömür-keş olub*” ifadesi geçmektedir. TŞS, 23, 14/2. Bu iki fermanda geçen köy aynıdır ve aslen Turhal Kazâsı'na bağlıydı.

¹⁰⁸ TŞS, 02, 99-100.

¹⁰⁹ Aynı ferman.

bir fermanla Sivas valisi, Tokat civarındaki kazaların kadı ve naipleri ile bakır nâzırına hitaben, kalhâne istihdam olunan amele, kömürcü ve kürekçilere ehl-i örf mensubu devlet memurları tarafından müdahale edilmemesi istenmekteydi. Kalhâne amelesinin diğer sınıflardan istisna tutularak bunların işlerinin ve bilumum hususlarının bakır nâzır vasıtasıyla görülmesi ve başka tarafların karışmaması gereği özellikle belirtilmekteydi. Bu dönemde Ma'âdin-i Hümayun emini Vezir Nurullah Paşa, Tokat Kalhânesi'nde görev yapan amele, kömürcü ve kürekçilere voyvoda başta olmak üzere bazı zabıtların müdahalede bulduklarını, bu durumun kalhânenin işlevinde sıkıntılara sebep olduğunu İstanbul'a yazmıştır. Sorun, gereği için Darbhane-i Amire nâzır Abdurrahman Bey'e havale edilmiş ve bilgi istenmiştir. Nâzır, Devletin mühim işletmesinden olan Tokat Kalhânesi'nde tasfiye olunan bakır için külliyetli kömürcüler toplanmasına ihtiyaç bulunduğu, bakır nâzırına ve hizmetinde bulunanlara yardımın mecburi olduğu, kalhâne nâzır, hademe ve amelesine sebepsiz yere baskı yapılmaması, serbest olmalarıyla “*serbestiyetlerine ri'âyet olunmak üzere*” emri şerifin verilmesini ilâm etmiştir. Bu ilâma istinaden ferman yazılmış ve ilgili memurlara kalhâne istihdam olunan amele ve madencilerin hizmetleri cihetiyle “*sınıf-ı sa'ireden imtiyâz ve ri'âyet olunmaları lâzımeden*” olduğu, müdahale edilmemesi ve kömür nakli hususunda da gerekli dikkatin gösterilmesi emredilmiştir¹¹⁰.

Kömür maddesinin eksilmemesi ve tedarikinde sorun yaşanmaması için bazı zamanlar Ma'âdin-i Hümayun emirleri de gerekli tedbirleri almaktaydılar. Meselâ, Ma'âdin-i Hümayun emini Nurullah Paşa, 1818 yılında kömür-keş Serpîn Köyü ahalilerinden bazılarının Kazâbâd (bugünkü Kazova) ve Zile kazaları taraflarına mutasarrıf olduklarını, bu durumun da kömürün eksilmesine sebep olduğunu belirterek, bunların “*vatân-ı asliyelerine nakl ü iskânileriçün*” emri şerif verilmesini İstanbul'a yazmıştır. Gereği için yine Darbhane nâzır Abdurrahman Bey'den bilgi istenmiştir. Kayıtları inceleyen nâzır, Ma'âdin-i Hümayun'a bağlı mahaller reayasından olanların oturdukları vatanlarını terk edip, başka yerlere dağılmış iseler, eski vatanlarına döndürülmelerinin yürürlükte olan nizam gereği olduğunu ilâm edince, 04 Zilkade 1233/05 Eylül 1818 tarihinde Kazâbâd ve Zile taraflarına dağılan ahalilerin, eskiden oturdukları köylerine döndürülmeleri için adı geçen kaza kadıları ile voyvodalarına hitaben ferman yazılmıştır¹¹¹.

11 Rebiyülevvel 1243/02 Ekim 1827 tarihli Sivas valiliği mahreçli bir buyruğuya

¹¹⁰ TŞS, 23, 14/1; TŞS, 28, 95/1.

¹¹¹ TŞS, 23, 14/2.

göre, Tokat Kalhânesi'nde kullanılmak üzere satın alınan kömürden “rüsûm-ı ihtisâb ahz olunmakta olduğu”, ancak kalhâne maddesi olan kömürün diğer maddelere kıyas olunmaması ve “kalhâne-i mezkûr için alınan kömür hamûlelerinden ba'd-ez-în habbe-i vâhîde rüsûm-ı ihtisâb alınmaması” istenmiştir¹¹².

Yine 12 Muharrem 1244/27 Temmuz 1828 tarihli bir başka belgeye göre Tokat naibi, Tokat ihtisap memuru ve voyvoda vekiline hitaben Tokat Kalhânesi'nde kullanılmak üzere tedarik edilen kömürden ihtisap resmi alınmaması hususu konu edilmektedir. Buna göre daha önce kömür yüklerinden ihtisap resmi alınması hususunda Sadrazam tarafından Sivas valisi Mehmed Paşa'ya bir mektup yazılmışsa da, verilen bu emr-i şerifle bundan vazgeçilmiş ve kömürün yüklerinden ihtisap resmi talep edilmemesi ve kömürcülerin rencideye maruz kalmamasına itina gösterilmesi emredilmiştir¹¹³.

Kömür-keş köyleri ahhalilerinin serbestiyetlerine müdahale diğer yıllarda da devam etmiştir. Meselâ, 03 Zilhicce 1246/15 Mayıs 1831 tarihli bir belgede Tokat ve civarında olan kazaların kadı ve naipleri ve nuhas nâzırı Ahmed'e hitaben kalhâneye bağlı “kömür-keşân kurâsı re'âyâsı müretteb olarak kimesne tarafından müdahale olunmak icâb itmez iken Sivas muhassılı tarafından rencide olundıklarından muhassıl-ı mûmâ-ileyhin ol-vechile vâki' olan müdahâlesinin men'” edilmesi istenmiştir. Sivas muhassılı, adı geçen köye tüfekçi-başı göndererek birkaç kişiyi hapsedirmiş ve birçok sebepsiz baskılarda bulunmuştur. Ayrıca muhassılın, Asâkir-i Mansûre ordusunun Sivas Sancağı hissesine düşen askerden dört adet hisse talep ettiği ve Turhal Kazası'ndan da “evâmir-i âliyye” ile vergilerden hisse toplamakta olduğu, ancak kömür-keş reayanın “asâkir ve tekâlifât-ı sâ'irenin cümlesinden mu'âf ve müsellemler oldukları ... re'âyâ-yı mersûme kalhâne-i mezkûreye müktezî olan kömürün hark ve nakline me'mur olduklarından hem fi'ât-ı mirîyye ile kalhâne-i mezkûreye kömür virmeğe ve hem livâ-i mezbûreye hisse virmekliğe” tahammülleri olmadıklarından perişan oldukları belirtilmiştir. Bu durumda kömür sorunu baş göstereceğinden, kalhânenin çalışmasının sekteye uğrayacağı, adı geçen kömür-keş köylülerinin tekaliflerden muaf olmaları gerektiği beyan edilmiştir. Ayrıca Darbhane-i Amire nâzırından gelen bilgiler muvacehesinde, Tokat Kalhânesi'nde istihdam olunan amele, kömürcü ve kürekçilerin diğer sınıflardan ayrı olduğu, serbest ve vergilerden muaf oldukları, serbestiyet şartlarına uyulması, bunların bütün işlerinin nuhas nâzırı vasıtasıyla görülmesi, kimse tarafından müdahale edilmemesi bir defa daha

¹¹² TŞS, 32, 72/4.

¹¹³ TŞS, 33, 155.

fermanla emredilmiştir¹¹⁴.

Sonuç

Tokat Bakır Kalhânesi, Osmanlı Devleti'nin bakır ihtiyacını karşılayan vazgeçilmez tesislerinden birisiydi. Kalhâne, özellikle Ergani maden ocaklarında bakır çıkarılmaya başlanmasıyla birlikte, daha fazla gelişme ve üretim yapma kapasitesine kavuşmuştur. Teknik eleman ve ekipmanlarının tecrübesi ve Samsun İskelesi'ne yakınlığı sayesinde kalhânenin önemi XIX. yüzyılın ilk yarısında daha fazla artmıştır.

Kalhânedede üretimin gerçekleştirilmesi için, yönetimden usta ve amelelere kadar birçok kişi istihdam edilmiştir. Bunların yönetimini, koordinasyonunu sağlamak ve verimliliği kesintisiz sürdürmek görevi, kalhâne nâzırına verilmiştir. Sarraflar, ustabaşılar, ustalar ve işçiler nâzırın denetimi ve gözetiminde çalışıyorlardı. Tokat'taki diğer örfî ve şer'î görevliler de kalhânenin iyi çalışmasına nezaret etmekteydiler. Önemli olan devletin mühim maddelerinden biri olan bakırın salimen ve kesintisiz üretimi ve İstanbul ya da ilgili yerlere nakli ve kullanılması olduğuna göre, bütün devlet görevlilerinin kusurlara fırsat vermeden işlerin devamına olanak sağlaması aslî görevlerinden addediliyordu.

Sonuç olarak denilebilir ki, incelediğimiz dönemde Tokat Bakır Kalhânesi verimli bir biçimde Osmanlı tersane, tophane ve kaleleri gibi askerî tesislere gerekli bakırı sağlarken, aynı zamanda ihtiyaç hasıl olduğunda özel sektör olarak nitelendirilen esnaf ve tüccarlara da ucuz hammadde temin ederek, bakırdan eşya üretiminin ve ticaretinin de yaygınlaşmasına hizmet etmiştir.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Kaynakları

1. Milli Kütüphane Yazmalar Bölümü Tokat Şer'îye Sicilleri

<i>Sıra No</i>	<i>Şer'îye Sicili No</i>	<i>Ait Olduğu Tarih (Hicri – Milâdi)</i>	<i>Sayfa Adedi</i>
1	02	1210 - 1211 / 1795 - 1796	300
2	08	1217 - 1219 / 1802 - 1805	181
3	10	1211 - 1222 / 1806 - 1808	166
4	11	1222 - 1223 / 1807 - 1809	189
5	13	1224 - 1225 / 1809 - 1810	190
6	16	1227 - 1228 / 1812 - 1813	159
7	17	1228 - --- / 1813 - ---	190
8	18	1229 - --- / 1813 - 1814	96

¹¹⁴ Tokat ve civarında bulunan kazâların kadıları ve naipleri ile Tokat Kalhânesi nâzır Ahmed'e hitaben kömür-keş olan köylerin salyâne muafiyetleri için emr-i ali kaydı. *TŞS*, 36, 77. Aynı konu ve tarihli bir başka ferman için bk. *TŞS*, 37, 162-163.

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2004 14 (1)

9	19	1229 - 1230 / 1813 – 1815	200
10	20	1230 - 1231 / 1814 –1816	183
11	22	1232 - 1233 / 1816 - 1818	196
12	23	1234 - --- / 1818 - 1819	118
13	24	1234 - 1235 / 1818 - 1820	129
14	26	1235 - 1236 / 1819 - 1821	200
15	28	1238 - 1239 / 1822 - 1824	228
16	29	1239 - 1241 / 1823 - 1826	238
17	32	1243 - 1244 / 1827 - 1829	177
18	33	1244 - --- / 1828 - 1829	168
19	34	1244 - 1245 / 1828 - 1830	240
20	35	1245 - 1246 / 1829 - 1831	199
21	36	1246 - 1247 / 1830 - 1832	188
22	37	1247 - 1248 / 1831 - 1833	216

2. Milli Kütüphane İbni Sina Yazmalar Bölümü Samsun Şer'ıye Sicili

<i>Sıra No</i>	<i>Şer'ıye Sicili Defter No</i>	<i>Ait Olduğu Tarih (Hicri – Milâdi)</i>	<i>Varak Adedi</i>
1	1755	1200 - 1251 / 1785 – 1840	170

3. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Darbhane: No. 95; 129; 326; 350; 404; 425; 1559; 2874.
Cevdet Maliye: No. 2292.

II. Kitap ve Makaleler

ABACI, Nurcan; 1812 Tarihli Şer'ıye Siciline Göre XIX. Yüzyılın Başında Tokat Şehrinin Sosyo-Ekonomik Durumu, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1994.

AHMET VEFİK PAŞA, Lehçe-i Osmânî, (Hazırlayan: Recep Toparlı), Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2000.

ALTUNBAY, Mustafa; "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı, 6-8 Kasım 1998 Bildiriler, Trabzon 1999.

CİNLİOĞLU, Halis; Osmanlılar Zamanında Tokat, III. Kısım, Tokat 1951.

FAROQHİ, Suraiya; Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, 2. Baskı, (Türkçesi: Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

GENÇ, Mehmet; "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi olarak Tokat", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987.

----- ; "Osmanlı Mâlîyesinde Malikâne Sistemi", Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, 2. Baskı, İstanbul 2002.

KÖSE, Osman; "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih – Dil ve Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, 3-5 Mayıs 2001, I. Cilt Tarih, Trabzon 2002.

PAKALIN, Mehmet Zeki; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt II, MEB Yayını, İstanbul 1983.

SAHİLLİOĞLU, Halil; "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri", ODTÜ Gelişme Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı, Ankara 1978.

TIZLAK, Fahrettin; Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1997.

----- ; "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır", TTK Belleten, Cilt LIX, Sayı 226, Aralık 1995.

----- ; "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu Madenleri", Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, Eser Ofset Matbaacılık, Samsun 1993.

YÜKSEL, Hasan; Osmanlı Döneminde Keban – Ergani Madenleri. 1776 – 1794 Tarihli Maden

Emini Defteri, Dilek Matbaası, Sivas 1997.

Ekler

Belge: 1

Tokat Şer'îye Sicili, Defter No. 13, Sayfa No.10

Sarrâf Kaspâr veled-i İstefân'ın Muafiyet Fermanı

Arabkir Kazası'ndan Meşkir karyesi sâkinlerinden işbu dârende-i fermân-ı hümâyûn kıdvetü'l-muhtârî'l-milleti'l-mesîhiyye Kaspâr veled-i İstefân nâm zımmî *hutimet avâkıbuhû bi'l-hayr* Divân-ı Hümâyûnuma arz-ı hâl idüb medîne-i Tokad'a nakl ile kalhânelerde kal' tabh ve tasfiye olunarak bâ-evâmîr-i âlî-şân Tophâne-i Âmire'mde top ve havân izâ'asını Tersâne-i Âmire'mde Donânma-yı Hümâyûn'um kalyonlarının nuhâs katlaması için lâzım ve muktezî olan nuhâsın der-i Âliyye'mde mevcûd bulunması müktezâ-yı umûr-ı Devlet-i Aliyye'mden idüğü emr-i muhakkak ve nuhâs-ı mezbûrın Tokad kalhânelerinde tabh ve tasfiyesine nezâret ü dikkat olunarak ihtimâm olunması elzem olduğundan hâlâ Sadr-ı a'zam ve Serdâr-ı ekrem ... düstûr-ü'l-mükerrrem ve mu'azzam müşîr-ü'l-fehâm nizâm-ü'l-âlem nâzım-ü'l-menâzım Gâzî el-Hâc Yûsuf Ziyâ Paşa *edâma'llâhu te'âlâ iclâlehû* ve zatı bi'l-izzî ve'l-ikbâlehû tarafından kalhâne nezâret ve sarrâflığı sinin ü meninden berü mersûmın uhdesinde olub sarrâflık sadâkat ve gayreti bi'l-vücûh âşikâr olduğu beyânıyla hayâtta oldukca hizmet-i mezkûre lâzım-ı uhdesinden sarf ve tahvîl olunmamak ve bâdî ve takvîyyet-i i'tibârî olunmak işaga için Darbhâne-i Âmire'm sarrâflarına i'tâ olunan ber-vakt-i şerîfem misillü kâffe-i şerâti cesm olunarak yedine berât-ı âlî-şânım virilmek bâbında istid'â-yı i'nâyet eylediği eelden Hazîne-i Âmire'mde mahfûz baş muhâsebe defterlerine nazar oldukda ber-vech-i muharrer sarrâflık ve ustabaşılık için virilen berât-ı şerîfem kaydı ba'de'l-ihrâc emsâline kayd-ı sâ'ire ber-vech-i istid'â iktizâsı üzere ricâl-i Devlet-i Aliyye'mden hâlâ Darbhâne-i Âmire'm nâzırı iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim câmi'ü'l-mehâmid ve'l-mekârim Ahmed Şâkir dâme mecdühûdan isti'lâm oldukda mesfûr Kaspâr sarrâf *hutimet avâkıbuhû bi'l-hayrın* istid'âsına nazar oldukda Tophane-i Âmire'm ve Tersâne-i Ma'mûre'm ve mahal-i sâ'ire lâzimesiçün Ergani ma'deni hâsîlâtından tabh ve tasfiye olmak için Tokad'a nakl olunan nuhâs-ı hâmmın nakline ve tabhına vesâ'ir ve iktizâ idenlerin mesârifâtlarını ahz u i'tâlarını idâre ve rü'yet eylemek üzere taraf-ı müşârün-ileyhimden sinin ü meninden berü Tokad Kalhânesi'nde mâhiyye üçyüz gurusu ma'âş ile mersûm Kaspâr nâm *hutimet avâkıbuhû bi'l-hayr* sarrâflık hizmetine me'mûr kılınmış olub hîn-i me'mûriyetinden bu ana gelince hizmet-i lâzimesinde gayret ve sadâkati bi'l-vücûh zâhir ve âşikâr olduğundan hizmet-i me'mûresinde hayatta oldukca sadâkat ve istikâmet üzere istihdâm olunmasıçün Darbhâne-i Âmire'm misillü kâffe-i şer'îsi derc olunarak mu'âf-ı berât-ı âlî-şânım virilmek niyâzında olmağla ... hizmet-i lâzimesinde gayret ve sadâkati nümâyân olub istid'âsı vechiyle hizmet-i lâzimesince gayret ve sadâkat u istikâmet olmak şartıyla hayâtta oldukca hizmet-i me'mûriyetinde istihdâm üzere Darbhâne-i Âmire'm sarrâflarını mu'âfiyetini misillü berât-ı âlî-şânım virilmesini i'lâm itmekle i'lâmî mücibince mu'âfiyet berâtı i'tâ olunmak fermânım olmağın binikiyüzyigirmidört senesi Cemâziyü'l-evvelinin yigirmibirinci gününden i'tibâren bu berât-ı hümâyûn-ı itâ'at-makrûmı virdim ve buyurdum ki mersûm Kaspâr veled-i İstefân *hutimet avâkıbuhû bi'l-hayr* kalhâne-i merkûme nezâret-i sarrâflığı hizmetini kemâl-i sadâkat ve istikâmet ile bi-lâ-kusûr edâ-yı rü'yet eyledikden sonra hizmeti mukabili kendüsü ve oğulları ve iki hizmetkârı cizye-i şer'îyyelerden ve avâz-ı dîvânîyye ve tekâlif-i örfiyye ve şakkadan mu'âf ve müsellemler olub cizyedârlar tarafından tezkere tekâlifî ve âhar bahâne ile dahl u ta'arruz olunmaya ve koçi ve tulum ve kazgan basarmasından? ve yâve ve ispençeden ve kul ve câriye resminden ve kazma kürek ve kürekçi ve ordu-yı hümâyûnum tekâlifinden ve tapu akçesinden ve oğulları ve hizmetkârları dahi asesbaşı ve sübaşı ve muhassıl ve yasakçı ve kul oğlanlar kullüğundan ve otlak ve samânlık tahmîlinden ve tekâlifinden ve kendüye münâsib me'külât ve meşrûbât ve sarı mest babuç ve alât-ı harbiyye ve bisâtına ve kayığma ve alât-ı sâ'irelerinden kisvelerinin zerdûzî tâtâr ve tâtâr kalpağı ve elbise-i sâ'irelerine bir dürlü müdâhale ve bahâne olunmaya ve bağ ve tarla resmine rencide olunmaya ve sâkin oldukları evlerine zâbit gönderilmeye ve kassâm tahrîr-i defter tekâlifî ve resm-i kısmet talebi ve sâ'ir âhar bahâne ile rencide olunmaya ve kendüye ve hânesine mahsûs olan eşyâdan masdâriyye ve bac resmi talep olunmaya iskele ve gümrüklerde sâ'ir zâbitân taraflarından harc akçesi talebiyle rencide olunmaya ve sâkin olduğu hânesine zâbitân taraflarından bir kimesne ahz u i'tâ ve sâ'ir husûsda umûr-ı şer'îyyeden vâki' olur ise kendü hattı ile muharrer ve mümzâ temessük veyâhûd hüccet-i şer'îyye ile zabt olunub âhar yerlerde istimâ' olunmayub ve bahren gitmek vâki' oldukda hüsn-i vechiyle gitmek için kendüsü ve yanında olan evlâd ve eşyâ'ı etbâ' tebdîl-i cezm ve kisve eyledüklerinde fi'âtlarına ve ta'allüllerine bahâne olunmamak üzere mu'âf ve müsellemler olunub ber-vech-i muharrer mu'âfiyet ve müsellemlerin vechen mine'l-vücûh ve sebeben mine'l-esbâb mâni vü mezâhim olunmayub bir dürlü dahl ü taarruz kılmayalar. Şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi's-sâlis işrîn Cemâziyü'l-evvel li-sene erba'în ve işrîn ve mi'eteyn ve elf.

Belge: 2

Cevdet Darbhane, No. 1559

Darbhâne-i Âmire Sarraflarına Verilen Muâfiyet Beratı

Emsâli kaydı

Darbhâne-i Âmire'min yevmi otuz akçe vazîfe ile nisf sarrâflık ve ustabaşılığına mutasarrıf olan Kırkor veled-i Ma'il zımmının Divân-ı Hümâyûn'a takdim eylediği arz-ı hâli mefhûmunda mukaddemâ yedine verilen mu'âfiyet-nâme-i hümâyûnda kayd olunan sarrâflık ve ustabaşılığının değerine mutasarrıf olan şerîki Yörki zımmiye verilen mu'âfiyet-nâme-i mezbûrenin muhtevî olduğu şerâ'itin cümlesi derc ve beyân olunmadığından mahzûnlüğünü mücib idüğünü beyân-birle şerîki mersûmın yedinde olan mu'âfiyet-nâme misillü kendüye dahi müceddeden berât-ı şerîf i'tâ ve ihsân kılınmasını tahrîr ve istid'â eylediği ecden Hazîne-i Âmire'm kuyûdâtına lede'l-mürâca'a mu'âfiyelerini hâvî mersûmânın yedlerine verilen berât-ı şerîf kayıtları ale't-tafsîl baş muhâsebeden ba'de'l-ihrac müktezâ-yı nizâmı hâlâ Darbhâne-i Âmire'm nâzırı iftiharû'l-emâcid ve'l-ekârim Ahmed Şâkir *dâme mecdühûdan* isti'lâm olındukda mesfûr Kırkor'un şerîki Yorgi zımmiye verilen mu'âf-nâme-i mezbûrede mûnderic olan ba'zı şerâ'it-i mersûme Kırkor'un yedinde olan mu'âfiyet-nâmeden zâ'id olarak şerîki mersûme Yorgi'nin berâtına derc ve tasfîr olunmuş olduğu ihrâc olunan derkenârlarından zâhir ü nümâyân olmağla fi'n-nefs evâmir zikr olunan sarrâflık ve ustabaşılık bâ-müsâfa'a iştirâken uhdelerinde olduğundan birinin berâtında mukayyed ve mastûr olan şerâ'it ve diğerinde dahi derc u tasfîr kılınmasını münâsib mülâhaza olduğu beyânıyla mersûm Kırkor şerîki misillü el-yevm Darbhâne-i Âmire'de sarrâflık ve ustabaşılık hizmetinde müstahdem sadâkatkâr ve emekdâr olduğuna ri'âyeten mersûmın zâ'id olan atık mu'âfiyet berâtı kaleminde hıfz ve şerîki berâtında mûnderic şerâ'it bi-temamihâ derc ü ilâve olınarak mersûm Kırkor'un yedine dahi mahdûd mu'âfiyet berâtı i'tâ olunmak bâbında binikiyüzyigirmidört senesinin Muharremü'l-harâmının dördüncü günü târihiyle muvarrah bâ-telhîs fermân-ı âli sâdir olmağın mücibince atık berât hıfz olmağla mahdûd bu berât-ı hümâyûn-ı inâyet-makrûnı virdüm ve buyurdum ki mersûm Kırkor veled-i Ma'il zımmî Darbhâne-i Âmire'min sarrâflık ve ustabaşılık hizmetini kemâl-i sadâkat u istikâmet ile bi-lâ-kusur idâre ve rû'yet eyledükden sonra hizmeti mukâbelesinde şerîki mesfûr Yörki dahi misillü kendüsi ve oğulları ve iki nefer hizmetkârı cizye-i şer'iyyelerinden ve avâz-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyye ve şakkadan mu'âf ve müsellemler olub cizyedârlar taraflarından tezkere tekâlifî ve âhar bahâne ile dahl u ta'aruz olmaya ve koçi ve tulum ve kazgân basarmasından? ve yâve ve ispençeden ve kul ve câriye resminden ve kazma ve kürek ve kürekçi ve ordu-yı hümâyûnım tekâlifinden ve tapu akçesinden ve oğulları ve hizmetkârları dahi asesbaşi ve sübaşi ve muhasıl ve yasakçı oğlanı tekâlifinden kulluğundan ve otlak ve samanlık tahmilinden ve teklifinden ve kendüye münâsib me'külât ve meşrûbât ve hububâta ve sarı mest babuç ve alât-ı harb ve bisâtına ve kayığına ve evlâdlarının kisvelerine zerdüzi tâtâr kalpaklarına ve elbise-i sâ'irelerine bir dürlü bahâne ve müdâhale olmaya ve bâğ ve tarla resmi ve kassâbiyye akçesi talebiyle umenâ vü a'yân ve zâbitân taraflarından rencide olmaya ve evlerine konaklarına zâbit gönderilmeye ve kassâm taraflarından tahrîr defteri tekâlifî ve resp-i kismet talebi ve sâ'ir âhar bahâne ile rencide olmaya ve kendüye ve hânesine mahsûs olan eşyâdan masdâriyye ve bac resmi talep olmaya iskele ve kapularda hamr emîni ve Galata voyvodası ve sâ'ir zâbitân taraflarından harc akçesi talebiyle rencide olmaya ve sâkin olduğu hânesine zâbitân taraflarından cebren bir kimesne girmeye ve bir kimesne ile ahz u i'tâ ve sâ'ir husûsda umûr-ı şer'iyyeden vâki' oldıkda kendü hattı ile muharrer ve mûmzâ temessük veyâhûd hüccet-i şer'iyye ile zabt olunub ve nizâ' vâki' oldıkda ber-müktezâ-yı sıhhat veyâhûd hüccet-i şer'iyye mücibince amel olub mademki da'vâsı şurût-ı mezkûre üzere ancak Sadr-ı azam huzûrunda istimâ' olunub âhar bir yerde istimâ' olmaya ve berren ve bahren gitmek vâki' oldıkda âhar vechile gitmek için kendü yanında bulunan evlâd ve eşyâ' vü etbâ'ı tebdîl-i cezm ve kisve eyledüklerinde kıyâfetlerine ve edevât-ı harblerine ta'allül ve bahâne olunmamak üzere mu'âf ve müsellemler olub vech-i meşrûh üzere şurûtiyla berât-ı şerîf olmağa. 15 Cemâziyü'l-evvel 1224.

Darbhâne Nâzırı efendi emsâline kayd ber-vech-i istid'â iktizâ-yı nizâma mübâderet eylesin deyü. 17 Cemâziye'l-evvel 1224.

Tokat Kalhânesi sarrâfi Meşkirli Kaspâr veled-i İstefân'ın mu'âfiyet berâtı bu vechile olacaktur.

Kaspâr'ın Mu'âfiyet berâtı arz-ı hâli

Devletlü inâyetlü merhâmetlü efendim Sultânım hazretleri devlet ve ikbâl ile sağ olsun arz-ı hâl kullarıdır ki,

Ma'âdin-i Hümâyûn-ı Şâhâne'den Ergani ma'deninde hâsıl olan nuhâs-ı hâm medîne-i Tokad'a nakl ile kalhânelerde tabh ve tasfiye olunarak emr u fermân olduğu üzere Darbhâne-i Âmire'mde top ve havân isâgası ve Tersâne-i Ma'mûre'de Donanmâ-yı Hümâyûn kalyonlarının nuhâs kaplaması için lâzım ve müktezâ olan nuhâsın der-i Aliyye'de mevcûd bulunması müktezâ-yı umûr-ı Devlet-i Aliyye'den idüğü emr-i muhakkak ve nuhâs-ı mezkûrın Tokad kalhânelerinde tabh u tasfiyesine nezâret ü dikkat olınarak ihtimâm olunması elzem olduğundan kalhâne-i mezkûre nezâret ve sarrâflığı devletlü merhametlü Sadr-ı a'zam ve Serdâr-ı ekrem veliyyü'n-ni'am el-Hac Gâzî Yusuf Ziya Paşa efendimizin emri ve irâde-i aliyyeleriyle sinîn-i vâfireden berü uhde-i kullarında olub sadâkat ve gayretim bi'l-vücûh âşikâr olmağla merâhim-i âlileründen mercûdur ki ömrüm oldukça hizmet-i lâzime-i mezkûre uhde-i acizânemden sarf ve tahvil olunmamak ve bâdî-i takviyyet-i i'tibârım olmak vechiyle Darbhâne-i Âmire sarrâflarına i'tâ olunan berât-ı âli-şân misillü kâffe-i şerâyiti derc olınarak yed-i çâkerâneme dahi müceddeden berât-ı şerîf-i âli-şân inâyet ve ihsân buyrılmak bâbında emr u fermân devletlü inâyetlü efendim sultânım hazretlerindür.

Bende-i Kaspâr Sarrâf-ı Kalhâne-i Tokad

Darbhâne-i Âmire Nâzırı Ahmed Şâkir'in i'lâmı

Ma'rûz-ı kullarıdır ki,

Sâdır olan fermân-ı âlilerine imtisâlen sâhib-i arz-ı hâl-i Kaspâr sarrâfın istid'âsına nazâr olındıkda Tophâne-i Âmire ve Tersâne-i Ma'mûre ve mahall-i sâ'ire lâzimesiçün Ergani ma'deni hâsılâtından tabh ve tasfiye olunmak için Tokat'a nakl olunan nuhâs-ı hâmin nakliyye ve tabhiyye ve sâ'ir iktizâ iden mesâriflerinin ahz u i'tâlarını idâre ve rü'yet eylemek üzere taraf-ı eşref-i hazret-i veliyyü'n-ni'âmîlerinden sinîn-i vaffreden berü Tokat Kalhânesi'nde mâhiyye üçyüz gurus ma'âş ile mesfûr Kaspâr sarrâflık hizmetine me'mûr buyrulmuş olub hîn-i me'mûriyetinden bu ana gelince hizmet-i lâzimesinde gayret ve sadâkati bi'l-vücûh zâhir ü âşikâr oldığından hizmet-i lâzimesinde ilâ ahiri'l-ömr sadâkat u istikâmet üzere istihdâm olunmasıçün Darbhâne-i Âmire sarrâfları misillü kâffe-i şerâiyti derc olunarak mu'âfiyyet berât-ı âli-şânı inâyet ü ihsân buyrılmak niyâzında olmağla fi'n-nefsi'l-emr mersûmın hizmet-i lâzimesinde gayret ü sadâkati nümâyân olub istid'âsı vechiyle hizmet-i lâzimesinde gayret ü sadâkat ve istikâmetde olmak şartıyla ilâ ahiri'l-ömr hizmet-i me'mûresinde istihdâm olunmak üzere derkenârda muharrer mu'âfiyyet-nâme misillü berât-ı âli-şân sadaka u ihsân buyrılmak bâbında emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindür.

Darbhâne-i Amire Nâzırı Ahmed Şâkir

İzzetlü Defterdâr Efendi Darbhâne-i Âmire nâzırı efendinin işbu i'lâmı mücibince iktizâ iden berât-ı şurût-ı mezkûre üzere tahrîr ve tanzim etdirdesün deyü. 19 Cemâziyü'l-evvel 1224.

İ'lâmları ve der-kenârları ve sâdır olan fermân-ı âli müciblerince baş muhâsebeye kayd ve sarrâflık vechiyle mu'âfiyyet berâtı tahrîr oluna.

Berât irâde. Fî 28 Cemâziyü'l-evvel sene 1224.

Belge: 3

Tokat Şer'iyye Sicili, 18, 83

Düstûr-ın mükerrer-ın müşîr-ın müfahham-ın nizâmü'l-âlem müdebbir-i umûr-ı'l-cumhûri bi'l-fikri's-sâkıb mütemmimü mehâmî'l-enâmi bi'r-re'yi'l-sâ'ib mümehhidü bünyâni'd-devleti ve'l-ikbâl müşîr-ı erkânî's-sa'âdeti ve'l-iclâl el-mahfûf bi-sunûf-i avâtifi'l-meliki'l-ala hâlâ Ma'âdin-i Hümâyûn-um Emîni vezîrim Hâfiz Mustafâ Paşa *edâma'llâhu te'âlâ iclâlehiya* tevki'-i refi'-i hümâyûn vâsil olcâk ma'lûm ola ki,

Erzurum ve Diyarbekir ve Tokat kalhâneleri ikiyüzyigirmidokuz senesine mahsûben bâ-hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnım Hüdâvirdioğlu sarrâf Manik Bâzîrgâna ihâle olunmuşdu. El-hâletü hâzihî sen ki M'âdin-i Hümâyûn emîni vezîri müşîr-ın-ileyhsin zikr olunan kalhânelerin sene-i mezkûreye mahsûben bâzîrgân-ı mersûmın uhdesinde olması usûl-i maslahatin sekenesine bâ'is olacağı beyânıyla mersûma mücib-i gadr olmamak için yigirmisekiz senesine mahsûben hasıl olan kâffe-i nuhâs-ı hâmin mersûmın Darbhâne-i Âmire'm vereceği fi'ât ile tarafına devr ü teslim olunarak sene-i mezkûreye mahsûben zikr olunan kalhânelerin mersûmdan fekk ile uhdene ihâle olunmasını şâmil tarafından takdîm olunan takrîr rikâb-ı hümâyûnıma arz olındıkda yigirmidokuz senesi uhde-i müşîranene ihâle olunub taraf-ı mersûm dahi münkariz olmamak için Darbhâne-i Âmire'm teslim edeceği fi'ât ile yigirmisekiz senesine mahsûben mevcûd olan nuhâsı dahi sarrâf ta'ahhüd-üyle tarafına devr ü teslim idüb taksidleri ne vechile tertîb ve sarrâfın ismi kaydolunmak mazmûnunda hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnım şeref-yâfte-i sudûr olmağla mücibince sarrâfın celb ile husûs-ı mezkûr tanzim ve ta'ahhüde rabt olunan zikr olunan Diyarbekir Kalhânesi mukâta'ası Darbhâne-i Âmire'mden zabt ve iltizâm ve fâ'izi cîb-i hümâyûn-ı mülûkâneme irâd kayd olunan mukâta'âdan olmağla ber-mücib-i hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnım yigirmi dokuz senesine mahsûben uhdene ihâle olunub bedel-i iltizâm için deyn tahvîli ahz ve Darbhâne-i Âmire'mde hıfz olunmaktan nâşi kalhâne-i mezkûrın sene-i mezbûra mahsûben tarafından zabtçün başka ve Erzurum ve Tokat kalhâneleri dahi kimlerin uhdelinde ise ashâbından sarrâfım ma'rifetiyle zabıt-nâmeler i'tâ olunmak ve vaktiyle sâbık mücibince bedel-i iltizâmları virilmek üzere zikr olunan Erzurum ve Tokat kalhâneleri öteden berü ne vechiyle zabt ü rabt ve i'mâl olunagelmış ise yigirmi senesine mahsûben dahi olageldiği üzere tarafından zabt ü rabt olunmak için başka evâmir-i şerîfem isdâr kılınması mu'teberân-ı ricâl-i Devlet-i Aliyye'mden Darbhâne-i Âmire'm nâzırı iftihârü'l-emâcid ve'l-ekârim câmi'ü'l-mehâmîd ve'l-mekârim es-Seyyid İbrâhîm Sarım *dâme mecdühü* memhûr takrîriyle inhâ idüb ol-bâbda sâdır olan fermân-ı âli-şânım mücibince Erzurum ve Tokat kalhâneleri dahi kimlerin uhdelinde ise senin sarrâfın ma'rifetiyle ashâbından zabıt-nâmeleri ahz olunarak bedel-i iltizâmları vakt ü zamânıyla sâbık mücibince ashâbına virilmek üzere zikr olunan kalhânenin öteden berü ne vechle zabt ü rabt ve i'mâl olunagelmış ise ikiyüzyigirmidokuz senesine mahsûben ola geldiği üzere tarafından zabt ü rabt olunmak için işbu emr-i şerîfim isdâr ve i'tâ olunmuşdur. İmdi şeref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnım mücibince mukâta'a-i mezkûreye sene-i merkûmeye mahsûben uhde-i müşîranene ihâle ve iltizâm olundığı ma'lûmın oldukda mukâta'a-i mezkûreyi sene-i merkûmeye mahsûben zabt ü rabt ve hüsn-i i'mâl ve idâresine bezl-i cüll-i himmet eylemek bâbında fermân-ı âli-şânım sâdır olmuşdur. Buyurdum ki hüküm-i şerîfim vardukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yâfte-i sudûr olan işbu emr-i şerîf-i âli-şân-ı vâcibü'l-ittibâ' ve lâzîmü'l-imtisâlimin mazmûn-ı münîfi üzere âmil olasız. Şöyle bilesüz âlâmet-i şerîfe i'timâd kılınız. Tahrîren el-yevmü's-sâbi' Safer sene tis'a ve işrîn ve mi'eteyn ve elf.

Belge: 4

Tokat Şer'iyeye Sicili, 19, 23

Ma'âdin-i Hümâyûn tarafından gelen kalhâne umûruna müte'allik buyruldu

Şeri'at-şî'âr Tokat kadısı fazîletlü efendi *zide fazlühü* ve kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân voyvodası ağa *zide mecduhü* inhâ olunur ki,

Bâ-hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn-ı şâhâne el-hâletü hâzihî uhde-i idâremizde olan Tokat Kalhânesi ağası el-Hac Abdullah Ağa'nın bu def'a hasebü'l-iktizâ azlı icâb idüb yedine medîne-i mezbûre sâkinlerinden Hacı Şerif Ağa nasb u ta'yîn kılınmış ve ol-bâbda mûmâ-ileyhin me'mûriyetini hâvî bir kıt'a buyruldu dahi gönderilmiş olub ancak kalhâne-i mezkûre varidât-ı mirîyyeden olmak hasebiyle germiyyet ve i'mâl ve idâresine dâ'ir ve kalhâne-i mezkûre mürettebâtından olan kömürün tertîb olunmuş mahall-i kadîminden hark ve vakt ü zamâniyle celb olunması husûsına mütedâ'ir vukû'-yâfte olan umûr u husûslarına tarafınızdan lâzım gelen mu'âvenet-i kâmilenin icrâsına dikkat olunmak vâcibât-ı umûrdan olmağla imdi mûmâ-ileyh Hacı Şerif Ağa kalhâne-i mezkûre ağası nasb u ta'yîn kılınmış olduğına binâ'en kalhâne-i mezkûrenin evvelkinden ziyâde germiyyet ve i'mâl ve idâresi emrinde mûmâ-ileyh ve hâsilâtının ahz u kabzına me'mûr sarrâfımız İmirza'nın dahi himâyet ü siyânetine mübâderet ve kalhâneye olan kömür maddesi şimdîye kadar ne mahalden tertîb olunmuş ise yine ol-vechle sarf ve tanzim itdirilerek vakt u zamâniyle celb ve i'tâsı husûsına dikkat ve kâffe-i umûr ve husûsât-ı vak'alarının pezirrefte-i (?) hüsn-i husûliyle her hâlde icrâ-yi lâzıme-i sadakatkarî ve hamîyyete sarf ve sa'y u mukaderet eylemeniz tenbihini hâvî ifâde-i hâli siyâkında divân-ı ma'âden-i hümâyûndan işbu buyuruldu isdâr ve ile tisyâr olunmuşdur. İnşâ'allahü te'âlâ vusûlünde ber-mücib-i buyruldu amel ü hareket ve hilâfından tevakkî vü mübâ'adet eyleyesüz deyü. Fî 19 L (Şevval) sene 1229.

Belge: 5

Tokat Şer'iyeye Sicili, 17, 45/1

Kıdvetü'n-nüvvâbi'l-müteşerri'in Tokad nâ'ibi mevlânâ *zide ilmuhü* ve kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân bu def'a nuhâs kalhânesi nâzırı nasb u ta'yîn olunan Barutçu-zâde Abdullâh *zide kadruhü* tevki'-i refî'-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki,

Ma'âdin-i Hümâyûn'umda hâsıl olan nuhâs-ı hâm Tokad'a nakl ile Tokad Kalhânesi'nde ba'de't-tabh ve't-tasfiye mühimmât-ı seferiyye lâzimesiçün der-i Sa'âdet'ime celb ü ihzâr olmagelmekden nâşi kalhâne-i mezkûrenin bir müddetden berü nâzırı olan Ahmed fevt olmak hasebiyle kalhâne-i mezkûre nezâretten hâlî olarak mühimmât-ı seniyyemin ta'tiline bâdî olmamak için sen ki nâzır-ı mûmâ-ileyhsin senin kâr-güzâr ve sadâkatkar ve hidemât-ı seniyyeme bezl-i sa'y u iktidâr idecek ihbâr olunmağla nezâret-i mezkûre uhde-i liyâkâtine ihâle ve tevfiiz-birle me'mûriyetini hâvî emr-i şerîfim isdârını mu'teberân-ı Devlet-i Aliyye'mden hâlâ Darbhâne-i Âmire'm nâzırı iftiharü'l-emâcid ve'l-ekârim Es-Seyyid İbrâhîm Sarım *dâme mecduhü* memhûr takrîriyle inhâ etmekle mücibince amel ü hareket olunmak fermânım olmağın me'mûriyetini hâvî işbu emr-i şerîfim isdâr ve ile irsâl olunmuşdur. İmdi vusûlünde bâlâda bast u beyân oldığı üzere kalhâne-i mezkûre nezâreti uhde-i sadâkatine ihâle vü tefvîz olunmuş olduğu ma'lûmın oldıkda müktezâ-yı me'mûriyetin üzere kalhâne-i mezkûrenin hüsn-i i'mâl ve idâresine mezîd-i sa'y ü gayret eyleyesün ve sen ki nâ'ib-i mûmâ-ileyhsin sen dahi mücib emr-i şerîfimle amel ü hareket eylemek bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdır olmuşdur. Buyurdum ki hükmi-i şerîfim vardukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yâfte-i sudür olan işbu emr-i şerîf-i celilü'ş-şânımın mazmûn-ı münîfi üzere âmil olasız. Şöyle bilesüz alâmet-i şerîfe i'timâd kılâsız. Tahîren selh-i şehri-i Rebî'ü'l-evvel sene semâne ve işrîn ve mi'teyen ve elf.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa:259-273, ELAZIĞ-2004

URFA VE ÇEVRESİNDE TÜRK AKINLARI (MÖ. VII- MS. XIV. YÜZYIL)

The Turc Raids In Urfa And Its Surroundings (B.C. VII-A.D. XIV. Century)

Abdullah EKİNCİ

Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa
aekinci63@harran.edu.tr

Summary

Urfa is situated on the area distinguished as the center of world culture and civilisation. This area is known as the “Fertile Crescent”. In this area The Turks rush to begined İskits B. C. 7 and 4. era. In 1065-1066 the Turks under Horasan Salar attached Urfa and Alparslan besieged it for fifty days in 1070. In 1086 besieged the emir Bozan. The latter appointed the Emir Bozan governor of Urfa. After deid Bozan Urfa captured different The Turks.

Key Word: Urfa, Turcs, Horasan Salar, Bozan, İmad al-Zangi, Döğer, Salim

Özet

Urfa, dünya kültür ve medeniyetinin merkezi olarak kabul edilen bir bölgede kurulmuştur. Bu saha Bereketli Hilal olarak bilinir. Bölgeye ilk Türk akını M. Ö. 7. ve yüzyıl ile M. Ö. 2. yüzyıllarda İskitler ile başladı. 1065-66’de Türkler Horasan Saları idaresinde Urfa’ya saldırdı. Alpaslan 1070 yılında kenti 4 ay kuşattı. Nihayet 1086 yılında Emir Bozan kenti kuşattı. Daha sonra Urfa’ya idareci olarak atandı. Bozan’ın ölümünden sonra kent, farklı Türk grupları tarafından alındı.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Türkler, Horasan Saları, Bozan, İmadeddin Zengi, Döğer, Salim

Giriş

Güneydoğu Anadolu dünyanın en eski yerleşim merkezlerindedir. Tarihte bölgede pek çok medeniyet ortaya çıkmıştır. Fakat bu medeniyetler, çeşitli nedenlerle tarihin derinliklerine gömülmesine rağmen izleri tamamen silinmemiştir. Bu husus zaman zaman bölgeyi karıştırmak isteyen güçler tarafından kullanılmak istenmiştir. Bu tür değerlendirmelerin temelinde bölgenin jeopolitik konumunun büyük etkisi vardır. Bölge, coğrafya itibarıyla tarihi yolların üzerinde bulunması Irak, Suriye gibi sorunlu ülkelere yakın oluşu, bölgenin jeopolitik konumunun ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bölgedeki yer altı zenginlikleri ile GAP'ın bölgeye getireceği getiriler, bazı odakların bölge üzerinde senaryolar üretmelerine neden olmaktadır. Dünya hakimiyetine oynayan ülkeler uzun vadede genelde Ortadoğu özelde Güneydoğu Anadolu ve Urfa ile ilgilemektedirler. Bu nedenle bölgenin özelde ise Urfa ile ilgili bilimsel araştırmaların yapılması tarihi bir sorumluluktur. Çevremizdeki gelişmeler, kentin siyasi tarihine paralel olarak bölgede yapılan Türk-İslam akınları sonucunda oluşan yapının verilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda Türk akınları ile paralel Urfa ve çevresinde oluşan yapı üzerinde durmaya çalışacağız.

Tarihöncesi Ve İlkçağ'da Urfa Bölgesinde Türk Akınları

Urfa milattan önceki yüzyıllara uzanan bir tarihe sahiptir. Önemli bir Neolitik merkezi olan Urfa¹ ayrıca İlahi kaynaklı dinler, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet gibi dinler tarafından da kutsal bir kent sayılmaktadır. Türklerin Urfa ve çevresine gelişleri Anadolu'ya yapılan akınlarla başlamıştır. Anadolu'ya İslam orduları gelmeden önce Türkler ekonomik ve siyasi sebepler başta olmak üzere çeşitli vesilelerle batıya akınlar yaptılar. Bu akınlar sonucunda gittikleri bölgelerden biride Urfa bölgesidir. Urfa ve çevresinin iklim ve tabiat şartları açısından Orta Asya'ya benzer özellikler arz etmesi Türk grupların ilgisini çekmiştir. Bu nedenle daha sonraki dönemlerde bölgeye Türk grupları yoğun bir şekilde yerleşmiştir. Bölgedeki birçok yerleşim alanının adı, aşiret, boy ve aile isimleridir. Bu isimler bize Türklerin yöredeki izlerini göstermektedir. Özellikle bölgenin örf, adet, giyim, kuşam ve günlük hayat tarzları bakımından Mezopotamya'nın

---

1 Harald Hauptmann, "Tarihöncesi Urfa" Uygurluklar Kapısı Urfa, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 30-32; Bahaddin Çelik, "An Early Neolithic Settlement in the Center of Şanlıurfa" Neolithics, Berlin 2000, s. 4-6; Bahaddin Çelik, "A New Early-Neolithic Settlement: Karahan Tepe", Neolithics, Berlin 2000, s. 6-8; S. Harmankaya-M. Özbaşaran, O. Tanındı, "Göbekli Tepe Ziyareti", "Nevali Çöri", "Gürcütepe Höyükleri", "Kumartepe", "Tavuk Çay", "Teleilet", "Küçükhedbe", TAY., II

daha doğusundaki Türklerle benzerlik göstermektedir.²

M.Ö. 7. ve 4. yüzyıllarda Azak denizi çevresi, Kırım ve Karadeniz kuzeyinde, Orta Don ve Dinyeper nehirlerine ve Tuna'ya kadar uzanan sahada bulunan İskitlerle beraber başka Türk menşeli zümrelerin bulunduğu bir topluluk Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya kadar inmişlerdir. Urfa ve çevresine İskitlerden sonra Hun akını olmuştur.³ M.Ö. 4 binin ortalarından M.Ö. 2 binin ortalarına kadar Mezopotamya'ya Sümerler hakim olmuşlardı. Sümerlerin Orta Asya-İran ve Doğu Anadolu yoluyla güneye inen bir Türk boyu olduğunu düşünenler Sümer dil ve kültürü ile Türk dil ve kültürü arasındaki benzerliklerden yola çıktılar.⁴ Sümerler, el-Cezire'de büyük kentler muazzam mabedler yapmışlardı. Urfa ve çevresi de Mezopotamya'ya bağlı olduğu için bu bölgede Sümerlerin hakimiyetleri altında olmuştu. İdil-Kemah sahasındaki bazı zümrelerin, daha 4. yüzyılın başlarında Aşağı İdil boyundan hareketle Hazar Denizine yakın bozkırlara sarkmışlardı. 330-350 tarihlerinde Kuban havzasındaki Alanlar'ı tazyikle, Kuban-Terek arasındaki bozkırları ele geçirdiler. Buradan Derbent ve Daryol "Daryal" geçitlerinden, Doğu Anadolu civarlarına akınlara başladılar.⁵ Hunlar'ın 359 ve 373 tarihlerinde Urfa'ya kadar geldikleri biliniyor. Urfa "Edessa" Piskoposu Efreim bunlardan bahsederken: "Yecüc ve Mecüc süvarileridir; küheylanların sırtında fırtına gibi uçarlar; karşılarında durabilecek kimse yoktur,"⁶ şeklinde tasvir eder. Hunlar, Doğu Anadolu'ya yaptığı akınlardan sonra yeniden Kuzey Kafkaslara ve Aşağı İdil boylarına dönmüşlerdir. Hunların 395 tarihinde batıya doğru hareketleri iki cepheli bir şekilde hızlandı. Hunlardan bir kısmı Balkanlardan Tuna'ya ilerlerken daha büyük sayıda olan ikinci kısmı da Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yönelmiştir. Hun devletinin Don nehri havalisindeki doğu kanadınca tertiplenen Anadolu akını Basık ve Kursık adlı iki başbuğun idaresinde⁷ tertiplendi. Hun atlı birlikleri, Erzurum üzerinden Karasu, Fırat ve Malatya'ya ulaştılar. Bu birlikler, Çukurova'yı istila ile Orta Doğu'nun en sağlam surlarına sahip olan Urfa'yı ve Antakya'yı bir müddet kuşattılar. Daha sonra Hun atlı birlikleri, Suriye'ye indiler. Sur ve Kudus kentini ve çevresini ağır bir şekilde akına tabi tuttular.⁸ Bu sefer o dönemin

² Gülçin Çandarlıoğlu "Türklerin Müslümanlığı Kabullerinden Önce Orta Asyadan Güneydoğu Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Bunların Yer Adlarına Tesiri" *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*. İstanbul, 1988, s. 72-73

³ Akdes Nimet Kurat, *IV ve XVIII. YY'da Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri*, TTKY., Ankara, 1972, s. 7

⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s.12; Gülçin Çandarlıoğlu, s. 73

⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1995, s. 56-84; Akdes Nimet Kurat, s. 17

⁶ Mar-Yeuşa, *Mar-Yeuşa Vekainamesi*, Çev. Mualla Yanmaz, Eklmeler, M. Fahrettin Kırzıoğlu, İstanbul 1958, s. 64

⁷ İbrahim Kafesoğlu, s. 69-70; Akdes Nimet Kurat, s. 18

⁸ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönem*, Ankara, 1993, s. 34

önemli bir gücü olan Sasanileri dehşete düşürmüştür.⁹ Hatta çok süratli cereyan eden bu harekattan korkuya kapıldıkları için kilise adamları yukarıda ifade etmeye çalıştığımız Hunlar'a dair acayip hikayeler uydurmuşlardır. Hunlar aynı süratle Orta Anadolu üzerinden Azerbaycan'a ve oradan da üslerine döndüler.

Abbasiler devrinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya, oldukça önemli sayılabilecek oranda Türk unsuru geldi. Emevilerden beri büyük bir ihtimamla devam ettirilen Anadolu gazalarına, Türkistan'dan getirilen ve Abbasi ordusuna alınan, Türklerin gönderilmesi, ayrıca harpler sebebiyle nüfusu oldukça azalan Avasım ve Sugur bölgesine başka milletlerle beraber Türklerin de iskan edilmesi, Selçuklulardan önce Türklerin Anadolu'ya girmelerine sebep oldu.¹⁰ 8. yüzyıldan itibaren Müslüman Türkler el-Cezire, Sugur, Avasım bölgelerine geldiler. Özellikle Abbasi halifesi Ebu Cafer Mansur, el-Cezire bölgesinde Abbasi yönetimine karşı ayaklanan bölge sakinlerinden Kays Araplarının isyanlarını bastırmak ve onları kontrol altında tutmak için Horasan'dan Müslüman Türk ve diğer kavimleri Rakka garnizonuna yerleştirdi. Me'mun ve Mutasım dönemlerinde Abbasi ordusunda Türkler bilhassa Suğur ve Avasım bölgelerine yerleştirilerek Bizans'a karşı kullanılmışlardır.¹¹ Mutasım ile birlikte el-Cezire bölgesini genelde Türk valileri yönetmeye başlamıştır. Anadolu'ya Yapılan Selçuklu Akınları, Tuğrul Bey ile başlamış olup Selçuklu komutanları (beyleri) ile devam etmiştir. Özellikle Selçuklu komutanları (beyleri) Güneydoğu Anadolu'yu üs edinerek Anadolu ve Şam (Suriye) bölgelerinin fethine giriştiler.

2. Selçuklu, Zengi ve Eyyübi Hakimiyeti İle Başlayan Urfa'nın Türkleşme Süreci

Anadolu'ya ilk Selçuklu akını; Tuğrul Bey'in müsaadesiyle kardeşi Çağrı Bey'in 3000 süvari ile, 1018 yılında, büyük mesafeleri ve türlü tehlikeleri aşarak Doğu Anadolu'ya yaptığı bir seferle gerçekleştirilmiş ve bu sefer yapılırken Çağrı Bey, Türkistan gazilerinin ananelerine göre yola çıkmış ve gayesi yeni bir yurt bulmak olmuştu.¹² Çağrı Bey idaresindeki bu akın, Doğu Anadolu'ya kadar gelmiş, Urfa'ya kadar sürmemiştir. Bu dönemde Urfa, Benu Numeyr kabilesinden Uteyr'in yönetiminde idi.¹³ Yine bu dönemlerde Arslan Yabgu Oğuzları, Gazneli Sultanı Mahmud ve Mesud'un

⁹ Abdulhaluk Çay, *II. Kılıç Arslan*, Ankara 1987, s. 2

¹⁰ M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarih, Selçuklular Devri Anadolu Selçukluları*, İstanbul 1944, s. 19-21

¹¹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 57

¹² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993, s. 14

¹³ İbn Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, IX, s. 268

takiplerine uğrayarak birkaç defa Anadolu'ya girdiler. 1028'de Azerbaycan üzerinden Diyarbakır bölgesine kadar geldiler.¹⁴ 1038 Selçuklu-Gazneli mücadelesi sırasında Yabgulular da Anadolu üzerine bir akın yaptılar.¹⁵ Oğuzlar 1042 yılında Urmiye bölgesinde 1500 kişi toplayarak Van Gölü havzasına girmişlerdi.¹⁶ 1044 yılında yeni gelen Oğuzlar ile çoğalan bu Türkmenler büyük bir kütle halinde Doğu Anadolu'ya girdiler. İbrahim Yınal'ın baskısından kaçan Türkmen toplulukları Urfa'ya kadar geldiler.¹⁷ Bu akınlar sonucunda Selçuklu akıncıları 1045 yılında kısa süreli de olsa kenti ele geçirdiler. Fakat daha sonra Urfa'dan çekilmek zorunda kaldılar.¹⁸ 1059'da Sultan Tuğrul Beyin emri ile mücahitler tekrar Anadolu'ya girdiler. Şehzade Yakut beraberinde Horasan Saları, Kapar, Kikaciç ve Sabuk adlı Selçuklu emirleri olduğu halde Abbasi hilafetine bağlılıklarından dolayı kara bayraklar taşıyan Selçuklu ordusu, Van Gölünün kuzeyinden Güneydoğu Anadolu'ya girdi.¹⁸ Salar-ı Horasan komutasındaki Selçuklu kuvvetleri Urfa'yı kuşatmışlarsa da almaya muvaffak olamadı. 1059 yılında Salar-ı Horasan Dicle kenarındaki kalelerin bir çoğunu aldı. Fakat Urfa'ya birkaç sefer düzenlemesine rağmen kenti alamadı.¹⁹ Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Bey 1063 yılında vefat edince yerine kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alparslan Selçuklu Sultanı oldu.²⁰

Alparslan devletin yönetiminde istikrarı sağladıktan sonra fetih planlarına uygun olarak Anadolu'ya yapılan seferleri devam ettirdi. 1065 yılında Sultan Alparslan'ın daha önceleri de Anadolu'da akınlarda bulunan Horasan Saları, Ergani yöresindeki Tulhum ve Siverek kalelerini başarısız bir kuşatmadan sonra Urfa'ya yürüyerek birtakım yerleri ele geçirdi. O sıralarda Urfa'da bulunan Antakya Dükünün Türklere saldırması nedeniyle Horasan Salarının Urfa kuşatması sonuç vermedi. Aynı yıl içinde Urfa yöresine tekrar akınlar yapıldı. Türk kuvvetleri Urfa kentine bağlı Kısas'ta ordugahını kurdular. Bu kuşatmada Urfa civarındaki Cülap ve Diphasarı ele geçirdiler. Bunun üzerine karşı harekette bulunan Bizans ordusu, dört bin kişilik bir güce sahip

¹⁴ Osman Turan , Selçulular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul, 1993, s. 119

¹⁵İbrahim Kafesoğlu , Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953, s. 51; Ali Sevim, Suriye Selçukluları, Ankara, 1965, s. 16

¹⁶ Abu'l Farac , Gregory (Bar Habreus), Abu'l Farac Tarihi, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987, s. 295-296, Mateos (Urfalı) , Mateos Vekainamesi ve Papaz Gregor'in Zeyli, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 76-77

¹⁷ Osman Turan , s. 120; İbrahim Kafesoğlu , s. 51; Ali Sevim, s. 16

¹⁸ J. B. Segal , Edessa The Blesed City, Oxford, 1970, s. 220

¹⁸ Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara, 1993 s. 48

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçukluların Devri, s. 54; Ali Sevim, s. 16; Cl. Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. yüzyılın İkinci Yarısı)" çev. Y. Yücel- B.Yediylüldüz, Belleten, Sayı 201, Ankara 1988

²⁰Mükrimin Halil Yinanç, s. 59-60, Erdoğan Merçil, s. 363-364

olmasına rağmen bozguna uğratıldı.²¹ 1066/67'de Hacıp Gümüştekin beraberinde Afşin, Ahmed Şah ve öteki Selçuklu emirleri ile Urfa Eyaletine girdiler. Nasibis kalesine yürüyerek burada birkaç gün savaşmasına rağmen bir sonuç elde edemediler.²² Daha sonra Nusaybin'e karşı kuşatma girişiminde bulundu ise başarısız oldu. Fırat ırmağını geçip Adıyaman ve çevresine akınlar yaptı. Bu sırada Bizanslılar'ın uç kumandanı Aruadanos Selçuklu kuvvetlerinin önünü kesip bir baskın girişiminde bulduysa da Urfa'ya bağlı Hoşin kalesi yakınlarında Bizanslılar ağır bir yenilgiye uğradılar. Bu çarpışmada esir alınan Bizans komutanı, Gümüştekin tarafından Urfa önüne getirilerek kırk bin akçe karşılığında serbest bırakıldı.²³

Bölgeye gelen Türkmen liderleri arasında Sultan Alpaslan'a bağlı adamlar biride Afşin b. Bekçi idi. Fakat Afşin b. Bekçi, Sultanın bir komutanını öldürdüğünden Anadolu topraklarına kaçmıştı. Afşin b. Bekçi Anadolu'nun içlerine kadar akınlar düzenleyerek büyük ganimetlerle doğuya döndü. Bölgeye gelen bir diğer Türk beyi de Sunduk'tur. Sultan Alpaslan, Doğu Anadolu'da hakimiyetini güçlendirmek için Sultan Alpaslan 1070 yılı sonlarında Anadolu'ya girdi ve 1071 yılı Mart ayının 10'ncü günü ordusuyla Urfa Kalesini muhasara etti.²⁴ Muhasara 50 gün devam etmesine rağmen bir sonuç elde edilemedi. Muhasaranın uzun sürmesi nedeniyle burada fazla beklemek istemeyen Alparslan Urfa'yı bırakıp Halep'e doğru yürüdü. Alparslan'ın 1071'de Malazgirt'te Bizanslıları büyük bir bozguna uğrattığı zafer²⁵ sonrasında Romenüs ile yapılan barış antlaşmasında istediği şehirler arasında Urfa şehri de vardı.²⁶ Ayrıca Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış oğulları'nın hangi şekilde Urfa ve çevresine gelmiş olmaları da konumuz açısından önemlidir. Tuğrul Bey 1063 yılında vefat edince yerine kardeşi Alparslan Selçuklu Sultanı oldu. Ancak Tuğrul Beyin amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın Tuğrul Bey'e karşı olduğu gibi yeni hükümdara da karşı harekete geçti. Kutalmış oğulları'nın Urfa ve çevresine gelişleri ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. Bu farklı görüşlerden biri: Sultan Tuğrul Bey, 1063 yılında vefat edince yerine yeğeni Alparslan Sultan olmasıyla Büyük Selçuklu tahtı için Alparslan'a karşı yaptığı mücadelede Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış hayatını kaybetti. Kutalmış'ın ölümünden

²¹ Ali Sevim, s. 62-63; Mateos, s. 126 ; İbrahim Kafesoğlu, s. 42

²² Erdoğan Merçil, s. 404-465

²³ Abu'l Farac, I, s. 318; Ali Sevim, s. 63 (Hoşin, Urfa Hilvan ilçesine bağlı bir yerleşim bölgesi.)

²⁴ Mateos, s. 159; M. Halil Yinanç, s. 54; Erdoğan Merçil, s. 465; M. Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri*, Ankara 1992, s. 4

²⁵ İbn Esir , *el-Kamil*, X , s. 65; Osman Turan, s. 178-184 ; Ali Sevim, s. 78-81

²⁶ Abu'l Farac, s. 318

sonra esir düşen kardeşi Resül Tekin ve oğulları Süleyman ile Mansur, Alparslan tarafından öldürülmek istenmiş ancak vezir Nizamül-Mülk hanedan azasını öldürmenin uğursuzluk getireceğini ve devletin bekasına tesir edeceğini söyleyerek Sultanı bundan vazgeçirmiştir. Yeniden isyan etmelerini önlemek gayesiyle de onları fetihlerle meşgul olmaları için Urfa ve Birecik taraflarında yer verildi. Daha sonrada Kutalmışoğlu Süleymanşah akraba ve taraftarları ile Urfa havalisine gönderildi. İkinci görüşe göre ise Süleymanşah ve ağabeyi Mansur, Malazgirt savaşına katılmış ve bu savaşta büyük yararlıklar göstererek Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra Sultan Melikşah tarafından Anadolu'yu idare etmek, burada başıboş dolaşan Türkmenleri ve birlikleriyle mücadele halinde olan emirleri disiplin altına almak için gönderildiği. Tarihi süreç dikkate alındığında birinci gruptaki rivayet daha gerçekçi gözükmektedir. Güvenilir rivayetlerden biride Süleymanşah, ağabeyi Mansur, kardeşleri Alp İlig (Yülüğ) ve Devlet 1072 yılında veya ertesini yıl Urfa ve Birecik yakınlarına kaçmışlar veya sürülmüşlerdir. Bunlar Urfa yöresinde başıboş dolaşan Yavekiyye Türkmenleri ile o bölgedeki Selçuklu Devlet arazisinde tutunamayarak hudutlara sürülmüş olan bazı Türkmen gruplarıyla temas kurdular. Kutalmışoğulları, bu guruplar tarafından, soylarının asaletli oluşundan başbuğ olarak kabul edildiler. Süleymanşah ve kardeşleri Birecik'i karargah haline getirdiler. Buradan, Antakya üzerine akınlar yaparak valisini esir aldılar. Arkasından Selçuklu hakimiyetini tanımaya mecbur olan Halep'i kuşattılar. Bu sırada (1074) Alaşehir'i zapteden Türkler Adalar Denizi sahilindeki Millet'e kadar uzandılar. Bu dönemlerde Süleymanşah'ın Bilecik'i karargah yaparak civar kentlere akınlar yaptığı anlaşılmaktadır. Süleymanşah'ın dışındaki Kutalmış oğullarından birine Filistin'de kurulan Türkmen Beyliğinden Akka'yı alan Şöklü ile kurmuş olduğu diyalog ilgi çekicidir. Şöklü, ona bir mektup göndererek "*Sen Selçuklulardansın, Sultan sülalesine mensupsun, sana itaat ile senin hizmetinde bulunursak bununla şeref duyarız ve övünürüz: Sultan alesinden olmayan Atsız'a tabi olmak istemiyoruz.*", Ayrıca teşvik etmek amacıyla "*Suriye ve Filistine hakim olabileceğini bildirdi Atsız'ın bölgeden uzaklaştırarak olursak Mısır Fatimi Devleti de bize yardımda bulunacaktır.*" diyerek onu güneye Filistin'e gelip birlikte fetih yapmasını önermiştir. Emir Şöklü'nün önerisini olumlu bulan Kutalmışoğlu kardeşi ve amcası oğluyla birlikte Urfa havalisinden Taberiyye'ye gelerek Şöklü ile birleşti ve Şii Mısır-Fatimi Devletini resmen tanıdıklarını ilan ettiler. Kutalmışoğulları ile Atsız arasındaki mücadelede, Kutalmışoğulların Atsız tarafından mağlup edilerek Sultan

Melikşah'ın yanına kardeşleri Alp İlig ve Devlet'i 1075 yılında göndermesi ile sonuçlandı.²⁷

Türkiye Selçuklu Devletinin ilk kurucusu sayılan Süleymanşah bundan sonra güneye doğru yürümüş, 1082/83'de Tarsus'u kuşatmış, 1084'de Adana, Misis ve Anazarba olmak üzere hemen hemen bütün Çukurovayı fethetti. Böylece Ermeni Philaretos'un Toroslardan Urfa'ya kadar kurmuş olduğu devletin batı kısmı Selçukluların eline geçmiş oldu.²⁸ İlk Osmanlı tarihçilerince Osmanlıların cediti olarak gösterilen Süleyman Şah, rivayetlere göre Urfa taraflarında bulduktan sonra Fırat Nehrini geçerken boğulmuştur.²⁹ Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan'dan sonra Selçuklu tahtına geçen Melikşah'da Urfa ve çevresiyle ilgilenmiştir. İbnü'l Hutayti'nin kendisine Halep'i teslim etmek istemesi üzerine harekete geçmiş ve bölgeye gelmiştir. Oradan Harran'a gelen Sultan Melikşah, şehri Müslim b. Kureyş'in kardeşi Müveyyidüdevle İbrahim'in valisi İbni Şatır'dan kenti teslim aldı.³⁰ Harran, Suruç ve Rahba'yı Müslim b. Kureyş'in oğlu Muhammed'e verdi. Onu, kız kardeşi ile de evlendirerek bir akrabalık tesis etti.³¹ Melikşah İsfahan'dan yola çıkarken yanında Porsuk, Kasim-üd-Devle Aksungur ve Bozan vardı. Harran'daki işleri düzene soktukten sonra Emir Bozan'ı önemli bir kuvvetin başında Philaretos'un oğlu Barsam'ın hakimiyetindeki Urfa'yı fethetmek üzere gönderdi. Kendisinde Caber Kalesine yöneldi. Emir Bozan Urfa'ya gelerek,³² şehrin önünde karargah kurarak şehri üç ay muhasara altında tuttu. Emir Bozan'a karşı koymaya devam eden şehir yöneticileri Emir Bozan'ın şiddetli hücumuna uğradı ve kent günlerce aç bırakılmakla karşı karşıya kaldı. Hiçbir yerden yardım göremeyen şehir halkı son derece meyus bir şekilde idiler. Bunun üzerine halk, dükleri olan Barsama'ya karşı isyan ettiler. Urfalılar ona karşı yürüdüler, Barsama kendini kurtarmak için kendisini surdan aşağı attı ve omurga kemiği kırıldı. Barsama'yı yaralı bir şekilde Emir Bozan'ın yanına getirdiler. Birkaç gün sonra da öldü. Şehrin ileri gelenleri Bozan'ın yanına gelip, Urfa'yı 28 Şubat 1087 yılında teslim ettiler.³³ Emir Bozan'ın bu başarısı Melikşah tarafından Urfa valiliği verilerek ödüllendirildi. Emir Bozan'da şehrin yönetimini Salar Huluh adlı bir kumandana vermiştir.³⁴

27 İbnü'l Esir, El-Kamil, VIII, s. 211; Erdoğan Merçil, İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993, s. 104

28 İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular, s. 41-42

29 Aşıkpaşazade, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Haz. N. Atsız, Ankara 1985, s. 14

30 Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993, s. 18

31 Ramazan Şeşen, "Harran ve Türk İslam Tarihindeki Yeri" Tarihi ve Kültürel Boyutları İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988, s. 163; ...Harran Tarihi, s. 8

32 Ahmed b. Mahmud, Selçukname, Haz. Erdoğan Merçil, I, İstanbul 1972, s. 222-223

33 Abu'l Ferec, I, s. 133; Urfalı Mateos, 173; Müverrih Vardan, s. 183

34 Urfalı Mteos, s. 173

Emir Bozan'ın bu başarısı uzun sürmedi. Emir Bozan'ın Tutuş ve Berkyaruk arasındaki mücadelede taraf olmasından dolayı Tutuş tarafından başı vurularak öldürüldü. Tutuş, Halep'e hakim olduktan sonra Fırat Irmağını geçerek Suruç'u aldı. Daha sonra Valisini öldürdüğü Urfa ve Harran'ın naiblerinden adı geçen kentleri kendisine teslim edilmesini istedi. Fakat Bozan'ın naibleri Urfa ve Harran'ı teslim etmek istemediler. Tutuş, Bozan'ın başını bir mızrağın ucuna taktırarak Urfa ve Harran'a gönderdi. Bu olay karşında dehşete düşen halk, Urfa ve Harran'ı teslim etmekten başka bir çarenin olmadığını anladılar.³⁵ Daha sonra Tutuş, Bizans Prenslarından Hetum'un oğlu Toros'u Urfa'ya vali tayin ederek bölgeden el-Cezireye hareket etti. Tutuş, el-Cezire bölgesini de itaat altına aldıktan sonra da Berkyaruk'la karşılaşmak için Bağdat'a yöneldi. 1095'te yapılan savaşta Tutuş'un ordusu dağıldı, savaş neticesinde Tutuş öldürüldü.³⁶ Tutuş'un oğlu Rıdvan, Yağısıyan ve diğer bütün firariler Urfa şehrine geldiler. Burada Küropolat Toros tarafından hüsnü kabul gördüler. Aslında Küropolat Toros, şehre hakim olmak ve Hristiyanları, Müslümanların egemenliğinden çıkarmak için şehrin surunu iç kaleden başlayarak tahkim ettirdi. İçkale, Selçukluların elinde bulunuyordu ve orada bir Türk Müfrezesi vardı. Toros'un şehri tahkim edip kaleyi şehirden ayırmak istemesi iç kalenin İşpehsalar unvanlı Türk kumandanı tarafından civardaki emirlere haber verildi.³⁷ İçkaledeki "İspehsalar-Sipehsalar" unvanlı Türk kumandanı çağrısı üzerine Artukoğlu Sökmen ve Samsat Emiri Balduk askerleriyle beraber Urfa'ya yürüdüler ve şehri kuşattılar. Fakat bu kuşatmadan bir netice alınamadı. Çünkü Halep Melik'i Rıdvan ve Antakya hakimi Yağısıyan'ın Suruç'a doğru yürüdükleri haberi geldi. Bundan dolayı Urfa kuşatmasından vazgeçerek Suruç'u savunmaya gittiler.³⁸ Bu dönemde Fahrü'l-Mülk Rıdvan'da Melikliğini ihya girişimine başladı. Rıdvan, bu amaçla Suruç'u almak niyetiyle Suruç'un önüne geldi. Suruç halkının Rıdvan'a rica etmesi üzerine O'da Sökmen'in metbu tanınması şartıyla Suruç'u işgalden vazgeçti.³⁹ Daha sonra Urfa'yı itaat altına almak için Suruç'tan ayrıldı. Halep sultanı Melik Rıdvan ve Antakya hakimi Yağısıyan kırk bin askerle Urfa'nın önüne geldiler.⁴⁰

Toros, Melik Rıdvan'ın Urfa'yı kuşatmasına karşılık maiyetindekilerle Müslümanlara karşı savaşarak kaleye kapandı şehrin ihtiyaçlarını temin etti, halkı

³⁵ Urfalı Mateos, s. 182-183; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1989, s. 150

³⁶ Ali Sevim, s. 155-156

³⁷ Urfalı Mateos, s. 184

³⁸ E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul 1970, s. 143; Müverrih Vardan, s. 186

³⁹ Ali Sevim, s. 164

⁴⁰ Urfalı Mateos, s. 185

cesaretlendirerek bol para dağıttı. Müslümanlar, ondan beklemediği cesaret ve kahramanlığa rağmen 1095'te şehri ele geçirdiler.⁴¹ İçkale, Yağısıyanın isteği üzerine kendisine verildi. O'da Urfa'yı müstahkem bir kale haline sokarak adamlarını muhtelif yerlere yerleştirdi.⁴² Bundan sonraki dönemlerde Urfa ve çevresi değişik Türk grup ve komutanlar tarafından elde edilmek istenmiştir. Bunlardan bazılarını kısaca şöyle sıralayabiliriz: Toros'un daveti üzerine Süleymanşah'ın kardeşi Alp İleg'in otuz üç günlük hakimiyeti oldu. Daha sonra Alp İleg, Toros tarafından zehirlenildi. Gürboğa hapisten çıktıktan sonra Harran ve Urfa şehri almak amacı ile bir girişim başlattı. Daha sonra Çökürmüş'ün Urfa muhasaraları ve 1105 yılında elde etmiş olduğu zafer, Urfa ve çevresinin Türkleştirilmesi için önemli bir dönüm noktası oldu. Daha sonra I. Kılıç Arslan, Urfa'yı 1106'da kuşatmasına rağmen alamadı. Buradan Harran'a yürüdü Haran'ı teslim aldı. Harran'da bulunduğu dönemde ağır bir şekilde hastalandı. Bu hastalığından dolayı Malatya'ya geri dönmek zorunda kaldı.⁴³ Mevdud'un 1110 yılındaki Urfa'ya taarruzu ve Urfa'yı alma teşebbüsü ile Porsuki'in Urfa'yı alma teşebbüsleri bölgenin Türk iskanına açılması açısından önem arz etmektedir.⁴⁴

Aksungur el-Porsuki'nin ölümünden sonra İmadeddin Zengi tarih sahnesine çıktı. 1127 yılında Musul'da vali olarak iş başına geldi. 1098-1144 tarihleri arasındaki Haçlı hakimiyeti, Zengi'nin Urfa'yı fethi ile son buldu. (24 Aralık 1144) Zengiler döneminde Urfa, 15 Eylül 1146'da Nureddin Mahmud Zengi, II. Joscelin'nin Urfa'yı alma teşebbüslerine son noktayı koymakla,⁴⁵ Urfa ve çevresini Türk yurdunun ayrılmaz bir parçası yaptı. Zengilerden sonra bölgede etkili güç Eyyübiler olmuştur. Nureddin'in yeğeni Seyfeddin, 1174'de Urfa'yı hakimiyeti altına aldı. Seyfeddin'in ölümünden sonra (1180) kardeşi İzzeddin Mesud idarenin başına geçmesine rağmen bölgede pek etkili olamadı. Nihayet Salahaddin Eyyübi 1182 yılında Urfa'yı ele geçirdi.⁴⁶ Celaleddin Harzemşah'ın 1231 yılında öldürülmesinden sonra Harezm askerleri Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat'ın emrine girdiler.⁴⁷ Bu dönemde Urfa ve Seruc'un Harizmlilerin hakimiyetine girdiğini görmekteyiz.⁴⁸ Eyyübiler arasındaki rekabetten

⁴¹ Urfalı Mateos, s. 185-186; Ali Sevim, s. 164

⁴² Erdoğan Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 86

⁴³ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, s. 86

⁴⁴ Urfalı Mateos, 254, 257; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyubi ve Devleti*, İstanbul 1987, s. 34

⁴⁵ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1146), II, Ankara 1990-94, s. 139-154; Coşkun Alptekin, *The Reing of Zangi* (521-541 / 1127-1146), Erzurum 1978, s. 82

⁴⁶ Ramazan Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyübi Devleti* (569-589 / 1174-1193) İstanbul 1983, s. 47

⁴⁷ Ramazan Şeşen, "Haçlı seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", *Uluslar arası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, İstanbul 1997, s. 37

⁴⁸ Osman Turan, *Selçuklular Devrinde Türkiye*, İstanbul 1971, s. 406

yararlanmak isteyen Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad, 1235 yılında Kemaleddin Kamyar kumandasındaki orduyu, Urfa, Harran, Seruc Rakka, Siverek ve Amid'i fethi için hazırladı. Haziran ayında kuşatma altına alınan Urfa şidetli hücumlar sonucunda alındı.⁴⁹ Urfa ve çevresi, Selçuklu-Eyyübi mücadelesinin bir sonucu olarak, II. Gıyaseddin'in Eyyubi hükümdarı Melik Kamil'in Anadolu'ya girmesini önlemek amacı ile Halep hükümdarı Melik Nasır ile anlaşılmasını görmekteyiz. II. Gıyaseddin Keyhürev metbuluğunu tanıyan Nasır'a Harizmlilerin eline geçmiş olan Urfa ve Seruc verdi.⁵⁰ 1243 yılında Köseadağ Savaşı'nda Selçukluların yenilgiye uğraması ile 1260'da Urfa ve çevresi Moğollar tarafından tahrip edildi. Bu tarih bölgede Memluk hakimiyetinin de başladığı tarih olarak kabul edilebilir. Moğolların 1260 yılında Ayn-ı Calut mağlubiyeti sonrasında Urfa, Birecik ve Harran zaman zaman Memluklulara bağlı olmaya başladı.⁵¹ Bu dönemde bölgede iki yeni güç mücadele etmeye başladı. Bu süreçte bölgede Moğollar (İlhanlılar) ile Memluklular arasında nüfuz çatışması başladı. Özellikle Harran ve Urfa bu mücadelenin alanı haline geldi.⁵² Bundan sonraki süreçte Timur'un 1393'teki el-Cezire seferi vesilesi ile Urfa'dan da bahsedilir. Ancak 1399 yılında Timur, Şam'dan dönerken Urfa şehri sakinleri ona itaat ederek şehir Timur hakimiyetini tanıdı.⁵³

3. Döğer Akınları Ve Urfa'daki Yerleşim Alanları

Bundan sonraki dönemlerde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm süren beylik Artukoğulları olmuştur. Artukoğulları konumuz açısından önem arz etmektedir. Bu Türk beyliğinin Oğuzların Kayı veya Döğer boyuna mensup olduğu hakkında fikirler mevcuttur. Bu fikirlerden hangisinin kesin olduğu hakkında bir görüş birliği mevcut değildir. Yalnız Döğerler bu dönemden itibaren Urfa ve çevresine yerleşmiş olduklarını kaynaklardan tespit etmekteyiz. Döğerler ile ilgili Divanü Lugati't-Türk'de oğuz boyları listesinde Döğerlerin adı "Töker" olarak yazılmıştır. Kaşgarlı Mahmud eserinde, Boy'un hayvanlarına vurdukları damgaların şeklini de göstermiştir.⁵⁴ Reşidüddin ise 14. yüzyıl başları Döğerlerin adını bugünkü imlasıyla yazmış ve Döğer'in "Toplanmak" manasına geldiğini kaydetmiştir. Bu boyun ülüşünün (şölenlerde koyunlardan yedikleri kısım) "aşığlı" onkununun (totem kuşu) kartal olduğunu bildirmiş⁵⁵ ve damgasının şeklini

⁴⁹ Osman Turan, s. 382; E. Honigmann, "Urfa" *İA.*, XIII, İstanbul 1986, s. 55

⁵⁰ Osman Turan, s. 406

⁵¹ Ramazan Şeşen, s. 38

⁵² Ramazan Şeşen, s. 41

⁵³ E. Honigmann, s. 55

⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't Türk, I, s. 57

⁵⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar:Türkmenler*, İstanbul 1963, s. 244;.... "Döğer" *DİA.*, İstanbul 1994, IX, s. 514

göstermiştir. Selçukname adlı eserini 15. yüzyılın birinci yarısında yazmış olan Yazıcıoğlu Ali, Döğer'in "toplanmak için bir araya gelenler" anlamında ve "sünük'ünün" yani ülüşünün "aşuklu umaca" olduğunu söylemiştir. Döğer'ler Kaşgarlı Mahmud'un Oğuz boyları listesinde 18. sırada bulunurken, Reşidüddin ve Yazıcıoğlunun eserlerinde 6. sırada kaydedilmiştir. Faruk Sümer, Şemseddin el Cezeri'nin (ö. 739/1338) Artuklu hanedanının bu boydan geldiğini kaydettiğini bildirmekte ve tahrir defterlerinde on dokuz Döğer yer adına rastladığını belirtmektedir.⁵⁶ Türklerin Ön Asya'ya gelmeleri ve Anadolu'yu Türkleştirmesi devrinde Döğerler'e daha çok Suriye ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde rastlanılmaktadır. Artuk ilinde Döğer adına ilk defa XII. Asırda rastlıyoruz. 561/1165 yılında ölen Döğer Han oğlu Nasruddevle Mahmud'un cenazesinde Müslümanlar yanında Hıristiyanların da bulunduğu dair kayıt önemlidir. İbnü'l Esir'e göre Musul Beyleri arasında Zahirüddin bin Belengeri el-Döğeri adlı biri olup 594/1198 yılında ölmüştür.⁵⁷ Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki mevcudiyetleri kesinlik kazanmış olan Döğerler, Moğol hakimiyetinin sona ermesi ve Memluklu Emirlerin birbirleriyle mücadeleye başlamaları üzerine faaliyete geçtiler. Döğerler, özellikle Sultan Berkayaruk döneminde Suriye'de önemli roller oynamışlardır. Bu dönemde yirmi bin ev gibi o dönem için oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olan Döğerler, daha ziyade Urfa, Siverek, Suruç, Harran, Caber ve Rakka civarında yaşıyorlardı. Suruç, Harran, Siverek bölgelerinde 30000, 5000 ve 3000 hane Döğer halkı Dımaşk-Hoca, Yağmur ve Osman beylere bağlı bulunmakta idi.⁵⁸

1324 tarihli Halep Salnamesinde Döğerli Nahiyesine bağlı şu yerleşim alanları bulunmakta idi. Kalecik, Edene, Dodaş, Agviran, Hacı Ali, Tahtanı Piri Ağı, Karetepe, Magaracık, Nahçıkan, Tekkeli, Sarı Şeyh, Orta Viran, Hacı Ali Fevkani, Eraz Yarık Curun, Köfe Giran, Bozdigan, Açıkra Tahtani, Kanoğlu, Kuymat Fevkani, Agviran, Pesyan, Yengice, Dip Hisar, İncirli, Uzık, Kor Kuyu, Sarı Kaya, Kayacık, Kengerli, Cenfuday, Külünçe, Mecrihan, Agviran Haciban, Yoztepe ve Şeyhhatap gibi yerleşim birimleri Döğer nahiyesine bağlı idiler.⁵⁹ Bugün Urfa'ya bağlı başta Diphesar, Yenice,

⁵⁶ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 514; ... "Döğer" *El²*, II, s. 613-614

⁵⁷ Makrizi, *Kıtabü's-Sülük*, nşr. A. Aşur, Kahire, 1970, s. 136; İbnü'l Esir, *Tarih Atabekiyeye*, s. 353; F. Köprülü, "Artuklular" *İA.*, s. 623; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 138, 139; Geniş bilgi için bkz. Ebubekir Tahranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 51-52, 66-67, 78-79; İbn Tağrıberdi, *Nücumü'z Zahire*, VII, s. 57; Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, s. 107; *İzzi Tarihi*, İstanbul 1299, s. 271; Faruk Sümer, *Oğuzlar: Türkmenler*, İstanbul, 1963;... "Döğer" *DİA.*, İstanbul 1994, 9, s. 514;... "Döğer" *El²*, II, s. 613-614; ... "Oğuzlara Dair" *AÜDTCFD.*, s. 241

⁵⁸ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 138.139; N. Sevinç, "Gaziantep Yer Adları ve Türk Boyları" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ekim 1983, s. 45-47

⁵⁹ 1324 Halep Vilayet Salnamesi, s. 406

Kabahaydar, Gürpınar, Karapınar, Kengerli, Aşağı Komat, Yukarı Komat, Dadaş, Taşlıca, Karatepe, İçkara, Sarışeyh, Ozbey, Akbaş, Ağvıran, Keremli, Eğirç, Kantar, Canoğlu, Yıldızlar ve İncirli köyleri ile il merkezinde bulunan ve kendilerini Düğeri olarak tanımlayan aşiret yukarıda anlatmaya çalıştığımız akınlar sonucu bölgeye yerleşmiş Türkmen topluluklarının kalıntıları olmakla birlikte 14. yüzyılda Salim Beyin akınları ile bölgeye yerleşen Döğeri aşiretine mensup gruplardır.

Sonuç olarak Urfa ve çevresinin tarihöncesi ve ilk yüzyıllardan itibaren Türk akınları ile tanıştığını görmekteyiz. Türk akınları için Urfa adeta bir giriş kapısı olarak görülmüştür. Bölgeye farklı zamanlarda gelen Türk gruplarının bir kısmı, bölgede kalırken önemli bir kısmı da Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemişlerdir. Selçuklu, Zengiler, Eyyübiler, Harezmliler, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve nihayet Döğeri bölgeye yerleşerek bölgenin Türkleşmesini sağlamışlardır. Bugün bölgede bu aşirete mensup yerleşim yerleri mevcuttur. Urfa ve çevresi tarih boyunca yalnızca Anadolu'nun giriş kapısı olarak görülmemiştir. Aynı zamanda Mısır ve Suriye'de hakimiyet kuran Türk devletlerin Anadolu'nun iç kısımlarından gelebilecek saldırılar içinde önemli bir konumda idi. Özellikle bu dönemde Fırat'ın kıyı şeridinde yer alan Birecik bu gruplar için doğal bir set görevini görmüştür. Bölgenin ilkçağ ve Ortaçağdaki jeopolitik konumuna, bugün yeni bir takım unsurlar ilave olmuştur. GAP ile birlikte bölge, Avrupa ve Ortadoğu'nun tahıl ve sebze ambarı olacak bir konuma gelmiştir. Ayrıca Suriye ve Irak ile yapılacak münasebetlerde köprü olabilecek bir konuma sahip olması bölgenin önemini daha artırmıştır. Bölgenin anlatmaya çalıştığımız jeopolitik konumu, iç ve dış odakların bölgeye olan ilgisini giderek artmaktadır. Bu nedenlerle bölgenin Türk tarihi içindeki konumunu incelemek, milli bütünlüğümüz açısından kayda değer bir husustur. Sonuç itibarıyla Urfa ve çevresindeki Türkleşme süreci, tarihöncesinden başlayıp ve Döğeri bölgeye yerleştiği döneme kadar sürdüğünü müşahade etmekteyiz. Türk akınları hem siyasi hem de kültürel açıdan bölgenin yurt olmasında büyük katkısı olmuştur.

KAYNAKLAR

- Abdulhaluk Çay, II. Kılıç Arslan , Ankara 1987
- Abu'l Farac, Gregory (Bar Habreus), Abu'l Farac Tarihi, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987
- Abdullah Ekinci, Urfa ve Çevresindeki Türk Aşiretleri, (YDS) Elazığ, 1999
- Ahmed Refik, Anadolu'da Türk Aşiretleri, İstanbul 1930
- Ahmed b. Mahmud, Selçukname, Haz. Erdoğan Merçil, I, İstanbul 1972
- A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981
- Akdes Nimet Kurat, IV ve XVIII. Y.Y.'da Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri, TTKY., Ankara 1972
- Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi , Ankara, 1993
- ....., Suriye Selçukluları, Ankara, 1965
- ....., Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Ankara, 1993
- ....., Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1989
- Aşıkpaşazade, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, Haz. N. Atsız, Ankara 1985
- Bahaddin Çelik, "An Early Neolithic Settlement in the Center of Şanlıurfa" Neo-lithics, Berlin 2000, s. 4-6
- Bahaddin Çelik, "A New Early-Neolithic Settlement: Karahan Tepe, Neolithics, Berlin 2000, s.6-8
- Coşkun Alptekin, The Reing of Zangi (521-541 /1127-1146) Erzurum 1978
- Cl. Cahen, Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. yüzyılın İkinci Yarısı) çev. Y. Yücel-B. Yediyıldız, Belleten, Sayı 201, Ankara 1988
- Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinde Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu" Tarihi ve Kültürel Boyutları İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988
- ....., İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993
- E. Honigmann, "Urfa" İA., XIII, İstanbul 1986, s. 50-57
- E. Honigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, İstanbul 1970
- Ebubekr-i Tahrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, Yay. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara 1993
- Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1963
- ....., "Döğer" DİA., IX, İstanbul 1994, s. 514
- ....., "Döğer" EI2 II, s. 613-614
- ....., "Oğuzlara Dair" TM., X, s. 1951-53
- Gülçin Çandarlıoğlu "Türklerin Müslümanlığı Kabullerinden Önce Orta Asya'dan Güneydoğu Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Bunların Yer Adlarına Tesiri" Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu. İstanbul, 1988
- Hakkı Dursun Yıldız , İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1976
- Harald Haupmann, "Tarihöncesi Urfa" Uygurluklar Kapısı Urfa, Yapı Kredi Yayınları, 2003

- Halep Vilayet Salnamesi, 1324
- Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1146) II, Ankara 1990-94
- İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1995
- ....., Melikşah Dönemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu , İstanbul, 1953
- İbrahim Kafesoğlu, Selçuklular, İstanbul 1992
- İbn Esir, el-Kamil Fi't-Tarih, Terc. Abdülkerim Özaydın-Mertol Tulum, VIII, IX, X , İstanbul 1987
- İbnü'l Furat, Tarihü İbnü'l Furat, Beyrut, Trz., IX,
- İbni Tağriberdi, en-Nucümü'z-Zahire, VI, VII, neşr. W. Popper, Berkley 1909-1965
- İzzi, İzzi Tarihi, İstanbul 1299
- J. B. Segal , Edessa The Blessed City, Oxford, 1970
- Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't Türk Tercümesi, I, çev. Besim Atalay, Ankara 1998
- M. Özbaşaran, S. Harmankaya, O. Tanındı, "Göbekli Tepe", Nevali Çöri", Gürcütepe Höyükleri", "Kumartepe", "Tavuk Çay", Tileilet", "Küçük Hedbe" TAY, II
- M. Beşir Aşan , Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri, Ankara, 1992
- M. Halil Yinanç, Türkiye Tarih, Selçuklular Devri Anadolu Selçukluları, İstanbul 1944
- Mar-Yeuşa, Mar-Yeusa Vekainamesi, Çev. Mualla Yanmaz, Eklemeler, M. Fahrettin Kırzioğlu, İstanbul 1958
- Mateos (Urfalı), Mateos Vekainamesi ve Papaz Gregor'in Zeyli, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987
- Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", çev. H. D. Anderesyan, Tarih Semineri Dergisi ½, İstanbul 1937
- Makrizi, Kitabü's-Sülük, nşr. A. Aşur, Kahire 1970
- Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Ankara 1993
- ....., "Harran ve Türk İslam Tarihindeki Yeri" Tarihi ve Kültürel Boyutları İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul 1988
- ....., Selahaddin Eyyubi ve Devleti, İstanbul 1987
- ....., Salahaddin Devrinde Eyyubi Devleti, (569-589 /1174-1193)
- ....., "Haçlı seferleri sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla yapılan Mücadeleye Katkısı", Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, İstanbul 1997, s. 33-45
- Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993
- ....., Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul 1993
- ....., Türkiye Selçukluları, Ankara 1988
- ....., Doğu Anadolu Tarihi, İstanbul 1993
- Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 275-299, ELAZIĞ-2004

1193/1779 SENESİ RÜSUM DEFTERİ'NE* GÖRE BAZARCIK-TATARPAZARI'NDA PİRİNÇ ÜRETİMİ

*The Production of Rice in Bazarcık-Tatarpazarı According to Year
of 1193/1779 Notebook of Tax-Rusûm Defteri*

Mehmet KARAGÖZ

İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MALATYA

Özet:

Osmanlı ülkesinde ziraâtı yapılan tahıllardan birisi de pirinçdir. Pirinç ziraâtını zor olmasından dolayı, mahsulü pahalı ve tüketimi azdır. XVII. asrın ortalarına kadar sadece Osmanlı Sarayı'nda ve halkın da yalnız özel gün ve eğlencelerinde tüketilmektedir. XVIII. asırdan itibaren tüketimi yaygınlaşmıştır. XVIII. asrın sonlarına doğru Bazarcık'ta üretilen pirinç mîrfıya ait olduğundan doğrudan Osmanlı Sarayı'na gitmektedir.

Anahtar kelimeler: Bazarcık, pirinç, ziraât, mukataâ ve mahsul.

Abstract:

The rice is one of the corps which produced in Otoman Empire. The produced of rice is the most difficult, thus it is very expensive and it's consumption is very few. Alone, it is consumed to private days and entertainments of people and in Otoman Place, until mid of XVII. century. After XVIII. century its consumption has been spread towards end of XVIII. century the rice which produced in Bazarcık is directly sent Otoman Place.

Keyword: Bazarcık, rice, enterprice-mukataâ-, crop.

---

* Bu çalışmaya esas, BOA Bab-ı Defteri Ç.R.S 25999 numaralı defterdir. Osmanlı Devleti'nde, "... Rumeli'deki bazı çeltik nehirleri başkanlarının pişkeşlerine ve berâtlarına bakmakla vazifeli ..." kaleme, "Çeltik Rûsûmu Kalemi" veya "Çeltik Muhasebesi Riyâseti" denilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992, s. 268) 1193/1799 senesine ait olan defter; 16 sayfa olup sonradan numaralandırılmıştır. Osmanlı malî kayıtlarındaki geleneğe uygun olarak siyakatla yazılmıştır. Defterde, Bazarcık şeklinde yazılan yerleşim yeri Osmanlı kayıtlarında, "Bazarcık, Pazarcık veya Tatarbazarı-Tatarbazarı" olarak bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'nde ziraî hayat ve özellikle tahıl üretimi hususunda yapılan çalışmaların yeterli olmadığı bilinmektedir. Bilgi eksiklikleri; sadece üretilen tahılların coğrafi saha ölçüleri değil, üretilen tahılların çeşitliliklerine mukabil miktarları da çok az bilinmektedir. Biz bu çalışmanın sınırlarını zorlamadan, çalışmamıza esas olmak üzere, birkaç noktaya temas etmenin faydalı olacağını düşünmekteyiz. Birincisi, Osmanlı Devleti'nde ziraî hayatın kemiyet ve keyfiyet olarak durumunun tam olarak bilinmediğini giriş cümlemizde belirtmiştik ki, bu bilinmezliğin konuların tasnifinde, biraz daha sıkıntılı bir durumu ortaya çıkardığı görülmektedir. O da, Osmanlı topraklarında ziraâti yapılan ürünlerin kendi aralarındaki bilgilerin birbirlerine mukabil aynı nispetlerde bilinmedikleridir. Buğday, arpa gibi mahsuller hakkındaki bilgiler az da olsa bilinmesine rağmen mısır hatta pirinç hakkındaki bilgiler çok daha azdır. İkincisi, halkın temel gıda maddelerinin üretim-tüketim durumu hakkında şu ana kadar yapılan çalışmaların az olmasıdır. Bu durumda da; buğday ve arpanın üretim-tüketimi nispeten bilinmesine rağmen, pirinçin üretimi-tüketimi hakkındaki bilgilerin daha da az olmasıdır. Çalışmamızın yukarıda kısaca izah etmeye çalıştığımız şartlar içerisinde yapıldığı hatırd tutulmalıdır. Ayrıca bu çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki tasniflerden konuyu doğrudan ilgilendiren belgeler bu kadardır¹. Kısacası bilgilerdeki eksikliğin, konunun özel şartları içerisinde olduğunu hatırlatılarak, vurgulanmasında fayda bulunmaktadır. Bir diğer ifade ile çalışmanın deneme şeklinde de kabul edilmesi mümkündür. Bundan dolayı çalışmaya fazla gelebilecek bazı umumi açıklamalarla başlamak mecburiyetinde kaldık.

Kabuğu ayıklanmamış pirince (oryza sativa) ve bitkisine çeltik denir². Çeltik ziraati, bitkinin sürekli suya muhtaç olması dolayısıyla gayet zordur. Belki de ekiminden mahsulün kaldırılmasına kadar geçen süre zarfında sürekli bakım istemesi dolayısıyla "**kıymetli tahıl**" bitkileri arasında yer almıştır. Türklerin, Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri bilinen çeltik, bilahare yine Türkler tarafından Rumeli'ye götürülmüştür.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde **Çeltik Rüsümü Kalemi**'nde yedi defter bulunmaktadır. Bu defterlerden; **25595, 25596, 25597, 25598** ve **25599** numaralı beş defter Filibe bölgesine aittir. Bu defterlerden, 25595 ve 25597 numaralı defterler çürük olduğu için okunamamaktadır. Bu defterlerden 25596 ve 25598 numaralı defterler, XVII. asrın ikinci yarısına tarihlidir. Bir başka makaleye esas olarak konu edilmişlerdir. 25599 numaralı defter ise, mîrî olarak kaydedilen Bazarcık çeltiğinin 1193/1779 senesine ait bir senelik kayıtlardır. Defterde çeltik rüsûmuna vazifeli kişilerin isimlerinin yanında zikredilen "... **mîrî icmâlidir...**" ifadelerinden defterdeki bilgilerin "**İcmâl**" mahiyetinde olduğuna açık delillerdir. Bu çalışmada, sadece bu defterden istifade edilmiştir. Bu hususta başka defter bulunmamaktadır.

² Feridun Emecen, "Çeltik", **DVİA** 8, İstanbul 1993, s. 265

Osmanlılar, Rumeli'ye geçtikten kısa bir süre sonra Meriç nehri havzasının fethini tamamlamışlar ve tarihî rolü **“İstanbul'un tahıl ambârı”** olan Trakya'da da çeltik ziraâtini başlatmışlardır. Rumeli'de çeltik ziraati için şartları müsait bölgelerde; başta Filibe ve Bazarcık'da deneme üretiminde verimli neticeler alınmasıyla çeltiğin ziraâti yaygınlaştırılmıştır³. Rumeli'de çeltik ziraâtinde elde edilen verimin yüksek olması, bu tahılla ilgili ilk kanunî düzenlemelere başlanmıştır⁴. II. Murat ve Fatih Mehmet, dönemlerinde yapılan düzenlemeler nihaî şeklini II. Bayezid'in (1481-1512) çıkarmış olduğu **“Filibe Çeltük Yasaknâmesi”** ile düzenlemelere kanunî olarak son şekli verilmiştir⁵. Osmanlı Devleti'nde çeltik üretiminin kannâmelerle düzenlenmesi hususi bir durum değildir. Devletin iktisadî siyasetinde **“İşe ilkesi”**nin gereği olarak kabul edilmektedir⁶.

XVII. asrın ikinci yarısına kadar, Osmanlı halkının tahıl tüketiminde birinci sırada buğday bulunmaktadır. Pirinç talebi Osmanlı Sarayı'na has gibidir. Bundan dolayı çeltik ziraatinin yapılacağı araziler diğer tahılların ziraâtlerine göre daha az alan kaplamaktadır. Bu sebeple düzenlemelerin uzun sürmesinin sebeplerinden birisi bu pirinç tüketiminin özel şartlarından kaynaklanmış olmalıdır. Diğer taraftan pirincin daha yüksek besleyici değeri olmasına rağmen maliyetinin yüksek olmasından dolayı pahalı olarak satılması, halkın talebinin düşmesinin en önemli sebebidir. Bu durum ülkenin her tarafında aşağı yukarı aynıdır. Pirinç tüketimi Osmanlı Sarayı'nın dışında az miktarda zengin ve üst seviyede devlet idarecileri ile **“Cemiyet sohbetleri”** denilen düğün-ölüm gibi faaliyetlerindeki yemeklerde kullanılmaktadır. Ancak, XVII. yüzyılın ikinci yarısından

³ Fernand Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası** (Çev. Mehmet Ali Kılıçbây), Ankara 1994, s. 150 (F. Braudel, eserinde, Meriç ovasına susamı, Köstendil, Makedonya ve Serez civarına pamuğu Türklerin getirdiğini yazmaktadır.)

⁴ Lütfü Güçer, **XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul 1964, s. 1-2

⁵ Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri I**, İstanbul 1993, s. 402-406

⁶ H. İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I**, İstanbul 200, s. 145-161; Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul 2000, s. 46-52; (Her devletin temel vazifelerinden birisi devletin ana unsuru olarak, çatısı altında yaşayan halkın beslenme ihtiyaçlarını temin etmektir. Bu ihtiyaçlar zamanın şartlarına göre öncelikleri değişse de, merkezinde hububat veya tahıl bulunmaktadır. Tarih içerisinde hemen bütün devletlerin **“Hubûbat meselesi”**nin çözülmesinde ciddi sıkıntılar içerisine düştüğü bir hakikattir. Osmanlı Devleti vesikalarında; hububat meselesinin **“ziyâde-i mühimmâtдан”** veya **“Lâzime-i uhde-i diyânet”** şeklinde ifade edilmesi devletin bu işe verdiği ehemmiyeti göstermektedir. Devletin vazifelileri, bu meseleyi her zaman ciddiye almışlarsa da, devlet hayatı süresince sıkıntılarla da karşılaşmışlardır. Osmanlı Devleti, kendisine bağlı halkın temel ihtiyacı olan hububâtın temininde ve aynı zamanda bu ihtiyacı karşılarken kurduğu müessis yapının korunmasında **“meşruiyet”**e dikkat etmek şartıyla, hususi gayret sarf etmiştir. Osmanlı iktisadî siyasetinde buna **“İşe ilkesi”** denilmektedir. İşe ilkesi toplumun huzurlu yaşaması, sosyal-siyasî düzenin sağlıklı yürümesinin lüzumlu şartı kabul edilmektedir.

İtibaren Osmanlı ülkesindeki pirinç tüketimi önemli denilebilecek miktarda artmıştır⁷.

Umumiyetle nehirlerin kenarlarında başka bitkilerin yetişmediği topraklarda, halkın bir kısmı “*çeltükçü işâret olunûb*” tahrirleri yapılır ve pirinç ziraâtı yapmak üzere yerleştirilirlerdi ki, bu topluluğa “*Çeltükçü reâyası*” denilmektedir. Osmanlı Kanûnnâmeleri’nde çeltik ziraâtı hakkındaki üzenlemeler “*kânûn-ı çeltükçiyân*” başlığı altında zikredilmektedir⁸.

Çeltik ziraâtının gayet çetin olması dolayısıyla, pirinç tarlalarında bir kişinin ekebileceği toprak, diğer tarım ürünleri için tahsis edilenlerden daha azdır⁹. Osmanlı Devleti, ziraâtının zorluğu dolayısıyla çeltik reâyasını daima koruyup gözetmiş bu maksatla başta vergi yükünü hafifletmek üzere birçok muafiyetler getirmiştir. Çeltikçi reâyası “*avâriz*” vergilerinden muaf tutulmuşlardır¹⁰.

Bu umumi malumatı aktardıktan sonra kısaca Bazarcık hakkında bilgi vermek yerinde olur kanaatindeyiz. Osmanlı kaynaklarında Bazarcık veya Tatarpazarı şeklinde yazılan yerleşim yeri, Rumeli’de Tunca ve Arda nehirlerinin meydana getirdiği Meriç havzasında yer almaktadır. Osmanlılar Rumeli’ye geçtikten az bir zaman sonra, Lala Şahin Pâşâ’nın gayretleriyle, (1362-1363) fethi tamamlanan bölge, Osmanlı topraklarına katılmıştır¹¹. Osmanlıların Rumeli’deki iskân siyasetlerine uygun olarak 1418’de

⁷ Surayı Faroğlu, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, İstanbul 1998, s. 225-226

⁸ Ömer Lütfü Bârkân, **Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, İstanbul 1943, s. 54; Halil İncalcık, “Rice Cultivation And The Çeltükçi-Re’aya System In The Otoman Empire”, **Turcica**, Tome XIV, 1982, s. 84, (Kanunnâmelerde, “*hin-i tahrîrde çeltükçülerin üzerine çeltükçü işareti olunmuştur*” yazılmaktadır. Bilahare, son derecede zor ve meşakkatli bir iş olan pirinç ziraâtı hakkında şu bilgiler bulunmaktadır: çeltikçiler evvela, “*kürekçileri ile nehr-i mezbûru suya kifâyet idecek miktar yer ayırtlayûb hazır eyleyeler*”, sonra “*evvela çeltük ekilen yerin suya basturalar*”, sonra “*tohumların kendü yanında virûb*” tohumu toprağa serpeler, bilahare, “*ta’yin olunân tohumları bittemam idûb otun urmakda ve koruyûb gözetmekde*” ve “*çeltik tamam yetişdikde kürekçi ektiği çeltüğü biçûb düvûb harman ide*”, “*biçtirdikden sonra harman olub hıfz oluna*” ve “*adet olduğu üzre çeltikçi hizmeti ne ise edâ ide*”ler şeklinde ifade edilmekte ve böylece çeltikçilerin görevleri sıralanmaktadır. Ö.L.Barkan, **a.g.e.**, s. 205)

⁹ Bir çeltik işçisinin işleyebileceği saha elli okka tohumu ekmek için gerekli toprak yada 2,5 dönüm yüzey alanıdır ki, “*erlik*” denilmektedir. H. İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi I**, İstanbul 2000, s. 442. Birden fazla erliğin meydana getirdiği re’islikler ve nihayet bir bölgedeki nehirlerin tamamının bağlı olduğu “*çeltik nazırlığı*” ile idarî taksimat tamamlanır.

¹⁰ H. İncalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul 1996, s.49 (Aynı yerde, XVI. asrın sonlarında Osmanlılarda vergi değişikliği olmuş ve “*avarız*” esas raiyyet vergileri arasına girmiştir denilmektedir.)

¹¹ Hoca Saadeddin Efendi, **Tacü’t-tevârih I**, (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu) Ankara 1992, s.121, (Filibe’nin fethi ile ilgili olarak farklı tarihler vermektedirler: Mehmed Neşri’nin Kitab-ı Cihan-nüma Neşri Tarihi I, (Nşr.F.Reşit Unat- M.Altay Köymen) Ankara 1987, s.197-199, Colin İmber, **The Otoman Empire 1300-1481**, İstanbul 1990, s. 30 da 1370 den önce diye yazmaktadır.)

Kırım'dan gelen Tatarların yerleştirilmesiyle "**Bazarcık-Tatarbazarı**" ismini almıştır¹². Osmanlı idarî taksimatında Rumeli Eyâleti'nin Pâşâ Livası'na bağlı Filibe kazasına dahil bir nahiyeye olarak kaydedilmiştir¹³. Rumeli'de önemli ziraât alanlarından biri olan bu bölge, aynı zamanda İstanbul'dan Avrupa'ya uzanan yollar üzerinde de önemli geçit yerlerindedir¹⁴. Nüfusları hakkında az da olsa bilgi bulunmaktadır. Bazarcık 1516 da 800-900, 1570 de 1100-1200 dür¹⁵. 1585 de 1119 nefer, XVII. asrın başlarında 1130 neferdir¹⁶. Her iki tetkikin neticesine göre Bazarcık halkının % 100 ü Türk'tür.

Bazarcık'daki çeltik ziraâti hakkında ilk bilgiler 1455 senesinden itibaren elde edilebilmektedir. Gökbilgin'in, "Edirne ve Paşa Livası" isimli eserinde dolayısıyla bilgiler bulunmaktadır. "**Filibe-i zeâmet ve gayrûha ...**" şeklinde yazılan vesikadan umumi olarak Filibe bölgesi ve hususen de Bazarcık çeltik üretim ve gelirinin miktarı hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olmamaktadır. 6 Kasım 1478'de ise Bazarcık'ın da içine dahil olduğu Filibe, Tavûslu, Yanbolu, Akçe-Kızanlı, Burgaz, Çorlu, Keşan, Eski-Hisar, Ergene, Yenice-Çırpan ve diğer yerler diye bâhsedilen gelirin toplamı ise, 6155 mûd ve 3 keylçedir¹⁷. Bunun ne kadarı Filibe'ye aittir belli değildir. 1484-1497 seneleri arasında üçer senelik mukataâya verilen çeltik "**Filibe, Tavuslu ve Burgaz...**" in üç seneliğinin 2.650.000 akçeye verildiği anlaşılmaktadır¹⁸. Bu ovoidan her yıl Osmanlı sarayının hissesine 4.000.000 akçe düşmektedir¹⁹. İçinde Bazarcık da dahil olmak üzere, Filibe civarında bulunan pirinç tarlaları mirîye ait olduğundan Topkapı Sarayı aş ocağına

¹² M. Akdağ, **a.g.e.**, I, s. 314; İlhan Şahin, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sofya, Filibe-Eski Zağra ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S 48, İstanbul 1987, s. 249

¹³ Tayyib Gökbilgin, **XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Pâşâ Livası**, İstanbul 1952, s.10

¹⁴ Avrupa'daki yollar İstanbul ve Gelibolu'dan başlar. Edirne'de birleştikten sonra bir kolu Aydos, Babadağı üzerinden Eflak-Boğdan'a, ikincisi Selanik-Serez-Ohri üzerinden Adriyatik sahillerine; üçüncüsü ise Filibe'den Tatarbazarı'na geldikten sonra ikiye ayrılarak bir kolu Sofya-Niş-Belgrat yluyla Macaristan'a diğeri Köstendil-Üsküp-Sarayovası-Mostar'dan geçerek Dubrovnik'e varardı. Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, (Ed. Ekmelettin İhsanoğlu) İstanbul 200, s.590

¹⁵ İ. Şahin, **a.g.m.**, s. 251-252 (İ.Şahin, Tahrîr Defterleri'ni esas alarak tahmini hesaplamalar yapmıştır.) Turan Gökçe, "XV-XVI. Yüzyıllarda Filibe Şehri Nüfusuna Dair bazı Gözlemler", **Ethoses and Cultures on Balkans**, Vol. 2, Sofya 2000, s. 167-190

¹⁶ T. Gökçe, **a.g.m.**, s.187-189

¹⁷ M.T. Gökbilgin eserininin 128. sayfasında, 1479 senesinde pirincin muddunun 200 akçeden satıldığını yazmaktadır. Bu rakamı yaklaşık hesaplamaya esas alırsak $6155 \times 200 = 1.231.000$ akçe eder. Bir mudd 20 kile, $6155 \times 20 + 3 = 123103$ kile pirinç eder.

¹⁸ M.T.Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 125-134 (Osmanlı resmi kaynaklarına göre, 1487'de üç yıllık zaman dilimi içerisinde 3.400.000 akçelik gelir elde edildiği belirtilmektedir. H. İnalçık, "Rice Cultivation and The Çeltükçi-Re'aya System in The Otoman Empire" **Turcica**, Tome XIV, 1982, s. 70

¹⁹ Halil İnalçık, **a.g.m.**, s. 70

(Matbah-ı Amire) gönderilirdi²⁰. Zira, Bazarcık-Filiba civarında pirinç ziraâtı yapılan topraklar padişah veya şehzade hasları olduğundan inhisarın tatbik edildiği görülmektedir. Bu maksatla İstanbul'dan Filibe'ye gönderilen fermânlarda, bu bölgede yetiştirilen pirincin sarayın inhisarında olduğu sürekli hatırlatılmaktadır. Bu hususla ilgili yapılan bir incelemede, "**altı ay tamam olunca bâzâr tutulup benim pirincimden gayri şehirlerde ve köylerde ve sair cümle yerlerde ve sohbetlerde pirinç almaya ve satmaya**" denilmekte olduğu ve "**beylik pirincin**" satışlarının emniyeti için çeltiklerin ve madrabazların ve ambârlarının kadı ve eminler tarafından altı ay müddetle mühürlenmesi lüzumu hatırlatılmaktadır²¹. Unutulmamalıdır ki, Osmanlı ülkesinde birçok yerde pirinç üretilmektedir. Bu pirinçlerin tamamının Osmanlı ülkesinde nasıl tüketildiği hususunda yeterli bilgi bulunmamakla beraber üretilen pirincin tamamının İstanbul'da tüketilmediği de bir gerçektir²². XVIII. asırda Osmanlı ziraâtı de etkilenmiş ve tarımın ticarileşmesi diye adlandırılan bir dönem açılmıştır. Çeltik ziraâtı ile ilgili oldukça önemli olan gelişmeler ortaya çıkmıştır. "**Zira bu dönemde varlıklı ailelerin sofralarında ve imaret mutfaklarında daha sık görülmeye başlayan zerde ve pirinç çorbaları, pirince karşı talebi yükseltmiştir**"²³.

Burada bilinmesi gereken önemli bir husus da, Osmanlı Devleti'nin, üzerinde inhisarı olan çeltik ziraâtı yapılan arazilerinin işletme biçimleridir. Osmanlı ülkesinin tamamında çeltik ziraati yapılan arazilerin ne şekilde işletildiğini tam olarak tespit etmemekle beraber Bazarcık'ın da içinde yer aldığı Filibe bölgesi, Osmanlı hazinesinin gelir kaynakları arasında yer alan mukataâların işletme usûlüne uygun olarak emanet usûlüyle işletilmiştir. Emanet usulü, daha ziyade gelirinin düşük olması dolayısıyla halk tarafından rağbet edilmeyen işletmeler için tatbik edilmekteydi. Halbuki, başta Rumeli olmak üzere Anadolu'daki çeltik mukataâları, gelirlerinin yüksek olmasına rağmen, Padişah, Şehzadeler, hanedan mensupları ve yüksek devlet vazifelilerine ait haslar oldukları için emânet usûlüyle verilmişlerdir²⁴.

Konu ile ilgili gördüğümüz yukarıdaki bilgilerden sonra Bazarcık'da çeltik ziraâtinin 1779 senesineki durumu hakkında 1193/1779 senesine ait "İcmâl Defteri"²⁵ nin

20 Mustafa Nuri Paşa, Netayicü'l-Vukuat (Nşr.Neşet Çağatay), III-IV, Ankara 1987, s. 139

21 Ö.L. Barkan, "Öşür", Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul 1980, s. 842

22 Huricihan İslamoğlu-İnan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, İstanbul 1991, s. 100. (Osmanlı ülkesinde başta Tosya, Malatya, Niksar olmak üzere birçok yerde pirincin üretildiği bilinmektedir.)

23 Suraya Faroqhi, "İktisat Tarihi (17. ve 18. Yüzyıllar)", Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Tarihi 1600-1908, İstanbul 1995, s. 194

24 Feridun Emecen, "Çeltik", DVİA, 8, İstanbul 1993, s. 265-266

25 Osmanlı Devleti'nde bütün arazi kayıtlarının tutulduğu Defterhâne-i Amire'nin üç kaleminden biri, İcmâl

değerlendirilmesi yapılacaktır. Bazarcık Çeltik 1779 senesi Rusum Defteri'ndeki bilgiler değerlendirilirken bir "Rusûm Defteri" den, ne kadar yararlanılabılırsa o kadar istifade edeceğiz. Ancak girişte belirttiğimiz bu husustaki çalışmaların azlığı dolayısıyla bilgilerin zorlanması da mümkün olabilir. Defterin sonradan numaralanan 4. sayfası, "**İşbu 1193 senesine mahsuben Bazarcık çeltiklerinin mîrî defteridir sene 1193**" diye başlamaktadır. Buradan anlaşılan, Bazarcık çeltiklerinin mirîye-hükümdara ait olduklarıdır. Yukarıda Bazarcık'ın da içinde bulunduğu Filibe bölgesi çeltik arazisinin kânûnnâme ile mirîye ait olduğu belirtilmişti. Daha sonra yapılan bir kanunname değişikliği bulunmamaktadır.

Zira, XV-XVII. asırlardaki bilgilerden hareketle, çeltik ziraâtî arazilerinin ekim sahalarının yüzölçüm olarak, XVIII. asrında itibaren Osmanlı toprak düzeni ve toprak idarî yapısındaki değişimlerden ne kadar etkilendiğini ortaya çıkarmak mümkün olmamakla beraber etkilenmiş olması muhtemeldir. XVIII. asrın sonlarında Bazarcık'daki çeltik üretiminde XV. asırdan beri yürürlükte olan kanûnnâmelerin ve yeni şekillenen düzenlemelerin tatbik edildiği kabul edilmelidir. 1779 senesi İcmâl defterindeki belgelerde Bazarcık çeltiğinin, Filibe bölgesindeki bütün Çeltik ziraâtinin merkezi idaresinin yapıldığı Filibe Çeltik Nezâreti ile ilgisini tespit etmek mümkün değilse de, XV. ve XVII. asırlardaki belgelerde Filibe kazasına bağlı bir nahiye olarak kaydedilen Bazarcık²⁶, 1779 senesinde hala Filibe'ye bağlı bir nâhiyedir. Bundan dolayı Bazarcık çeltik ziraati arazileri idarî olarak Filibe Çeltik Nezâreti'ne bağlı olmalıdır. Pekâlâ, defterde geçen; Karabikâr, Gülmez ve Çavuş nehirlerinde mîrîye gelir yazılan yerlerde, nehir "**erlikleri**" ne gelir kaydedilmiş olması bu erliklerin işletmenin idarî yapısı gereği olarak bir nezârete dahil olmasını gerektirmektedir ki, buradan bu nehirlerin bağlı olduğu bir nazır erliğinin var olması neticesi çıkmaktadır. Buna binaen Bazarcık nehirlerinin Filibe Çeltik Nezâreti'ne dahil etmek, bilgileri fazla zorlamak değildir kanaatindeyiz.

Filibe Çeltik Nezâreti'ne bağlı olan Bazarcık nahiyesindeki çeltik ziraati yapılan arazinin ölçüm miktarını belirleyebilmek mümkün değildir. Zira, buna ışık tutacak herhangi bir vesikada bilgi bulunmamaktadır. Belgelerde ancak, Bazarcık nahiyesinde çeltik ziraati yapılan "**nehir veya ark**"²⁷ denilen sahanın isim ve sayısı kaydedilmiştir. Bu

---

Kalemi'dir. Arazinin türünü; mîrî, has, zeâmet, tımar ve topyekün hâsılâtını gösteren icmâl defterleri mufassal defterlerin kısaltılmışıdır. İcmâl defterleri hakkında çeşitli kaynaklarda bilgiler verilmiştir. Bir örnek olarak bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Ankara 1992, s. 8-9 ve 187

²⁶ BOA. Bab-ı Defteri Ç.R.S., 25996, 25998

²⁷ (Zira, Kanûnnâmelerde ark ve nehir kelimeleri birbirlerinin yerine kullanılabilmekte olup bu iki kelimedenden maksat herhangi bir akarsuyu değil, çeltik arazilerinde sulamak amacıyla bir suyun getirilmesi için açılan su yoluna denilmektedir. Ö.L.Barkan, a.g.e., s. 201, 203)

durum, XV. asrın ikinci yarısında, Bazarcık’da çeltik ziraati hakkında bilgi veren Edirne ve Paşa Livası isimli eserde de aynıdır. XVII. asrın ikinci arısında Filibe bölgesi-Bazarcık bu bölgeye dahildir-ile ilgili kayıtlarda da sadece nehir ve ark sayıları verilmiştir²⁸. Bu defterlerde, 19 adet nehir veya ark ismi zikredilmektedir. 1193/1779 senesi İcmâl Defteri’ne ise 26 adet nehir ve ark ismi tespit ettik. Bu üç defterdeki nehir veya arkları daha iyi anlaşılır ümidiyle bir tablo halinde vermeyi uygun gördük.

Tablo:1

Nehir	Nehirlerin adları	1075/1664	1099/1687	1193/1779
1	İbrahim Paşa	“	“	“
2	Gülmez	Gülemez	Gülemez	Gülmez
3	Sinan	“	“	“
4	Yaküb	“	“	“
5	Çavuş	“	“	“
6	Karabikâr	“	“	“
7	Yahya Paşa	“	“	Paşa
8	Süleyman Paşa	“	“	“
9	Manendlü	“	“	“
10	Kuruçay	“	“	“
11	Hayatlenk	“	“	“
12	Cedîd	Yeni ark	Yeni ark	Cedîd
13	Ali Beğ	Ali Beğ	Ali Paşa	Ali Beğ
14	Balludere	“	“	“
15	Bağçe	Elhayat Fakı nam-ı diğer Bağçe	Elhayat Fakı nam-ı diğer Bağçe	Bağçe
16	Selim	“	“	“
17	Kaynak	Der nehr-i tabi-i Kuruçay	Der nehr-i tabi-i Kuruçay	Kaynak
18	Çakmak	Çakmak	Çakmak	Çakmak
19	Abdullatif	-	-	Abdullatif
20	Alişah-ı Çekrek	-	-	Alişah-ı Çekrek
21	Bostancıbaşı	-	-	Bostancıbaşı
22	Şehzâde	-	-	Şehzâde
23	Hamâm	-	-	Hamâm
24	Masraf	-	-	Masraf
25	Çelebi Kadı	Çelebi Efendi	Çelebi Efendi	Çelebi Kadı
26	İzlavuç	-	-	İzlavuç

Yukarıdaki tablo bize; XVIII asırda bir önceki asra göre yedi yeni ark veya nehrin ziraâta açıldığını ve XVIII. asırda Bazarcık’da çeltik ziraâtinin bir önceki asırdan daha fazla sayıda ark veya nehre kavuştuğunu göstermektedir. Bir ark veya nehrin yüz ölçümü miktarının ne kadar olduğunu tespit etmek mümkün olmadığı gibi, Bazarcık’taki bütün nehir veya arkların ölçüm miktarlarını da tespit etmek mümkün olmadı. Yeni bir nehir veya ark açmak için yetkili kimdir veya neler yapılması gerekir? bu hususta belgeler de açık değildir. Ancak bir nehir veya ark açmaya karar verme yetkisi her bir bölgenin çeltik nazırlarının yetkisinde olmalıdır. Belgelerde geçen, **“ark ve bendi kendi mallarından görmek” veya “ark ve bendi kendi yanlarında itmek”** ²⁹ ifadesi ile reâyanın çeltik

²⁸ BOA ÇRS, No: 25996, s. 4-5; BOA ÇRS, No: 25998, s. 4

²⁹ BOA. ÇRS, No: 25998, s. 3, bel. 4

ziraâtime izin verilmesinin şartı olarak **“ark açmak”** ve **“bend yapmak”** kabul edilmektedir. Yalnız, defterden elde ettiğimiz bilgilerden artan ark veya nehir sayılarının artmasının sebeplerini bilemediğimizden artan sayılar daha önceki çeltik arazilerinin bölünmelerinden mi? ortaya çıkmakta yoksa yeni araziler mi? çeltik için tahsis edilmektedir, bunu tam olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır.

Zikrettiğimiz defterde, açık bilgiler bulunmamakla beraber her yerde olduğu gibi, Bazarcık nahiyesindeki çeltik ziraati belli bir düzen içerisinde idarî esaslarının ve yapılanmasının olması gerekmektedir. Nitekim, Gökbilgin'in XV. asır ile ilgili verdiği bilgilerden Bazarcık'ın da içinde bulunduğu Filibe kazasındaki nehirlerin idarî yapısında en yüksek idarî yetkili müfettiştir. Müfettişler ise, **“Filibe kadısı olanlar Filibe ve tevâbi'i mukataâsına müfettiş olagelmeğin kanûn-ı kadîm”**³⁰ üzere olduğunu belirtilmiştir. Bu durumun XVII. yüzyılın ikinci yarısında aynen uygulanmakta ve Filibe bölgesi çeltik müfettişlerinin **“yevm-i seksen akçe yevmiye ve rençberândan tohum başına birer kile çeltük ve birer nehirde altışar tohum yevmiye”**³¹ aldıkları belgelerden anlaşılmaktadır. 1779 senesinde ise, sadece Balludere ve İbrâhîm Pâşâ nehirlerinin müfettişlik için vermeleri gereken pirinç miktarları kaydedilmiştir. Bu miktar Bazarcık'taki bütün nehirlerin toplam olarak müfettişlere verecekleri rakam olup olmadığı açık değildir. Rusum Defteri'ndeki bir belgede, **“mîrî erz kile 30, nehr-i Balludere müfettişlik tohum 'adet 2”** olarak kaydedilmiştir³². Buna göre Balludere nehrinden müfettişlere verilen miktarı şöyle hesaplamak mümkündür. Balludere nehri için her bir tohum 'adet karşılığı kıymet birimi* 10 erz kiledir. İki tohum 'adet karşılığı 2x10=20 erz kile eder. Mîrîye yazılan miktar ise 30 erz kiledir. Halbuki 20 erz kilenin talep edilmesi gerekir. Mîrî için 30-20=10 erz kilenin fazla talep edilmiş ve müfettiş olanlara verilmek kaydıyla mîrîye kaydedilmiş olmalıdır. Bir başka belgede de, **“Maktu'at-ı mîrî erz kile 950 İbrâhim Pâşâ hâssa tohum ma'a müfettişlik tohum 'adet 24”**³³ şeklinde bir başka kayıt bulunmaktadır. Deftere göre İbrâhim Pâşâ nehrinin tohum 'adet karşılığı kıymeti 40 erz kiledir. Bu halde 24x40=960 olması gerekirken mîrînin talebi 950 erz kiledir. Eksik kaydedilen 10 erz kilenin müfettişlere verilmesi gerektiği neticesine varmaktayız. Bu durum tabloya dökülmüştür.

³⁰ BOA. K.K. Divân-ı Hümâyûn Nu: 72, s. 219

³¹ BOA. K.K. Divân-ı Hümâyûn Nu: 72, s. 217

³² BOA. Bab-ı Defteri Ç.R.S., 25999, s.12

³³ BOA. Bab-ı Defteri Ç.R.S., 25999, s. 12

Tablo:2

Sayı	Nehir adı	Müfettişlik geliri erz kile
1	Balludere	10x12.828,5=128.285
2	İbrâhîm Paşa	10x12.828,5=128.285
Toplam		256.57 kg.

Bazarcık nahiyesindeki nehirlerden Filibe kadılarının aldıkları müfettişlik karşılığı 20 erz kile 256.57 kg. lık pirinçtir.

Çeltik ziraâtı idaresinin esas mesul kişisi ise Çeltik Nâzırı'dır. Bazarcık nahiyesinin bağlı olduğu idarî birim olarak Filibe Çeltik Nâzırı bölgedeki bütün çeltik ziraâtinden devletin muhatap aldığı yetkilisidir. Çeltik nâzırları kendilerine işlerinin karşılığı "**Nazır Erliği**" olarak nehirlerde tahsis edilen gelirleri toplamakla mükelleftirler. Müfettişlere verilen pirinç miktarında olduğu gibi nazırlarada ne kadar miktar pirinç verileceği hususu açık değildir. Nitekim,1779 senesine ait Bazarcık nahiyesinde sadece üç nehirde nazır erliği için gelir kaydedilmiştir. Birincisi, "**maktu'ât-ı erz-i mîrî 88 Karabikâr erliği nehri tohum 'adet 4'**"³⁴, kaydedilmiştir. Karabikâr nehrinin bir tohum 'adet kıymeti karşılığı birimi 21 erz kiledir. $4 \times 21 = 84$ olduğuna göre; $88 - 84 = 4$ erz kile erlik hissesi demektir. İkincisi, Gülmez nehrindedir. "**mîrî erz kile 140 nehr-i Gülmez erliği tohum 'adet 4'**"³⁵ kaydedilmiştir. Gülmez nehrinin bir tohum 'adet karşılığı kıymet birimi 27 erz kiledir. $27 \times 4 = 108$ erz kiledir. $140 - 108 = 32$ erz kile Gülmez nehrinden erlik hissesidir. Üçüncü olarak Çavuş nehrinde ise, "**mîrî erz kile 120 nehr-i Çavuş erliği tohum 'adet 4'**" dir. Çavuş nehrinde bir tohum 'adet karşılığı kıymet birimi 24 erz kiledir³⁶. Netice; $24 \times 4 = 96$ 'dır ve $120 - 96 = 24$ erz kile nazır erliği hissesidir. Bu bilgilerde tabloya dökülmüştür.

Tablo:3

Sayı	Nehrin adı	Nazır erliği geliri erz kile
1	Karabikâr	$4 \times 12.282,5 = 51.314$
2	Gülmez erliği	$27 \times 12.828,5 = 346.369,5$
3	Çavuş erliği	$24 \times 12.828,5 = 307.884$
Toplam		705.567,5 kg.

Tabloya göre, Filibe Çeltik Nâzırlığı vazifesinde bulunanlar Bazarcık bölgesindeki nehirlerden her sene için 705.567,5 kg.lık pirinç gelir elde etmektedirler.

Bütün çeltik ziraâtı yapılan yerlerde olduğu gibi Filibe Çeltik Nezâreti'ne bağlı nehirlerde de idarî yapıda önemli bir birim de "**riyâset**"liklerdir. Her bir riyâsetlik en az

* Defterlerde kullanılan "fî" bilindiği gibi kıymet birimidir.

³⁴ BOA. Bab-ıDefteri Ç.R.S., 25999, s. 8

³⁵ BOA. Bab-ıDefteri Ç.R.S., 25999, s. 13

³⁶ BOA. Bab-ıDefteri Ç.R.S., 25999, s. 10

bir veya birden fazla reisliklere taksim edilmektedir³⁷. Maalesef, 1779 senesine ait olan İcmâl Defteri'ndeki bilgilerden Bazarcık nahiyesindeki nehirlerin kaç riyâset oldukları hakkında da herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Riyâsetlek için tahsis edilmiş gelirler bulunmaktadır. Buradan çıkarılan sonuç Bazarcık'taki nehirlerin de riyâsetliklere bölünmüş olduğudur. Defterdeki bir kayıta, Gülmez nehri için **“maktu'ât-ı erz-i mîrî erz kile 156 der nehr-i Gülmez ziyâde-i riyâset tohum 'adet 6”**³⁸ şeklinde kayıt bulunmaktadır. Bu bilgiden hareketle Gülmez nehrinde reise verilen pirinç miktarını hesaplamak mümkündür. Gülmez nehri tohum 'adet kıymet birimi 27 erz kiledir. $27 \times 6 = 162$ olması gerekirken 156 erz kile kaydedilmişti, $162 - 156 = 6$ erz kile riyâset içindir. Çavuş nehrinin riyâset i ile ilgili iki ise kayıt bulunmaktadır; **“mîrî erz kile 44 nehr-i Çavuş ziyâde-i riyâsetden tohum 'adet 2”**³⁹ ve **“mîrî erz kile 44 nehr-i Çavuş riyâsetden tohum 'adet 2”**⁴⁰ şeklinde kayıtlar bulunmaktadır. Çavuş nehrinin tohum 'adet kıymet birim karşılığı 24 erz kiledir. Tohum 'adet $2 + 2 = 4$ erz kiledir. $24 \times 4 = 96$ erz kile eder. Halbuki, 96 erz kile talep edilmesi gerekirken 88 erz kile talep edilmiştir. $96 - 88 = 12$ erz kiledir ve Çavuş nehri riyâsetine verilmesi gerekir. Balludere nehri ile ilgili olarak da dört ayrı kayıt bulunmaktadır; Birincide, **“maktu'ât-ı erz-i mîrî 68 der nehr-i Balludere ziyâde-i riyâset tohum 'adet 4”**⁴¹, ikincide **“maktu'ât-ı erz-i mîrî 51 der nehr-i Balludere riyâset tohum 'adet 3”**⁴², üçüncüde, **“mîrî erz kile 34 nehr-i Balludere riyâsetden tohum 'adet 2”**⁴³, dördüncüde, **“mîrî erz kile 83 nehr-i Balludere riyâsetden tohum 'adet 5”**⁴⁴ yazılmıştır⁴⁵. Mîrî için $68 + 51 + 34 + 83 = 236$ erz kile talep edilmiştir. Tohum 'adet ise, $4 + 3 + 2 + 5 = 14$ erz kiledir. Balludere nehrinin erz kile birim kıymet karşılığı 10 erz kiledir. 14 tohum 'adet karşılığı 140 erz kile olması gerekirken, $236 - 140 = 96$ erz kile riyâset için talep edilmektedir. Bu üç nehirden riyâset için tahsis edilen erz kile pirinç miktarı 114 erz kile pirinç etmektedir.

³⁷ Defterlerde: *“Riyaset-i ...”* şeklinde noktalı yerlere nehir isimleri yazılmış ve *“... reis”* diye noktalı yerlere isim yazılarak, her bir reisin ismi belirtilmiştir.

³⁸ BOA. Bab-ı Defteri ÇR S., 25999, s. 6

³⁹ BOA. Bab-ı Defteri ÇR S., 25999, s. 4

⁴⁰ BOA. Bab-ı Defteri ÇR S., 25999, s. 11

⁴¹ BOA. Bab-ı Defteri ÇR S., 25999, s. 9

⁴² BOA. Bab-ı Defteri ÇR S., 25999, s. 9

⁴³ BOA. Bab-ı Defteri ÇR S., 25999, s. 9

⁴⁴ BOA. Bab-ı Defteri ÇR S., 25999, s.13

⁴⁵ BOA. Bab-ı Defteri ÇR S., 25999, s. 9

Tablo:4

Sayı	Nehir adı	Riyaset geliri erz kile
1	Gülmez	6x12.828,5=76.971
2	Çavuş	12 x12.828,5=153.942
3	Balludere	96 x12.828,5=1.231.536
Toplam		1.462.449 kg.

Bazarcık'taki nehirlerden riyâsetlik için ayrılan gelir 1.462.449 kg. lık pirinçtir.

Bazarcık'ında içinde bulunduğu Filibe kazasındaki çeltik nehirlerinin XV. ve XVI. asırlarda riyâsetlerinin işletmecilere ne şekilde verildiği hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Buna mukabil, XVII. asırda **“ber-vech-i iştirak”** olarak birden fazla kişiye verilen riyâsetler verilmektedir⁴⁶. 1779 senesindeki riyâsetlerin nasıl ne şekilde işletmecilere verildiği hususu da Rusum Defteri'ndeki bilgilerden tespit edilememektedir. Bir riyasetin her hangi bir sebeple boş kalması halinde ise, usulüne uygun olmak kaydıyla başka birisine verildiği gibi, kişinin çocuklarına da verilebilir⁴⁷. Hatta çocuklarına vermek tercih sebebi de olabilmektedir.

1779 senesi icmâl defterinde, çeltik ziraati ile ilgili idarecilerden ayrıca gelir kazananlar da bulunmaktadır. Defterdeki bir belgede, **“maktu ‘ât-ı erz-i mîrî 50 der nehr-i Çâvûş ziyâde-i deşbânî”⁴⁸ tohum ‘adet 2”⁴⁹** şeklinde bir kayıt daha bulunmaktadır. Çeltik arazilerinin her türlü zarardan ve ziyandan korumakla vazifeli olan kır bekçilerinin de bu vazifelerinin karşılığı olarak bir miktar pirinç aldıkları anlaşılmaktadır. Sadece Çavuş nehri ile ilgili kayıt olması resm-i deşbaninin sadece bu nehirden taksim edildiği kabul edilebilir. Buna göre deşbani olarak ayrılan pirinç miktarının hesaplanması mümkündür. Belgedeki ifadede, ziyade-i deşbani geçen satırdan **“tohum ‘adet 2”** karşılığında, “50 erz kile” talep edilmektedir. Halbuki, Çavuş nehrinin tohum ‘adet kıymeti biriminin 27 erz kile olduğu bilinmektedir. Buna göre, 2x27=54 erz kile talep edilmesi gerekirken 50 erz kile talep edilmiştir. Geri kalan 4 erz kile kır bekçilerine aittir. Bu miktar 4x12.828,5=51.314 kg. lık pirinç etmektedir.

Filibe bölgesinde ve tabii olarak Bazarcık'da çeltik ziraati yapılan araziler mirî arazi oldukları için tasarruf hakkı Osmanlı Ailesi'ne aittir. Padişahlar mirî arazileri devlette önemli hizmetler yapan kişilere ihsan olarak vermekte ve işletmeleri bu kişiler

⁴⁶ BOA. Bâb-ı Defteri ÇRS, No: 25996, s.3, bel.10; BOA Bâb-ı Defteri ÇRS, No: 25998, s. 3, bel.13; s. 4, bel. 2

⁴⁷ BOA ÇRS, No: 25996, s.3, bel. 4; BOA ÇRS, No: 25998, s. 3, bel. 4

⁴⁸ Deşbânî: Kır bekçisi demektir.

⁴⁹ BOA Bab-ı Defteri ÇRS, 25999, s.8

Tablo:5

Ağa-yı rençberânın adları ve ünvanları
Ser Bevvâbin dergâh-ı 'Ali devletlü Ağa
Ser Bevvâbin dergâh-ı Ali devletlü Ağa'nın mahdûm-ı muhtemleri
Sa'âdetlü Yeğen İbrâhim Ağa
Sa'âdetlü Kethüdâzâde Hüseyin Ağa
Sa'âdetlü Mehmed Beğ
Sa'âdetlü Sa'id Ağa
Sa'âdetlü Ali Ağa
Sa'âdetlü Hazinedâr Ağa
Faziletlü Hâcî Mehmed Ağa
Sa'âdetlü Hâseki Hâcî Ahmed Ağa
Seyyid Hâcî Mehmed Ağa
Tahmîs Ahmed Ağa
Molla Mehmed
Dâmâd İsmâ'il Ağa
Hamâmcı Mehmed Ağa
Seyyid Hâcî Osmân Ağa
Hâseki Hâcî Hüseyîn Ağa
Faziletlü İmâm İbrâhîm Efendi
Hâcî Hüseyîn Ağa
Seyyid Süleymân Ağa
Seyyid Mustafa Ağa
Tahmîs Eyüb Ağa
Bostancı Hâcî Mustafa Ağa
Abdurrahmân Ağa
Gümrükçü Hasan Ağa
Molla Mustafa Efendi
Hüseyin Ağa
Şerîf Nu'mân
Hâcî Hüseyîn Efendi
Yığıdzâdeler
Muhmûd Beşe
Kâtib Ahmed Efendi

vasıtasıyla yapılmaktadır. Bazarcık'daki çeltik sahalarının XVII. asırda *“re'is-i pişkeş”*⁵⁰ şeklinde önemli devlet hizmeti yapanlara verildiği hususunda azda olsa bilgi sahibi olmaktadır. Burada bir hususun izahında fayda bulunmaktadır. Belgelerde, *“pişkeş”* olarak geçen kelime, lugat manasından daha geniş bir mana kazanmaktadır. Eğer pişkeşi sadece, *“yüksek seviyedeki devlet memurlarının”* hükümdara verdikleri hediyeler şeklinde anlarsak vesikalarda geçen, çeltik ziraâtinin hiyerarşik sıralamasında çeltikçilerin sevk ve idaresi ile vazifeli ve çeltik nazırına karşı mesul bir kişinin de hükümdara hediye vermekle yükümlü olması gerekmektedir. Bu şekilde bir durum pişkesin manasından hayli uzaktır. Burada pişkeşin, *“kamu hâzinesi için bir çeşit açık artırmalı gelir kaynağı”*⁵¹ olmasının çok doğru bir tespit olduğunun belirtilmesi gerekir. Bu belgelerde

⁵⁰ Bişkeş veya Pişkeş şeklinde de yazılan kelime lügatte; hediye, bağış demektir. İstilah olarak da, Padişahların devlet işlerinde önemli vazifeler yapan kişilere verdikleri ihsanlardır. Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Lügat**, Ankara 1992, s.1040; (Üst mevkideki birine verilen, üstün otoritesinin ve himayesinin kabul edildiğini simgeleyen armağan. H. İnalçık, a.g.e., s. 455)

⁵¹ H. İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi I, İstanbul 2000, s. 144

pişkeşler, akçe üzerinden hesaplanmakta ve mukataâlar şeklinde verilmekte iken⁵², XVIII. asır belgelerinde akçe yerine “tohum ‘adet” şeklinde farklı birim kıymetlendirmeler

Tablo:6

Sayı	Nehrin adı	Mîrî erz kile	Tohum ‘adet	Ortalama oran
1	İbrahim Paşa	113390	85	40
2	Balludere	2865	212	10
3	Gülmez	2888	104.5	27
4	Çavuş	1698	84	24
5	Karabikâr	1411	47	21
6	Ali Beğ	320	20	16
7	Cedîd	80	10	8
8	Alışah Çekrek	1000	31	32.2
9	Sinan	1300	60	21.6
10	Hayatlenk	280	12	23.3
11	Süleyman Paşa	300	30	10
12	Paşa (Yahya)	1800	36	50
13	Çakmak	237	8	29.6
14	Manendlü	485	30	16.1
15	Kaynak	200	-	-
16	Selim	300	15	20
17	Bağçe	250	15	16.6
18	Çelebi Kadı	580.5	31	18.7
19	Abdullatif	255	30	8.5
20	İzlavuç	25	-	-
21	Yakup	450	40	11.2
22	Kuruçay	250	-	-
23	Masraf	714	42	17
24	Hamam	320	16	20
25	Şehzâde	540	20	27
26	Bostancıbaşı	370	20	18.5
Toplam		22.285.5	998.5	

yapılmış ve bu şekilde mukataâ işletmecilerine verilmiştir⁵³. 1799 senesinin ait defterdeki bilgilerden çeltik arazilerinin pişkeş olarak verilip verilmediği hususu belli değildir. Ancak, çeltik arazileri “*Ağa-yı Rençberân*”⁵⁴ denilen ve sıfatlarından önemli devlet hizmetlileri oldukları anlaşılan kişilere verilmişlerdir. Pişkeş veya başka bir şekilde önemli devlet hizmetlilerine verilen bu mukataaların süreleri hakkında da bilgilerimiz bulunmamaktadır. Emanet biçiminde işletildikleri düşünülürse “*kayd-ı hâyât*” şeklinde verildikleri düşünülebilirse de bu durum da kesin değildir. 1779 senesindeki İcmâl Defteri’ne göre Bazarcık çeltik arazilerini tasarruf edenlerin listesi ve unvan ve vazifeleri

⁵² Bkz. BOA Bâb-1 Defteri ÇRS, No: 25996; BOA Bâb-1 Defteri ÇRS, No: 25998 numaralı defterler. (Pirinç zitaât alanlarının mutasarrıflara özellikle yüksek seviyedeki devlet vazifelerine “ ‘adet veya ağırlık” şeklinde verildiği bilinmektedir.H.İnalçık, a.g.m., s.102)

⁵³ BOA Bab-1 Defteri ÇRS, 25999, s. 1-16

⁵⁴ BOA Bab-1 Defteri ÇRS, 25999, s. 16

tabloya dökülmüştür.

Tablo:8

Ağa-yı rençberan adları	Mîriye zimmetleri erz kile
Ser Bevvâbin Dergâh-ı 'Ali devletlü Ağa	4311.5x12.828,5=55.310.07
Ser Bevvâbin Dergâh-ı Ali devletlü Ağa'nın mahdûm-ı muhteremleri	189 x12.828,5=2.424.58
Sa'âdetlü Yeğen İbrâhim Ağa	2630.5x12.828,5=46.567.45
Sa'âdetlü Kethüdâzâde Hüseyin Ağa	1819 x12.828,5= 23.335.04
Sa'âdetlü Mehmed Beğ	485 x12.828,5=6.221.82
Sa'âdetlü Sa'id Ağa	2186 x12.828,5= 36.125.05
Sa'âdetlü Ali Ağa	548.5 x12.828,5= 7.498.25
Sa'âdetlü Hazînedâr Ağa	1888 x12.828,5= 24.220.20
Faziletlü Hâcî Mehmed Ağa	250 x12.828,5= 3.207.12
Sa'âdetlü Hâseki Hâcî Ahmed Ağa	449.5 x12.828,5= 5766.41
Seyyid Hâcî Mehmed Ağa	1681 x12.828,5= 21.564.70
Tahmîs âhmed Ağa	783.5 x12.828,5= 10.051.12
Molla Mehmed	60 x12.828,5= 769.71
Dâmâd İsmâ'il Ağa	334 x12.828,5= 4.284.71
Hamâmcı Mehmed Ağa	429 x12.828,5= 5.503.42
Seyyid Hâcî Osmân Ağa	84 x12.828,5= 1.077.59
Hâseki Hâcî Hüseyin Ağa	369 x12.828,5= 4.733.71
Faziletlü İmâm İbrâhîm Efendi	320 x12.828,5= 4.105.12
Hâcî Hüseyin Ağa	325 x12.828,5= 4.105.12
Seyyid Süleymân Ağa	1035 x12.828,5= 13.277.49
Seyyid Mustafa Ağa	402 x12.828,5= 5.157.05
Tahmîs Eyüb Ağa	248 x12.828,5= 3.181.46
Bostancı Hâcî Mustafa Ağa	480 x12.828,5= 6.157.68
Abdurrahmân Ağa	312 x12.828,5= 4.002.49
Gümrükçü Hasan Ağa	240 x12.828,5= 3078.84
Molla Mustafa Efendi	264 x12.828,5= 3.386.72
Hüseyin Ağa	83x12.828,5= 1.064.76
Şerîf Nu'mân	140 x12.828,5= 1.795.99
Hâcî Hüseyin Efendi	70 x12.828,5= .897.99
Yiğidzâdeler	147x12.828,5= 1.885.78
Muhmûd Beşe	70 x12.828,5= 897.99
Kâtib Ahmed Efendi	800 x12.828,5= 10.262.80
Toplam	23388.5x12.828,5= 300.039.37

Yukarıdaki tablo'daki isim ve ünvarlardan birincisi "Ser-bevvâb-ı Dergâh-ı Ali" Osmanlı Sarayı'nda vazifeli bugünkü manasıyla, Kapıcıbaşı diyebileceğimiz önemli bir vazifelidir. Diğerlerinden 21 kişi "ağa" sıfatlı kişiler, iki kişi "molla-monla" sıfatlı imam ve itibar sıfatlarıyla hibap edilen kişilerdir. Buradan şunu söylemek mümkündür ki, hâs gelirlerin tevcihinde önemli devlet vazifelerine tevcihler yapılırken gelenek devam etmektedir.

Bazarcık nehirlerindeki rençber veya rençberân denilen ve çeltik ziraâtı yapan kişilerin sayılarını tespit etmek mümkün değildir. Ayrıca, ağır ziraât işçiliği olan çeltik üreticilerinin üreticilerinin günlük, aylık ve senelik kazançları hakkında bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Bu kazançlar aynı mi? ödenmekte yaksa nakdi mi? verilmekte bu hususlar da açık değildir.

1779 senesinde Bazarcık'a dahil olan nehir veya arkların bir senelik mîrî gelirleri ve ekimi talep edilen tohum 'adet miktarları tabloya dökülmüştür.

Yukarıda nehirlerin mîrî için erz kile gelirlerinin nehir veya ark başına düşen miktarı $22.288.5 \times 12.828,5 = 267462$ kg pirinç etmektedir. Tohum 'adet olarak ziraâti yapılması istenilen miktar ise, $998.5 \times 12.828,5 = 12.809.25$ kg. pirinçtir. Defterde; İbrahim Pâşâ nehri için tohum 'adet değeri 40, Gülmez nehrinin 27 Balludere nehrinin ve Çâvuş nehrinin ise 10 erz kile olarak gösterilmektedir. Diğer nehirlerin tohum 'adet karşılığı kıymet birim miktarı ise belli değildir. Tohum 'adet miktarlarını mîrî erz kile gelirlerine bölerek hesaplama yoluna gittik. Ancak küsülü rakamlar çıkmaktadır. Bu durumun izahını, İcmâl Defteri'ndeki tohum 'adet kıymet miktarları kesin belli olan ve fî ile karşılık, değer manasına gösterilen bilgilerde küsürlü kayıtların olmaması dolayısıyla buradaki küsürlerin başka giderlere tahsis edilmiş olması şeklinde açıklamak gerekmektedir.

Tablo:9

Ağa-yı rençberânın adları	Tohum 'adet erz kile gelirleri
Ser Bevvâbin dergâh-ı 'Ali devletlü Ağa	$221 \times 12.828,5 = 2835.09$
Ser Bevvâbin dergâh-ı Ali devletlü Ağa'nın Mahdûm-ı muhteremleri	$9 \times 12.828,5 = 115.456.5$
Sa'âdetlü Yeğen İbrâhim Ağa	$102.5 \times 12.828,5 = 1314.92$
Sa'âdetlü Kethüdâzâde Hüseyin Ağa	$104.5 \times 12.828,5 = 1.340.57$
Sa'âdetlü Mehmed Beğ	$32.5 \times 12.828,5 = 416.92$
Sa'âdetlü Sa'id Ağa	$73 \times 12.828,5 = 936.48$
Sa'âdetlü Ali Ağa	$15.5 \times 12.828,5 = 198.84$
Sa'âdetlü Hazinedâr Ağa	$74.5 \times 12.828,5 = 955.72$
Faziletlü Hâcî Mehmed Ağa	$12.5 \times 12.828,5 = 160.35$
Sa'âdetlü Hâseki Hâcî Ahmed Ağa	$13.5 \times 12.828,5 = 173.18$
Seyyid Hâcî Mehmed Ağa	$82.5 \times 12.828,5 = 1.058.35$
Tahmîs âhmed Ağa	$34.5 \times 12.828,5 = 442.58$
Molla Mehmed	$6 \times 12.828,5 = 76.971$
Dâmâd İsmâ'il Ağa	$16.5 \times 12.828,5 = 211.67$
Hamâncı Mehmed Ağa	$20 \times 12.828,5 = 256.57$
Seyyid Hâcî Osmân Ağa	$7 \times 12.828,5 = 89.795$
Hâseki Hâcî Hüseyin Ağa	$7.5 \times 12.828,5 = 96.213$
Faziletlü İmâm İbrâhîm Efendi	320
Hâcî Hüseyin Ağa	$7.5 \times 12.828,5 = 96.213$
Seyyid Süleymân Ağa	$36 \times 12.828,5 = 461.826$
Seyyid Mustafa Ağa	$11 \times 12.828,5 = 141.113$
Tahmîs Eyüb Ağa	$9 \times 12.828,5 = 111.456$
Bostancı Hâcî Mustafa Ağa	$7 \times 12.828,5 = 89.799$
Abdurrahmân Ağa	$13 \times 12.828,5 = 166.770$
Gümrükçü Hasan Ağa	$8 \times 12.828,5 = 102.628$
Molla Mustafa Efendi	$18 \times 12.828,5 = 230.913$
Hüseyin Ağa	$5 \times 12.828,5 = 64.142$
Şerîf Nu'mân	$4 \times 12.828,5 = 51.314$
Hâcî Hüseyin Efendi	$7 \times 12.828,5 = 89.799$
Yiğidzâdeler	$7 \times 12.828,5 = 89.799$
Muhmüd Beşe	70
Kâtib Ahmed Efendi	800
Toplam	$971.5 \times 12.828,5 = 13.652.887$

Ziraâti seneli yapılması gereken çeltik nehirlerin mîrîye gelirleri ve bu miktarların erz kile karşılığı olarak da hesaplamalarının yapılması belgelerden

mümkündür. Mîrîye kaydedilen gelirlerin tahum 'adet karşılığı olarak hesapladıkları ve bu miktarların, izahı yapılabilecek olağanüstü şartlar olmadığı sürece eksiksiz ödenmeleri gerektiği hatırlanmalıdır.

1779 senesine ait olmak üzere Bazarcık'da çeltik ziraât sahalarından Osmanlı Devleti'nin mîrî talep ettiği miktar, 300.039.37 kg pirinçtir.

Aynı sene (1779) Bazarcık çeltik sahalarını tasarruf edenlerin elde ettikleri kazanç miktarı da tabloya dökülmüştür.

Her bir mutasarrıfın kendisine tasarruf olarak farklı nehirlerden elde ettikleri tohum 'adet gelirlerinin erz kile miktarı 13.652.887 kg. lık pirinçdir.

Rusum Defteri'deki bilgilerden, mîrînin ve mutasarrıfların gelirlerinin yanında Bazarcık'taki her bir nehrin; ayrı ayrı ve toplam "**senelik**" pirinç gelirlerini hesaplamak da mümkün olmaktadır.

Tablo:10

Sayı	Nehirlerin adları	Mîrî erz kile geliri
1	İbrahim paşa	3390x12.828,5=43.488.61
2	Balludere	2865 x12.828,5=36.753.65
3	Gülmez	2888 x12.828,5=37.048.70
4	Çavuş	1698 x12.828,5=21.782.79
5	Karabikâr	1411 x12.828,5=18.101.01
6	Ali Beğ	320 x12.828,5= 4.105.12
7	Sinan (Paşa)	1300 x12.828,5=16.677.05
8	Yakûb	450 x12.828,5=5.777.82
9	Çelebi Kadı	580.5 x12.828,5=7.446.94
10	Hayatlenk	280 x12.828,5=3.591.98
11	Alışah (Çekrek)	1000 x12.828,5=12.828,5
12	Bağçe	250 x12.828,5=3.207.12
13	Kaynak	200 x12.828,5=2.565.7
14	Manendli	485 x12.828,5=6.221.82
15	Cedîd	80 x12.828,5=1.026.28
16	Çakmak	237 x12.828,5=3.040.35
17	Abdullatif	255 x12.828,5=3.271.26
18	Selim	300 x12.828,5=3.848.55
19	Kuruçay	250 x12.828,5=3.207.12
20	İzlavuç	25 x12.828,5=320.75
21	Paşa (Yahya Paşa)	1800 x12.828,5=23.091.3
22	Süleyman Paşa	300 x12.828,5=3.848.55
23	Masraf	714 x12.828,5=9.159.54
24	Hamam	320 x12.828,5=4.105.12
25	Bostancıbaşı	370 x12.828,5= 4.746.54
26	Şehzâde	540 x12.828,5=6.927.39
Toplam		22588.5 x12.828,5=289.766.57

Yukarıdaki kayıtlardan, her bir nehrin ziraâtinden elde edilen birinç mahsûlünün yanında, 1179 senesine ait bir senelik Bazarcık nehirlerinin pirinç geliri toplam, 289.766,57 kg. dır.

1779 senesi bilgilerini daha geniş zaman dilimine yayarak umumi

değerlendirmeler yapmak tam doğru neticeler alınmasına yetmediği bir gerçektir. Ancak konu ile ilgili çalışmaların hemen hiç olmaması dolayısıyla bazı sonuçlar çıkartmamaıza engel değildir diye düşünmekteyiz. Buradan elde ettiğimiz belge ve bilgiler; XVIII. asrın ikinci yarısında Filibe kazasına bağlı bir yer olan Bazarcık'da XV. asırdan beri devam eden çeltik ziraâtinin Osmanlı Devleti'nin ziraat alanındaki umumi sıkıntılara rağmen alınan tedbirlerle belli bir seviyenin altına düşmeden devam ettiği kabul edilebilir. Özellikle Osmanlı Sarayı'nın pirinç ihtiyacını karşılayan Filibe bölgesi çeltik ziraâtine devlet idarecilerinin hassasiyet gösterdikleri ve aksaklıkları yerinde ve zamanında çözerek üretimin aksamaması için tedbirler almaları bu bölge ziraâtinin sağlıklı ve verimli neticeler almasına sebep kabul edilebilir.

Netice olarak, yukarıda değerlendirmeye çalıştığımız 1779 senesine ait bir Rusûm Defteri'nden hareketle, Osmanlıların Rumeli'de ilk olarak ekimini denedikleri ve başarılı netice aldıktan sonra Bazarcık'ın da içinde bulunduğu Filibe bölgesinde yaygın ziraâti yapılmaya başlamıştır. Bazarcık'da XV. asrın ilk çeyreğinden itibaren çeltik ve mahsulü pirincin mîrîye-devlete padişah ailesine tahsis edildiği anlaşılmaktadır. XVIII. asrın sonlarında hâlâ Bazarcık pirincinin İstanbul'a padişah sarayına gönderildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Osmanlı kanunnâmelerinden de anlaşıldığı gibi hususi bir ziraât biçimi ve çeltikçi denilen ve sadece çeltik ziraâtiyle uğraşan bir topluluk bulunmaktadır. Bazarcık'daki çeltik ziraâtinin XVIII. asrın sonlarında, Osmanlı ülkesinde ziraâti yapılan diğer tahıl ürünleri gibi dönemin iktisadî şartlarına uygun olarak yürütülmektedir. Toprak sistemindeki bozulmalar ve ziraâtteki aksaklıklar burada da benzeri durum göstermektedir. Eldeki bilgilerle Bazarcık'daki pirinç miktarlarını daha önceki veya sonraki zamanlarla mukayese etmek imkânı bulunmamaktadır. Bazarcık'da elde edilen pirinç doğrudan Osmanlı Sarayı'na gitmektedir. Bir başka ifade ile bölgede üretilen pirincin tüketicisi saraydır. Osmanlı ülkesinde halkın yaygın pirinç tüketiminin XVIII. asrın sonlarında hâlâ yaygın olmadığı ifade edilebilir.

KAYNAKLAR

A-Arşiv Belgeleri:

BOA Bab-1 Defteri, Çeltik Rüsümü Kalemi (D. ÇRS):

BOA. Bab-1 Defteri ÇRS, No: 25996

BOA. Bâb-1 Defteri ÇRS, No: 25998

BOA. Bâb-1 Defteri ÇRS, No: 25999

BOA. Kamil Kepeci Divân-1 Hümâyûn Ahkâm Defteri No: 72

B-Tetik Eserler ve Makaleler:

- Ömer Lütfü Bârkan, Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, İstanbul 1943
- Halil İnalçık, "Rice Cultivation And The Çeltükçi-Re'aya System In The Otoman Empire", Turcica, Tome XIV, 1982, s. 69-141
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992
- Fernand Braudel, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası (Çev. Mehmet Ali Kılıçbây), Ankara 1994
- Lütfü Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964
- Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri I, İstanbul 1993
- Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, İstanbul 200
- Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000
- Suraya Faroqhi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, İstanbul 1998
- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1996, s. 31-66
- Hoca Saadeddin Efendi, Tacü't-tevârih I, (Nşr. İsmet Parmaksızoğlu) Ankara 1992
- Mehmed Neşri, Kitab-ı Cihan-nüma Neşri Tarihi I, (Nşr.F.Reşit Unat- M.Altay Köymen) Ankara 1987
- Colin İmber, The Otoman Empire 1300-1481, İstanbul 1990
- Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Ankara 1998
- İlhan Şahin, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sofya, Filibe-Eski Zağra ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 48, (İstanbul 1987), s. 247-255
- Tayyib Gökbilgin, XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Pâşâ Livası, İstanbul 1952
- Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, (Ed.Ekmelelettin İhsanoğlu) İstanbul 200, s. 515-649
- Turan Gökçe, "XV-XVI. Yüzyıllarda Filibe Şehri Nüfusuna Dair bazı Gözlemler", Ethoses and Cultures on Balkans, Vol. 2, Sofya 2000, s. 167-190
- Halil İnalçık, "Rice Cultivation and The Çeltükçi-Re'aya System in The Otoman Empire" Turcica, Tome XIV, 1982, s. 69-141
- Mustafa Nuri Paşa, Netayicü'l-Vukuat (Nşr.Neşet Çağatay), III-IV, Ankara 1987
- Ömer Lütfü Barkan, "Öşür", Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul 1980, s. 799-804
- Huricihan İslâmoğlu-İnan, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü, İstanbul 1991
- Suraya Faroqhi, "İktisat Tarihi (17. ve 18. Yüzyıllar)", Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Tarihi 1600-1908, İstanbul 1995, s. 191-215
- Feridun Emecen, "Çeltik", DVİA, 8, İstanbul 1993, s. 265-266
- Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Lügat, Ankara 1992

Transkripsiyon

(BOA. Bâb-ı Defteri ÇRS, No: 25999)

Sayfa 4

YA FETTAH

İşbu 1193 senesine mahsûben Bâzarcık çeltüklerinin mîrî defteridir. sene 1193
Ser Bevvâbîn dergâh-ı ‘ali devletlü Ağa hazretleri mîrî icmâlidir sene 1193.

Mîrî erz kile	Tohum ‘adet
200 der nehr-i İbrâhim Pâşâ hâssa	5 fî 40
891 der nehr-i Gülmez hâssa	33 fî 27
44 der nehr-i Çavuş riyâsetden	2
650 kıta’-ı nısf-ı Sinan	30
450 kıta’-ı Ya’kûb	40
510 kıta’-ı Ballûdere	30
714 kıta’-ı masraf	42
<hr/>	<hr/>
3459	182

49 kıta’-ı nısf-ı Çelebi Kadı	7
280 kıta’-ı Hayatlenk	2
125 Kıta’-ı nısf-ı Alişâh Çekrek	6
80 Kıta’-ı Cedid	10
18.5 Kıta’-ı nısf-ı Çakmak	4
<hr/>	<hr/>
4311.5	221

Der ‘uhde-i mahdûm-ı muhterem sa’âdetlü Ağa hazretleri	
Mîrî erz kile	Tohum ‘adet
89 der nehr-i Karabikâr	9

Sayfa 5

Der ‘uhde-i sa’âdetlü Yegen İbrâhim Ağa mîrî icmâlidir der sene 1193.

Maktu’-ı mîrî erz kile	Tohum ‘adet
840 der nehr-i İbrâhim Pâşâ hâssa	21 fî 40
445.5 der nehr-i Gülmez hâssa	16.5
189 der nehr-i Karabikâr hâssa	9
83 der nehr-i Bâlludere hâssa	5
680 kıta’-ı Bâlludere	40
125 kıta’-ı Alişâh Çekrek	6
<hr/>	<hr/>
97.5	

200 der nehr-i Pâşâ hâssa	5
21 der nehr-i Karabikâr hâssa	1
27 der nehr-i Gülmez hâssa	1
20 der nehr-i Bâlludere hâssa	2
<hr/>	<hr/>
102.5	

Der ‘uhde-i sa’âdetlü Kethüdâzâde Hüseyin Ağa mîrî icmâlidir sene 1193.	
Mîrî erz kile	Tohum ‘adet
290 nehr-i Bâlludere hâssa	29
189 nehr-i Gülmez hâssa	7
650 kıta’-ı nısf-ı Sinân	30
320 kıta’-ı Hamâm	16
242.5 kıta’-ı nısf-ı Mânendli	15

Bazarcık-Tatarpazarı'nda Pirinç Üretimi ...

127.5 kıta'-ı nısf-ı Abdullatîf	7.5
<hr/>	<hr/>
104.5	
Sayfa 6	
Der 'uhde-i sa'âdetlü Mehmed Beğ icmâl-i mîrîdir der sene 1193.	
Maktu'-ı mîrî erz kile	Tohum 'adet
150 kıta'-ı nısf-ı Süleymân Pâşâ	15
150 kıta'-ı nısf-ı Selim	7.5
185 kıta'-ı nısf-ı Bostâncıbaşî	10
<hr/>	<hr/>
32.5	
Der 'uhde-i sa'âdetlü Sa'id Ağa ma'a birâderi icmâlidir der sene 1193.	
Maktu'-ı mîrî erz kile	Tohum 'adet
950der nehr-i İbrâhim Pâşâ hâssa-yı tohum ma'a müfettişlik	24
378 der nehr-i Gülmez hâssa	14
336 der nehr-i Çavuş hâssa	14
272 kıta'-ı Bâlludere	16
250 kıta'-ı Bâğçe	15
<hr/>	<hr/>
73	
Der 'uhde-i sa'âdetlü Ali Ağa Şatırzâde mîrî icmâli der sene 1193.	
Maktu'-ı mîrî erz kile	Tohum 'adet
400 der nehr-i İbrâhim Pâşâ hâssa	10
148.5 der nehr-i Gülmez	5
<hr/>	<hr/>
15.5	
Sayfa 7	
Der 'uhde-i sa'âdetlü İsmâ'il Ağa icmâlidir der senel 193.	
Maktu'at-ı erz mîrî erz kile	Tohum 'adet
144 der nehr-i Çavuş hâssa	2
150 kıta'-ı nısf-ı Selim kıta'sı	7.5
331.5 nısf-ı Çelebi Kadı kıta'sı	7
540 kıta'-ı Şehzâde	20
185 kıta'-ı Bostâncıbaşî	10
250 kıta'-ı rub'-ı Alişâh	12.5
127.5 kıta'-ı nısf-ı Abdullatîf	7.5
160 der nehr-i Pâşâ hâssa tohum	4
<hr/>	<hr/>
74.5	
Der 'uhde-i Faziletlü Hâcî Mehmed Efendi mîrî icmâlidir der sene 1193.	
Mîrî erz kile	Tohum 'adet
250 rub'-ı Alişâh kıta'ası	12.5
Der 'uhde-i sa'âdetlü Haseki Hâcî Ahmed Ağa mîrîdir der sene 1193.	
Maktu'-ı mîrî erz kile	Tohum 'adet
280 der nehr-i İbrâhim Pâşâ hâssa	7
148.5 der nehr-i Gülmez hâssa	5.5
21 der nehr-i Karabikâr	1
<hr/>	<hr/>
13.5	
Sayfa 8	
Der 'uhde-i saâdetlü Seyyid el-Hâc Mehmed Ağa icmâlidir der sene 1193.	
Maktu'at-ı erz mîrî erz kile	Tohum 'adet
202.5 der nehr-i Gülmez hâssa	8.5

F.Ü.Sosyal Bilimler Dergisi 2004 14 (1)

156 der nehr-i Gülmez ziyâde-i riyâset Maktu'an	6
432 der nehr-i Çâvuş	18
50 der nehr-i Çâvuş ziyâde-i deştâniye	2
242.5 nisf-ı Manendlî kıta'ası	15
280 Nehr-i Pâşâ hâssa	7
150 kıta'-ı nisf-ı Süleymân Pâşâ	15
88 Nehr-i Karabikâr Erliği	4
80 kıta'-ı Rahîm Ağa Balludere	8

82.5

Kadîm mîrî erz kile
136
56 sehven tenzîl
80

Der 'uhde-i sa'âdetlü Tahmis Ahmed Ağa mîrî icmâli der 1193.
Maktu' erz mîrî erz kile

Tohum'adet
(Ma'aHâcı Hüseyin Ağa)
12
18.5
4

480 der nehr-i İbrâhim Pâşâ
180 der nehr-i Balludere
118.5 kıt'a-ı nisf-ı Çakmak

34.5

Der 'uhde-i Molla Mehmed Ağa tâbi'
Mîrî Erz kile
60 der nehr-i Balludere

Tohum 'adet
6 fi kile 10

Sayfa 9

Der 'uhde-i sa'âdetli Dâmâd İsmâ'il Ağa icmâli der sene 1193.
Maktu' erz mîrî erz kile
250 rub'-ı Alişâh kıta'ası
84 Nehr-i Karabikâr

Tohum 'adet
12.5
4

16.5

Der 'uhde-i sa'âdetlü Hamâmcı Mehmed Ağa mîrîsidir der sene 1193.
Maktu' erz mîrî erz kile
240 der nehr-i İbrâhim Pâşâ hâssa
68 der nehr-i Balludere ziyâde-i riyâsetden
51 der nehr-i Balludere riyâsetden
70 der nehr-i Balludere hâssa

Tohum 'adet
6
4
3
8

20

Der 'uhde-i Seyyid Hâcı Osmân Ağa Filibe'li der sene 1193.
Mîrî erz kile
34 nehr-i Balludere ziyâde-i riyâsetden
50 nehr-i Balludere hâssa tohum

Tohum 'adet
2
5

7

Sayfa 10

Der 'uhde-i sa'âdetlü Haseki Hâcı Hüseyin Ağa icmâli der sene 1193.

Maktu'-ı mîrî erz kile
189 Nehr-i Karabikâr-ı hâssa
84 nehr-i Karabikâr-ı hâssa

Tohum 'adet
9 fi 21
4

Bazarcık-Tatarpazarı'nda Pirinç Üretimi ...

96 nehr-i Çavuş hâssa	4 fi 24
<hr/>	<hr/>
17	
Der 'uhde-i Faziletli İbrâhim Efendi mirisidir der sene 1193. Maktu'-ı mirî erz kile 320 kita'-ı Ali Beğ	
Der 'uhde-i Alaiyyeli Hâcî Hüseyin Ağa der sene 1193. Maktu'-ı mirî Erz kile 250 Kita'-ı Kuruçây Nehr-i Balludere	Tohum 'adet 75 7.5
Sayfa 11	
Der 'uhde-i sa'âdetli Seyyid Süleymân Ağa mirî icmâli der sene 1193. Maktu'at-ı erz mirî erz kile 70 der nehr-i Pâşâ hâssa 24 der nehr-i Gülmez hâssa 73 der nehr-i Karabikâr 120 der nehr-i Çavuş	Tohum 'adet 12 fi 40 6 fi 27 13 5
<hr/>	<hr/>
36	
Der 'uhde-i Mustafa Ağa Beğzâdeler Mirî erz kile 360 nehr-i Pâşâ hâssa 42 nehr-i Karabikâr hâssa	Tohum 'adet 9 2
<hr/>	<hr/>
11	
Der 'uhde-i Tahmîs Eyüb Ağa Mirî erz kile 120 Nehr-i Pâşâ hâssa 84 nehr-i Karabikâr 44 nehr-i Çavuş riyâsetden	Tohum 'adet 3 4 2
<hr/>	<hr/>
248	9
Sayfa 12	
Der 'uhde-i Bostâncı Hâcî Mustafa Ağa der sene 1193. Mirî erz kile 200 Kaynak fi'l-asıl erz kile	Tohum 'adet 7 420 ma'a
Osmân ağa	220 tenzîl
280 Nehr-i Pâşâ 480	200
Der 'uhde-i Hâcî Mahmûdzâde Abdurrâhman Ağa. Mirî erz kile 312 nehr-i Çavuş hâssa Der 'uhde-i Kümrükçü Hasan Ağa. Mirî Erz kile 200 nehr-i Pâşâ hâssa 30 nehr-i Balludere müfettişlik 10 nehr-i Balludere	Tohum 'adet 13 Tohum 'adet 5 2 1
<hr/>	<hr/>
8	

Sayfa 13

Der 'uhde-i Molla Mustafa Efendi. Mîrî erz kile 120 nehr-i Çâvuş Erliği 100 Nehr-i Balludere hâssa 44 Nehr-i Bâلودere hâssa kayd)	Tohum 'adet 4 10 4 (sah ile
--	--------------------------------------

18

Der 'uhde-i Halil Ağazâde Hüseyin Ağa. Mîrî erz kile 83 nehr-i Bâلودere riyâsetden Der 'ude-i Debbâğ Hâcı Mustafa Ağazâde Şerif Nu'mân. Mîrî erz kile 140 nehr-i Gülmez Erliği	Tohum 'adet 5 Tohum 'adet 4
---	--------------------------------------

Sayfa 14

Der 'uhde-i Na'ibur Hâcı Hüseyin Efendi der sene 1193. Mîrî erz kile 70 nehr-i Balludere Der 'ude-i Yigizâdeler. Mîrî erz kile 147 nehr-i Karabikâr Der 'uhde-i Mahmûd Beşe Mîrî erz kile 50 İzlakoca kıta'sı 25 tenzîl	Tohum 'adet 7 Tohum 'adet 7
--	--------------------------------------

25

Der 'uhde-i Kâtib Ahmed Efendi icmâl-i mîrî der sene 1193. Mîrî erz kile 800 yarım kile noksan olmalıdır. Yekûn-i maktu'at-ı erz mîrî Erz kile 23388.5 tahsîli lazım mîrîdir. tenzîl ve bila zira'-ı mîrîdir. Sah.	
--	--

23809 (burada 0.5 unutulmuş olabilir.)

Sayfa 16

Yekûnha-i mîrî zimmet Ağa-yı rençberân der 1193. Mîrî erz kile 4311.5 Ser Bevvâbin dergâh-ı 'ali devletlü Ağa 189 mahdûm-ı muhteremleri 2630.5 Sa'âdetlü Yegen İbrâhim Ağa 1819 Sa'âdetlü Kethüdazâde Hüseyin Ağa	
--	--

8950

485 sa'âdetlü Mehmed Beğ 2186 sa'âdetlü Sa'id Ağa 548.5 sa'âdetlü Ali Ağa 1888 sa'âdetlü Hazinedâr Ağa 250 faziletlü Hâcı Mehmed Efendi 449.5 sa'âdetlü Haseki Hâcı Ahmed Ağa	
--	--

14757

Bazarcık-Tatarpazarı'nda Pirinç Üretimi ...

1681 Seyyid Hacı Mehmed Ağa
783.5 Tahmîs Ahmed Ağa
60 Molla Mehmed
334 Dâmâd İsmâ'il Ağa
429 Hamâmci Mehmed Ağa
84 Seyyid Hacı Osmân Ağa

18168.5

369 Haseki Hacı Hüseyin Ağa
320 Faziletli İmâm İbrahim Efendi
325 Hacı Hüseyin Ağa
1035 Seyyid Süleymân Ağa
402 Seyyid Mustafa Ağa
248 Tahmîs Eyüb Ağa

20827.5

480 Bostâncı Hacı Mustafa Ağa
312 Abdurrâhman Ağa
240 Kümrükçü Hasan Ağa
264 Molla Mustafa Efendi
83 Hüseyin Ağa
140 Şerif Nu'man

22346.5

70 Hacı Hüseyin Efendi
erz kile
147 Yigidzâdeler
70 Mahmud Beşe
kıta'sı
800 Kâtib Ahmed Efendi
23388.5 tahsili iktiza eder
Rahîm Ağa

Tenzil-i mîrî

220 Kaynak
120 Ede?

25 İzlakoca
56 kıta'-ı

421 tenzil ve bila zira'at

421 kaydşüd.

23809

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Fırat University Journal of Social Science
Cilt: 14, Sayı: 1, Sayfa: 301- 309, ELAZIĞ-2004

ANNEMARIE SCHIMMEL; TASAVVUF'UN BOYUTLARI *Adam Yayınları, (Çev.Ender Gürol) 1.Baskı İstanbul 1982, 447 s.*

"Sûfîlik ya da Tasavvuf üzerine yazmak olanaksız denecek kadar güç. Daha ilk adımını atar atmaz, uzayıp giden sıra dağlar çıkıyor insanın karşısına, ilerledikçe de hedefe varmak gittikçe güçleşiyor. Öyleyse oraya varıldı mı bir kez, insan bir de bakıyor, ulaştığı yer kendi içindeymiş meğer." **Annemarie Schimmel**

Feridüddin Attar'ın Risaletü't-Tayr adlı eserinde dile getirilen ve otuz kuşun hikayesi aracılığıyla verilen mesajın bir başka şekilde ifadesini içeren satırların yazarıdır Annemarie Schimmel.

Annemarie Schimmel son yıllarda İslâmiyet'e koyu bir önyargı ile yaklaşan, hatta yıkılıp giden kominizmin yerine İslâmiyet'i yeni bir tehlikeymiş gibi anlamsız bir kuruntu ile dünya piyasasına sürme telaşına giren batıda, İslâm'ın engin hoşgörüsüne yürekten inanmış bir araştırmacı, bilim adamı olarak karşımıza çıkar. Alman şarkiyatçı Annemarie Schimmel geçtiğimiz yıllarda Alman Yayıncılar Birliği'nin Barış Ödülü'ne lâyık görülmüş. Buna sebep de dinler ve kültürler arasındaki iletişimi kurmada gösterdiği üstün başarı... Bu yazımızda da gerçekten başarılı olduğuna inandığımız Annemarie Schimmel'in uzun süren inceleme ve araştırmalarının mahsulü olan Tasavvuf'un Boyutları (Mystical Dimension of İslâm) adlı eserini tanıtmaya çalışacağız. Bu arada eseri tanıtmadan önce yazar hakkında az da olsa bilgi vermekte fayda vardır sanırım.

1922 yılında doğan Annemarie Schimmel, küçük yaşta İslâmiyet'e ve özellikle islâm tasavvufuna büyük bir ilgi duyar.Bu ilginin neticesi olarak da genç yaşta Arapça öğrenir.Daha sonra Merburg Üniversitesi'nde Arapça dersleri veren A.Schimmel,1951'de Dinler Tarihi alanında Doktorasını tamamlar ve bir müddet sonra İstanbul'a gelerek tasavvuf ve İslâmiyet'le ilgili araştırma ve incelemelerini sürdürür.Otuz iki yaşında Ankara'da İlähiyat Fakültesinde Türkçe olarak Dinler Tarihi dersini verir. Türkiye'de bulunduğu süre zarfında Anadolu'yu karış karış gezer ve Anadolu insanının inançlarını geleneklerini ve göreneklerini yakından tanıma imkânını bulur. Daha sonra Almanya'ya döner ve Bonn'daki üniversitede dersler verir. Harvard Üniversitesi'nin ısrarlı teklifleri neticesinde bu üniversitede yaklaşık çeyrek asır Hint ve İslam kültürleri üzerine dersler verir. Ayrıca aynı üniversitenin Orta Doğu Araştırmaları Merkezi'nde de görev yapar.

İngilizce'nin yanı sıra Almanca, Arapça, Türkçe olarak pek çok kitabı, incelemesi ve makalesi yayımlanır.1992'de de emekli olan yazar, İslâm ülkeleri de dahil olmak üzere birçok ülkede çeşitli ödüller almıştır.

TASAVVUFUN BOYUTLARI

Tasavvuf'un Boyutları" adlı eser hakkında tanıtım ve değerlendirme yapmadan önce kısa da olsa tasavvufun ne olduğuna olsa bakalım. Bu bakış aynı zamanda yazarın neden böylesine kendi kültür dünyasına uzak bir konuya karşı ilgi duyduğunu, hatta ilgiden de öte, uzun bir uğraş ve birikimi gerektiren böylesine bir çalışma yaptığını araştırmak gerekir.

İnsanoğlu henüz fizikî olarak yaratılmadan önce, ruhlar âleminde elest meclisinde (bezm-i elest) iken Allah'ın "Elestü birabbiküm" (Ben sizin Rabbiniz değil miyim?) sorusu üzerine "belâ" (evet) Rabbimizsin cevabını verdikten sonra, içinde bulunduğu maddî dünya hayatı içinde Rabbine verdiği bu sözü unutarak nefsinin esiri olmuştur. İnsanoğlunu içine düştüğü bu durumdan kurtarmak için her toplumda nefsinin terbiye etmiş, yaptığı her işte Allah'ın rızasını ön plana çıkarmış örnek ve ideal insanlar yetişmiştir. Bu insanlar ilk önceleri belki asr-i saadet zamanına duydukları bir özlemin sonucu olarak böyle bir misyon yüklenmişler ise de zamanla bu misyon daha genel ve geniş bir çerçeve üzerine oturmuştur. Çok sayıda tanımı olan, düşünüş, duyuş ve yaşayış sistemini ihtiva eden ve genel olarak "tasavvuf" adıyla ifade edilen bu misyon, daha çok insanoğlunun şeriatı eksen alarak yaratılmasını arama, bulma ve onun ahlakıyla ahlâklanma çabası çerçevesinde şekillenmiştir.

Tasavvufun ortaya çıkışından günümüze kadar geçen süre içerisinde bir çok tanımı yapılmıştır. Örneğin Cüneyd-i Bağdadî'ye göre tasavvuf "mûtû kable entemûtu" sırrı gereğince nefsin heves ve hazlardan feragat etmesidir. Bir başka tanımında ise tasavvuf "Hakk'ın seni senden gidermesi ve kendisiyle ihya etmesidir" der. Gazali'ye göre ise "kalbi Hakk'a bağlayıp mâsivâ ile ilgiyi kesmektir." Bu tanıtım ve değerlendirme amaçlı yazımıza alamayacağımız kadar çok sayıda tanımı yapılan tasavvuf, ana hatlarıyla tahalluk(ahlâklanma) ve tahakkuk (Hakk'ı isimlerinin suretleri ile alemde seyr etme)'u konu ve Allah ve Resul'ünün ahlakıyla ahlâklanmayı gaye edinen bir sistemdir. İster tanımlarında olsun, isterse konu ve gayesinde olsun, tasavvufun birinci derecedeki hedefi ahlâktır. Yani kişinin teoride Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de ana hatlarını belirlediği ve pratikte de Hz. Peygamber'in en güzel bir şekilde uyguladığı ahlâkı yaşamasını hedefler..

Tasavvufun Boyutları, İslâm mistisizminin başlangıçtan on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar tarihsel bir açıdan gözden geçirilmesi ve değerlendirilmesi özelliğiyle

dikkatleri üzerine çeken bir kitaptır. Ayrıca söz konusu eserde genel anlamda tasavvufun başlangıçtan itibaren nasıl bir seyir içinde geliştiği üzerinde durulmuştur. Yazarın Harvard Üniversitesi'nde verdiği derslerden yola çıkarak genişlettiği ve kitap haline getirdiği bu bilimsel çalışma, Doğu ve Batı'dan çok sayıda kaynaktan yararlanılarak hazırlanmıştır. Annemarie Schimmel, eserinin önsözünde; sūfilik ve tasavvuf üzerine yazı yazmanın ne derece güç ve yorucu olduğunu, bunun için her şeyden önce bu alanda çok ciddi araştırmaların yapılmasının gerektiğini, fakat, Harvard Üniversitesi'ndeki öğrencilerinin teşvikleri ve yardımlarıyla Doğu İslâm ülkelerindeki, özellikle de Türkiye ve Pakistan'daki çok sayıdaki dostlarından öğrenilen kişisel yaşantılar ve edebî kanıtlardan oluşan ders notları sayesinde böyle bir eserin yazıldığını belirtir.

Eser, sekiz ana başlık, ana başlıklara ait notlar, iki ek ve zengin bir kaynakçadan meydana gelmiştir. Ana başlıklar şunlardır: Sūfilik Nedir?, Klasik Sūfliğin Ana Çizgileri, Tasavvuf Yolu, İnsan ve İnsan-ı Kâmil, Sūfi Tarikatları ve Tekkeler, Teosofik Sūfilik, Gül ile Bülbül, Hindistan ve Pakistan'da Sūfilik ve Son Söz. İki ek ise: Sūfi Edebiyatında Harf Simgeçiliği ve Sufilikte Dışıl Unsurlar'dır.

Birinci bölümde "**Sūfilik Nedir?**" (s.17-31) sorusu ve başlığı altında sūfliğin ne olduğu irdelenir. Sūfliğin temelini büyük çapta "müridin yetişme biçimi " oluşturduğunu (türlü ruh eğitim yöntemleri, tarikatlardaki alıştırma, tarikat yolunda varılan psikolojik aşamalar, tarikatları oluşması, toplum içinde ve kültürde oynadıkları rol vs.) belirten yazar, daha sonra Avrupalı bilginlerin tasavvuf düşüncesiyle tanışmalarını ve bunları eserlerinde yansıtma üzerine durur. Bu arada bir bakıma sūfliğin tarihinden de bahsetmiştir.

Yazar bu kitabının sūfliğin sadece bir yönüne ışık tutabildiğini, bunda da İran'ın geniş kültürünün etkisi altında kalmış kişisel bir tasavvuf şiiri sevgisi payının olduğu gerçeğine dikkatleri çeker. Ayrıca yazar, "acaba sūfilerin kendileri tasavvuf sözcüğünden ne anlıyorlardı ve sūfiler, tasavvuf sözcüğünün kaynağı karşısında ne düşünüyorlardı?" gibi sorulara mutasavvıfların ağızından cevaplar arar. Bunun yanı sıra, sūfi ve sūfilik nedir ve sūfi kimdir? sorularına da cevapların arandığı görülür. Sūfliğin toplum nezdindeki yeri, toplumun sūfiye ve sūfliğe bakış açısı da üzerinde durulan konulardandır.

Sūfi sözcüğü, ilk kullanıldığı andan itibaren tarihî seyri içinde değerlendirilir. İlk dönemlerde çeşitli mutasavvıfların bu konudaki görüşleri verilir (Hucvirî, Kelebazî, Cüneydî Bağdadî vs.). Gelişme döneminde ise, sūfliğin ana anlamı, İslâmın derunleştirilmesi ve İslâm'ın temel sırrı olan tevhidin yaşamasıydı diyen yazar, sūfliğin geçen zaman içerisinde değişik anlamlara çekildiği, son zamanlarda da kötü anlama geldiğine dikkat çeker.

İkinci bölümde “**Klasik Sûfliğin Ana Çizgileri**” (s.33-92) üzerinde durulur: Önce oluşum dönemi üzerinde durularak sûfliğin başlangıcının Hz. Muhammed'e kadar uzandığı, ilhamını onun elçiliğiyle bildirilen Allah kelâmından alındığı vurgulanır. Daha sonra IX.yy. sonlarında bazı tasavvuf öncüleri (Zü'n-Nun-ı Mısrî, Bâyezîd-i Bistamî, Yahya b. Muaz er-Raşi, Ebu Osman el-Hirî, Hüseyin er-Razi, Maruf-ı Kerhî, Seri'ü's-Sakatî , Muhasibî, Bekir el- Haraz, Sehl et- Tüstarî, Tirmizî, Ebu Kasım el- Cüneyd, Rûveym, Ebu'l- Hüseyin en Nuri) olan mutasavvıfları en belirgin özellikleri ve görüşleri ile tanıtan Annemarie Schimmel, daha sonra El- Hallac (tasavvuf aşk şehidi olarak tanıtilen Hallac-ı Mansur)'un görüşleri ile onun hakkında yapılan çalışma ve değerlendirmeleri verir.

İkinci bölümün son alt başlığı ise Birleşme dönemi: Şibli'den Gazzali'ye' dir. Yazar burada Şibli'den başlayarak Gazzali'ye kadar tasavvufun serüveni ve bu serüvenin belli başlı kahramanlarını, mutasavvıflarını (Şiblî, Baklî, Niffarî, Ebu Nasr es- Saraç, Kelabazî, Ebu Talip el- Mekkî, Sülemî , Hucvirî, Kuşeyri Abdullah-i Ensari ve Gazzali)ve bu şahsiyetlerin çeşitli eserlerinden yola çıkarak bir takım görüşleri ortaya koyar.

İkinci bölümde klasik suffiliğin ana çizgileri, suffilik, suffî ile İslâm tasavvufunun belli başlı sufileri ve onların eserleri hakkında bilgi veren yazar, üçüncü bölüme **Tasavvufun Yolu** (s.93-166) ana başlığıyla giriyor. Bu bölümde önce tasavvuf yolunun temelleri- ki burada tasavvufun merhalelerinden olan tarikata giriş ve çile çekiş - üzerinde durulmuştur. Bu noktada önce şeriat, tarikat ve marifet hakkında bilgi verilir ve Türkiye'de bu konu hakkında söylenen sözlere yer verir:

“Şeriat: Seninki senin, benimki benim.

Tarikat: Seninki senin, benimki senin.

Marifet: Ne benimki diye bir şey var, ne seninki diye.” (s.94)

Sonra da sâlikin tarikatte seyr ü sülûk esnasında karşılaşacağı makamlar ve haller(tevbe, nefis, tevekkül, fakr, sabır, şükür, havf u recâ, bast) üzerinde durulur. Bunu takiben sâlikin karşılaşacağı son makamlar olan muhabbet ve marifetin işlendiği aşk ve hiçleşme (fenâ, bekâ) mertebelerinden bahsedilir. Ağırlıklı bir şekilde aşk kavramı üzerinde durulur ve önde gelen mutasavvıfların aşk, ma'suk konusundaki görüşlerine yer verir.

İkinci bölümde işlenen bir başka konu ibadet biçimleridir(s.135-166). Önce namaz üzerinde duran yazar, mutasavvıfın namaza bakış açısını irdeler. Sonra namazın kalbi olarak nitelenen Fatiha üzerinde durur. İbn-i Arabi “Allah, bu sureyi kendisiyle kulu

arasında paylaşmıştır.” Kudsî hadisinden ilham alarak “Fatiha suresinin yedi satırında insan ile Allah ilişkisinin en mükemmel anlatımını bulmuştur.” der ve sözlerini şöyle bitirir: İlk üç satırda, müminin Rabbına yönelmiş hareketi söz konusudur, dördüncü satır karşılıklı bir eylem anlatır, son üç satırda, insana etkin olan Tanrısal faaliyeti anlatır.

Namazdan sonra dua üzerinde durulmuştur. Mutasavvıflar arasında iki farklı anlayışın görüldüğü dua konusunda, kimi mutasavvıflar her şeyin takdir-i İlahiye bağlı olmasından dolayı, duaya gerek olmadığını, kimi mutasavvıflar ise duanın kötünün önüne bir kalkan gibi geçebileceğini iddia etmişlerdir. Dua gerçekte insanoğluna bahşedilmiş bir özelliktir. Bunun en makbulü ise başkaları için yapılanıdır. Ayrıca içinde Allah’a güven, aşk ve özlem duyulan dualar da bu özelliktedir. Burada cennet ve cehennem kaygısı söz konusu değildir. Tek kaygı Cemalullah’a erişmektir. Gerçek mutasavvıfın bütün duası bu kaygı etrafında toplanmıştır.

Namaz ve dua kulun şeriat çerçevesindeki ibadetlerindendir ve bunlar, ister mutasavvıf olsun, isterse olmasın, inananlar için geçerlidir. Mutasavvıfa özgü ibadet ise zikirdir. Çünkü zikir, aşk yolunda atılan ilk adımdır ve biri birini sevdiği zaman sürekli olarak onun adını anar ve onu hatırlamak ister. Zikri gizli (hafî) ve açık (celî) olmak üzere iki şekilde gerçekleştirildiğini belirten yazar, mutasavvıfların bu konudaki çeşitli görüşlerine yer verir.

Bu bölümde üzerinde durulan son konu semâdır. Sufî ders kitaplarının semâya izin verilip verilmediği konusunda çok sayıda tartışmayı içerdiğini belirten yazar, önce semânın ortaya çıkışını, tarihî sürecini ve en son olarak da, özellikle, Mevlânâ Celaleddin-i Rumî’nin ve mevlevîliğin semâyâ bakış açısını irdeler.

Üçüncü bölümde genel hatlarıyla tasavvufî hayat, mutasavvıf ve sâlikin yaşadıkları ile bir takım terim ve kavramlar(çoğu zahiridir) üzerinde durulduktan sonra dördüncü bölümde **İnsan ve İnsan-ı Kâmil** (s.167-199) başlığıyla mutasavvıfın iç dünyasına girilir. Önce sufî psikolojisi hakkında bir takım notları ortaya koymaya çalışan yazar, bu çerçevede sufînin insan-ı kâmil olma yolunda iç dünyasında meydana gelen değişme ve gelişmelerden bahseder. Burada hareket noktası öncelikle insandır ve bu nedenle de insan üzerinde durulur. İnsanın, yaratılışındaki sırrı anlaması noktasında “kendini bilmenin” mutasavvıflarca çok önemli kabul edildiği vurgulanır.

Daha sonra “İyi ile Kötü:Şeytan’ın Rolü” alt başlığında Şeytan’ın Allah’ın lanetine uğraması, ama aynı zamanda Allah’ın birliğine en sadık kalan yaratık olduğu ve mutasavvıfların Şeytan’a bakış açıları üzerinde durulur. Bu çerçevede insanın aklı sayesinde iyi ile kötüyü ayıracak durumda olduğu, Şeytan’ın kandırmalarına kendi nefsinden kaynaklanan zaafiyetten dolayı teslim olduğu belirtilir.

Dördüncü bölümdeki bir diğer alt başlık “Veliler ve Mucizeleri”dir. Yazar bu konunun başlarında onuncu yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan Ebu Abdullah es-Selimî'nin “Sözleri hoştur, davranışları ince, alçakgönüllüdürler; özveri sahibidirler, pek karşı çıkmazlar, kendilerinden özür dileyen herkesin özrünü kabul ederler, tüm yaratıklara , iyisine de kötüsüne de tam bir tatlılıkla davranırlar (s.178).” şeklindeki veli tarifine yer verir ve velilik makamının özelliklerini, bir çok mutasavvıfın bu konudaki çeşitli görüşlerini tartışır. Bu arada velilerin olağanüstü özellikleri de ön plana çıkar ve bir çok velinin gösterdikleri kerametlerle tasavvuf yolunda belli bir hedefe ulaşmaya çalıştıkları anlatılır.

Dördüncü bölümün son konusu “Peygambere Saygı”dır. Bu başlık altında Hz. Peygamber eksenli bir değerlendirme yapılmış; mutasavvıfların bakış açısından Hz. Peygamber'e duyulan sevgi ve saygının kaynakları anlatılmıştır. Ayrıca O'nun ilk yaratılan ruh olması, şefaatçiliği, mucizeleri, mirac hadisesi, O'na atfen yazılan “bürde”ler ve na'tlar üzerinde durulmuştur.

Beşinci bölüm “**Sufi Tarikatları ve Tekkeler**” (s.201-225)'dir. “Birlikte Yaşama” adlı ilk alt başlıkta önce sūfînin sahip olması gereken hasletler (içinde bulunduğu durum ne olursa olsun tarikat kardeşinin yardımı koşma, bağışlama, özel mülkiyeti olmama vs.) daha sonra da sufîlerin tarikat meydana getirmeleri ve müritlerin eğitiminin (seyr ü sülûk) bu tarikatlar aracılığıyla gerçekleştirildiğinden bahsedilir. Bu çerçevede önce müritleri için manastır eğitimi öngören ilk sūfî Ebu Said b. Ebi'l Hayr'ın hayatı, ve özellikle müritleri için koymuş olduğu on kural verilir, daha sonra da “ilk tarikatlar başlığı altında Sühreverdî tarikatı ve kurucusu Abdülkadir Ebu Necip es- Sühreverdî, Kadirî tarikatı ve kurucusu Abdülkadir-i Geylânî, Rufaîlik tarikatı ve kurucusu Ahmed er-Rufaî, Bedevîlik tarikatı ve kurucusu Tantalı Ahmed el- Bedevî, Şedhililik tarikatı ve kurucusu Ebu'l-Hasan Ali eş- Şedhilî ve en son olarak da Kübrevîlik tarikatı ve kurucusu Necmeddin Kübrâ'nın hayatlarından, eserlerinden, kuramlarından ve tarikatın ilkelerinden bahsedilir.

Altıncı bölüm “**Teosofik Sūfîlik**” (s.227-248) başlığıyla verilmiştir. Bu başlık altında “nur üstadı” Sühreverdî Maktûl'un hayatı, felsefesi (İşrak) ve **Nur Heykelleri** adlı ünlü eseri üzerinde durulur. İşrak öğretisinin daha çok Şîî filozoflarca benimsendiğine dikkat çeken yazar, bu öğretinin özellikle İran'da geniş bir coğrafyaya yayıldığını dile getirir. Hayatı eserleri ve öğretileri üzerinde durulan ikinci şahsiyet İbn- Arabî (Büyük Üstad)'dir. **Füsusu'l_Hikem** ve **Fütuhat-ı Mekkiye** adlı eserleri, özellikle Füsüs üzerinde ön çok durulan ve tartışılan eseridir. Yazar İbn-i Arabî'nin eserlerinden yola çıkarak en önemli öğretisi olan “Vahdet-i Vücut” felsefesi üzerinde durur. Daha sonra “İbn el- Ferid: Mutasavvıf Şair” başlığı altında İbn-i Arabî'nin çağdaşı olan fakat

yazdıklarıyla hem şekil, hem de tür olarak İbn-i Arabî'den farklı olan İbn el- Ferid adlı mutasavvıf şairden bahsedilir. İbn el- Ferid, Batı dünyasında önemli derecede üzerinde durulan ve eserleri incelenen (özellikle şiirleri üzerinde dikkate değer açıklama ve incelemelerde bulunan Reynold A. Nicholson'dur.) Arap şairlerinin başında gelir.

Altıncı bölümün son konusu "İbn-i Arabî'nin Vahdet-i Vücûd Tasavvufunun Gelişimi" üzerinedir. Vahdet-i Vücûd, hem İslâm dünyasında, hem de Batı dünyasında üzerinde en çok durulan bir konudur. Bu çerçevede vahdet-i vücûd nazariyesinin daha geniş bir halk kitlesine yayılması için Şebistari'nin **Gülşen-i Râz** ve Abdülkerim Yili'nin **El İnsan El Kâmil** adlı eserlerin içerikleri ve yine bu eserler hakkında yazarın görüşleri aktarılır.

"Tasavvufun Boyutları" adlı kitabın yedinci bölümü "**Gül ile Bülbül: İran ve Türk Tasavvuf Şiiri**" başlığıyla verilmiştir. Bu başlık altında önce "Ölümsüz Gül" alt başlığıyla hem İran, hem de Türk tasavvuf şiirinin çok önemli sembollerinden biri olan "gül" eksenini üzerinde birçok mutasavvıfın (Ahmed Gazalî, Ruzbihan Bakli) aşk, maşuk konuları hakkındaki görüşleri verilir. Daha sonra "Kuşların Haccı: Senâî ile Attar" başlığı ile de daha çok didaktik bir nitelik taşıyan Senâî'nin Hadikat el- Hakika ve Seyr el İbadil el- Maad ile Feridüddin Attar'ın Mantık et-Tayr adlı mesnevileri üzerinde durulur. Bu üç eserin ortak özelliği bir sembol olarak değerlendirilen **kuşlardır**. Aşağıdaki alıntı Attar'ın Risalet et- Tayr adlı eseri ile ilgilidir:

"...Kuşların şahı Simurg peşinde çetin yolculuğa çıkan otuz kuş, sonunda kendilerinin si murg (otuz kuş) olduklarını fark ederler. Fars edebiyatında ruhun, Tanrısal öz ile özdeş olduğu yaşantısını bu denli harika bir şekilde ifade eden bundan daha ince bir sözcük oyunu yoktur. (s.265)

Yedinci bölümün bir başka alt başlığı "Mevlânâ Celâlledin Rûmî"dir. Batıda Mevlânâ'dan daha çok tanınan bir mutasavvıf olmadığına dikkat çeken yazar, Mevlânâ'nın hayatını, Şems ile olan ilgisini, eserlerini, görüşlerini, Mevlevîk'in kuramlarını ve hem doğuda, hem de batıdaki etkilerini kendisine has üslûbuyla ortaya koyar.

Daha sonra "Türk Halk Edebiyatı" başlığı altında da Yunus Emre ve Hacı Bektaş üzerinde durulur. Her iki şahsiyetin hayatları, dünya görüşleri, felsefeleri ve eserleri hakkında bilgiler verilir. "Yunus bu dünyanın da, ötekinin de Allah'ın görkemiyle dolu ve sevgilinin kalbinin en derin köşesinde saklı olduğunu duymaktadır s.286". Tasavvufun Anadolu'da çok hızlı ve geniş bir alanda yayıldığı, toplumun hemen her kesiminden rağbet gördüğü, bazı padişahların mutasavvıflarla yakın münasebetlerde bulunduğu dair örnekler verilerek bu bölüm bitirilir.

Son, yani sekizinci bölüm “**Hindistan ile Pakistan’da Sûflilik**” başlığıyla karşımıza çıkar. Önce “Klasik Dönem” ele alınır. Burada Hindistan ve Pakistan’daki tasavvufî akımın durumundan, öne çıkan sûflilerden, onların dünya görüşlerinden ve bu bölgede etkili olan tarikatlerden özellikle de Şiştilik ve Suhreverdîlikten bahsedilir. Şiştenli Muiniddin Şistî’nin kurduğu bu tarikatın üç öğretisi vardır. Bunlar Bayezid-i Bistamî tarafından çok önceleri ortaya konulmuştu; deniz gibi cömert, güneş gibi tatlı ve yeryüzü gibi alçak gönüllü olması gerekir bir sûfînin. Suhreverdîlik bu coğrafyadaki uygulayıcısı ve temsilcisi Bahaeddin Zekeriya Multanî’dir.

Bu coğrafi alanda dikkati çeken bir hareket de Babür’ün Tasnu Ekber’in başlattığı Hint ve İslâm düşüncesinde birleşmeyi amaçlayan tasavvufî dünya görüşüdür. Ekber’in bütün isteği dünyanın dört bir köşesinde egemen olacak bir altın çağ ve sulh ve sükûn idealiydi.

Sekizinci bölümün bir diğer alt başlığı “Nakşibendilerin Tepkileri”dir. Burada Ekber’in birleştirici tutumu ile coşkusal sûfliliğin temsilcilerine karşı mücadelenin Nakşibendîlerden geldiği üzerinde durulur. Nakşibendîliği, “Nakşibendîler, kervanı gizli yollardan geçirek mabede ulaştıran garip kervan kılavuzlarıdır.” diyen Abdurrahman Câmî’nin bu tanımından sonra Nakşibendîlikin kurucusu Bahaeddin Nakşibend’in hayatından ve bu tarikatın kuramlarından bahsedilir. Bu bağlamda Ahmed Sirhindî üzerinde durulmuştur. Yazar özellikle Vahdet el-Şühûd’u canlandırdığı için Ahmed Sirhindî’yi dikkat çekici bulur. Onun için peygamber bilimi de önemlidir. “Muhammed’in iki kişiliğinden söz eder; bedensel insansı yaratılışına karşıt, ruhsal, meleksi yaratıları. Muhammed’in adındaki iki “m” buna işaret etmektedir. Birinci bin yıl içinde birinci “m” yok olup yerini Tanrısal harf olan “elif’e bırakmıştır ki, şimdi tamamıyla ruhsal olan ve topluluğun dünya gereksinmeleriyle ilgisi bulunmayan Ahmed’in tezahürü kalmıştır. Karmaşık bir süreç ile yeni bininci yılın peygamberliğin mükemmellikleri yeniden canlandırılması gerekir. Muhammed’den Ahmed’e değişmesi ile Ahmed Sirhindî’nin adıyla karşılaşması bir rastlantı sonucu değildir, bu mükemmellikleri yeniden canlandırmak üzere çağrılan “ortak mümin”in saklı gizli rolüne işaret etmektedir. (s.314)

Bu son bölümün bir başka alt başlığı “Hoca Mir Dard: Gerçek Muhammedçi”dir. Hoca Mir Dard baba tarafından Bahaeddin Nakşibend, ana tarafından Abdülkadir Geylanî soyundan gelmektedir. Bu Muhammedçi mutasavvıf genelde birlik ve çokluk sorunların işlemiştir: Muhammedçi tevhid. O’na göre, bir yanda kulluk hallerini muhafaza ederken, öte yandan Allah’ın müşahedesine kendisini vermek demektir (s.319). Yedi peygamberin yedi sıfatı ve aynı zamanda yedi de rengi temsil ettiklerini Hz.

Adem'den tanrısal irade sıfatı ve siyah renkle başlayan ve bu temsil Hz. Muhammed'in var oluş sıfatı ve yeşil rengi temsil ettiğini ışıltılı siyahtan geçildikten sonra yeşile ulaşan mutasavvıf gerçek Muhammedçidir, der.

“Tasavvufun Boyutları” adlı kitabın dokuzuncu bölümü çok genel hatlarıyla tasavvufi hayatın özetlendiği bir anlamda sonuç olarak da değerlendirebileceğimiz “**Son Söz**”dür.

Dokuzuncu bölümden sonra “**Ekler, Notlar, Kaynakça**” (s.375-447) başlıkları altında “Ek:1de “Sufî Edebiyatında Harf Simgeciliği”, “Ek 2’de “Sûflikte Dışıl Unsurlar” üzerinde durulmuştur.

Sonuç olarak, yukarıda elden geldiğince tanıtmaya çalıştığımız Annemarie Schimmel'in **Tasavvuf'un Boyutları** adlı eseri bu alanda yazılmış en dikkate değer çalışmaların başında gelmektedir. Özellikle çok ayrı bir dünyanın ve kültürün insanı olan bir bilim adamının kaleminden çıkması ve oldukça objektif bir şekilde ortaya konulmasından dolayı, bu eserin her Türk aydınının baş ucu kitaplarından biri olması gerektiğine inanmaktayız. Bu arada Annemarie Schimmel'in 1950'li yıllarda Türkiye'de bir iki üniversitede ders verirken hem Divan şiirine, hem de tasavvuf kültürüne ait yakın ilgisinden hareketle ortaya koyduğu makaleleri de okunması gereken çalışmalardır.

Şener Demirel

Fırat Üniversitesi

Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

sdemirel@firat.edu.tr